

«XVI ОРАЗБАЕВ ОҚУЛАРЫ»
халықаралық ғылыми-әдістемелік
конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ
«ТАҢБАЛЫ» ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ

«XVI ОРАЗБАЕВ ОҚУЛАРЫ»

халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

26–27 сәуір, 2024 жыл

PROCEEDINGS
of International Scientific and Methodical Conference
«XVI ORAZBAYEV READINGS»
26–27 April, 2024

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

УДК 001
ББК 72
О-59

Редакция алқасының төрағасы

Ж.Қ. Түймебаев – филология ғылымдарының докторы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің басқарма төрағасы-ректор

Редакциялық алқа

Д.С. Байгунаков – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих факультетінің деканы;
Р.Е. Харипова – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің директоры;
Б. Дандығараева – «Таңбалы» тарихи-мәдени және табиғи мемлекеттік қорық-музейінің директоры м.а.; **Б.К. Қалшабаева** – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі м.а.; **Ғ.Қ. Омаров** – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «Археология және антропология» ҒЗИ директоры; **А.Қ. Бейсеғұлова** – Археология, этнология және музеология кафедрасы меңгерушісінің ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары; **Б.Б. Бесетаев** – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы.

Жауапты редактор

Б.К. Қалшабаева – т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі м.а.

Құрастырушылар

Б.Б. Бесетаев, А.С. Есенаманова

О-59 XVI Оразбаев оқулары: халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 26-27 сәуір 2024 ж.) / Жауапты ред. Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2024. 344 б.

ISBN 978-601-04-6606-7

XVI Оразбаев оқулары: халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағына Қазақстан және іргелес өңірлердің археологиясы мен этнологиясының, музей ісінің бүгінгі күнгі өзекті мәселелеріне арналған зерттеулер енген. Материалдар жинағы археологтарға, этнологтарға, тарихшыларға және қалың көпшілікке арналған.

**УДК 001
ББК 72**

ISBN 978-601-04-6606-7

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

А.Н. Подушкин¹, Б.Б. Касимов², Ж.К. Ташбаев², К.О. Шартаков²

¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет им. У. Жанибекова
г. Шымкент, Казахстан

²Национальный историко-культурный заповедник «Ордабасы»
с. Ордабасы, Республика Казахстан
E-mail: p_a_n_alex@mail.ru

Археологическая картография Бугуньского водохранилища (по результатам поисковых исследований в площади зеркала и прилегающей зоне)

В течение более двадцати лет полевая экспедиция Центра археологии ЮКГПУ ведёт поисковые археологические исследования в площади зеркала затопляемой территории и прилегающей зоне Бугуньского водохранилища. Водохранилище составляет часть Арысь – Туркестанской оросительной системы Туркестанской области, оно сооружено на реке Бугунь в 1967 году. Проектная площадь зеркала этого гидротехнического сооружения 65-70 кв. км, основные параметры: длина 17 км, максимальная ширина 6 км, длина береговой линии 36 км. Водоём имеет основной источник водозабора из реки Арысь и реки Бугунь, и является восточной границей арысь-туркестанского массива, расположенного в пределах юго-западной части предгорной полого-наклонной равнины хребта Каратау, которая постепенно переходит в аллювиальную и аллювиально-озёрную равнину.

В силу ряда причин, охранных археологических изысканий в зоне затопления Бугуньского водохранилища не проводилось. Известен только факт рекогносцировочного обследования будущей территории затопления одним из отрядов Южно-Казахстанской археологической экспедиции под руководством Е.И. Агеевой и Г.И. Пацевича (полевой Отчёт Института истории, археологии и этнографии АН Каз. ССР им Ч. Валиханова за 1953 год).

В результате значительная часть неисследованных учёными археологических объектов среднего течения реки Бугунь была затоплена. И только специфический режим работы водохранилища, связанный с резким сезонным перепадом уровня воды и эрозивными процессами, когда открываются большие площади зеркала, позволил археологам вернуть науке часть безвозвратно утерянной ценной информации о многих памятниках археологии.

Отметим, что все археологические объекты находятся на лёссовых возвышенностях в непосредственной близости к руслу реки Бугунь (правый и левый берега), меандры которого хорошо фиксируются на фоне заиленного дна водохранилища ввиду того, что по этому руслу идёт поступление воды из арыского водозабора осенью, а весной – из реки Бугунь, поэтому оно постоянно промывается. Отмечен факт локальной концентрации одновременно нескольких археологических объектов на относительно небольшой территории. При этом все памятники длительное время находились под водой и подвергались сильной водной эрозии, их состояние оставляло желать лучшего: по этой причине погребальных и иных конструкций не сохранилось, а археологические изыскания сводились к фиксации артефактов и за редким исключением – археологическим раскопкам.

Типологический и хронологический спектр археологических памятников и отдельных находок в площади зеркала и прилегающей зоне Бугуньского водохранилища достаточно велик. По итогам многолетних рекогносцировочных и спорадических стационарных археологических исследований 2001-2023 годов, удалось выявить полную картину присутствия здесь многочисленных археологических объектов различной историко-культурной, этнической принадлежности большого хронологического диапазона.

Памятники эпохи камня. Археологические объекты эпохи камня в зоне затопления Бугуньского водохранилища представлены местонахождениями каменных артефактов и орудий труда верхнего палеолита (60-10 тыс. до н. э.; рис. 1: 1), мезолита (10-5 тыс. до н. э.; рис. 1: 2) и неолита (5-3 тыс. до н.э; рис. 1: 3). Они находятся как на правой, так и левой надпойменной лёссовой террасе древнего русла реки Бугунь, в южной и северо-восточной части зеркала водохранилища (рис. 1: 1-4). Это разнообразные нуклеусы, скребки, скрёбла и проколки, ножевидные пластины и пластины с ретушью, каменные ножи и вкладышевые орудия,

наконечники, а также многочисленные сколы, отщепы общим количеством более 2 тыс. экземпляров. Все артефакты выполнены из твердых пород камня – халцедона, кремня, темного сланца и яшмы, они представляют большой научный интерес, так как найдены в лессовых отложениях степного ландшафта бассейна реки Бугунь, где подобных находок не было (рис. 1).

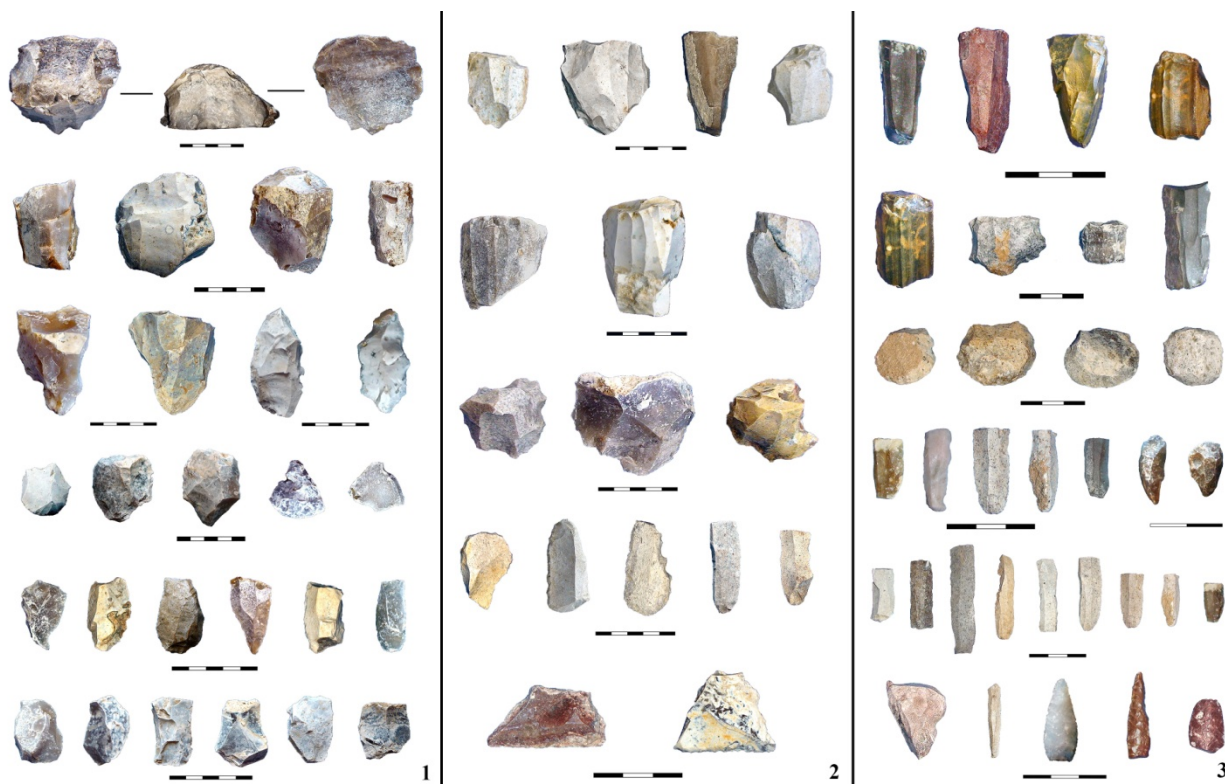

Рис. 1. Памятники археологии эпохи камня в зоне затопления Бугуньского водохранилища: 1.1 – палеолитический комплекс артефактов; 1.2 – мезолитический комплекс артефактов; 1.3 – неолитический комплекс артефактов.

Предварительно оценивая материал, технику изготовления, функциональное назначение некоторых орудий труда и каменных артефактов (а также их патинированность), можно заключить, что комплекс находок из Бугуни близок материалам некоторых памятников эпохи камня зоны северных склонов хребта Каратау, в непосредственной близости которого находится Бугуньское водохранилище (пещера Ушбас; местонахождения у оз. Сорколь, урочища Ушбулак I, II, III, IV, V и Одаманбулак) (Алпысбаев, 1962: 28-35, рис. 12 и 13, 15-17).

Памятники эпохи бронзы. Включают несколько могильников, а также спорадические находки бронзовых, каменных артефактов, единичных сосудов и фрагментов керамики (XVIII-XIV, XII-VIII вв. до н.э.). В рамках могильников отмечены полноценные археологические комплексы, состоящие из керамических сосудов традиционной для эпохи бронзы формы и орнаментики (классические горшки с разнообразным концентрическим выдавленным и прочерченным по сырой глине геометрическим декором; рис. 2.1: 1-3; рис. 2.2: 1-2), погребальным инвентарём из бронзы: оружие и ритуальные предметы (кинжалы, культовые камни: рис. 2.1: 7; рис. 2.2: 3-4); крючковидные завершения жезлов, стили с плоским лопатко-видным и воронкообразным окончанием, скрепляющие скобы, обоймы (рис. 2.1: 5); камня и кости (амулеты, навершия; рис. 2.1: 8) и украшений из бронзы (браслеты; рис. 2.1: 4 и 5); плошки-зеркала, золота (кольцо-подвеска), и морских раковин (рис. 2.1: 9).

Перечисленные комплексы и находки артефактов по составу и функциональному наполнению находят прямые аналогии из могильника Тау-тары андроновской культуры Казахстана (внутренний Каратау) (Максимова, 1962: 37-56).

Памятники раннего железного века. Представлены несколькими могильниками с фиксацией погребальной атрибуции (керамика) и артефактов из бронзы (наконечники стрел, бытовые предметы, украшения). Наблюдаются находки одиночных и парных круглодонных грушевидных сосудов типа кувшинов в комплекте с чашами классической формы (рис. 3: 1-3),

комплектов бронзовых втульчатых трёхгранных наконечников и трёхлопастных бронзовых черешковых наконечников стрел (рис. 3: 9-11). Фиксируются также такие изделия, как бронзовые зеркала с кольцевым завершением ручки, украшенной рельефно-выпуклым «W»-образным орнаментом (рис. 3: 4), декоративные бронзовые полусферические пластины (рис. 3: 5 и 6), застёжки (рис. 3: 8) и браслеты с зооморфным завершением окончаний (морда лошади; рис. 3:6).

Рис. 2. Памятники археологии эпохи бронзы в зоне затопления Бугуньского водохранилища

Рис. 3. Памятники археологии эпохи раннего железного века в зоне затопления Бугуньского водохранилища: 3.1-3 – керамика; 3.4 – бронзовое зеркало; 3.5-8 – украшения; 3.9-11 – наконечники стрел.

Археологический комплекс артефактов из этой группы памятников своими историко-культурными характеристиками прямо связан с сакской и усуньской культурами Казахстана, и

датируется в диапазоне VI-III в.в. до н.э. (Акишев, Кушаев, 1963: 265-268, табл. V и VI), а также находит аналогии в ранних скифских памятниках Северного Причерноморья (зеркала) (Кузнецова, 2010: 38, табл. 20).

Памятники позднего железного века. Они характеризуются остатками могильников, включающих курганы с кольцевыми рвами по периметру насыпей III в. в. до н.э. – I в. н.э. и погребениями в них с артефактами кангюйско-сарматского облика (II в. до н.э. – IV в. н.э.). Всего зафиксировано более пяти таких сооружений, они имеют внутренний диаметр порядка 12 и до 25 метров; сами «кольца» шириной 1,5-2 м выделяются только цветом (рис. 4: 1).

Рис. 4. Памятники археологии эпохи позднего железного века в зоне затопления Бугуньского водохранилища. Кангюйский и сарматский погребальные комплексы

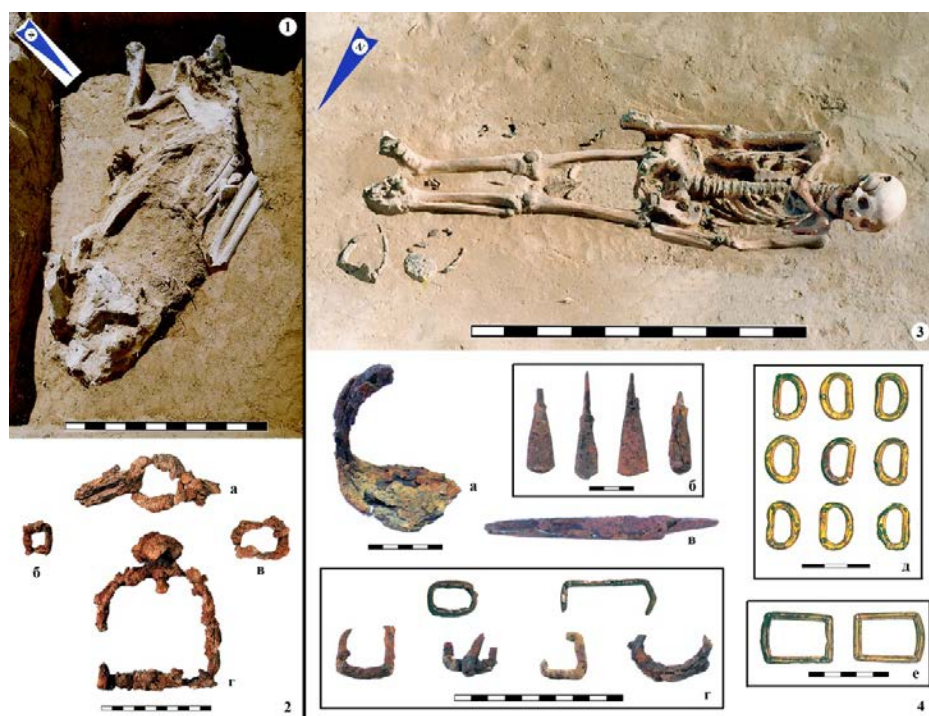

Рис. 5. Памятники археологии средневекового времени в зоне затопления Бугуньского водохранилища. Тюркские погребальные комплексы

Могильники состояли из небольшого числа курганов (два – три), в некоторых из них открыты погребения с соответствующей атрибуцией (рис. 4: 2; рис. 4: 4), включающей: керамику (горшки, кувшины и ритуальные курильницы; рис. 4: 3а-3б; 5а-5в), вооружение (фрагменты железных черешковых мечей, кинжалов с каменными навершиями в сложно-составных ножнах - дерево, кожа, ткань; рис. 4: д); предметы быта из металла (железные ножи, бронзовые зеркала, пинцеты; рис. 4: 3в; 5г, 5ж), украшения (наборные ожерелья из бус, подвесок, бронзовые колокольчики; рис. 4: 5е); каменные орудия труда (ладьевидные зернотёрки и тёрочки к ним).

Полученные материалы кангюйско-сарматского историко-культурного облика находят самые широкие аналогии в погребальных памятниках арысской культуры Южного Казахстана первых веков до – первых веков нашей эры (катакомбы) (Подушкин, 2000: 35-87).

Погребальные памятники тюрков. Представлены двумя средневековыми памятниками, вероятно, VIII-XIV вв., археологические комплексы которых указывают на их тюркскую историко-культурную принадлежности. В частности, обнаружено погребение воина-номада с конём и соответствующей конской атрибуцией: железные поножи-стремена с брусковидным основанием (рис. 5: 2г), части узды и две пряжки от сбруи (рис. 5: 2а-в). Открыто также другое одиночное захоронение воина-номада с достаточно информативным археологическим комплексом, куда входят (рис. 5: 3): железные поножи-стремена с основанием в виде плоской площадки (рис. 5: 4а); нож железный черешковый бытовой (рис. 5: 4в); железные черешковые плоские с удлинённо-треугольной формой пера и обрезанной широкой ударной частью наконечники стрел (рис. 5: 4б); аксессуары одежды и элементы конского снаряжения (рис. 5: 4г); овальной и прямоугольной формы позолоченные пластины наборного пояса (рис. 5: 4д и 4е).

Заключение. Многолетние комплексные поисковые, рекогносцировочные и археологические исследования территории зеркала Бугуньского водохранилища и прилегающей к ней зоны позволили выявить массу археологических объектов широкого хронологического и историко-культурного спектра, и позволили создать на этой основе максимально полную и самую достоверную на сегодняшний момент археологическую картографию изучаемого мини-региона. В целом археологическая картография Бугуньского водохранилища и прилегающей к нему зоны выглядит следующим образом (рис. 6):

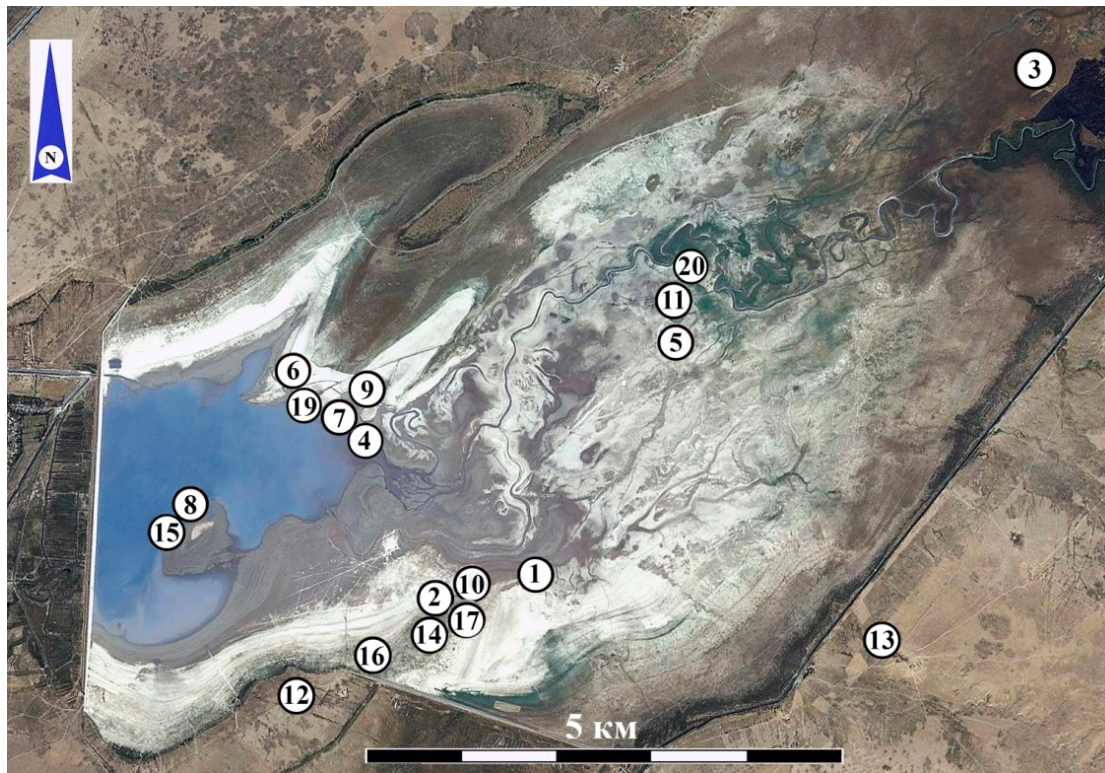

Рис. 6. Археологическая картография памятников зеркала и прилегающей зоны Бугуньского водохранилища

- основные местонахождения с массовой концентрацией артефактов и орудий труда эпохи камня (верхний палеолит, мезолит: 40-10 тыс. до н.э.) и локальные местонахождения со

спорадическими находками орудий труда, бракованных изделий и отщепов эпохи камня (мезолит и неолит: X-V тыс. до н. э.; рис. 6: 1-4);

- могильники эпохи ранней и развитой бронзы и погребения в них (XVII-XIV в.в. до н.э., андроновская культура), а также (рис. 6: 12 фрагменты сосудов эпохи поздней бронзы (XII-X вв. до н.э.; рис. 6: 5-8);

- могильники и местонахождения артефактов раннего железного века (VII-III вв. до н.э., сакская культура Казахстана; рис. 6: 9-11);

- курганный могильник I в. до н.э. – III в. н.э. периода государства Кангюй (рис. 6: 12);

- крупный одиночный курган «царского» типа (I в. до н.э. – III в. н.э.; рис. 6: 13);

- могильники I в. до н.э. – III в. н.э. с кольцевыми рвами вокруг насыпи с артефактами сармато-кангюйского облика (рис. 6: 14-16);

- сарматское погребение I в. до н.э. – III в. н.э. (рис. 6: 17);

- могильник и погребения в нём тюркского историко-культурного облика (рис. 6: 18);

- находки артефактов караханидского времени и позднего средневековья (рис. 6: 19-21).

Отдельно отметим позитивный для науки и общественности факт открытия и спасения в буквальном смысле слова множества артефактов огромного хронологического периода, которые составляют существенную часть историко-культурного наследия нашего государства, и которым дана новая жизнь в музейных учреждениях Казахстана. Заметим также, что выявленные по хронологическим и этнокультурным параметрам большие блоки археологических материалов своим масштабом, качественными и количественными характеристиками, пока остаются практически неизученными, они требуют приложения усилий учёных археологов и отдельных исследований.

Список литературы

Акишев К.А., Кушаев А.В. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: Изд. АН Каз. ССР, 1963. 297 с.

Алпысбаев Х.А. Находки памятников каменного века в хребте Каратау // Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды ИИАЭ. Т. 14. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1962. С. 12-37.

Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии VI-III веков до н.э. Т. II. М.: ТАУС, 2010. 425 с.

Максимова А.Г. Могильник эпохи бронзы в урочище Тау-тары // Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды ИИАЭ. Т. 14. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1962. С. 37-56.

Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н. э. – VI в. н.э. Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А. Яссави, 2000. 209 с.

Рентгенофлюоресцентный анализ удил аржано-майэмирского времени, обнаруженных на Алтае и в южной части Обь-Иртышского междуречья*

Результаты многолетних исследований на территории Алтая и в южной части Обь-Иртышского междуречья, а также сборы подъемного археологического материала и случайные находки позволили сформировать комплекс источников для изучения конского снаряжения древних кочевников. Среди всех находок важной категорией являются удила. Автором данной публикации в течение ряда лет целенаправленно осуществляется рентгенофлюоресцентный анализ таких изделий, которые в основном хранятся в музеях Алтайского края и Республики Алтай. Большая часть этих находок уже была введена в научный оборот (Кирюшин, Тишкин, 1997), а позднее перепубликована с дополнениями (Шульга, 2008). Процесс накопления сведений по указанной теме продолжается. Некоторые предметы конского снаряжения аржано-майэмирского времени до сих пор еще не известны широкому кругу исследователей. Задача данной статьи – представить результаты определения химического состава удил, которые были получены с помощью портативного спектрометра ALPHA SERIES™ (модель Альфа-2000, производство США) в комплекте с карманным переносным компьютером (КПК) и испытательным стендом. Этот прибор хорошо себя зарекомендовал при проведении первичных исследований древних сплавов из цветных металлов. Тестирование археологических предметов осуществлялось с помощью компьютерной программы «Аналитическая», которая обеспечивает получение количественных определений содержания химических элементов методом рентгенофлюоресцентной спектроскопии неразрушающего действия.

Сначала будут представлены имеющиеся данные, которые получены при изучении удил из памятников майэмирской (маемерской) культуры раннесакского времени (Тишкин, 2019). Такие изделия хранятся в Музее истории развития горного производства им. Акинфия Демидова в г. Змеиногорске (Алтайский край, Россия). Они происходят из трех археологических объектов (Березовка-I (Карамышево), Вакулиха-I и Кондратьевка-XXI) и ранее были опубликованы (Кирюшин, Тишкин, 1997; Бородаев, 1998; Алехин, 1999, с. 42–44; Алехин, Шульга, 2003; и др.). Поэтому иллюстрации этих (и других) изделий здесь не приводятся. Кроме этого, результаты рентгенофлюоресцентного анализа частично получены С.В. Хавриным (2008) при изучении находок из разных памятников указанной культуры: Гилево-10, Машенка-I, Покровский Лог-IV (Шульга, 1998, 2008, 2015; Шульга, Демин, 2021), Рублево-VIII (Кирюшин и др., 2004) и др. Они учитываются при общем анализе данных. Затем будут приведены сведения об аналогичных определениях состава сплава удил из памятников бийкенской археологической культуры Алтая (Тишкин, 2011; Мамадаков, Кунгуров, Тишкин, 2016; Tishkin, 2017; Тишкин, Киреев, 2023; и др.). Кроме этого, необходимо дать информацию о поэлементных рядах, полученных при изучении случайных находок, которые в основном обнаружены в южной части Обь-Иртышского междуречья и на сопредельных территориях (Шамшин, 1993; Грушин, Леонтьева, 2018; Тишкин, Филиппова, 2023; Тишкин, 2024; и др.). Все эти материалы позволяют провести первоначальный сравнительный анализ на уровне выявленных групп. Большая часть ниже публикуемых результатов вошла в сформированную и зарегистрированную базу данных (Тишкин А.А. Результаты рентгенофлюоресцентного анализа изделий из цветного металла аржано-майэмирского времени (IX – 1-я половина VI вв. до н.э.), хранящихся в музеях Алтая и сопредельных территорий; свидетельство о государственной регистрации №2023624458), которая продолжает наполняться.

При демонстрации результатов рентгенофлюоресцентного анализа указывается название памятника или местонахождения, а затем поэлементные ряды, полученные на участках, освобожденных от поверхностных окислов, на обоих звеньях, которые могли отливаться из разного по составу металла. Лишь в единственном случае тестировались удила из Кондратьевки-

---

* Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ (проект №22-18-00470 «Мир древних кочевников Внутренней Азии: междисциплинарные исследования материальной культуры, изваяний и хозяйства»).

XXI, покрытые окислами, так как найденная и полностью сохранившаяся узда оказалась прочно закреплена в экспозиции музея.

1. Березовка-I (Карамышево) (Алехин, 1999).

Удила из комплекта:

– первое звено (с остатками литника): Cu – 95,39%; Sn – 3,58%; As – 0,71%; Pb – 0,24%; Fe – 0,08%;

– второе звено: Cu – 94,93%; Sn – 4,38%; As – 0,42%; Pb – 0,27%.

2. Вакулиха (Бородаев, 1998).

Удила из комплекта №1:

– первое звено: Cu – 98,33%; Sn – 1,54%; Fe – 0,07%; Pb – 0,06%;

– второе звено: Cu – 97,56%; Sn – 2,36%; Pb – 0,08%.

Удила из комплекта №2:

– первое звено: Cu – 87,19%; Sn – 12,75%; Pb – 0,06%;

– второе звено: Cu – 92,38%; Sn – 7,62%.

Удила из комплекта №3:

– первое звено: Cu – 94,98%; As – 2,28%; Fe – 1,46%; Sn – 1,13%; Bi – 0,15%;

– второе звено: Cu – 95,17%; As – 2,09%; Fe – 1,76%; Sn – 0,87%; Bi – 0,11%.

Удила из комплекта №4:

– первое звено: Cu – 93,98%; Sn – 5,23%; As – 0,53%; Pb – 0,26%;

– второе звено: Cu – 94,14%; Sn – 5,24%; As – 0,45%; Pb – 0,17%.

Удила без комплекта:

– первое звено: Cu – 96,93%; Sn – 1,86%; As – 0,83%; Pb – 0,38%;

– второе звено: Cu – 98,03%; As – 0,9%; Sn – 0,76%; Pb – 0,31%.

Удила без комплекта:

– первое звено: Cu – 91,15%; Sn – 7,22%; Sb – 1,58%; Pb – 0,05%;

– второе звено: Cu – 90,52%; Sn – 8,5%; As – 0,86%; Pb – 0,12%.

3. Кондратьевка-XXI (Алехин, Шульга, 2003).

Удила из комплекта:

– левое звено (в окислы): Cu – 94,04%; Sn – 3,88%; Pb – 1,89%; Fe – 0,19%;

– правое звено (в окислы): Cu – 89,34%; Sn – 8,81%; Pb – 0,78%; As – 0,77%; Fe – 0,18%; Ni – 0,05%.

Представленные данные и все остальные определения, полученные автором при тестировании многочисленных находок из Березовки (Карамышево), Вакулихи-I и Кондратьевка-XXI, требуют дальнейшего детального рассмотрения. В целом, они демонстрируют бронзовый сплав, характерный для изделий «раннескифского» времени из памятников Алтая и его предгорий (Хаврин, 2008). Следует отметить, что на части протестированных предметов имеются следы отбора проб путем аккуратного высверливания. Данная работа осуществлялась сотрудником Института археологии РАН С.В. Кузьминых еще в 1990-е гг. Результаты их анализа нам пока не известны. Важно будет сравнить результаты, полученные разными приборами. В публикациях археологических материалов обозначены следующие датировки обозначенных памятников: Березовка-I (Карамышево) – VII – начало VI вв. до н.э. (Алехин, 1999, с. 42); Вакулиха-I – VII вв. до н.э. (Бородаев, 1998, с. 73); Кондратьевка-XXI – конец VII – начало VI вв. до н.э. (Алехин, Шульга, 2003, с. 65).

Исследования материалов бийкенской культуры указанным прибором уже демонстрировались в двух изданиях (Tishkin, 2017; Тишкин, Киреев, 2023). Здесь они представлены в обобщенном виде. Анализ удил из Кок-Су-I был представлен С.В. Хавриным (2008: 177). При этом существует дальнейшая перспектива изучения находок удил, обнаруженных на памятниках Карбан-I (Демин, Гельмель, 1992), Бийке (Тишкин, 1996); Чобурак-I (Тишкин, Серегин, 2019) и др.

4. Археологический комплекс Бойтыгем-II (Абдулганеев, 1994).

Удила из комплекта:

– первое звено: Cu – 96,82%; Pb – 2,11%; Sn – 1,07%;

– второе звено: Cu – 93,42%; Sn – 3,96%; Pb – 2,36%; Fe – 0,26%.

5. Элекмонар-II (Степанова, 1996).

Удила из комплекта:

Целое звено: участок без окислов у стремевидного окончания: Cu – 75,49%; Pb – 22,03%; Sn – 2,1%; Fe – 0,38%

6. Памятник Айры-Таш-I (Мамадаков, Кунгуров, Тишкин, 2016).

Удила из комплекта:

– первое звено: Cu – 97,53%; Sn – 1,35%; Pb – 1,12%;

– второе звено: Cu – 98,51%; Sn – 0,96%; Pb – 0,34%; Fe – 0,19%.

7. Случайные находки.

Находка у с. Узнезя (Тишкина, 2010: 146).

– первое звено: Cu – 97,64%; Sn – 1,14%; As – 0,74%; Ni – 0,48%;

– второе звено: Cu – 98,23%; Sn – 0,83%; As – 0,58%; Ni – 0,36%/
Штабка (Уманский, 1970).

– первое звено: Cu – 93,24%; Sn – 6,32%; Fe – 0,24%; Pb – 0,2%.

– второе звено: Cu – 93,12%; Sn – 6,63%; Fe – 0,15%; Pb – 0,1%.

Новоалтайское поселение (Шамшин, 1993).

– часть звена: Cu – 97,52%; Sn – 1,3%; Pb – 0,6%; As – 0,58%;

Местонахождение Гилевский мост (Тишкин, 1998; Tishkin, 2017).

– первое звено: Cu – 97,77%; Sn – 2,17%; Pb – 0,06%.

– второе звено: Cu – 96,18%; Sn – 3,66%; Pb – 0,16%.

Удила с верховий р. Теплая (Грушин, Леонтьева, 2018).

– первое звено: Cu – 89,44%; Sn – 9,75%; As – 0,72%; Pb – 0,1%;

– второе звено: Cu – 92,28%; Sn – 6,56%; As – 1,07%; Pb – 0,09%.

Находка у с. Каип (Тишкин, Филишова, 2023).

– одно звено: Cu – 96,26%; Sn – 2,81%; As – 0,58%; Pb – 0,25%;

Местонахождение Гуселетово-VI (Тишкин, 2024).

– первое звено: Cu – 97,99%; As – 1,78%; Fe – 0,23%;

– второе звено: Cu – 99,9%; Pb – 0,1%.

Продемонстрированные результаты указывают на то, что при изготовлении удил в аржано-майэмирского время на территории Алтая и южной части Обь-Иртышского междуречья в медную основу с различными рудными примесями в качестве легирующего компонента добавлялось олово (Sn). Группа медно-оловянных изделий является доминирующей. Внутри нее различия наблюдаются по количеству олова, а также по присутствию других выявленных компонентов, среди которых стабильно фиксируются мышьяк (As) и свинец (Pb). Важным является существенное отличие от состава сплавов изделий аналогичного назначения, обнаруженных в памятниках пазырыкской культуры. Кроме этого, можно выделить еще две группы находок удил: медно-свинцово-оловянных и медных. Осуществленный рентгенофлюоресцентный анализ позволяет также сделать вывод о том, что большинство удил изготовлены так называемым аржано-черногорским способом, когда они отливались в два приема: сначала симметричное звено, а затем к нему присоединялась вторая ассиметричная часть (Минасян, 1994: 157–158). При всем вышеуказанном имеются разные особенности, которые с накоплением новых данных будут рассмотрены отдельно, начиная с детальной характеристики каждой находки.

Список литературы

Абдулганеев М.Т. Майэмирские курганы Бойтыгема // Археология Горного Алтая. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1994. С. 37–43.

Алехин Ю.П. Рудный Алтай в древности и средневековье // Серебряный венец России: (очерки истории Змеиногорска). Барнаул: Упр-ние архив. дела администрации Алт. края, 1999. С. 17–65.

Алехин Ю.П., Шульга П.И. Курган Кондратьевка-XXI – новый памятник раннескифского времени на Рудном Алтае // Древности Алтая. №10. Горно-Алтайск: ГАГУ, 2003. С. 62–70.

Бородаев В.Б. Вакулихинский клад (Комплекс находок раннескифского времени с местонахождения Вакулиха-1) // Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье. Барнаул: Изд-во Алт. гос. ун-та. 1998. С. 56–73.

Грушин С.П., Леонтьева Д.С. Результаты археологической разведки в Чарышском районе Алтайского края // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. 2018. Вып. XXXIV. С. 6–11.

Демин М.А., Гельмелъ Ю.И. Курганное погребение раннескифского времени из Горного Алтая // Вопросы археологии Алтая и Западной Сибири эпохи металла. Барнаул: БГПИ, 1992. С. 28–34, 170–175.

Кирюшин Ю.Ф., Папин Д.В., Позднякова О.А., Шамшин А.Б. Погребальный обряд древнего населения Кулундинской степи в эпоху бронзы // Аридная зона юга Западной Сибири в эпоху бронзы. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 204. С. 63–85).

Кирюшин Ю.Ф., Тишкин А.А. Скифская эпоха Горного Алтая. Ч. I: Культура населения в раннескифское время. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1997. 232 с.

Мамадаков Ю.Т., Кунгуров А.Л., Тишкин А.А. Раскопанный курган бийкенской культуры на памятнике Айры-Таш-1 в устьевой зоне Урсула (Алтай) // Теория и практика археологических исследований. 2016. №1 (13). С. 7–18. DOI: 10.14258/tpai(2016)1(13).-01

Минасян Р.С. Способы литья бронзовых удил в предскифское и скифское время // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. СПб.: ИИМК, 1994. С. 157–163 (Археологические изыскания. Вып. 18).

Степанова Н.Ф. Погребения в каменных ящиках и их датировка // Погребальный обряд древних племен Алтая. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1996. С. 54–69.

Тишкин А.А. Погребальные сооружения курганного могильника Бийке в Горном Алтае и культура населения, оставившего их // Погребальный обряд древних племен Алтая. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1996. С. 20–54.

Тишкин А.А. Находки некоторых элементов конского снаряжения скифской эпохи в предгорной зоне Алтая // Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье. Барнаул: Изд-во Алт. гос. ун-та. 1998. С. 78–90.

Тишкин А.А. Бийкенская культура Алтая аржано-майэмирского времени: содержание и опыт периодизации // «Terra Scythica». Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2011. С. 272–290.

Тишкин А.А. Майэмирская (маймерская) культура // История Алтая: в 3-х т. Т. 1: Древнейшая эпоха, древность и средневековье. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та; Белгород: Константа, 2019. С. 201–210.

Тишкин А.А. Металлические удила со стремевидными окончаниями из местонахождения Гуселетово-VI (Романовский район Алтайского края): комплексное описание и рентгенофлуоресцентный анализ // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. 2024. Вып. XXX. С. 261–267. DOI: 10.14258/2411-1503.2024.30.40

Тишкин А.А., Киреев С.М. Рентгенофлуоресцентный анализ металлических изделий для конского снаряжения из памятников бийкенской культуры (фонды Национального музея Республики Алтай им. А.В. Анохина) // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. 2023. Вып. XXIX. С. 247–253. DOI:10.14258/2411-1503.2023.29.37

Тишкин А.А., Серегин Н.Н. Предметы конского снаряжения из курганов бийкенской культуры Северного Алтая // Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований: сб. науч. ст. IV международного конгресса средневековой археологии евразийских степей, посвященного 100-летию российской академической археологии (Улан-Удэ, 16–21 сентября 2019 г.). В 2 кн. Кн. 2 / отв. ред. Б. В. Базаров, Н. Н. Крадин. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2019. С. 87–90.

Тишкин А.А., Филиппова О.Г. Бронзовое звено от удил из Кулунды: контекст находки и рентгенофлуоресцентный анализ // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии. Вып. III. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2023. С. 205–209. DOI: 10.14258/msapea.2023.3.42

Тишкина Т.В. Археологические исследования на Алтае (1860–1930-е гг.). Барнаул : Азбука, 2010. 288 с.: ил.

Уманский А.П. Случайные находки предметов скиф-сарматского времени в Верхнем Приобье // Советская археология. 1970. №2. С. 169–179.

Хаврин С.В. Анализ состава раннескифских бронз Алтая // Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. Ч. I: Раннескифское время. Барнаул: Азбука, 2008. С. 173–178.

Шамшин А.Б. Новоалтайское поселение // Алтайский сборник. 1993. Вып. XVII. С. 70–82.

Шульга П.И. Раннескифская упряжь VII – нач. VI вв. до н.э. по материалам погребения на р. Чарыш // Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1998. С. 25–49.

Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. Ч. I: Раннескифское время. Барнаул: Азбука, 2008. 276 с.

Шульга П.И. Могильник раннескифского времени Гилево-10 в предгорьях Алтая. Новосибирск: РИЦ НГНУ, 2016. 258 с.

Шульга П.И., Демин М.А. Курганы Сентелека. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 2021. 188 с.

Tishkin A.A. Metallic artifacts of arjan-mayemir period from the Altai territory: x-ray fluorescence analysis, cultural and chronological attribution // Теория и практика археологических исследований. 2017. №1 (17). С. 123–144.

Тайны денежного обращения Левобережья среднего течения Сырдарьи

Изучение денежного обращения какого-либо археологического памятника, а тем более нескольких памятников одного региона позволят раскрыть такие исторические тайны, которые не описаны ни в одном письменном источнике, которые не поддаются реконструкции в ходе археологических изысканий. К таким вопросам относятся: установление времени начала товарно-денежных отношений в средневековом городе и в регионе, прохождение границы экономического влияния на определенный исторический период между государствами или улусами (например, между улусом Джучи и улусом Чагатай), установление хронологии перерывов в активности товарно-денежных отношений, а также прекращение товарно-денежных отношений. Кроме того, по статистике находок можно судить о динамике товарно-денежных отношений в данном населенном пункте в сравнении с соседним, можно оценить относительное благосостояние населения, обнаруживать трассы караванных путей и т.д. (Байтанаев и др, 2020; Петров и др., 2023).

Сами монеты и их клады также несут уникальную комплексную информацию о событиях прошлого (Петров, 2013а: 177-206; Петров, 2013б: 191-216).

Как-то так традиционно сложилось, что археологи Казахстана традиционно обращают свое внимание и исследуют почти исключительно правобережные археологические памятники в среднем течении Сырдарьи. В то время, как Левобережье остается совсем археологически не изученным. Конечно, ряд памятников был выявлен исследователями и основные из них были отождествлены с известными названиями средневековых городов. Но в ходе археологических разведок каких-либо стратиграфических раскопов здесь практически нигде не производилось. В тоже время, на памятниках регулярно обнаруживался монетный материал и обнаруживается до сих пор как археологами при осмотре памятников, так и местным населением в ходе земляных работ, и любителями кладоискательства. За 16 лет мой была собрана база (она продолжает пополняться информацией постоянно) паспортизованных нумизматических комплексов с нескольких археологических памятников. Мной учитывается не только материал с самих городищ, но и с их ближайшей округи (в пределах ~3-5 км). Ознакомление со статистикой находок позволяет уточнить датировку существования рассматриваемых городов. В исследуемый перечень археологических памятников были включены 4 городища: городище, находящееся несколько южнее современного поселка Аккала (Аккала – поселок рядом с автомобильным мостом через Сырдарью), городища Бозок Присырдарьинский, Мейрамтобе и Узканд. Следует уточнить местоположение памятника, условно названного «Аккала» - остатки средневекового городища находятся в районе поселка Жидели, но находки монет встречаются на всем протяжении поля между Аккалой и Жидели (Рис. 1).

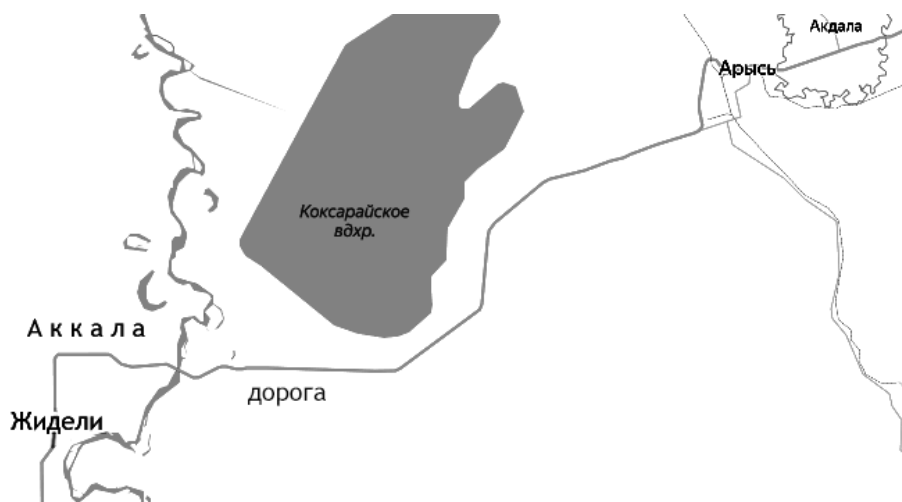

Рис. 1. Карта-схема расположения поселка Аккала на Левобережье Сырдарьи

Учтены сведения о находках кладов и единичных монет.
 Всего учтено монет – 3707 экз.
 Золото – 28 шт.
 Серебро – 2274 шт.
 Медь (+ медные посеребренные) – 1405 шт.
 Единичных находок – 924 экз.
 Кладовых монет – 801 экз.

Таблица 1.

Распределение монетных находок на Левобережье Сырдарьи

Династия, государство	Век н.э.	Количество монет, шт.				Итого	
		«Аккала»	Бозок Присыр.	Мейрам- тобе	Узканд	Шт.	%
Кушаны	II	-	1	-	-	1	0,03
Кушано- Сасаниды	конец III	-	1	-	-	1	0,03
Династия Юстиниана	рубеж VI- VII	-	1	-	-	1	0,03
Ихшиды Согла	кон. VII	1	-	-	-	1	0,03
Тюргешский каганат	VII-VIII	2	-	-	-	2	0,05
Тан (Китай)	VII-X	1	1	-	-	2	0,05
Аббасиды	IX	1	-	-	-	1	0,03
Саманиды	X	1	1	1	1	4	0,11
Караханиды	X-XII	22	5	3	-	30	0,8
Северная Сун (Китай)	XI-XII	8	2	-	4	14	0,4
Ануштегиниды	XII-XIII	2	11	2	1	16	0,4
Империя Чингизидов	XIII	11	23	-	174	208	5,61
Сельджуки Рума	XIII	-	1	-	-	1	0,03
Юань	XIII	-	1	-	-	1	0,03
Чагатаиды	XIII-XIV	40	1489	1	25	1555	41,9
Шахи Бадахшана	XIV	-	1	-	-	1	0,03
Джалаириды	XIV	1	-	-	-	1	0,03
Джучиды	XIV	86	71	5	1490	1652	44,5
Тимуриды	XIV-XV	64	124	-	30	218	5,9
Итого:		240	1733	12	1725	3710	100

Не поддающиеся атрибуции по династийной принадлежности монеты в анализируемый состав информации не включены.

Во-первых, данные таблицы свидетельствуют, что информация с археологического памятника Мейрамтобе не может рассматриваться самостоятельно, а только в сумме с данными других памятников. Во-вторых, совершенно очевидно, что городище Узканд это развалины именно джучидского города, поскольку количество находимых джучидских монет здесь доминирует (~86%) над чагатаидскими (~1,5%). В-третьих, городище Бозок Присырдарьинский [Аркук(?)]¹ и его округа в средние века входили в юрисдикцию государства Чагатаидов, так как в данном случае число монет чагатаидских выпусков (~86%) на городище доминирует над джучидскими (~4%). И для Бозока и для Узканда нами были учтены в этих расчетах кладовые находки.

Эти наблюдения очень четко показывают, что граница между улусами Джучидов и Чагатаидов в XIV в. до 1370-х гг.х. проходила между Аркуком и Узкандом. Это были два

¹ Мы не знаем, как в XIV в. назывался город, поскольку топоним Аркук упоминается в источниках для более поздних периодов.

пограничных города, количество монет соседнего государства в монетной массе которых присутствовало в небольших количествах. Был ли населенный пункт, располагавшийся на месте современных развалин Мейрамтобе, джучидским или чагатаидским из имеющихся у нас данных установить не удалось. Однако в последнее время обнаружилась дополнительная информация о находках монет с этого памятника и ее изучение, и анализ будет опубликован особо.

Рассматривать вопрос о денежном обращении на Левобережье в доисламский период сложно, поскольку слишком мала статистика находок этого периода и она касается двух памятников – Аккалы и Бозока Присырдарьинского. Тем не менее, присутствие доисламских монет даже в таких количествах обозначило возможное наличие товарно-денежных отношений в этот период. Находки аббасидских монет практически отсутствуют. На всех четырех рассмотренных археологических объектах зафиксировано по одной саманидской монете, но на Узканде практически нет караханидских монет, в то время, как на Бозоке обнаруживается небольшой процент монетной продукции этой династии. Есть эти монеты и на Мейрамтобе. Видимо, здесь проходила северная граница государства Караханидов. Следует отметить, что оба средневековых города Аркук и Узканд были достаточно богатыми, поскольку в единичных находках и кладиках встречаются золотые динары и их обломки XIII века, периода Империи Чингизидов. Кроме того, на Бозоке был найден серебряный китайский слиток династии Юань, что само по себе событие неординарное, поскольку такие слитки в Китае не были средствами платежа, а выполняли функцию накопления и оплаты налогов провинций в ханскую казну. Как этот слиток попал на Сырдарью не совсем понятно, но возможно, с посольством из Пекина и был утерян по дороге?

Рассмотрение монетных находок Узканда в полном объеме необходимо объединять с изучением находок с других памятников, таких как Сыгнак, иначе сравнительный анализ получится некорректным. Но сравнение вполне допустимо для периода более раннего, чем время образования Джучидского и Чагатаидского ханств. Для полноценного и предметного статистического анализа у нас пока недостаточно информации.

Монеты XIII-XV вв. доминируют над находками более ранних периодов. Поэтому стоит рассмотреть этот период подробнее. Составим таблицу 2 распределения монетных находок для трех районов Южного Казахстана – Шымкента с округой, Поарысье и Левобережья Сырдарьи. Но, что бы данные были сопоставимы необходимо учитывать не все рассмотренные нами левобережные памятника, а только Аккала, Бозок Присырдарьинский и Мейрамтобе. При этом исключаем из учета большой по количеству клад чагатаидских монет (1275 шт.), поскольку он однозначно исказит картину.

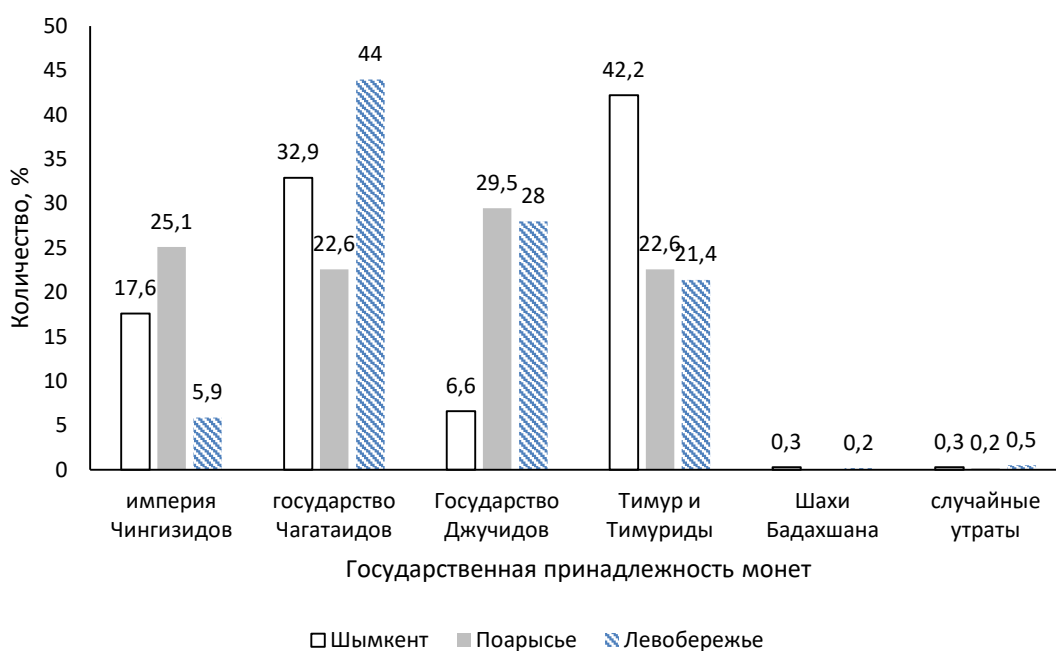
Таблица 2.

**Распределение монетных находок периода XIII-XV вв.
в Шымкенте с округой, Поарысье и Левобережье Сырдарьи**

Династии	Количество в %		
	Шымкент и округа	Поарысье	Левобережье Сырдарьи
Империя Чингизидов	17,6	25,1	5,9
Государство Чагатаидов	32,9	22,6	44,0
Джучиды	6,6	29,5	28,0
Тимуриды	42,2	22,6	21,4
Шахи Бадахшана	0,3	0	0,2
Случайные включения в монетную массу	0,3	0,2	0,5
Итого:	100	100	100

Более наглядно данные таблицы представлены в виде гистограммы.

Гистограмма 1. Распределение единичных монетных находок периода XIII-XV вв. в Шымкенте с округой, Поарысье и Левобережье Сырдарьи по государственной принадлежности эмиссий.

Совершенно очевидно, что характер распределения нумизматического материала в районе Левобережья Сырдарьи отличен от характера распределения в районе Шымкента и Поарысья. При достаточно низкой активности утрат монет в период Империи Чингизидов, что может быть обусловлено как небольшой численностью населения на этой территории, так и относительно низкой интенсивностью товарно-денежных отношений (в первую очередь розничной торговли), наблюдается резкий подъем монетных утрат в период существования Чагатаидского государства. Основную лепту в такое заключение вносит Аркук и его округа. К сожалению, этот археологический памятник практически не изучался и раскопки на нем не велись. Но по данным нумизматики совершенно очевидно, что это один из интереснейших и богатых памятников не только средневековья, но древности. Как мы уже говорили, массовое поступление джучидских монет на территорию бывшего Чагатаидского государства массово началось в 760-х/1360-х гг.х. в период его развала. И гистограмма указывает на то, что интенсивность товарно-денежных отношений в этом районе несколько снизилась. При Тимуридах в целом активность товарно-денежных отношений если не просела, то по крайней мере сохранила относительный уровень с периодом второй половины XIV в.

Закончить доклад хочется обращением к археологам и историкам обратить особое внимание на памятники Левобережья Сырдарьи. Как правило, напротив каждого средневекового города на правом берегу реки располагался населенный пункт или город на левом берегу. Их история во многом связана, и археологическое и историческое изучение Левобережья поможет понять процессы, фиксируемые на памятниках Правобережья. Нужны системные исследования археологических памятников Левобережья, причем, не только среднего течения Сырдарьи, и устья. Нельзя останавливать раскопки таких объектов, как Кышкала, которые в последнее время проводил М.Е. Елеуов (Арынов и др., 2021; Елеуов и др., 2019; 2020а; 2020б; 2023).

Список литературы

Арынов К., Елеуов М., Сиздилов Б. Место гончарной печи в средневековом городище Кышкала // Хабаршы. Вестник Казахского национального университета имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2021. №1(68). С. 255-261.

Байтанаев Б.А., Петров П.Н., Брагин А.О. Денежное обращение в Южном Казахстане в III – XV вв. Книга 1. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. 300 с.

Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., Молдахмет А. Исследования проведенные в средневековом городище Кышкала в 2018 году // Марғұлан оқулары: Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / Бас редактор Б.А. Байтанаев. Нұр-Сұлтан, 2019. С. 460-468.

Елеуов М., Есен С. Восьмигранное медресе Кышкала // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия История. 2020а. №3(98). С. 65-72.

Елеуов М., Есен С., Молдахмет А. Исследования в средневековом городище Кышкала // Мәдени мұра. 2020б, №2. 24-31 с.

Елеуов М., Петров П.Н., Талеев Д., Молдахмет А. Нумизматические находки на городище Кышкала (Республика Казахстан) // Stratum plus. 2023. №6. С. 183-192.

Петров П.Н. Некоторые аспекты средневековой восточной нумизматики – исторического источника (1) // Золотоордынское обозрение. 2013а. №1. С. 177-206.

Петров П.Н. Некоторые аспекты средневековой восточной нумизматики - исторического источника (2). // Золотоордынское обозрение. 2013б. №2. С. 191-216.

Петров П.Н., Атыгаев Н.А., Белтенов Ж.М. Деньги на «Шелковом пути» (территория Казахстана, XIII – XIV вв.). Алматы: Хикари, 2023. 400 с.

Шыңғыстаудағы қола дәуірінің Қырықүңгір ескерткішіндегі күрделі құрылысты жерлеу орындары

Шыңғыстау жерінің тарихын ғылыми тұрғыда зерттеу мен археологиялық экспедициялар өткен ғасырдың екінші ширегінен кейін қолға алына бастады. Ол зерттеулердің басында кеңестік археологиядағы ірі зерттеушілердің бірі Санкт-Петербург қаласындағы, Ғылым академиясының арнайы экспедициясының мүшесі С.С. Черников зерттеулерімен басталады. Сергей Сергеевичтің зерттеулері Шыңғыстау жерінде қай дәуірге жататын ескерткіштер бар екендігін анықтау мақсатында орындалған археологиялық барлау жұмыстары еді. Кейіннен бұл экспедиция құрамына А. Нифонтованың ат салысуымен Абай ауданының жерінде Шыңғыстаудың оңтүстік сырт бетіндегі Сарыкөл жағасында орналасқан, қола дәуірінің Сарыкөл, Текебұлақ ескерткіштері зерттелген болатын. Осы экспедиция нәтижелері кейіннен 1960 жылдары «Қазақ ССР ның археологиялық картасына» енгізілді (Археологическая карта..., 1960, 162).

1990 жылдардың басынан бастап Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық экспедициясы, Ә.М. Оразбаевтың жетекшілігімен, кейіннен Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлы, Арман Зияденұлы Бейсенов, Зейнолла Самашев зерттеу жұмыстарын жүргізілген болатын.

1999 жылы Ә.Т. Төлеубаевтың жетекшілігімен құрамында белгілі тарихшылар Амантай Исаұлы, Ерлан Ерназарұлы және Ұлан Үмітқалиұлының қатысуымен Абай ауданы, Кеңгірбай би ауылының әкімшілік территориясына қарасты Сарыкөл, Текебұлақ, Қопа ескерткіштерінде Семей қаласындағы Шәкәрім университетінің бір топ студенттерінің ат салысуымен Беғазы-Дәндібай кезеңімен мерзімделетін қола дәуірінің бірнеше тас құрылысты ескерткіштері зерттелген болатын. Бұл қазба деректері жөнінде 90 жылдардың соңында Амантай Исаұлының тарихи танымдық еңбегінде және Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлының археологиялық ескерткіштер жиынтығы еңбегінде жарық көрген болатын (Төлеубаев, 2013, 443).

2010 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас ғылыми қызметкері белгілі ғалым Арман Зияденұлы Бейсеновтың жетекшілігімен қола дәуірінің соңғы кезеңімен мерзімделетін тас құрылысты ескерткіштердің Шыңғыстау жоталарына дейін тарағандығын Сарыкөл ескерткіштерінде беғазы –дәндібайлық үлгідегі шығысқа бағытталған тас дәліздері бар ескерткішті қазу барысында көз жеткізді. Бұл мәдени сабақтастықтың әлі де шығысқа қарай жылжитынын айта отырып соңғы ғылыми тұжырым емес екендігін де айта кету керек. Бұл ескерткіштер жөнінде де А.З. Бейсеновтың арнайы ғылыми еңбегінде жарияланған болатын (Бейсенов және т.б., 2014, 31).

Шыңғыстау жерінде кешенді түрде археологиялық зерттеулер 2014 жылдан бастап Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры Ерлан Батташұлының бастамасымен, тарих факультеті, археология және этнология ғалымдарының жұмыстарымен жандана түсті. Ұлан Үмітқалиұлының жетекшілігімен қазіргі Абай облысы, Абай ауданы территориясында археологиялық ескерткіштердің кешенді түрде барлау жұмыстары жасалды. Он жылға жуық барлау жұмыстарының нәтижесінде қола дәуірі, ерте темір дәуірі, ғұн-сармат дәуірінің және түркі дәуірлерінің 250 ден астам ескерткіштері тізімделіп, төлқұжаты жасалды (Үмітқалиев және т.б., 2015, 308-313).

Сонымен бірге Абай ауданының Құндызды, Көкбай, Кеңгірбай би, Медеу, Тоқтамыс батыр, Арқат және Саржал селолық округтерінің территориясында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Негізінен қазба жұмыстары 2014 жылдан бастап үзбей жүргізіліп келе жатқан Тоқтамыс батыр ауылының жанында Шаған өзенінің бойында орналасқан Қырықүңгір кешенді ескерткішінде жүргізілді (Үмітқалиев, 2023, 5-11).

Қырықүңгір қорымы Абай ауданы, Тоқтамыс ауылдық округіне қарасты Тоқтамыс ауылынан солтүстік-батысқа қарай 2,6 км шақырым жерде орналасқан (сур. 1). Географиялық тұрғыдан Ақтас жартасты тауының батыс беткейінде, Шаған өзенінің сол жағасында, өзен арнасынан 210 м жерде, өзеннің екінші террасасында жатыр. Кешеннің «Қырықүңгір» деп аталу себебі, Ақтас тауының ескерткіштерге қарап орналасқан бөлігі табиғи факторлардың әсерінен мүжіліп көптеген тесік үңгірлер түзілген.

Сур. 1. Қырыққүңгір қорымының орналасу жоспары

Қорымдағы жерлеу ескерткіштері ұзындығы 630 м, ені 350 м болатын алаңқайда, өзенге параллель созылып орналасқан. Қорымда жалпы ерте қола дәуірінен бастап, орта қола, соңғы қола, ерте темір дәуірінің және соңғы ортағасырлар кезеңіне дейін жататын 97 ескерткіш орналасқан (Үмітқалиев, 2023, 309), (сур. 2). Қырыққүңгір кешенді ескерткішінде 10 жылдық зерттеулер нәтижесінде қола дәуірінің №25 және №26 қоршауы бар екі үлкен көлемдегі қорған және бір қоныс зерттелді.

Қорымның орталық бөлігінде қола дәуірінің ірі көлемдегі үш құрылысы орналасқан. Архитектуралық құрылысы жағынан ерекше №25, №26, №27 қорған ірі қоршауларымен көзге түседі. Үш ескерткіште бір тізбектің бойында солтүстік-батыс, оңтүстік-шығыс бағытымен тізбектеле орналасқан (сур. 3). Осы уақытқа дейінгі қазба маусымдарында №25, №26 қорған қоршауларға зерттеулер жұмыстары жасалды. Әлемдік археологияда үлкен қызығушылық тудырған №26 қорған өзінің архитектуралық құрылысымен көзге түседі. Осы қорғанды зерттеу нәтижесі ерте қола дәуірінен бастап ақ Шыңғыстау жерінде жартылай отырықшы шаруашылықпен айналысқан өте дамыған мәдениет болғанын көрсетіп отыр. Әсіресе ерте қола дәуірлерінен бастап ақ жылқыны қолға үйрету, жылқыға байланысты наным сенімдердің өте ерте кезеңдерден бастап ақ қалыптасқанын көреміз. Адам мүрделерімен бірге табылған жылқы сүйектері, сүйектен жасалған жүгеннің сулықтары және ірі көлемдегі құрылысты ескерткіштің қабырғаларына салынған жылқы суреттері дәлелдей түседі. Жылқы мәдениетінің үлкен дәрежеге көтерілгенін, жылқы культінің адам қоғамы өмірінде маңызды орында болғандығын және сол кезеңде қоғамда жіктеліс болғандығын дәлелдей түсті. Бұл зерттеулер алдағы уақытта әлі де жалғасын тауып, шетелдік ғалымдармен бірлесе жүргізу жоспарланып отыр.

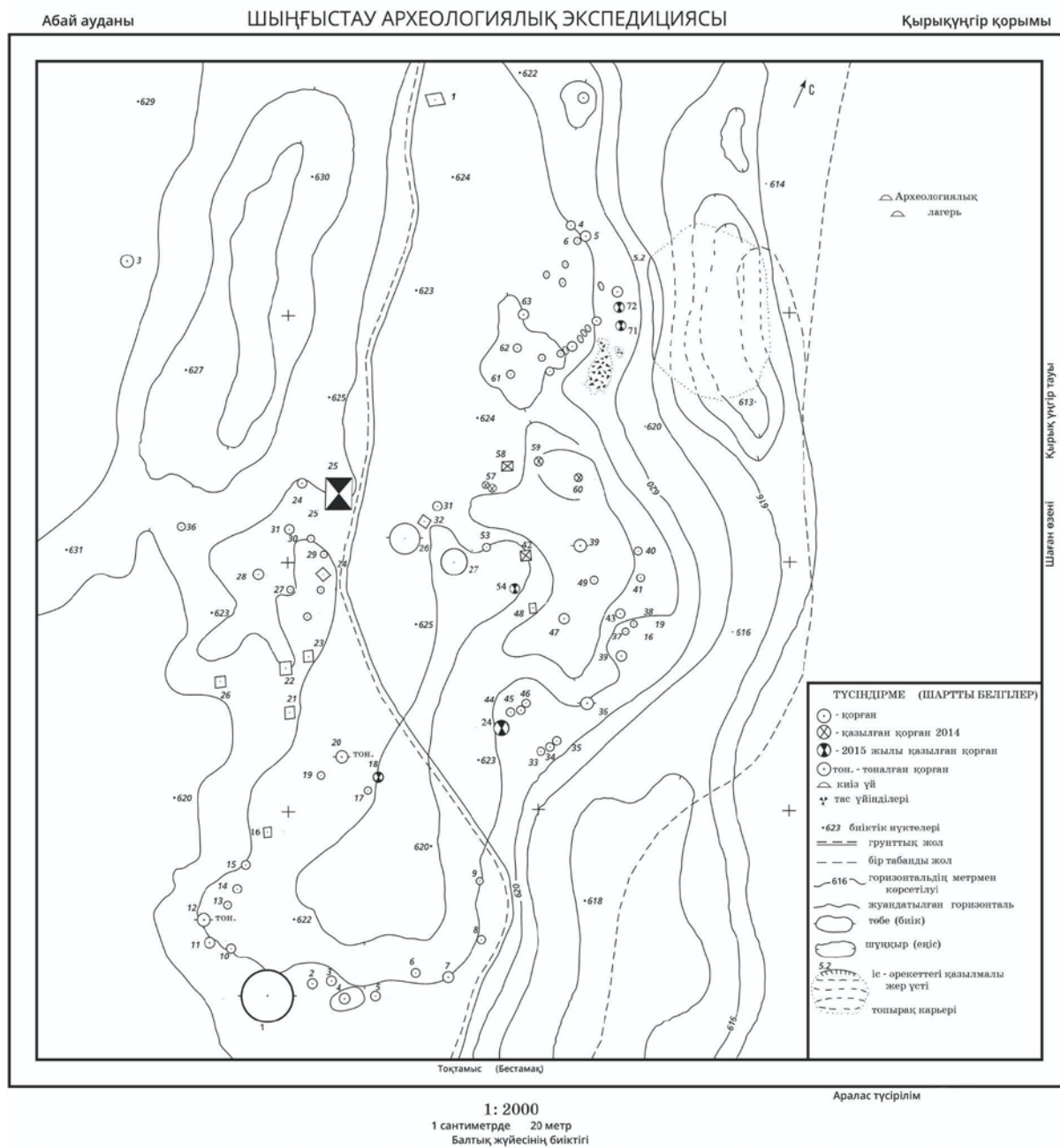
№26 қорған өзінің құрылысымен яғни алты қырлы формада салынуымен көзге түседі. Бұл ірі мегалитті кесене сол дәуірде әлеуметтік жіктелістің орын алғандығына дәлел бола алады. Ірі жерлеу құрылыстары сол кезеңдегі ірі тайпа көсемдері мен бай шонжарларға арналып салынған болуы керек. Жерлеу орындары өлілер мен тірілер үйінің бір сипаты. Адамдар жер бетінде тіршілік еткен тұрғын жайларына, мәңгілік мекен ететін үйлерін ұқсатып салған десек қателеспейміз. Қола дәуірінде салынған бұл кешенді құрылыс сол кезеңдегі халықтың мәдениеті мен архитектурасының дамығандығының көрінісі.

Шыңғыстау жерінде мекен еткен қол дәуірі тұрғындарының тас құрылысты архитектуралық ескерткіштерін қайталайтын әрі мәдени ықпалы нәтижесінде салынған келесі бір ерекше құрылыс Қарағанды облысы, шет ауданындағы Қаражартас ескерткіші.

Қаражартас ескерткіші Қарағанды облысы, Шет ауданы, Талды ауылынан шығысқа қарай 13 шақырым жерде Талды-Нұра өзенінің сол жағалауында орналасқан. Өзен жағалауының биіктеу террасасының жазығында салынған. Кейінгі қола дәуіріне жататын ескерткіш 2014 жылы И.А. Кукушкин бастаған барлау тобымен ашылған болатын (Кукушкин, 2018, 102-110).

Қырыққүңгір ескерткіші мен Қаражартас ескерткіші географиялық жағынан өте жақын орналасқан ескерткіштер. Ескерткіштердің орналасуы турасынан есептегенде 150 шақырым қашықтықта орналасқан. Осыған қарап Қырыққүңгір ескерткіші бірінші салынып, осы ескерткішті салған тайпа ұрпақтарының мәдени ықпалы нәтижесінде Қаражартас ескерткішін салынған деп

есептейміз. Мал басының өсуі үй маңындағы бақташылықтан малды алысырақ көшіп-қонып бағу әдісіне яғни көшуге мәжбүрлеген. Қазіргі таңда қола дәуірінің миграциялық үдерістері мен мәденигенез мәселесі жалпы Еуразия даласы бойынша үлкен шешімін таппаған тақырыптардың бірі.

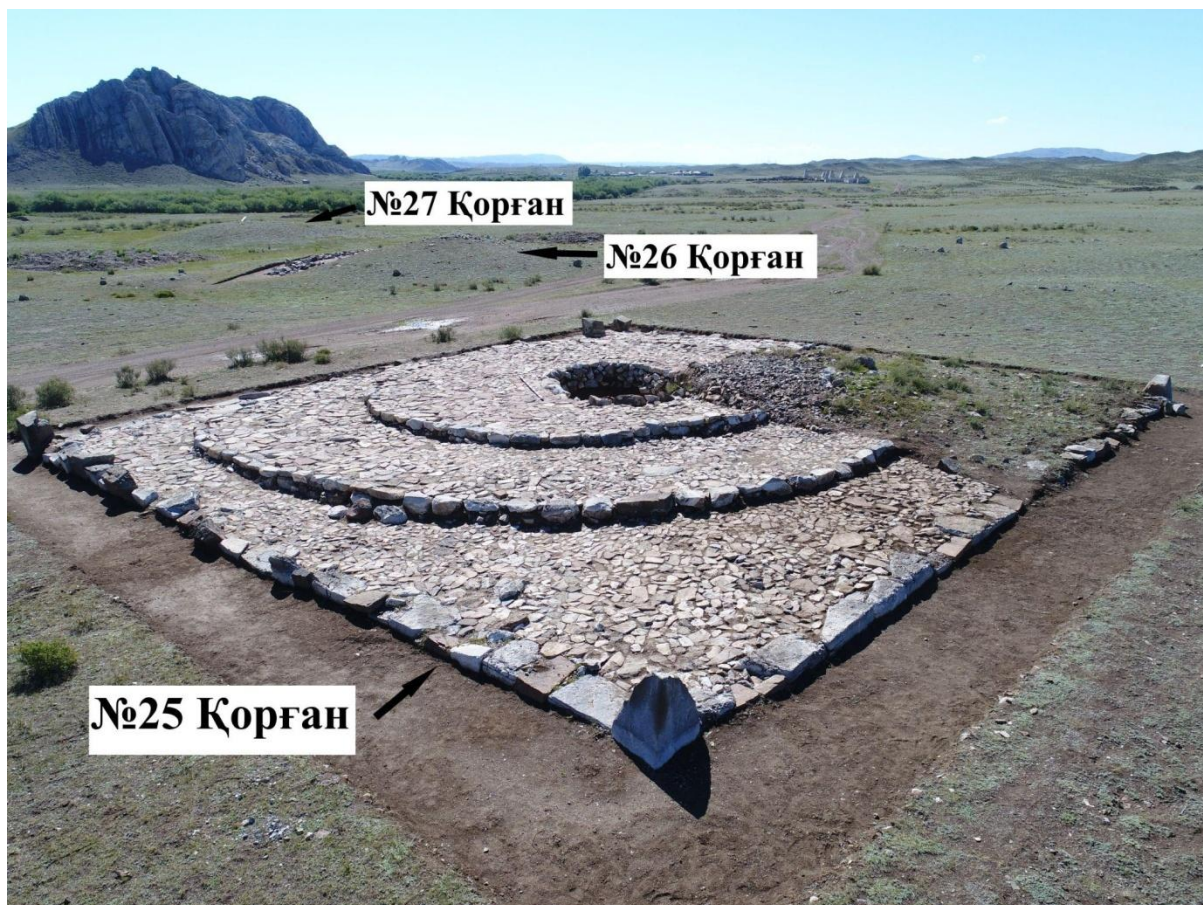
Сур. 2. Қырықұңгір қорымының жалпы жоспары

№25 мегалитті кесене тізбектегі батыс шетінде орналасқан элитарлы ескерткіштердің бірі. Мегалитті кесене пирамидалды құрылысқа ие, 5 қоршаудан тұрады. Бірінші қоршау шаршы пішінді, өлшемдері 22×20 м. Ірі тас блоктарды жалпағынан жатқызу арқылы тұрғызылған. Тастардың сырт жағы өңделген. Тас кесененің төрт бұрышына тігінен мегалит тастар қойылған:

- солтүстік бұрыш – 1,08×0,81×0,64 м (б×е×қ);
- оңтүстік бұрыш – 0,72×0,75×0,75 м;
- шығыс бұрыш – 1) 1,30×0,69×0,55 м, 2) 0,94×0,8×0,65 м;
- батыс бұрыш – үшқырлы, биіктігі 0,97 м, қырлары 0,75 м, 0,77 м, 0,91 м.

Қалған қоршаулар шеңбер және сопақша пішінді келген. Пирамидалды кесененің ортасындағы қабір шұңқырының өлшемдері 4,8×3,8 м. Қабір шұңқырының бетінен 1 м тереңдікте жылқының тісі мен жілік сүйегі табылды. Тас жәшік Б-Ш бағыт бойынша бағдарланған,

өлшемдері 1,96×0,95×1,1 м. Мүрдені жерлеу тәсілі – ингумация. Адамның сүйектері шашылған күйде табылды. Негізінен жілік қабырға, аяқ сүйектері табылды. Адамның бас сүйегі сақталмаған, тонау кезінде шығарып тастаған болуы мүмкін.

Сур. 3. №25, №26, №27 қорғандардың тізбегінің көрінісі

Ілеспе инвентардан қыш ыдыстың сынықтары, паста және қола моншақ-тар мен тесігі бар жыртқыш аңның тісі түріндегі әшекей, қабірдің батыс жағынан көлденең рельефті жолақтары бар алтын салпыншақтар, 1,5 орамды алтын самай сырға, қола сырға, спиральді басы бар білезік табылды. Сонымен бірге қазба барысында қорған қоршаудың сыртқы құрылысын ашу барысында әр жерлерден асықтар шашылып кездесті (Үмітқалиев, 2023, 273–274).

№26 тас кесененің қазбасы әлі аяқталмағанымен, қазіргі зерттеу жұмыстарының нәтижесінде оның пішіні мен құрылысы анық болды. Мегалитті кесененің диаметрі 43 м жететін үйіндісі бар, биіктігі 2,3 м. Үйіндінің астында үш қоршау бар. Сыртқы қоршау алты бұрышты болып келген. Әрбір бұрышына мегалитті ірі тастар қойылған. Алты қырының ұзындықтары 11–13 м арасында (сур. 4). Сыртқы қоршаудың жалпақтығы 0,8–1,2 м, 6–7 қатар тастардан қаланған, биіктігі 0,60–0,70 м. Екі ішкі қоршау сопақша пішінге ие (екінші қоршаудың диаметрі 12 м, үшінші қоршаудың диаметрі 6 м) (Үмітқалиев және т.б., 2022, 529).

2023 жылғы қазба жұмыстары нәтижесінде №26 қорған қоршаудың топырақ қабаты толық тазаланып зерттелді. Қорғанның орталық бөлігіне оңтүстіктен – солтүстікке қарай қалдырылған бровканы алу кезінде, орталық бөлігінен 55 см тереңдіктен анатомиялық күйін сақтаған адам сүйегі мен шашылған жылқы сүйектері табылды. Адам шалқасынан жатқызылып, басы солтүстік батысқа қаратылған. Бас сүйегі жоқ, басқа да сүйектері нашар сақталған (сур. 5). Жерленушімен бірге табылған заттардан тек қана адамның кеуде тұсынан қара түсті тас амулет табылды (сур. 6). Амулет ұзыншақ болып келген ұзындығы 6 см, ортасында тесігі бар. Қазіргі уақытта тас амулетті Новосибирск қаласына трассологиялық және басқа да сынама жасау үшін сараптамаға жіберілді. Қазба барысында толықтай бровканың орталық бөлігі алынып, ортаңғы тас шеңбердің іші толықтай ашылды. Қорған ортасын 2 метр тереңдікке дейін қазу барысында қабір құрылысының тастары анықталды. Қабір құрылысының беті үлкен жалпақ тастармен бірнеше қабат жабылғаны байқалады. Алайда батыс жақ шетінен тоналғандықтан тастары жүйесіз шашылып жатыр. Ал тас

құрылыстың шығыс жағы жақсы сақталған, тастары бірнеше қатарды құрап ретпен қаланған (сур. 7).

Бірнеше қатар қаланған жалпақ тастар астынан ірі үлкен тастардан қырынан қойылған тас жәшікті қабір бар екені анықталды. Тас жәшіктің бетін үлкен екі таспен жапқан, олардың көлемі 1 м 20 см – 1 м 50 см. ұзынынан орналасу бағыты солтүстік-батыс, оңтүстік – шығыс. Тас жәшіктің ұзындығы 1 м 90 см, ені 1 м, тереңдігі 1 м 10 см.

Сур. 4. № 26 Қорғанның жалпы көрінісі

Тас жәшіктің бетін жапқан тастың сындырылған жерінен тонағандығын тағы бір дәлелдейтін қыш ыдыстың қабір сыртынан табылуы. Қабір сыртында кездескен қыш ыдыс бүтін болғанмен ортасынан шытынып сынған. Қыш ыдыс орташа көлемдегі күйдірілуі жақсы, өрнектері ернеуі мен иық тұсында салынған, ерте алакөл кезеңіне жатқызуға болады.

Тас жәшіктің ішінен тоналып кеткендіктен ешқандай адам сүйегі де шығарып салатын заттар кездеспеді (сур. 8). Тас жәшіктің оңтүстік-шығыс бұрышынан күйген ұсақ адам сүйектері шашылып табылды. Сонымен бірге адамның сүйегін қабір ішінде өртегенге ұқсайды. Өйткені тас жәшіктің ішіндегі оңтүстік-шығыс қабырғасында күйген оттың іздері анық байқалады.

Алдағы қазба маусымында екінші, үшінші тас шеңберлер аралығындағы бос кеңістік жерлерді зерттеуді жоспарлап отырмыз. Себебі ескерткіштің көлемінің өте үлкендігіне байланысты, бірнеше адамға арналған аталық бейіт болуы да мүмкін.

Ең сыртқы алты қырлы тас құрылыстың қабырғалары 8 қатарға дейін тастармен қаланған жерлері бар. Кейбір оңтүстік – оңтүстік – батыс бөліктерінің тастары нашар сақталған қабырғаларда екі үш қатар ғана сақталған. Алты қырлы тас құрылыстың әрбір бұрыштарына биіктігі 1 метр ден асатын ірі тастармен шегендеп бекіткен. Барлық сыртқы тастарды тазалап жуып қарау кезінде 20 тас қаландыда әртүрлі жануарлардың суреттері бар екені анықталды. Әсіресе тас қаландыда салынған суреттер ішінде жылқы суреттері көптеп салынған. Жиырма суретті композицияның ішінде екі түйенің бейнесі, екі адамның бейнесі, үш жыртқыш аңның бейнесі, төрт символикалық белгі және 23 жылқы бейнесі салынған (сур. 9).

Ескерткіштер сыртында әртүрлі суреттерді бейнелеу Қазақстан жерінде көп кездеспейтіндігі және уақыты жағынан да ерте ескерткіш екенін біздің зерттеулеріміз көрсетіп отыр. Ескерткіш

жасын анықтау үшін ескерткіштен табылған сүйек заттарға Жапонияның Цукуба қаласындағы, Цукуба университетінің ғалымы Itahashi Yu радикарбонды анализ жасау нәтижесінде ескерткіштің жасы біздің дәуірімізге дейінгі XIX ғасырға яғни, осыдан 4 мың жыл бұрын салынғандығы анықталды.

Қырықүңгір ескерткішіндегі №25, №26 ескерткіштердің архитектуралық құрылымы жағынан да Қазақстан жерінде баламасы аз өте күрделі құрылыс деп айта аламыз. Қазақстан жерінде уақыты жағынан кейінгі қола дәуіріне жататын жоғары айтылған Қаражартас ескерткіші Қырықүңгір ескерткішіндегі №25 қорғанға құрылысы, архитектурасы өте ұқсас болып келеді.

Сур. 5. №26 Қорғанның орталық бөлігіне оңтүстіктен – солтүстікке қарай қалдырылған бровканы алу кезінде табылған адам сүйегі

Сур. 6. №26 Қорғанның орталық бөлігіндегі беткі қабаттан табылған адамның кеуде тұсынан табылған қара түсті тас амulet

Құрылым 32 нысаннан тұратын қорым беғазы-дәндібай мәдениетінің жарқын ескерткіштерінің бірі болып табылады. Пирамидалы-сатылы үлкен тас кесене ескерткіштің орталық бөлігінде орналасқан. Қалған қатардағы қарапайым адамдардың кішкентай жәшікті қоршау түріндегі жерлеу орындары үлкен кесенені айнала қоршай орналасқан.

Зерттеу жұмыстары кезінде құрылыстың әр жерінен көптеген соңғы қола дәуіріне тән қыш ыдыстың бөліктері, қоладан құйылған жебе ұшы мен алтын сақина шыққан. Қаражартас ескерткішіне жасалған радиокөміртекті зерттеу нәтижесінде, бұл ескерткіштің жасы біздің дәуірімізге дейінгі XVI/XV-XIV ғасырларға жататындығы анықталды.

Сур. 7. №26 Қорғанның тас жәшігінің бетін үлкен екі таспен жапқан

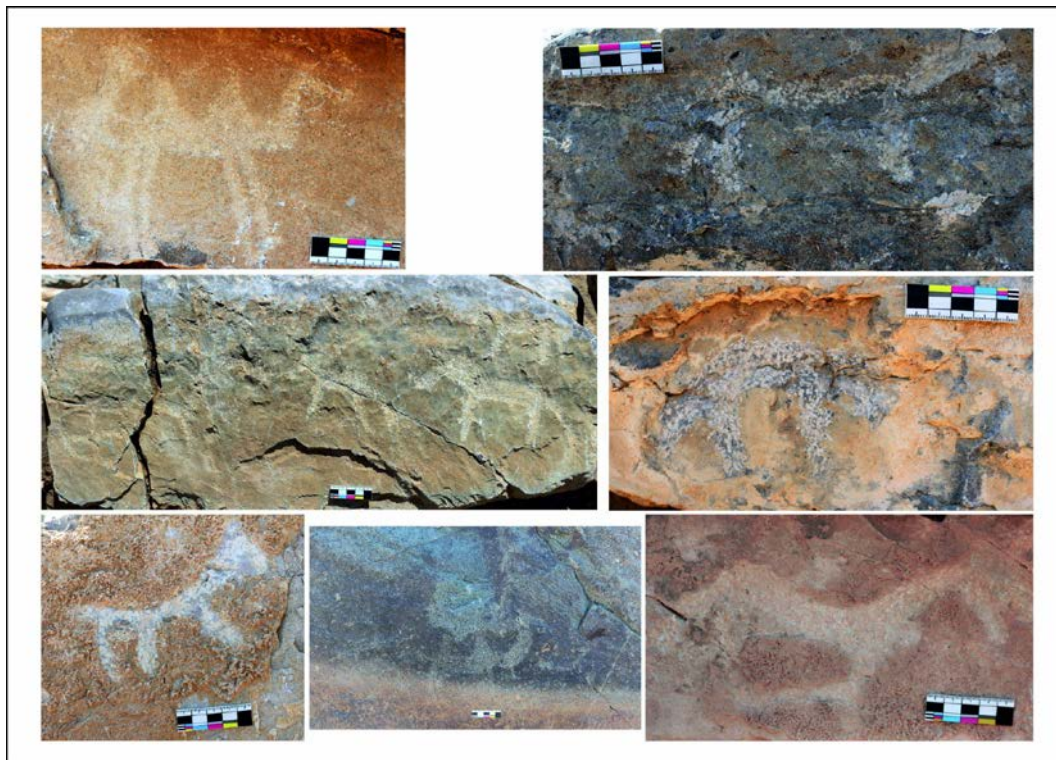
Қаражартас кесенесі көлемі жағынан бүгінгі таңдағы беғазы-дәндібай мәдениетінің элитарлы тас жерлеу құрылыстарының бірі (Кукушкин, 2018, 103).

Қырықүңгір ескерткіші мен Қаражартас ескерткіші географиялық жағынан өте жақын орналасқан ескерткіштер. Ескерткіштердің орналасуы турасынан есептегенде 150 шақырым қашықтықта орналасқан. Осыған қарап Қырықүңгір ескерткіші бірінші салынып, осы ескерткішті салған тайпа ұрпақтарының миграциясы нәтижесінде Қаражартас ескерткіші салынған деп есептейміз. Мал басының өсуі үй маңындағы бақташылықтан малды алысырақ көшіп-қонып бағу әдісіне яғни көшуге мәжбүрлеген. Осы уақытқа дейін архитектуралық құрылымдар Беғазы-Дәндібай мәдениетінің ескерткіштерімен шектелген болса, біздің зерттеулеріміздің негізінде ескерткіштертің мерзімі 5-6 ғасырға ары қарай жылжытты. Қазақстан археологиясында кеңінен танымал төрт автордан тұратын «Орталық Қазақстанның көне мәдениеті» атты еңбекте Қазақстан территориясында ірі архитектуралық құрылыстардың бастауы Беғазы Дәндібай мәдениетінен бастау алады делінген болатын (Үмітқалиев және т.б., 2022, 126).

Алайда бұл тұжырымдарды жаңаша қарастыру керек екендігін көрсететін жаңаша ескерткіштер Қазақстан археологиясында толығы үстінде.

Сур. 8. №26 Қорғанның тас жәшігін толық тазалағандағы көрінісі

Сур. 9. №26 Қорғанның сыртқы тас қаландыларындағы петроглифтер

Қазіргі таңда бұл ескерткіштерді әлі де терең зерттеудің маңызы бар, тек қана ішкі құндылығына емес архитектурасына да үлкен мән беру керек.

Қола дәуірінде салынған бұл жерлеу орындары, сол кезеңдегі тірілер үйімен өлілер үйінің сипаты сияқты. Әр кезеңде өмір сүрген халықтар тірі кезінде тіршілік етіп тұрған үйлеріне о дүниеге аттанған сәтінде жерленетін, мәңгілік мекен ететін үйлерін де ұқсатып салған болуы

керек. Қола дәуірінде адам өз үйжайын жер астынан шығарып, жер үстіне мықты тас үйжайлар сала бастады. Дәл осындай сипатта жерлеу орындарыда салынған.

Зәулім жерлеу ескерткіштерін салу тек орасан зор билікке, мәртебеге және байлыққа ие ірі тайпа көсемдері ғана көтере алатындай болған. Ірі мегалиттік құрылыстар салу мен жылқы культінің маңызды орында болуы, орта қола кезеңіндегі әлеуметтік жіктелістің болғандығының дәлелі. Қырықүңгір кешенінде зерттеу жұмыстары алдағы уақытта да орын алады.

Әдебиеттер тізімі

Археологическая карта Казахстана / Сост. Е.И. Агеева, К.А. Акишев (отв. ред.), Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 498 с.

Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Касеналин А.Е. Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. 192 с. + 20 с. цв. ил.

Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. Каражартас – новый социально-стратифицированный некрополь бегазы-дандыбаевской культуры (предварительные результаты исследований) // Археологические вести. 2018. Вып. 24. С. 102–110.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М., Кадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: АН КазССР, 1966. 436 с.

Төлеубаев Ә.Т. Қазақстан археологиясының қола және ерте темір дәуірі мәселелері. Алматы: Service Press, 2013. 520 б.

Үмітқалиев Ұ.Ұ. Абайдың шығармашылық мұрасының тарихи-этнографиялық контексті. Т. 4. Абай және оның заманы тарихи-этнографиялық мұра // Алматы: Алгоритм баспасы, 2023. 238 б.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Айтбаев А.Б., Эшбекова Г.У. Шыңғыстаудағы Қырықүңгір қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ Хабаршысы. 2015. №5(108). Б. 308-313

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Мұсырманқұл П.Б., Дүйсенбай Д.Б. Қырықүңгір қорымындағы 2021 жылы жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындылары // Археологические исследования, проведенные в Казахстане – 2023: сб. науч. ст. Астана: Национальный музей РК, 2022. 395-399 бб.

Some results of archaeological research work carried out in Ayagoz district*

Undoubtedly, one of the key tasks facing the Archaeological Science of Kazakhstan today is the objective study and introduction of our historical and cultural heritage into scientific circulation. Given that historical consciousness occupies an important place in the study of our national history, it is clear that the tasks assigned to our scientists-archaeologists will not be easy. Since the years of our country's sovereignty, many pages of our history have been revealed, and research work has been systematically carried out. It should be noted that on this basis, archaeological research is also intensified, and domestic scientists - archaeologists perform their tasks at a truly professional level and make a significant contribution. However, problems that have not been solved due to regional differences are also waiting for their solution. In general, the Tarbagatai region is distinguished by the breadth of the chronological range of archaeological sites. One of the most important topics will be the study of archaeological sites of Ayagoz district.

In order to study the processes of formation and development of cultures of ancient tribes using multi-level, complex research methods, including social, cultural, historical, ideological, religious, art criticism, etc. aspects of ancient tribes on the territory of ayagoz district, within the framework of the scientific project "archaeological monuments of Ayagoz District of East Kazakhstan region: interdisciplinary research", the archaeological expedition of the Al-Farabi Kazakh National University under the leadership of Gani Omarov conducted research in this region in 2021-2023.

Ayagoz district is the largest district in the eastern region of Kazakhstan, consisting of the modern Abay region, the administrative territory of the Ayagoz region and the Shubartau regions, which were previously separate districts. However, there is every reason to believe that this huge territory is completely unexplored from an archaeological point of view. This is evidenced by the fact that there were no searches on the part of archaeologists, except for the following studies.

V.V. Radlov is considered one of the scientists who made a great contribution to the study of Ancient East Kazakhstan. (Радлов, 1989). Using authentic scientific methods in the study of archaeological sites, he began archaeological research in 1862 near Semipalatinsk, Sergiopol (Ayagoz) (Радлов, 1895, с. 186-189) V.V. Radlov divided the history of ancient cultures of East Kazakhstan into copper or bronze, early iron and new iron, as well as the early Middle Ages. This work of the scientist was the first beginning of the division and systematization of archaeological sites into epochs (Омаров, 2014, с. 256).

In 1897, a member of the Turkestan circle of archeology lovers N. N. Pantusov visited the sergiopol village of the then Lepsi district, took into account and photographed stone sculptures in the region (Бахтыбаев, 2012, с. 49).

In the vicinity of Kotanemel (Emeltau), Muzbel, Karaungir mountains of the Shubartau region of Ayagoz district, belonging to the northern regions of Balkhash, in 1959 A. G. Medoev conducted exploration, search and identification of monuments of the Stone Age (Артюхова, 2015, с. 239-248).

Head of the East Kazakhstan archaeological expedition Chernikov S. S. in the 1950s, during the exploration of the Akshatau – Ayagoz – Urjar – Makanchi – Bakhty route through Chingistau, the center of Abay district, mapped the donenbai, Znamenskoye (Akshaulinsky) mounds (Черников, 1960).

In 1967-1968, M. K. Kadyrbayev identified the burial monuments of the bronze and early Iron Age in the shubartau region in the settlements of Tesiktas, Kotanemel, Teklau, Kairaktas, Argarlyk, Zhorga, Koksengir, Karaungir, Tulkili, Kyzyltas, Konzhaulau, Shusadyr and considered them in comparison with the well-known monuments of central Kazakhstan (Кадырбаев, 1972, с. 107-121).

The discovery of a horse harness dating back to the early saka period dating back to the V century BC in the Eighties of the last century near the Ushbiik station suggests that the archaeological study of this region is of great importance (Арсланова, 1981, с. 54-58.). However, since that time, in 2012, U.U. Umitkaliyev discovered the monuments of Kyrykoba 20 kilometers west of the settlement of

---

* The article was prepared as part of the scientific program: BR18574057 «Interdisciplinary (archaeological and historical-ethnographic) study the cultural heritage of the south-eastern and eastern regions of Kazakhstan (Shu-Ili, Tarbagatai and Alakol)».

Akshatau (Donenbai), and in 2018, archaeologists did not reach this region until they conducted research on mound no. 7 in this necropolis (Искаков, Умиткалиев, Митько, 2022, с. 66-75). In different years in the Aktogay region, on behalf of the Kazakhmys company, T. Smagulov studied the burial monuments of the Bronze Age, and in 2020, on behalf of Kazavtozhol, D. Voyakin group conducted research near the lunar settlement (Захаров, Марыксин, 2023, с. 7-26).

Within the framework of a three-year scientific project, in 2021, our team began to conduct research on the monuments of the Ayagoz region, covering the period from the Bronze Age to the early Middle Ages. This year, 4 km west of the village of Donenbay in Akshatau rural district, radiocarbon analysis showed that as a result of excavations on the Right Bank of the Kalbuti River in two burials of the Bronze Age Botbai 1 and 2, the fence No. 1 was built in the XVI–XIV centuries BC. It is established that the fence no. 2 is dated B. D. XX (Бесетаев, 2022, с. 364-366).

Next year, 4 mounds in the Bozay-1 necropolis of the early Iron Age of the Mamyrсу rural district of the Ayagoz District of the Abay region were examined, geographical coordinates and location on the map were determined, restored to their original pre-excavation form, and the time of their existence was determined. Bozay Necropolis a monument similar to the famous shilikty, Eleke Sazy, Issyk – Tsarist mounds, which are among the elite mounds of the early Iron Age, is located in the east of the village of Bozay, on the Right Bank of the Ayagoz River, on the right flank of the Ayagoz-Barshatas Highway. The average height of the burial ground at sea level is 569 m. This monument is located between Taldy-2 in central Kazakhstan, where the "Golden people" were found, and the Shilikty and Eleke Sazy monuments in Tarbagatai. Its connection with the monuments of Semirechye and central Kazakhstan, Mongolia and Shua was carried out as a result of excavations for a specific purpose. In Nagorno-Altai in neighboring Russia, even in a small area, as a result of Archaeological Research, several cultures of the early Iron Age were identified, and their periodization and periodization were formulated with specific archaeological data. Therefore, as a result of the use of interdisciplinary research methods, including social, cultural, historical, ideological, religious, art criticism, etc. aspects of ancient tribes, we encountered some innovations and surprises in the study of the Saka mound in the Ayagoz region, which lies in the depths of history in the microdistrict of Tarbagatai connected with central Kazakhstan.

With the help of bioarchaeological analysis, a burial ceremony with a bird (eagle) of the early Iron Age was established in Ayagoz district. This suggests that at that time there was an aviary, and in the course of determining the nutritional system of the Nomads of the Bozai burial ground, it turned out that they used millet and fish a lot for daily food.

7 copies of gold tubes, 4 copies of deer heads in the form of stickers, 13 copies of gold plate stickers, 1762 units of small gold beads, 831 large gold beads, 357 gold beads with Caps were transferred to the Regional Museum of local lore of Semey.

In addition to the excavations, exploration was also carried out during the expedition (Омаров, Бесетаев, Сагындыкова, 2023; 2024).

During the exploration work, many monuments were found in Tarbagatai rural district of Ayagoz district, and accounting work was carried out. In particular, more than 10 monuments belonging to the early Iron Age were found in the vicinity of Malytygol 1, in Malytygol 2-2 monuments characteristic of the Turkic period. The next monuments found on the sampai plain are the sampai 1 and sampai 2 burials. In these places, too, many monuments dating back to the early Iron Age were found and accounted for. During the exploration, about 20 monuments of the early Iron Age and Bronze Age were taken into account in the Shimaily plain. Monuments dating back to the early iron and Bronze Ages are found in the shimaily 1 necropolis. And the monuments in the Shimaily 2 necropolis belong only to the Bronze Age. In the next part of the exploration, 2 monuments dating back to the Bronze Age were found in Torebek zhailau. Monuments dating back to the early Iron Age were also found on the bukenbay plain, which were divided into Bukenbay 1 and Bukenbay 2. Settlement sites typical of the Saka period from bukenbay 1 were observed and identified by fragments of ceramic artifacts. An exception is the meeting of the mustache mound, characteristic of the early Iron Age, from the bukenbay 2 burial ground.

In the summer season of 2023, excavations were carried out and reconstructed in order to inspect two mounds in the sampai burial ground, which were in emergency condition from looting in Tarbagatai rural district. A sample was taken from the found human skeleton and sent to laboratories.

The main excavations of this year were excavations of one burial and ritual complex of the Turkic period and one emergency mound of the early Iron Age in the Kenish burial ground in Karagash rural district. In addition, three monuments of the Turkic era (photos 1-2) were studied in the aktubek necropolis, and one in the expedition necropolis. AMS 14C radiocarbon examination results of horse bone and tooth remains found in ancient Turkic temples in the burial grounds of the Kenish 2 and

Aktubek 1 of the late VI – VII centuries. 3-4) (95.4% on sigma 2: Temple Of Kenish 2 – 575, Temple of Aktubek 1 – 605).

Figure 1. Temple of the ancient Turkic period in the Kenish 2 necropolis

Figure 2. Temple of the ancient Turkic period in the burial ground of Aktubek 1

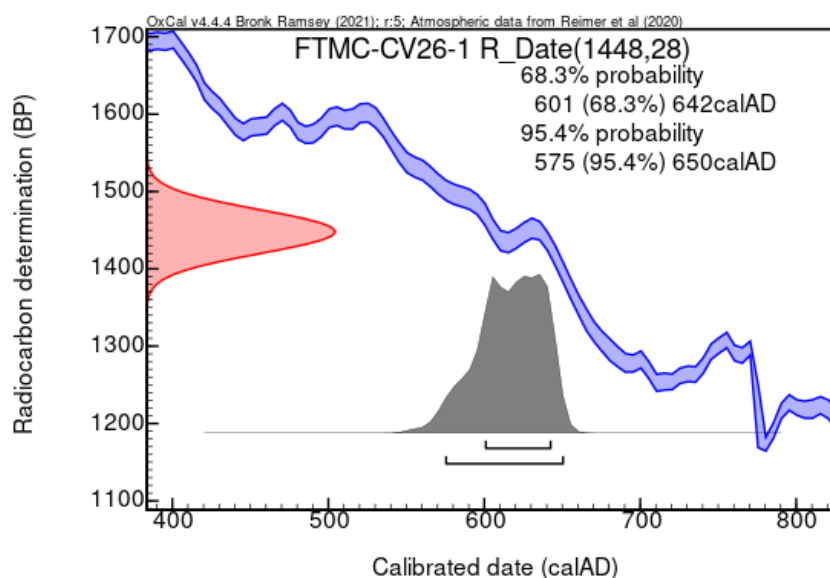

Figure 3. Burial ground Kenish 2. The result of the radiocarbon examination of the temple of the ancient Turkic era AMS 14C

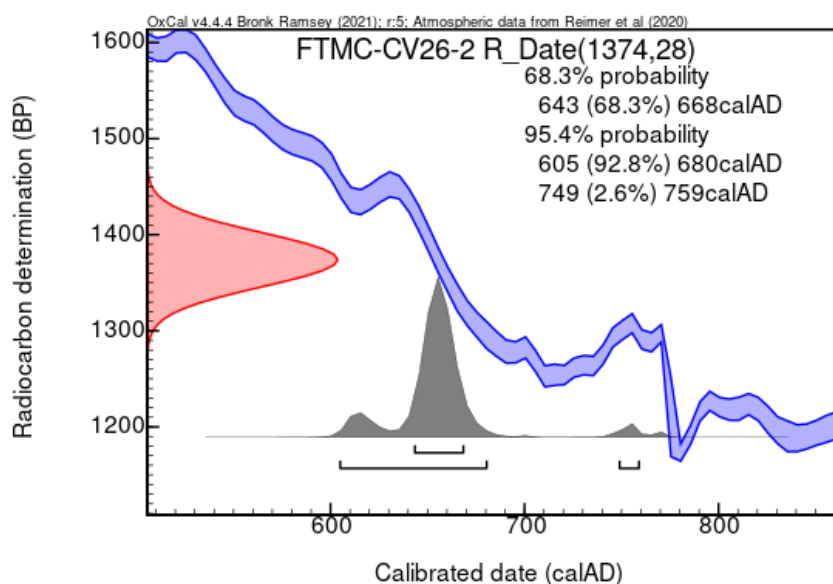

Figure 4. Burial ground Aktubek 1. The result of the radiocarbon examination of the temple of the ancient Turkic era AMS 14C

*OxCal v4.4.2 Ramsey, (2020) program and Reimer (2020) atmospheric data were used for calibration.

Ayagoz region is a region rich in archaeological sites, undoubtedly, even in ancient times it was the center of boiling ethnic processes. As a result of three years of exploration, more than a hundred monuments dating from the Bronze Age to the Middle Ages were discovered. We can say that the new data obtained as a result of the study of new objects make a significant contribution to determining the distribution area, time of occurrence, stages of development of the country's archaeological sites, their justification.

References

Арсланова Ф.Х. Случайная находка бронзовых вещей в Семипалатинском Прииртышье // КСИА. 1981. № 167. С. 54-58.

Артюхова О.А., Мамиров Т.Б. Каменный век Сарыарки. Книга 1. Палеолит. Алматы: институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. 295 с.

Бахтыбаев М.М. Исследовательская деятельность Н.Н. Пантусова в Семиречье // Режим доступа: <http://www.rusnauka.com>. Дата обращения: 18.04.2023.

Бесетаев Б.Б. Археологические исследования на памятниках Ботпай 1 и 2 в 2021 г. // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021. Сб. науч. ст. / Гл. ред. А. Қасенәлі. Астана: ҚР Ұлттық музейі, 2022. С. 364–366.

Захаров С.В., Марыксин Д.В. Новая находка раннесакского боевого пояса из Восточного Казахстана // Народы и религии Евразии. 2023. Т. 28. № 1. С. 7-26.

Искаков К.А., Умиткалиев У.У., Митько О.А. Сопроводительный инвентарь элитного сакского погребения могильника Кырыкоба в системе культурных взаимосвязей кочевников Казахстана и Сибири // Археология, этнография и антропология Евразии. 2022. Т. 50, № 3. С. 66–75.

Омаров Г.К. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Археологические памятники Аягоского района ВКО: междисциплинарные исследования» (заключительный). Алматы, 2023. 147 с.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Сагындыкова С.Т. Археологические раскопки на памятниках Ботпай 1 и 2 в 2021 году // «XV Оразбаев окулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2023. 8-11 б.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Сагындыкова С.Т. Аягөз ауданында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының кейбір нәтижелері // Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейінің 140 жылдығына арналған «Семей-Ертіс өңірінің археологиялық мұрасы, этнографиясы және музей ісі» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (Семей қ., 19 қазан, 2023 ж.) / Жауапты ред. Қ.З. Сабырбаев. Семей: Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейі, 2024. 52-56 бб.

Омаров Г.К. Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірі. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 256 б.

Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. М.: Наука, 1989. 749 с.

Радлов В.В. Сибирские древности. // Записки Русского археологического общества. СПб., 1895. Т. VII. С. 186-189.

Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы / МИА. № 88. М.-Л.: 1960. 272 с.

2023 field study in the Sharyn region

The main purpose of this article is to publish the results of archaeological excavations conducted during the 2023 field season. Experience of previous years shows that the study of large burial complexes contributes to solving a number of historical and cultural problems not only in the regions, but also in adjacent territories. Especially in the original contact zones, such as Sharyn, with its numerous and multitemporal groups of mounds belonging to both antiquity and the Middle Ages, ethnocultural processes took place that influenced the historical development of the entire region. Therefore, our work should be considered as one of the stages of studying the material and spiritual culture of the ancient inhabitants of South-East Kazakhstan.

Sharyn Canyon and its surroundings are distinguished by unique, exotic natural objects that have scientific, cognitive, recreational and aesthetic value (Керімбай, 2020: 177-182). Undoubtedly, in antiquity and the middle Ages, the area was sacred. Generally, the word “sacredness” is used to describe something mystical, secret or religious. In literature, it is widely used for objects of nature and history - and Sharyn Canyon is no exception! Firstly, the reddish, almost mystical hue and configuration of the rocks immediately emphasizes the sacredness of the area, where everyone can attach special importance to the relief, geomorphology and hydrograph. Secondly, there are hundreds of mounds of antiquity and the Middle Ages, showing the sacred character of this historical and cultural zone. For thousands of years, the canyon and its surroundings have represented a place of favorable existence and residence for many generations of residents. Unique mountain systems also acted as natural protection from external enemies; these systems played an important role in the sustainable development of society. In particular, the elite mounds testify to the complexity of ritual practice of the ancient inhabitants of South-East Kazakhstan and show the essence of various cults and objects of worship. The design features, monumentality and material complex of elite mounds show the attitude of ancient people to each other and to the deceased, worldview complexes about the afterlife, rules and norms of everyday behavior, and the socialization of various cultural and economic models and objects (Керімбай, Джаналеева, Керімбай, 2019).

Cultural and semantic development of space and its socialization certainly took place among the ancient inhabitants of the Sharyn Valley. After all, the fluvial geomorphologic systems of the Sharyn River, its permanent and temporary tributaries, as well as its geological, geomorphologic, biological monuments of nature made it possible for the residents of the region to live comfortably and quietly conduct a complex systematic economy. Perhaps the Sharyn region occupied a prominent place in the socio-economic and political formations of many tribal unions and state associations. In the future, comprehensive and systematic research will show a general picture of the emergence and development of historical processes, which will reflect the peculiar spiritual and material culture of the ancient inhabitants of the region.

The burial ground of Zhylysay-1 is located 12.5 km northwest of the village of Zhylysay in the Kegen district of the Almaty region. The burial ground is located on the floodplain terrace of the Sharyn River, in the «Sarykamystyn kabagi» area. Most of the archaeological sites are concentrated in the extreme northern part of the intermountain space and in the terraces. The area is 1343 meters above sea level. According to preliminary data, the burial mound consists of 20 mounds, both small and medium-sized, with a diameter of up to 5-6 m and a height of 0.1-0.3 m. Plano graphically, the burial ground is divided into several groups, most of which are meridian ally oriented chains of mounds; in other cases, the burial structure is located haphazardly.

Grave structures are one of the most important sources for determining the cultural affiliation of the monuments of the above-mentioned archaeological site. The mounds are located on the most convenient and level areas. The structures of the mounds are made of boulders or small stone-bolas. From the side, they resemble a cluster of large stones. The mounds stand out clearly on the surface of the earth.

There are a lot of incomprehensible stone arrangements, the purpose of which remains unknown. Some boulders are arranged in a pile or have a cystoids shape. More precisely, they are sub-rectangular in plan, with walls of boulders, oriented most often from north to south. Apparently, these were structure built without an encompassing mound. Such structures or "open" cysts without a mound are often found in Almaty region, especially in the Ili Alatau.

The main parts of the mounds are the same in appearance and structure: low (sometimes very low), usually close to a circle, with a small earthen structure and stone boulders covering the surface, sometimes forming masonry or a shell. All the mounds are identical in size. All can be described as the "small form" of mounds. The diameter of the mounds varies between 8-10 m, and the height of the structure, with the stones and soil, reaches 0.1-0.4 m.

There are mounds with an additional sub-rectangular structure on the south side, resembling "small" burial grounds. Perhaps the additional structure had a cult character, inextricably linked with funeral and memorial rites. It can be assumed that religious rites and ritual actions were performed here in honor of the deceased.

Kurgan No. 1. Kurgan No. 1 is located on the south-eastern part of the burial ground. The geographical coordinates of the archaeological monument are 44 T 0327061 4787405. The archaeological monument has a stone-earth structure and an irregularly rounded shape. The diameter of the mound is 4.2 m, and the height is 0.3 m. To the south, a rectangular structure with dimensions of 2.3x1.3 m adjoins the mound. The design on the surface resembles a "mirror with a handle". After removing the turf layer, no remains of any structures were found under the "pseudo-complementary structure". In order to identify the grave location, a 2.9 x 2.5 m excavation was made in the central part of the mound, with a depth of about 0.6 m. At a depth of approximately 0.5-0.6 meters, a sub quadrangle stone structure oriented along the west-east axis was discovered. The upper part of the sub quadrangle structure is 1.5x1.5 m in size. Before the continental layer, the walls of the grave pit consisted of gravel. At a depth of 0.8 m, the structure narrows to a size of 1x1 m. The continental layer was found at a depth of 1 meter. Remains and any fragments of the burial inventory are not recorded in the stone structure. The research team was unable to find the remains of ash because the zyamlyanoy cover (mixed loam soil, sand, small fragments of gravel ash or dark gray) prevents accurate determination of the burial site. Apparently, there were burials with corpse-burning in the mound, but over time, they moved with the "soil". Based on this, we can assume the presence of the rite of cremation, which was common in the Bronze Age.

Apparently, the funerary constructions of the burial ground Zhylysay-1 find their analogies in the materials of adjacent territories. The burial structures of well-known complexes in the system of the Shuili Mountains from the tracts of Oi-Dzhailau and Tamgaly are closest to the designs of chains of burial fences (Goryachev, 2013: 3-28). Also, based on the results of archaeological research of the Zhetysay region, we can associate the development of the Zhylysay-1 burial ground with the process of intensive contact between groups of Zhetysay and Central Kazakhstan tribes who have assimilated both the Alakul and Fedorov traditions of the Andronovo cultural and historical community. Likewise, according to typology and chronology, it may be assumed that the Zhylysay complexes are synchronous with the Bronze Age burial grounds in the high-altitude zone of the Trans-Ili Alatau (Gass, Goryachev, 2016: 118-123).

The emergence and existence of the archaeological site can be associated with the South-East Kazakhstan population's process of intensive contact that resulted in the assimilation of various cultural traditions of the Andronovo historical and cultural community. The design features and grave structures, as well as funeral rites, indicate a significant degree of socio-economic and ethno-cultural development of the Bronze Age tribes of the Sharyn region, which makes further research in this direction promising.

Zhylysay-2 is located 1 km south of the burial ground Zhylysay-1. This burial ground is located on the floodplain terrace of the Sharyn River in the "Sarykamystyn kabagi" area, west of the Arbalaozek gorge. The territory of the burial ground occupies a huge area. Some mounds are arranged in a chain, others are scattered around the perimeter of the burial ground. The chain of mounds (there are several of them) are not particularly noticeable among the numerous archeological objects; only with careful inspection can their location be seen in a row. Plan graphically, the burial ground is divided into several groups, some of which are chains of mounds oriented from the north to the south. In the burial ground, there are mounds with structures of earth and stone. According to their size, they can be divided into medium and small mounds. The diameter of medium mounds reaches 12-18 m, with a height of the structure ranging from 0.4 to 1 m. Small mounds have structures with a diameter of 5 to 12 m, height from 0.2 m to 0.7-0.8 m. According to our calculations, there are 107 mounds of various shapes in the burial ground.

There are several types of burial mounds in the burial ground. The main part of the burial mounds (the first type of burial structures) is a mound made of earth and stone. In addition, the stone mounds in the structures of the burial mounds are made of more than soil; they contain various patina. Sometimes it seems that, from the outside, the upper part of the mound is only a stone structure.

The second type of mounds consists only of a mound of earth. Such mounds are very rare. Most of them are medium-sized.

The third type of burial mounds consists of a mound of earth and stone with a ring fence 2-3 meters from the base.

The fourth type consists of a sub – rectangular mound with a structure of earth and stone. The edges of the mounds consist of masonry, and their centers contain stone structures of various shapes.

The above-mentioned grave structures are one of the most important sources for determining the cultural attribution, chronology and periodization of the mounds of the Sharyn region. The materials obtained (see below) make it possible to explain everyday life, worldview complexes and interpret the complicated nuances of funeral rites and to reveal the semantics of individual objects and things.

Kurgan No. 1. This archaeological object has a round shape; the diameter of the mound is 10.8 m, height 0.5 m. After removing the turf layer, in the center, in order to detect the burial pit, a 1.9x2.1 m excavation was carried out. The mound has a ring-shaped crepidoma. The walls of the grave pit consist of gravel and fine sands. Remains of wood from Tien Shan spruce were found on the surface of the grave pit. More than 20 pieces of Tien Shan spruce with an average size of 10x10 cm were collected. There were ballasts in forms resembling a structure, some of which were found lying flat. As a result, at a depth of 0.35 m from the earth's surface, a grave spot with a west-east orientation measuring 2x1 m was found. Bone remains and ceramics were found at a depth of 0.80 m. A ceramic vessel was settled near the skull on the right side above the right shoulder.

The skeleton lies in anatomical order with the head directed to the west. The skeleton lies on its right side with knees bent to the left. The burial chamber is ovular in shape. Judging by its external characteristics and ceramics, the mound may belong to the Wusun period.

Kurgan No. 2. The object has a rectangular structure with dimensions of 7.8x7.2 m. There are stones of various sizes around the perimeter. After clearing the turf layer, a rectangular masonry of stones with a width of 1-1.2 m was revealed on all sides. The eastern part of the structure has a thickness of 1 m. In some places, the stone structure in the southeastern part expands to 1.4 m. In others, especially from the central part, the masonry is arranged in two rows of small stones. After clearing the turf layer, the size of the archaeological site increased. As a result, the dimensions of the masonry amounted to a volume of 8x8 m. The masonry forms a wall, and the spaces between the walls are filled with soil, rubble and small stones. The south-western wall is destroyed, or else has a "passage" on the western side, as there is a partial absence of masonry. In the central part, there is a pile of large stones forming a pyramidal masonry (approximately 0.8 m in diameter, 0.5 m in height), bearing the traces of a small entrance used by robbers. After clearing, an excavation was made into the inner part with dimensions of 4,6x4,5 m, 15-20 cm deep. To identify the grave pit in the central part of the mound, a 2.4x2.1 m excavation was carried out. The main burial was located in the center. A grave pit measuring 2x1 m has been identified here, the northern part of which is slightly wider than the southern half. At a depth of 0.95 m, the excavation was expanded towards the northern part of the mound, as individual human bones were found. The skeletal remains lie in disorder, proving the thieving actions of outsiders. At a depth of 1.1 m in the western part of the excavation, the skeletal remains of another individual were found. Later, an oval-shaped grave pit, oriented SE-NW, with dimensions of 1.5x0.6-0.7 m, was revealed. Part of the grave pit is adjacent to the masonry on the north side. The skeletal remains are scattered. Judging by the anatomical composition of the bones, the skeleton belonged to a teenager. In both cases, the bones lay haphazardly. Part of an iron plaque was found in the second grave pit.

Kurgan No. 3. The archaeological site consists mainly of an earthen mound mixed with small stones. The diameter of the mound is 13 m., with a height of 0.6 m. In the beginning, the trench method (from south to north with a width of 1 m) was chosen for the excavation. Later, another meter was added from the western part of the trench. As a result, the width of the trench was 2 meters. To identify grave pits located approximately in the central part of the trench, the excavation was expanded from the west side. The size of the recess is 1.2 m, the length - 3 m. From the southern part of the trench, the excavation was also expanded to the south by 1 m, 2.4 m long. As a result, an area with an approximate size of 4x4 m was formed in the central part of the mound. This specified site was cleared by excavation to a depth of another 0.3 m. During the excavations, an oblong burial pit with dimensions of 2.30x1.20 m was revealed in the central part. In the central part, just to the north of the excavation, a structure was opened from within a pile of stones (approximately 1 m in diameter, 0.6 m in height), the average size of which was 25x15x5 cm. Boulders of the above structures lay randomly but were piled up. It is possible that this structure was formed as a small entrance for robbers. The depth of the burial pit is 0.6 m. From the surface of the mound structure to the bone remains lies 1.3 m. The main bones were scattered and located

in the southern part of the gravel pit. A deformed skull was also found. This skull is the main artifact. Another skull was found next to him, presumably belonging to a child. Presumably, a mother and a child were buried in a grave pit.

In written sources from antiquity and the middle Ages, there is information concerning deliberate alteration to the natural shape of the head through the use of various devices. This information confirms the results of archaeological research. Skulls with traces of deliberate deformation have been found in all corners of the globe. Usually, scientists divide intentional deformation of the head into three types: annular, frontal-occipital and parietal. Researcher T.Y. Shvedchikova, based on craniological materials from the burial grounds of the Dzhetyasar archaeological culture of the Eastern Aral Sea region, identifies 6 main variants of the head shape: 1) undeformed; 2) annularly deformed; 3) with frontal-occipital deformity; 4) with occipital deformity; 5) with parietal deformity; 6) a combined variant of annular and frontal-occipital deformity (Shvedchikova, 2010: 26-27). The researcher highlights that annular, combined with frontal-occipital, deformation of skulls prevails among the Dzhetyasar burial grounds.

Scientist T.K. Khodzhayov notes that "on the Tien Shan, in the Talas and Alai valley, this custom has been known since the 2-4 centuries AD among the pastoral population. The percentage of deformed skulls is small and amounts to 7-12% of buried skulls at the Ketmentube and Tien Shan mounds. A large number of deformed skulls (up to 97%) were found in the Talas Valley (Kenkolsky burial ground). The only deformed skull obtained from the Krasnorechensk settlement in the Chui Valley dates to the 7th century" (Khodzhayov, 2000: 22-45). According to Khodzhayov, the customary practice of frontal-occipital and parietal deformity could have an ethnic character.

Thus, the burial ground Zhylysay-2 is one of the major monuments of the Sharyn region, the materials of which reflect a long stage of ethnocultural development of the local population. Its materials depict the complex process of interaction between various groups. The uniqueness of the burial ground lies in that it is multicomponent: it offers different materials.

The designs of the mounds in the burial grounds of Zhylysay-1 and Zhylysay-2 are diverse. They contain mounds of various shape: round, sub quadrangle (or sub-rectangular), oval, etc.

Almost all grave structures are mounds of stone and soil. Earlier monuments are small in diameter and date back to the Bronze Age. Mounds without structures resembling "stone boxes" can also probably be attributed to this historical and cultural period. But the majority of the mounds (consisting of a structure of stone and earth) probably date back to the early Iron Age. Earthen mounds are rarely discovered, as are archaeological sites with ring fences outside. The percentage ratio of sub-rectangular mounds is slightly greater than the above two types. Sometimes, there are double or combined sub-rectangular grave structures – perhaps, at one time, close friends or relatives were buried in them. The existence of such differences in funeral rites and various forms of grave structures may indicate changes in society, particularly migrations of nomads or relocation of populations, as well as changes in ideological complexes within this context. Judging by the shapes of the mounds, the functioning of the burial ground can be divided into several periods.

In the future, the studied monuments Zhylysay-1 and Zhylysay-2 can expand the range of material sources related to the Bronze Age and Early Iron Age on the territory of South-East Kazakhstan. Initial study of the burial grounds made it possible to clarify and characterize some features of the material and spiritual culture of the ancient inhabitants of the Sharyn region.

References

Гасс А., Горячев А.А. К вопросу о типологии и хронологии могильников эпохи бронзы в высокогорной зоне Заилийского Алатау. Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2016. Т. 15, №5. С. 85-123.

Горячев А.А. О погребальных традициях племен эпохи бронзы Шуилийских гор. Известия НАН РК. Серия обществ. и гум. наук. 2013. №3. С. 3-28.

Керімбай Б.С., Джаналеева К.М., Керімбай Н.Н. Биотические факторы и почвенный покров бассейна реки Шарын. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия экологическая. 2019. №2(60). С. 4-14.

Керимбай Б.С. История исследования ведущих компонентов природной среды бассейна реки Шарын. Global science and innovations. Poland. Gdansk. 10 февраля 2019. Proceedings. Т. 5. 2020.С. 177-182.

Ходжайов Т.К. Обычай преднамеренной деформации головы в Средней Азии (Антропологические и этнографические сведения о населении Средней Азии). Вып. 2. М.: 2000. С. 22-45.

Шведчикова Т.Ю. Искусственная деформация головы как исторический источник: на примере джетыясарской археологической культуры Восточного Приаралья конца I тыс. до н.э. – VIII в. н.э. автореф. дисс. канд. истор. наук: 07.00.06. М.: 2010. 27 с.

А.Ю. Федорченко, Н.Е. Белоусова
Институт археологии и этнографии СО РАН
г. Новосибирск, Россия
E-mail: winteralex2008@gmail.com

Полые изделия из трубчатой кости в верхнем палеолите Сибири: проблемы изучения и интерпретации*

Трубчатая кость млекопитающих и птиц – один из наиболее востребованных органических материалов, применявшихся человеком в производственной деятельности с древнейших времен. В эпоху среднего и верхнего палеолита существовало несколько способов обработки такого сырья: расщепление в ударной технике и модификация полученных сколов или целой кости посредством строгания, скобления или ретуширования; изготовление орудий вырезанием, скоблением, строганием, пилением или шлифовкой. Первичная обработка кости часто сводилась к отделению эпифизов посредством пиления или резания. Конечный продукт такой обработки представлял собой полую трубочку с удлинёнными пропорциями, одним или двумя усечёнными концами. Подобные артефакты могли использоваться как заготовки или готовые изделия в зависимости от целей и потребностей человека.

В современной историографии для обозначения полых изделий из диафиза трубчатой кости часто используется функционально нейтральный термин «трубка» или «трубочка». Категория «трубочек» рассматривается как обширная морфологическая группа изделий, включающая предметы самого разного назначения. Проблема исследования верхнепалеолитических трубочек отражена в научной литературе существованием различных точек зрения на их типологию и функции. В зависимости от археологического контекста, размеров, характера обработки и фрагментации, наличия или отсутствия орнамента, следов утилизации такие изделия рассматриваются как заготовки орудий и украшений, бусины-пронизки или пуговицы, музыкальные инструменты, рукояти, игольники, контейнеры или футляры для хранения охры, трубки для распыления краски.

В данном докладе обсуждаются проблемы изучения и интерпретации нескольких ключевых типов полых изделий из трубчатой кости эпохи верхнего палеолита Сибири. Материалами для исследования послужили опубликованные и архивные источники, содержащие сведения относительно распространения пронизок, игольников и морфологически схожих артефактов из трубчатой кости, происходящих из верхнепалеолитических памятников Алтая, Енисея, Приангарья, Забайкалья, Лены и Яно-Индибирской низменности. В работе учитывались опубликованные данные экспериментального моделирования и технологического анализа полых изделий из трубчатой кости верхнего палеолита Евразии, а также собственный опыт технологических и трасологических исследований костяных артефактов верхнего палеолита Сибири. Результаты исследования указывают на то, что полые изделия из трубчатой кости в настоящий момент выявлены и проанализированы в материалах ограниченного числа сибирских памятников верхнего палеолита.

При кажущемся внешнем сходстве, назначение артефактов, объединённых в рамках категории «трубочки», часто различалось. Проблема классификации таких изделий решается в современной историографии на основе анализа контекстуальной информации, с учетом метрических параметров, по наличию специфических атрибутов, степени массивности или в соответствии с таксономической принадлежностью животных, кость которых обрабатывалась. Как продукт целенаправленной деятельности костяные трубочки не относились в эпоху верхнего палеолита к орудиям труда или охоты, а играли роль вспомогательных приспособлений или предметов неутилитарного назначения.

---

*Исследование выполнено в рамках проекта РНФ №20-78-10125-П «Динамика культурного развития и освоение человеком Алтая в начале верхнего палеолита: стратегии жизнеобеспечения, палеотехнологии, мобильность».

Начальный этап верхнего палеолита на территории Казахстана

Как известно, верхний палеолит относится к периоду с 50 тыс. л. н. до 12 тыс. л. н. Этот этап древнекаменного века связывают с появлением и развитием культуры человека современного анатомического типа *Homo sapiens*. На территории Казахстана достаточно мало позднепалеолитических памятников, такая ситуация характерна и для Центральной Азии в целом. Причинами такой ситуации являются:

- уникальность центральноазиатского варианта верхнего палеолита, сохранившего развитие мустьерских традиций и отличающегося от европейского и ближневосточного варианта;
- недостаточная изученность позднего палеолита Казахстана и плохая сохранность отложений соответствующего возраста (Таймагамбетов, Ожерельев, 2009: 5);
- природные условия на большей части региона были столь засушливы, что население либо совсем их покинуло, либо сохраняло свое присутствие лишь в немногих ареалах.

Среди множества проблем формирования развитой палеолитической культуры стоит выделить такой важный этап, как переход от среднепалеолитических технологий производства орудий к индустриям верхнего палеолита. Этот период также обозначается как ранняя стадия верхнего палеолита, время формирования развитых пластинчатых индустрий. До сих пор вокруг вопросов зарождения и периодизации верхнего палеолита разворачиваются жаркие дискуссии. Обсуждаемой проблемой являются формирование индустрий начального этапа верхнего палеолита в Азии и их связь с предшествующими комплексами. Антропологи задаются вопросом о видовой принадлежности носителей данных индустрий. Археологические исследования данной темы сосредоточены на выявлении специфических черт, которые позволят говорить об эволюции технологий среднего палеолита, которые могли бы стать основой для формирования комплекса начальной стадии верхнего палеолита.

Однако за последние годы в Центральной Азии были сделаны важные палеоантропологические открытия. Новые генетические данные показывают, что по крайней мере два архаичных вида человека (неандертальцы и денисовцы) встретились и скрестились с человеком современного анатомического типа, когда они прибыли в северную часть Центральной Азии. Несмотря на возможные сценарии интрогрессии среди различных групп гомининов, одни лишь доказательства генетического смешения не дают полной информации о пространственно-временном контексте этих взаимодействий. Небольшое количество ранних окаменелостей человека современного анатомического типа, обнаруженных в ходе раскопок в Центральной Азии, пока находятся вне археологического контекста. Известные археологические памятники с каменными комплексами более многочисленны, но не имеют связанных с ними окаменелостей человека или надежной хронологии.

Таким образом, выявление археологических признаков пришедших групп, отличающих их от коренных популяций, требует детального анализа комплексов каменных орудий среднего, начального и раннего верхнего палеолита в сочетании с надежной хронологией. Но надежные хронологические данные из доступных мест в регионе, которые имеют решающее значение для нашего понимания времени и продолжительности взаимодействий между различными видами человека, также редки (Fitzsimmons et al., 2017: 107-108). К сожалению, данные ограничены: на известных археологических памятниках с каменными комплексами обычно отсутствуют человеческие окаменелости, и, следовательно, идентификация археологических признаков различных групп людей и времени их заселения остается трудновыполнимой. Некоторые инновации в технике расщепления, обычно связанные с самыми ранними индустриями верхнего палеолита на Алтае или в других частях Северо-Восточной Азии, также присутствуют в Южном, Юго-Восточном и Восточном Казахстане.

Еще одной проблемой для понимания антропологической истории Центральной Азии является фиксация археологических данных и связанной с ними хронологии. Юг Центральной Азии характеризуются обнаружением очень древних, но плохо определяемых археологических находок, датировки которых относят ко времени раннего плейстоцена. Несмотря на большую плотность известных памятников палеолита, археологические находки северо-востока

Центральной Азии (включая юг Сибири и Монголию) достаточно редко фиксируются после последнего межледникового (Деревянко, 2010: 2). Тектоническая нестабильность на протяжении плейстоцена и голоцена, возможно, сыграла роль в физическом разрушении археологических стоянок. Проблема еще больше усугубляется политической историей, которая изолировала регион от целенаправленных археологических исследований, которые могли бы выявить большее количество памятников эпохи палеолита. Характеристика предполагаемых различий между археологией неандертальцев-денисовцев, а также характером и временем перехода к доминированию человека современного анатомического типа в Центральной Азии, очевидно, остается сложной задачей, зависящей от улучшения фиксации и качества археологических данных. Центральное место в решении этой проблемы занимает создание надежной хронологии древнекаменного века региона.

Изучение верхнего палеолита Центральной Азии, а именно Казахстана, имеет несколько особенностей. Данный регион объединяют особые климатические условия: резкая континентальность и повышенная засушливость. В таких условиях процессы денудации преобладали над процессами аккумуляции рыхлых отложений, поэтому преобладают местонахождения с поверхностным залеганием материалов, культурный слой, который перекрывают стерильные отложения, у них отсутствует. Несмотря на определенные преимущества памятников открытого типа, их изучение не позволяет в полной мере пролить свет на историю древнекаменного века Казахстана. Благодаря высокой степени достоверности информации памятников с погребенными культурными слоями, существует возможность комплексного междисциплинарного изучения для воссоздания более точной палеогеографической обстановки региона.

Долгое время территория западной части Центральной Азии фактически не включалась в ареал, куда проникали первые микропластинчатые индустрии, которые значительно повлияли на целый пласт новых индустрий, существовавших синхронно европейскому ориньяку. Несмотря на единичные обнаружения памятников с отдельными яркими ориньякоидными элементами, такими, как пещера Кара-Камар, Самаркандская стоянка, Кульбулак, Кызыл-Алма-2, Майбулак, Бьюрукбастау-булак (Колобова и др., 2013; Kunitake, Taimagambetov, 2021), вопрос о характере индустрий раннего верхнего палеолита, их происхождении в предгорных и горных частях южной части Казахстана остается малоизученным и все также актуальным. Малочисленность и фрагментарность известных памятников верхнего палеолита позволяли первоначально относить территорию периферийной части крупных культурных областей — сибирско-китайской или сибирско-монгольской. Позже, с открытием многочисленных местонахождений открытого типа, стала преобладать другая точка зрения, согласно которой степные и горные зоны Казахстана, а также прилегающие территории представляют собой один из важных, но еще малоизученных центров взаимопроникновения и формирования верхнепалеолитических и более древних культурных традиций (Ожерельев и др., 2023: 130).

Уже более 20 лет проводится комплексное изучение и систематизация данных по уже известным верхнепалеолитическим местонахождениям. Одним из важнейших событий является открытие в 2004 году стоянки Майбулак. Этот памятник является единственным стратифицированным местонахождением в Юго-Восточном Казахстане. Огромное количество материала, которое было получено за время исследования, позволяет отнести его к эталонным памятникам для изучения верхнего палеолита региона. Археологическое исследование стоянки Майбулак проводилось в 2004–2006 гг., позже стоянка изучалась, но в менее значительных масштабах. Она содержит семь культурных слоёв, которые были объединены в три комплекса.

Общая коллекция каменных находок превышает 2500 единиц. Самую большую долю в коллекции занимают артефакты, обнаруженные в слоях 3–7 (Ожерельев, Лев, 2022: 129). Особый интерес исследователей вызвал слой 6, залегающий в нижней части разреза. Каменная индустрия этого слоя содержала необычный инвентарь, основой которого являлось микропластинчатая техника расщепления. Среди находок были представлены подпризматические, торцовые, кареноидные нуклеусы, кареноидные нуклеусы-резцы, мелкие пластины и пластинки с ретушью, острия, выполненные на прямых и слегка изогнутых пластинках. Место самой стоянки в период 30–20 тыс. л. н. постоянно посещалось древними людьми, за исключением периода максимума последнего похолодания. За этот временной отрезок культура *Homo sapiens* развивалась и видоизменялась: изменялись методы обработки каменного сырья, виды и форма каменных заготовок, из которых создавались орудия, а также и сами виды этих орудий. Стоянка Майбулак

важна для палеолитических исследований региона тем, что ее материалы позволяют детально проследить эти изменения.

В ходе разведочных работ совместной Российско-Казахстанской экспедиции в 2016 г. была открыта стоянка Ушбулак-1 (Анойкин и др., 2019). Этот памятник расположен в Шиликтинской долине на северо-востоке Казахстана, на транзитной территории, соединяющей Центральную Азию, Южную Сибирь и Северный Китай. На основе всех анализируемых данных на памятнике выделены три культурно-хронологических комплекса — эпохи палеометалла (слой 1), финала верхнего палеолита (слои 2–4) и начальных этапов верхнего палеолита (слои 5.2–7). Исследователи пришли к выводу, что материалы слоев 5.2–7 стоянки принадлежат к южносибирско-монгольскому варианту начального верхнего палеолита. Первичное расщепление индустрии было ориентировано на получение пластинчатых заготовок в рамках параллельной объемной бипродольной техники. В орудийном наборе стоянки Ушбулак-1 широко представлены концевые скребки, интенсивно ретушированные пластины, тронкированно-фасетированные и выемчатые изделия. Важным элементом индустрии является серия изделий-маркеров — пластина с перехватом, изделия с вентральной подтеской дистального края, скошенное острие, пластинка с притупленным краем, остроконечник и скребок с черешком, нуклеус-резец. Говоря о датировании стоянки, для слоя 6 были получены две AMS-даты: $36,18$ и $41,11 \pm 0,3$ тыс. л. н. Было установлено, что наиболее близкие аналогии индустрии из нижних слоев Ушбулака-1 имеют с материалами горизонта ВП2 стоянки Кара-Бом в Горном Алтае.

К стратифицированным памятникам позднего палеолита Казахстана также относится стоянка им. Ч. Валиханова. Данный памятник расположен севернее г. Шымкент. Исследование культурных слоев позволило проследить в индустрии тенденцию эволюционного перехода от мустьерской к верхнепалеолитической технике изготовления каменных орудий. Преобладание мустьерского компонента в обработке ядрищ верхнего культурного слоя в сочетании с развитием прогрессивной призматической техники говорит нам о своеобразной ранневерхнепалеолитической индустрии с сохранением значительного ряда архаических признаков. На формирование такой индустрии огромное влияние оказали характер и расположение используемого сырья, а именно многочисленные выходы халцедонолитов высокого качества рядом с местонахождением. Обилие и качество сырья дали толчок к развитию радиальной или бессистемной техники скалывания. Говоря о периодизации и хронологии стоянки Ч. Валиханова, её возраст относят к верхнему палеолиту, а индустрия хронологически охватывает первую половину позднего палеолита.

Обращая внимание на эпоху позднего палеолита южной части Казахстана, с уверенностью можно сказать, что предгорья Северного Тянь-Шаня активно заселялись в эпоху верхнего палеолита. К настоящему времени здесь уже открыто не менее десяти стоянок погребённого типа, практически все из них являются многослойными. Наиболее изученными в регионе представляются ранняя и средняя поры верхнего палеолита. Развитие верхнего палеолита на территории Казахстана как культурного целого находится в рамках единого для западной части Евразии тренда. В то же время в каменном инвентаре разных этапов верхнего палеолита отмечается значительное своеобразие и даже уникальность.

Техника обработки камня в период перехода от среднего к верхнему палеолиту (50–40 тыс. л. н.) на территории Казахстана развивалась путём отличным от традиционных моделей Европы и некоторых районов Северной Азии. Количество изученных в последние десятилетия стоянок начального и раннего верхнего палеолита в Северной и Центральной Азии, таких как Толбор-4 (Северная Монголия), Ушбулак-1 (Восточный Казахстан), Шуйдунгоу-1 и 2 (Внутренняя Монголия), постепенно увеличивается. Благодаря систематизации и обобщению материалов по верхнему палеолиту Казахстана с использованием данных стоянок открытого типа и стратифицированных памятников стало возможным создание более полной картины развития верхнепалеолитических индустрий региона. Климатические условия эпохи позднего плейстоцена равнинных, предгорных и горных районов на территории Казахстана были благоприятны для заселения и обитания первобытных людей. Технично-типологические особенности стратифицированных стоянок верхнего палеолита Казахстана не предоставляют возможность соотносить их с областью европейско-ближневосточного верхнего палеолита. Этот факт может являться доказательством того, почему характеристики некоторых индустрий трудно объяснить с помощью традиционных концепций начального этапа верхнего палеолита.

Последний этап эпохи древнекаменного века Казахстана относят к зоне сибирско-монгольского палеолита. Проявление этой особенности мы наблюдаем в сосуществовании развитых верхнепалеолитических форм и орудий (пластин, призматических нуклеусов, проколов,

скребков) и изделий, выполненных в типично мустьерской технике (левалуазских нуклеусов, зубчато-выемчатых орудий, скребел). Результаты недавних исследований позволяют включить материалы слоев 5.2–7 стоянки Ушбулак в одну культурно-хронологическую общность с ранними верхнепалеолитическими индустриями Алтая (Денисова пещера), Северного Китая (Лотоши) и Монголии (Толбор-4 и -21). Каменный инвентарь стоянки Ч. Валиханова не имеет четких аналогий с другими памятниками верхнего палеолита региона. Изучение каменной индустрии стоянки Майбулак способствовало обнаружению ряд параллелей с другими позднепалеолитическими памятниками Северной и Центральной Азии.

Принимая во внимание только традиционные концепции начального этапа верхнего палеолита, в настоящее время исследования могут проводиться только в ограниченных областях. Для понимания технологических изменений перехода от среднего к верхнему палеолиту, миграций *Homo sapiens*, культурных особенностей регионов с индустриями начального верхнего палеолита и регионов с их отсутствием традиционные концепции не могут быть применены. С данной точки зрения, существующие представления о начальном этапе верхнего палеолита должны быть расширены, чтобы их можно было использовать для анализа динамических культурных процессов людей современного анатомического типа, включающих хронологические, региональные и технико-типологические изменения. Продолжение комплексных исследований памятников начального этапа верхнего палеолита Казахстана позволит расширить представления об изменении технологий изготовления орудий, а также проследить маршруты миграций древнего населения в регионе.

Список литературы

Анойкин А.А., Павленок Г.Д., Харевич В.М., Таймагамбетов Ж.К., Шалагина А.В., Гладышев С.А., Ульянов В.А., Дуванбеков Р.С., Шуньков М.В. Ушбулак – новая многослойная стоянка верхнего палеолита на северо-востоке Казахстана // Археология, этнография и антропология Евразии. 2019. Т.47. №4. С. 16-29.

Деревянко А.П. Три сценария перехода от среднего к верхнему палеолиту. Сценарий первый: переход к верхнему палеолиту на территории Северной Азии // Археология, этнография и антропология Евразии. 2010. №3. С. 2-32.

Колобова К.А., Павленок К.К., Флас Д., Кривошапкин А.И., Шнайдер С.В. Верхний палеолит западного Памиро-Тянь-Шаня (по материалам стоянки Кульбулак) // Вестник НГУ. 2013. 12(5). С. 108-121.

Ожерельев Д.В., Лев С.Ю. Верхний палеолит предгорий Северного Тянь-Шаня: вопросы хронологии и культурной атрибуции // Вестник РФФИ. Гуманитарные и общественные науки. 2022. №3. С. 127-137.

Ожерельев Д.В., Успенская О.И., Таймагамбетов Ж.К. Начальные этапы раннего верхнего палеолита в предгорьях Северного Тянь-Шаня, Казахстан (по материалам многослойной стоянки Майбулак) // *Stratum plus*. Археология и культурная антропология. 2023. №1. С. 129-152.

Таймагамбетов Ж.К., Ожерельев Д.В. Позднепалеолитические памятники Казахстана. Алматы: Қазақ университеті, 2009. 256 с.

Fitzsimmons K.E., Iovita R., Sprafke T., Glantz M.M., Talamo S., Horton K., Beeton T.A., Alipova S., Bekseitov G.T., Ospanov Y.A., Deom J.-M., Sala R., Taimagambetov Z. A chronological framework connecting the early Upper Palaeolithic across the Central Asian piedmont // *Journal of Human Evolution*. 2017. №113. P. 107-126.

Kunitake S., Taimagambetov Zh.K. Bladelet industries of the Early Upper Palaeolithic in southern Kazakhstan: A detailed analysis of carinated bladelet cores excavated from the newly discovered Buiryokbastau-Bulak-1 site in the Karatau mountains // *Quaternary International* 596, 2021. P. 38-53.

Arman Bissembayev, Ravil Miras
Margulan Institute of Archaeology
K. Zhubanov Aktobe regional University
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: abissembaev@mail.ru

Early Bronze of Western Kazakhstan: some results and prospects of research

All extensive human experience in the field of geology accumulated in the Stone Age had to receive further transformation. The transition of quantitative changes into qualitative ones was expressed in the appearance of metallurgy. The paleometallic era covers the period from V - IV to I millennia BC, the time when in the labor process man began to use copper and bronze. The first metals coexisted for a long time with the former materials - stone and bone.

The epoch under consideration consists of two periods: The Copper and Stone Age - Eneolithic and the Bronze Age. The initial stage of the Paleometallic Epoch saw distinct cardinal changes that determined the paths of further historical development across the Eurasian continent (Мартынов, 2005: 143). The peculiarities of the Early Metal Age consist in completely new qualitative characteristics of the period. The extensive range of discoveries and inventions made by man was aimed at improving working conditions, increasing its productivity, which in the end was to be expressed in the increase of the final product in the labor chain. But the changes that took place, which increased the efficiency of labor, made it possible to obtain significant surpluses - labor inputs of one person could contain the final product not only of the performer. The Paleometallic Era on a universal scale is the beginning of slavery, the forced exploitation of man by man. Though till the apogee of the slave-holding society - Ancient Rome there is still a lot of time, in the analyzed time the principles of absolute dependence of the person, from similar people are laid down.

If we turn to the name of the period, the main achievement is the development of a completely new branch of economy - mining and metallurgy. Copper was the first metal to be incorporated into daily circulation. Due to the presence of ore reserves of this metal in certain areas of the Earth, the cultural dominance of the regions that possessed the deposits was outlined, which would later increase - the Balkans, West Asia, and the Caucasus would acquire accelerated rates of development.

Compared to stone, copper has a useful property, ductility. As a result of applying physical force to it, it changes shape. Naturally occurring copper in the form of ingots, it was probably the first metal to be used by man. The first methods of working with it were reduced to the methods of cold forging. Copper tools, besides giving them any shape, were easily sharpened, acquiring a very sharp cutting edge, while quickly losing sharpness, yielding in hardness to tools made of stone. It was this property of plasticity, useful from one side that contributed to the fact that copper implements did not finally supplant stone implements.

It is likely that the first skills of working with copper did not spread immediately, lagging far behind the area of distribution of finished products. Finds of metal objects from the Khvalynsky burial ground, subjected to spectral analysis, showed that they belong to the category of imports from the Balkans. The Lower Volga region, where the site is located, is closer to the Ural Mountains, rich in copper ore reserves (Моргунова, 2004: 58-59). The penetration of South European metal far to the east indicates the direction of cultural ties and, what is especially important, the beginning of the exchange of products, which, in the perspective of commodity-money relations, is an integral part of the modern economy. The amount of ore extracted from local deposits in Central or Western Kazakhstan is impressive. Even taking into account the primitive methods of manual mining (Сатпаев, 1941; Черных, Кузьминых, 1989).

The paleometal time is a period of directed migrations of large human associations, expansion of the zone of cultural contacts, between ethnogroups distant from each other. Such movements for hundreds and thousands of kilometers could not be possible without appropriate technical devices. The invention of the wheel was a kind of revolution in the field of technology, which played a role in the cultural aspects of the formation of the worldview of the ancient population (Денисов, 2000:77; История Казахстана, 1996:107). The circle, movement, vegetative cycle of vegetation, repetitive, successive seasons of the year, acquired a completely different semantic coloring and meaning. The evolution of the wheel begins with the simplest forms made of stapled planks and moves to a complex wheel with a hub and spokes. This lightweight version, became the basis of a military improvement - the light chariot. The Bronze Age population possessing such "tanks of antiquity" had superiority over more backward neighbors,

suppressing them militarily (Мартынов, 2005:146). In this respect, the Paleometallic Age is characterized by the emergence of such a social phenomenon as war. Small local skirmishes and conflicts are replaced by purposeful actions aimed at conquering neighbors, seizing convenient territories, pastures, ore deposits, and livestock. War becomes one of the sources of enrichment, generating and developing more and more distinct social differentiation.

In the context of world history, the Eneolithic and Bronze Age is the formation of the most ancient civilizations of Mesopotamia, North Africa, China, and the Mediterranean. Eurasian civilization processes were not isolated; their echoes are found far from the place of origin, in the form of various cultural achievements.

The restructuring of the economy and the formation of traits, in the steppe zone were influenced primarily by natural-climatic changes. The prolonged cool and wet phase was replaced by an almost millennia-long period of warming and dryness, another xerothermic maximum. Aridization (climate shrinkage) was expressed in the reduction of river flow, lowering the level of inland water bodies (lakes), the total amount of average annual precipitation and, ultimately, in the reduction of the total level of growing biomass. Such changes could not but affect human collectives actively developing the plains, moving with their livestock. Extensiveness of the producing economy required expansion of the developed living space. The way out was found in the development of the semi-desert zone, due to the discovery of a new method of water supply - digging wells.

Social division of labor, allocation of the pastoral population group, multi-vector economy, all this led to the growth of productive forces, increasing specialization of labor, and through economic transformations relief social changes were outlined. The accumulation of surplus led to the consolidation of leadership in the collectives, built not on the deserved authority due to the great life experience, but on force and coercion, through economic superiority and success in military campaigns. The increase of economic levers of influence on society could not be formed without abandoning the principles of equality, "primitive communism", inherent in the previous period of the Stone Age. Surpluses are fixed in the beginning in the family property, the family as a cell passes the process of intra-clan isolation, the property inequality grows within the clan itself. The presence of metalworking, apart from traces of actual mining, is confirmed by numerous finds of bronze foundry implements - crucibles, fragments and whole molds, spatulas made of wood and animal bones, stone hammers, picks and pickaxes. In the collection of the geological museum of Aktobe there is a stone sledgehammer from the ancient mine of Mugodzhar. The tool is very massive, representing an oval with a groove in the middle. The weight of the sledgehammer and its size were unbearable for one person. Probably, the device was tied with a rope through the groove, and when working, two people, swinging by the rope ends, hit the hammer on the ore protrusions.

The above-mentioned scale of smelting required huge expenditures of the source of heat energy - charcoal. The absence of forests in the Steppe Urals is most likely due to human activity, which cut down and burned almost all wood.

The Bronze Age is now scientifically divided into three phases: early, middle and late. Each period is characterized by its own culture, economy, social structure and religious beliefs.

The monuments of the famous Yamnaya (drevneyamnoy) culture belong to the Early Bronze Age; recently they were referred to the Eneolithic period. The tribes of the Yamnaya culture occupied the area of steppes, from the Southern Urals to the Dniester in latitudinal direction, and from the North Caucasus to the Samara luka in meridional direction. The territory of the Yamnaya community is large and extends from the Ukraine in the west to the Urals in the east, so the term "cultural-historical community" is often used (Мерперт, 1974:95; Смирнов, 1965, 159).

This community was named so by the peculiarities of burial rites. These people buried their dead in ground pits. The pits are most often rectangular in shape, less often oval. Depending on the social status of the person buried above the grave, a mound of a certain size was poured over it. Mounds over the burials of chiefs reach a diameter of 100 meters and a height of 10 meters. The mounds of ordinary community members are more modest. The bulk of barrows are medium in size. During burial, the deceased was given a certain funerary posture. The arms and legs, as well as the spine of the buried person were bent in the joints. This gave him the appearance of an embryo in the womb. The deceased was laid on the right side or on his back, with his head facing east. Probably, the Yamniks believed in the rebirth (reincarnation) of the human soul. They imagined the grave as the womb of mother earth, from which the human soul would return to earth reborn. (Иванов, 1994). The direction to the east, that is, to the sunrise, probably also symbolized the rebirth of the soul. As the sun daily sets in the west and rises in

the east, so the soul, having traveled a certain path, will return to this world. The body of the deceased was rubbed with red paint - ochre. This also carried a certain meaning (Богданов, 2004: 155-164).

About half of all burials lack any inventory. However, this is not a robbery, but a deliberate tradition, not providing for the position of any belongings with the deceased. Other burials contained clay vessels, metal ware and jewelry.

All vessels of the Yamnaya community are made by hand molding. In the majority of them the outer surface was smoothed with grass, chips, fingers. Then they were decorated with indentations, lines, triangular patterns. The vessels were fired on the fire and are brown or dark gray in color.

Copper and bronze were used to make tools and weapons. The most common are double-edged knives with a long petiole and awls. Bronze massive axes were especially prestigious. Flat cleavers and narrow chisels were used for making wooden objects and wagons. Stone as a material did not disappear completely. Arrowheads continue to be made of it.

The Pit tribes were nomadic and engaged in cattle breeding. This is indicated by the absence of settlements. The mobility of the Yamnaya population is also evidenced by burials with wagons. As a rule, these burials belonged to persons of high social status. Wagons were four-wheeled, with solid wooden wheels or made of several parts. They could be placed in the burial as a whole, or they could be placed with only one wheel. In this case, the burial chamber itself was thought of as a wagon that transported the deceased to the "other world".

The population of the Yamnaya culture were the first nomads of the steppe and forest-steppe zone. The basis for this judgment is the absence of settlement monuments inherent to this culture. In more western territories, due to contacts with the Black Sea population and comfortable natural conditions, groups of Yamnaya tribes switched to farming, but with the dominance of cattle breeding preserved.

Developing the steppe expanses with herds of animals, the Yamniks sought to emphasize that these boundless spaces belonged to them. Over the graves of their kin they were the first in the steppe to erect mounds - earthen hills, thus marking the place of burial and marking their clan territory. Since that time, the custom of mounding has been fixed as a common steppe tradition. A special psychology, worldview, perception, mentality is formed (Васильев, Матвеева, 1986: 50).

The number of breeding livestock began to significantly outstrip the needs of society, the surplus begins to concentrate in one hand, creating the prerequisites for economic and political leadership. Burials in large mounds contain the burials of tribal leaders. The creation of mounds, significant in scale, required the labor of a large number of people. Erection of the mound was connected with the work of a large number of people who were part of the association, who, while engaged in non-productive labor, had to be provided with everything necessary, which indicates a high economic wealth of the buried. Single finds of meteoritic iron objects are of particular interest.

Pit culture monuments represent burials of people under mound mounds. To date, the mounds of earth mounds of this culture are very much faded: they are squat, blurred outlines, up to three and a half meters high and about 100 meters in diameter. The grave pits are simple, rectangular and wide. There are ceramic vessels with egg-shaped bodies decorated with nail or dimpled ornamentation, copper and stone implements. The "trademark" of the pit culture are bone horn-shaped bone clasps-pins, with a hole in the middle. Human skeletons are located in graves stretched out on their backs or sides with their legs tucked up. An obligatory feature is the coloring of the bones with ochre, a symbol of the continuation of life in the other world, replacing blood - the source of vital energy.

All ritual actions speak of a complex religious structure that existed in the consciousness of people of the Early Bronze Age. The belief in the continuation of life in another dimension, after death, is confirmed by the presence in burials of lifetime objects - utensils, tools, weapons. Laying with the deceased of metal products, scarce and therefore expensive, speaks of the perception of events from an irrational for modern man, position.

On the territory of Western Kazakhstan, the rise of archeological researches falls on 2001 when systematic studying of the Western Kazakhstan area with attraction of a wide range of experts begins, the Archeological expedition of the Aktobe state pedagogical institute, in a field season 2001 has carried out reconnaissance in east part of area, on territory of Shyngyrlau, Karatobinsky and Syrymsky areas. In parallel with reconnaissance researches excavations of monuments, which attracted to itself the maximum attention, because of natural-geographical position, general perspective in a question of preparation of generalizing Code of monuments of history and culture of the West Kazakhstan area, being then the main in cultural policy of management of the area were carried out.

Excavations of a small barrow Shoktybai III, located on the left bank of the Ilek, northwest of the district center Shyngyrlau (Chingyrlau), on the second supra-flood terrace. With a height of 0.35 m and a

diameter of 10 m, this monument had external signs of belonging to the early or medieval nomads - on the surface there were traces of stone construction in the form of large slabs and rubble. However, excavations revealed several different types of burials in a large rectangular pit densely colored with minerals. Apart from the preliminary publication, the monument has not been introduced into scientific circulation in detail anywhere (Дрожевский, 2002, с.228-229).

After 2002 Aktobe detachment took part in joint archeological researches on the territory of West-Kazakhstan region. With the opening of the Regional Center of History and Archaeology in the same year, began to function its own expedition, formed from students of ZKGU named after M.Utemisov, activists and schoolchildren of Uralsk. The Ilekshar barrow complex discovered in 2001 (Shyngyrlau district, left bank of the Ilek river), subdivided into several burial grounds, was systematically excavated for several seasons. Comfortable ecological niche, in which the Ilekshar barrows are located, attracted the ancient population of Western Kazakhstan, evidence of which are the studied monuments of three major eras - Bronze, Early Iron Age and Middle Ages, bright and extraordinary in their appearance and content.

In 2004, in barrow No. 3 of Ilekshar I burial mound, a peculiar collective burial from the middle of the 3rd millennium B.C. was investigated, which contains information on the system of sex-age and social organization of the Yamnaya tribes. Metal and bone articles, which find analogies in the circle of simultaneous ones, come from the burial (Гуцалов, 2006).

Large mounds located inside and around the village of Zhirenkop, located on the bank of the Sary-Kobda, a large tributary of the Ilek, and subject to destruction by local residents in the course of economic activity, were the next object of excavation. The study of these barrows in the period 2010 -2012 led to a new series of pit burials of the Ilek basin, very close to the known Orenburg burials from the left bank of the Urals. The Zhirenkopinskites are united by a number of features of this zone - large mounds, rectangular deep graves, the presence of mineral coloring, almost complete absence of inventory. In one case a fragmented small vessel was obtained.

In the same year 2010, a large burial ground named Kumsai I, after the name of the tract in which it is located, was recorded on the bank of the Uila River in the semi-desert zone. The local population calls the burial ground itself and the surrounding area "Kyryk Oba". However, it was decided to abandon this name, so as not to cause confusion and confusion in the presence of a reference monument of early nomads in the West Kazakhstan region, with this name.

A detailed topographic plan revealed the location of 168 barrows of different sizes, compactly located on the high second supra-floodplain terrace of the right bank of the Uila River, some of which were damaged by the crumbling of the steep bank, and some by the economic trench left after clay extraction.

The works on this monument have shown its chronological reference to the 3rd millennium BC (one of the burials was radiocarbon analyzed), and in terms of ritual, the monument is original in the presence of a large number of mounds, located very densely, often interlocking floors. Excavations until 2015 were carried out in different parts of the burial ground, resulting in colored burials of a highly variable range of burial postures, orientations, their placement in pits excavated in the mainland, in the mound embankments, on the buried soil and others. The inventory is still not numerous, but it does not contradict the attribution of the monument to the circle of the pit cultural-historical community.

Analysis of the topographical situation in which the burial ground Kumsai I is located, comparison with similar econishes of the semi-desert zone, brought to the forefront, the burial ground Tokatyube, located on the bank of the Emba River. It, as well as Kumsai, corresponds to the presence of a large sandy massif on the opposite bank of the river, location on an elevated site, construction of mounds of different heights of clay and sand, the presence of a small dried-up tributary, visually creating a promontory-like elevation, trapezoidal, in profile, the shape of large mounds.

The excavation of a small barrow revealed a large, rounded, deep pit containing two burials, one of which was made at the edge of the pit, on the mainland, the other at the bottom of the pit. The special constructive aspects include the securing of the pit walls from crumbling by a woven mat of reeds and small branches, the remains of which were fixed along the perimeter of the pit walls from the surface to the bottom. This complex yielded a small strongly destroyed vessel and a metal awl.

The most recent discovery is the discovery of a burial scattered in the sands in the vicinity of Belsher settlement in the summer of 2015 and belonging to the Irgiz basin. The topographical situation, together with natural and geographical characteristics coincides with those described above at Kumsai I and Tokatyube. Thus, a chain of close monuments located in the semi-desert zone and tied to the drainless rivers of the second position - the Irgiz, Uil and Emba. In addition to archaeological sites investigated in a full cycle, certain information is provided by collections of accidental finds stored in the funds of regional

historical and local history museums. If we talk about the main features of the Early Bronze Age, we should note the formation and functioning of a producing economy based on pastoralism and metallurgy.

The most reliably recorded signs of cattle breeding in the Ural zone are revealed at the turn of the 5th - 4th millennia BC, i.e. since the time of the monuments of the Khvalyn-Berezhnovo chronological horizon. The Yamnaya culture tribes were the first nomadic nomads of the Western Kazakhstan region, who left a bright and expressive imprint in the archaeological monuments of the region. The spread of bright culture-forming features - traditions of metalworking, mobile cattle breeding and other innovations - is connected with the carriers of this community.

Already in the first monuments of mobile pastoralists, material components originating from the area of the Circumpontian (around the Black Sea) metallurgical and historical-cultural province were traced. Definitions, definitions, as well as the term itself, characterizing this historical phenomenon, were formulated in his time by E.N. Chernykh (Черных, 1966; Черных, 1978). The steppe zone along the Urals became a territory of active contacts and cultural genesis of Indo-European ethnic groups, and, as noted by the researchers, the mountain-metallurgical centers of the Ural Mountains, Mugodzhars, which attracted the population and performed not only import-export donor functions, but were the supporting territories of sociogenesis, came to the fore. Moreover, the heyday of the Ural-Mugodzhars mining and metallurgical center falls on the second period of the Early Bronze Age, whereas earlier, in the Eneolithic, the dominance belonged to the Balkans, and then at the beginning of the Early Bronze Age to the Caucasus.

Starting from the turn of the IV-III millennia B.C., metal products from cuprous sandstones of their mines are found in the burials of the Yamnaya culture. The famous Kargaly, located in the Orenburg region of the Russian Federation, comes to the fore in the Urals region. This fact was revealed as a result of analyzing copper wares of Drevneyamnykh burials of the Volga-Ural region (Черных, 1966: 68-69).

With all the peculiarities of the development of human communities of the Eneolithic and Early Bronze Age, a certain "insularity" of small societies, one can by no means deny the influence of external aspects associated with the transfer of cultural achievements over long distances. In this case, such "catalysts" of historical processes are certain regions that are ahead of their neighbors and provide them with technological innovations.

If we talk about productive forms of economy, the question of the leadership of cattle breeding or farming was considered through the prism of the Near Eastern historical model. The peculiarities of the steppe zone development became noticeable later. Known earlier, since the Mesolithic period, the ways of contacts between the South Ural and Near Eastern population were the directions of cultural exchange, through which domesticated species of small horned cattle could be obtained from West Asia. But the domestication of the horse, the main means of transportation, judging by the data of archeology, was carried out by steppe people independently. At the same time, the Balkan region became one of the suppliers of metallurgy achievements during the Eneolithic period, and initially not only the technology but the metal itself was transferred from the west to the east. Later, the steppe people, having mastered the whole chain of the foundry process from ore extraction to the smelting of finished products, moved on to the exploitation of their own deposits.

The first methods of working with it were reduced to the methods of cold forging. Copper implements, besides giving them any shape, were easily sharpened, acquiring a very sharp cutting edge, while quickly losing sharpness, yielding in hardness to stone implements. It was this property of plasticity, useful from one side, that contributed to the fact that copper implements did not finally supplant stone implements.

The next progressive, progressive step is connected with the smelting and creation of man-made, artificial metal, not found in nature - with bronze, an alloy of copper and tin. The optimal ratio in the composition is 9 to 1. By its parameters, bronze is a level above pure copper. First, bronze is much harder, and varying the percentage of added tin, allowed to get different quality bronze - increasing the addition strengthened the molecular structure of copper, leading to a hard alloy, which went to the manufacture of tools or weapons. In this case, the bronze, acquiring hardness, received an accompanying negative characteristic - brittleness. Reducing the ligature (added tin) led to the production of softer types of bronze suitable for the production of small items. It is more convenient to work with bronze also on the parameters of temperature regime: copper in its pure form is a refractory metal, goes into a liquid state at a temperature above 1000 degrees Celsius, bronze melts at 700°. With a primitive method of smelting in pits - furnaces, on charcoal, the savings in heat energy and costs will be quite tangible.

The production of a complete metallurgical cycle gave significant advantages over those who did not possess the new technology. Therefore, the peculiarities of production were kept by the masters in a

deep secret, passing them on to the initiates from their clan. Metallurgists stand out as a separate, partly isolated social group. Their actions connected with the sacred elements - fire, water, air, allowing in the eyes of tribesmen to get from the earth, shining with golden light and so necessary products, were for contemporaries inexplicable and mysterious. And the masters themselves were perceived as close to the world of spirits and gods, to whom the secrets were revealed. This, perhaps, can justify some isolation inherent in the foundry burials and traceable, specific rituals (Бисембаев, 2006, с. 47-57).

Developing the steppe expanses with herds of animals, the Yamniks sought to emphasize that these boundless spaces belonged to them. Over the graves of their kin they were the first in the steppe to erect mounds - earthen hills, thus marking the place of burial and marking their clan territory. Since that time, the custom of mounding has been fixed as a common steppe tradition. A special psychology, outlook, perception, mentality is formed.

The monuments of the Drevneyamnoy culture are concentrated mainly on the left bank of the Urals and along the banks and tributaries of the Ilek. Large burial grounds of the Bronze Age often have an Drevneyamnoye burial or barrow as an "organizing core". At the end of the 3rd millennium B.C. a crisis of the pit culture can be traced. The disappearance of such a large-scale phenomenon, which existed for a long time, cannot be explained only in terms of regression, especially since there are no signs of smooth degradation. At the same time, monuments of close appearance with the Uralic metal spread far to the west, in the valleys of the Podonia and Southern Bug River

In the steppe zone of Western Kazakhstan at the turn of the III-II millennia BC spread monuments of the Catacomb culture, which was named, like the pit culture, by the peculiarity of the burial rite - the shape of the grave pit. The Catacomb population complicated the form of grave pits by digging a deep niche in one of the walls - a catacomb. The mechanism of the origin of this culture is still unclear, but the North Caucasian population played a significant role in its formation.

A characteristic feature of the burial inventory of the "Catacombniks" are bronze objects: leaf-shaped knives, bronze cleavers, eye axes (mounted on the handle through a hole, like modern ones), awls and bronze jewelry. A large number of items continue to be made of stone - meticulously crafted arrowheads, spearheads and darts, archaic forms of knives, fine polished axes, smokestacks, just those items that have pre-Caucasian roots. A special difference can be traced in the ceramic complex: tableware, firstly, is more varied in shape and secondly, in ornamentation.

The economic range of the Catacomb culture population is broader than that of the Yamnaya culture population; they were characterized by cattle breeding and farming. Archaeologically, both burial and settlement monuments were found. Hunting and fishing played an additional, auxiliary role in the Catacomb economy. A multi-vector economy is a guarantee of economic independence and progress.

The Paleometallic Era is the time of the formation of language families, when, speaking about the population of Eurasia, specialists use the terms "Indo-Europeans" or "Indo-Aryans". In particular, the concept linking the population of the steppes with the Near Eastern area is well known. Migration and cultural aspects were embodied in the formation of the Circumpontian cultural-historical and metallurgical province. The social division of labor, the isolation of the pastoral population group, multi-vector economy, all this led to the growth of productive forces, increasing specialization of labor, and through economic transformations the relief social changes were outlined. The accumulation of surplus led to the consolidation of leadership in the collectives, built not on deserved authority due to great life experience, but on force and coercion, through economic superiority and success in military campaigns.

The increase of economic levers of influence on society could not be formed without abandoning the principles of equality, "primitive communism", clearly expressed egalitarianism, inherent in the previous period of the Stone Age. Surpluses are fixed in the beginning in family property, the family as a unit undergoes the process of intra-clan isolation, property inequality grows within the clan itself.

References

Бисембаев А.А. Древние земледельцы и скотоводы // История Актюбинской области. Актюбе, 2006. 698 с.

Богданов С.В. Эпоха меди Степного Приуралья / РАН. Урал. Отд-ние. Ин-т степи. Екатеринбург, 2004. 285 с.

Васильев И.Б., Матвеева Г.И. У истоков истории Самарского Поволжья. Куйбышев, 1986. 232 с. с илл.

Гуцалов С.Ю. Племена скотоводов и земледельцев бронзового века (III-II тыс. до н.э.) // История Западного Казахстана. Т. I. Актюбе, 2006.

- Денисов И.В. Древнейшая история Южного Урала. Стерлитамак, 2000. 161 с.
- Дрожевский Н. Ямный курган Шоктыбай III // Культурология и история древних и современных обществ Сибири и Дальнего Востока: матер-лы XLII РАЭСК. Омск, 2002. С. 228-229.
- Иванов В.А. Откуда ты, мой предок? (Взгляд археолога на древнюю историю Южного Урала). СПб., 1994. 125 с. с илл.
- История Казахстана в 5 томах. Т.1. Алматы, Атамұра, 1996. 544 с.
- Мартынов А.И. Археология. 5-е изд., перераб. М.: Высш. шк., 2005. 447 с. с илл.
- Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. М.: Наука, 1974. 173 с.
- Моргунова Н.Л. Археология Оренбуржья. Оренбург, 2004. 112 с. с илл.
- Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе // Народное хозяйство Казахстана. 1941. № 1. С. 80-87.
- Смирнов К.Ф. Древняя культура в оренбургских степях // Новое в советской археологии. М., 1965. С. 156-159.
- Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы / МИА №132. М., 1966. 143 с.
- Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. 1978. №4. С. 53-82.
- Черных Е.Н., Кузьминых С.В. Древняя металлургия Северной Евразии. М.: Наука, 1989. 320 с.

Шыңғыстаудағы қола дәуірінің Орда ескерткішінде жүргізілген археологиялық зерттеулер жайында

Бүгінгі күні Сарыарқаның шығыс аймағы саналатын Шыңғыстау жоталары археологиялық тұрғыдан жаңа табылымдармен толығып отыр. Шығыс Қазақстанның қола дәуірі бойынша негізгі зерттеулер мен тұжырымдар, осы уақытқа дейін Ертіс өзенінің төңірегімен шектелген еді. Ал қазіргі таңда Шығыс Қазақстандағы қола дәуірін толық зерттеу үшін Тарбағатай, Шыңғыстау жоталарын назарға алмау мүмкін еместігі анықталып отыр. Сонымен қатар өңірдің қола дәуірін тұтастай ойдан өткізудің бастамасы оның ерте кезеңін зерттеуде жатқаны да пісіп жетілген мәселеге айналды.

Мақаланың авторлар құрамы соңғы жылдары Шыңғыстау өңірінде бұған дейін Қырықкүңгір, Қаракөмер, Қаратай, Олжай сынды қола дәуірі ескерткіштерінде зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді (Үмітқалиев және т.б., 2020). Зерттеу жұмыстарының негізгі қорытындылары өңірдегі қола дәуірінде болған этномәдени үдерістер, миграция мәселелерді қарастыруға мүмкіндік ашты. Дегенмен, Шыңғыстау өңіріндегі қола дәуірі ескерткіштерінің шоғыры өте көп, әрі олардың басым көпшілігі зерттелмеген. Сол себепті аталған мәселелердің шешіміне жақындау үшін алдағы уақытта Шыңғыстаудағы қола дәуірінің ірі ескерткіштерін тыңғылықты зерттеуді жалғастыру қажет.

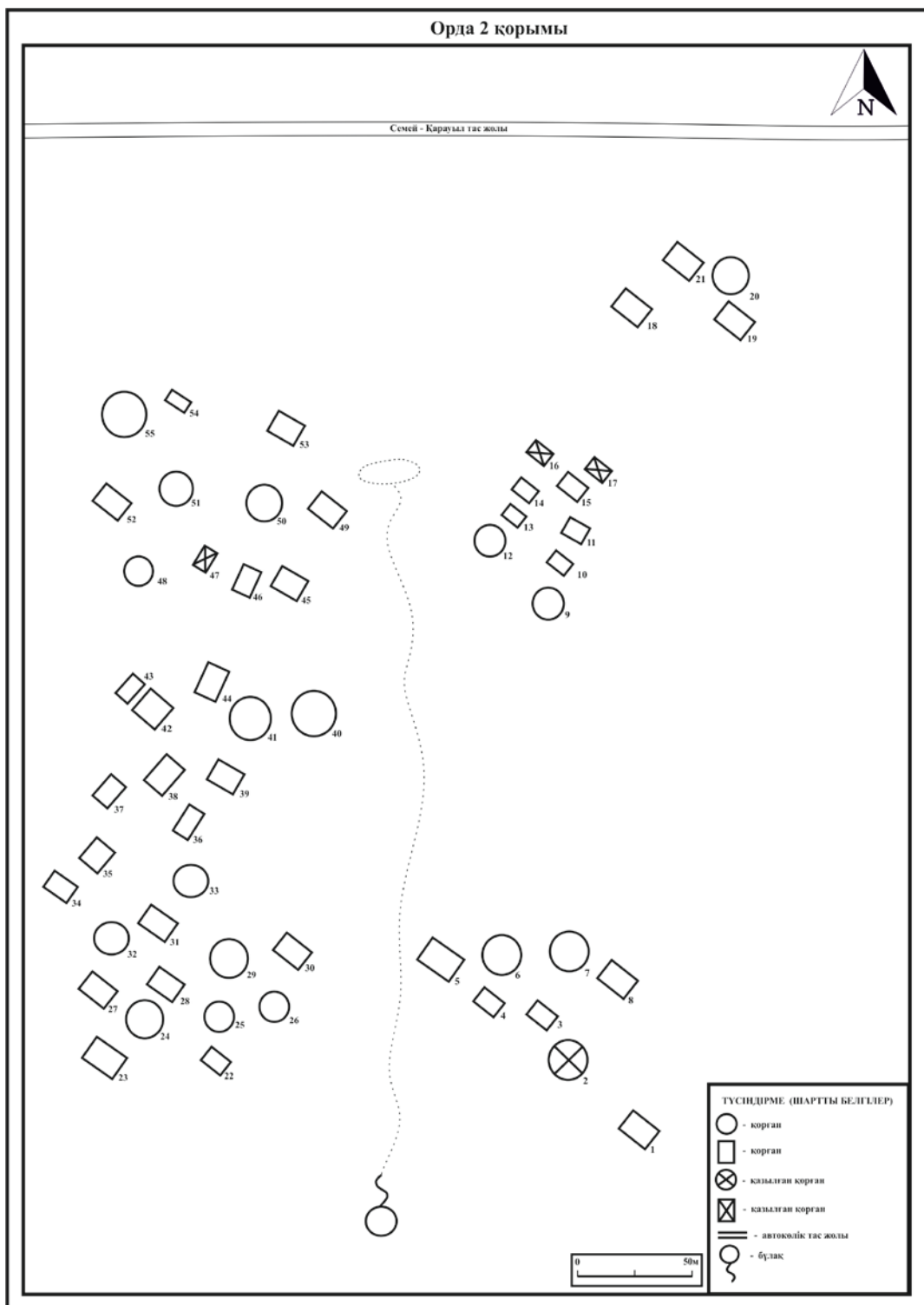
Сур. 1. Орда-II қорымының орналасу жоспары

Осы бағыттағы кезекті зерттеу жұмыстары Абай ауданы территориясындағы қола дәуірінің ірі ескерткіші – Орда қорымында жүргізілді. 2023 жылдың жазғы маусымында Орда II қорымында жалпы жиыны 5 қола дәуірінің қоршауына қазба жұмыстары жүргізілді. Орда қорымының табиғи орналасуы, қорымның планиграфиясы мен оның құрамындағы жерлеу ескерткіштерінің әр алуандығы осы ескерткіште қазба жұмыстарын жүргізуге себепші болды. Қазба жұмыстарын жасауға тағы бір себеп болған жайт, ескерткіштер Семей – Қарауыл тас жолына өте жақын жерде орналасқан. Бұл дегеніміз болашақта күре тамырлы жолдың қайта жөндеу жұмыстары болатын болса бұл іну қаупі өте жоғары.

Орда қорымы Абай облысы, Абай ауданы, Архат ауылдық округіне қарасты Орда ауылынан батысқа қарай 6 км қашықтықта орналасқан. Семей-Қарауыл тас жолының сол жағында, 100-200 м жерде жатыр. Географиялық тұрғыдан Орда тауының Кіші Орда тауымен астасатын қойнауында, Әйгерім бұлағының сағасындағы жазық алқапта орналасқан (сур. 1). Қорым орналасқан жердің теңіз деңгейінен биіктігі 665 м құрайды.

Орда – қола дәуіріне тиесілі ірі ескерткіш. Орда-I, Орда-II, Орда-III қорымдарында жалпы саны 200-ге жуық қола дәуірінің ескерткіштері бар. Олар СШ-ОБ бағытта 1,5км, СБ-ОШ бағытта 400-470м болатын тар алқапта орналасқан.

Зерттеу жұмыстары Орда-II қорымындағы бес тас қоршауларда жүргізілді. Орда-II қорымы Орда-I қорымынан ОБ бағытқа қарай 1 км қашықтықта орналасқан, 55 ескерткіштен тұрады (сур. 2,3).

Сур. 2. Орда-II қорымының жалпы жоспары

Сур. 3. Орда-II қорымы

№2 қоршау. №2 мен №3 қоршаулардың арақашықтығы 0,40 м болғандықтан, екі қоршауға 8,30 x 5,40 м болатын ортақ қазба салынды (сур. 4). Қазбаға дейінгі күйінді ескерткіштердің бетін әлсіз өсімдік жамылғысы (жусан, көде, бетеге) жауып жатты. №2 қоршау төбеден қарағанда шеңбер пішінді екені байқалды, 9 қоршау тасы жер бетінен 0,03-0,3 м биіктікте шығып тұрды.

Шым қабатының қалыңдығы 0,03 м. Шым қабатынан кейін 0,08 м болатын қарашірік қабаты, одан әрі 0,15 м ашық қоңыр түсті құмды қабаты алынды. Қазба деңгейінің жалпы тереңдігі 0,26 м құрады.

Зерттеу жұмысының осы сатысында тас қоршау толық ашылды (сур. 5). ОБ бөлігінде қоршау тастары анықталмады. Қоршау қырымен қазылып қойылған, тік төрт бұрышты келген сұр түсті 12 тас тақталардан тұрғызылған, олар ішке қарай жантайған түрде анықталды. Қоршаудың диаметрі 3,5 м.

Қоршаудың ортасында өлшемдері 1,9x1,1x0,8 м болатын тас жәшік табылды (сур. 6). Тас жәшік ОБ-СШ бағыт бойынша бағдарланған.

Тас жәшік ішінде адам сүйектері әр түрлі тереңдікте, шашыраңқы түрде, жақсы сақталған күйде табылды.

№3 қоршау. №3 қоршау төбеден қарағанда сопақша пішінді екені байқалды, 11 қоршау тасы жер бетінен 0,1-0,2 м биіктікте шығып тұрды (сур. 4).

Беткі топырақ қабаты алынғаннан кейін тас қоршау толық ашылды (сур. 5). СБ бөлігінде қоршау тастары анықталмады. Қоршау қырымен қазылып қойылған, тік төрт бұрышты келген сұр түсті 11 тас тақталардан тұрғызылған, олар сәл ішке қарай жантайған түрде анықталды. Қоршаудың өлшемдері 4,0x3,0 м.

Қоршаудың ортасында қосарланған тас жәшіктер табылды (сур. 6). Тас жәшіктер ОБ-СШ бағыт бойынша бағдарланған.

№1 тас жәшіктің (оңтүстік) өлшемдері 1,8x0,75x0,8 м. Жәшіктің ішінде әртүрлі тереңдікте, шашыраңқы түрде, нашар сақталған күйде адам сүйектері табылып отырды. Сонымен қатар жәшіктің орта тұсынан, 0,4 м тереңдікте сақталуы орташа адамның бас сүйегі шықты.

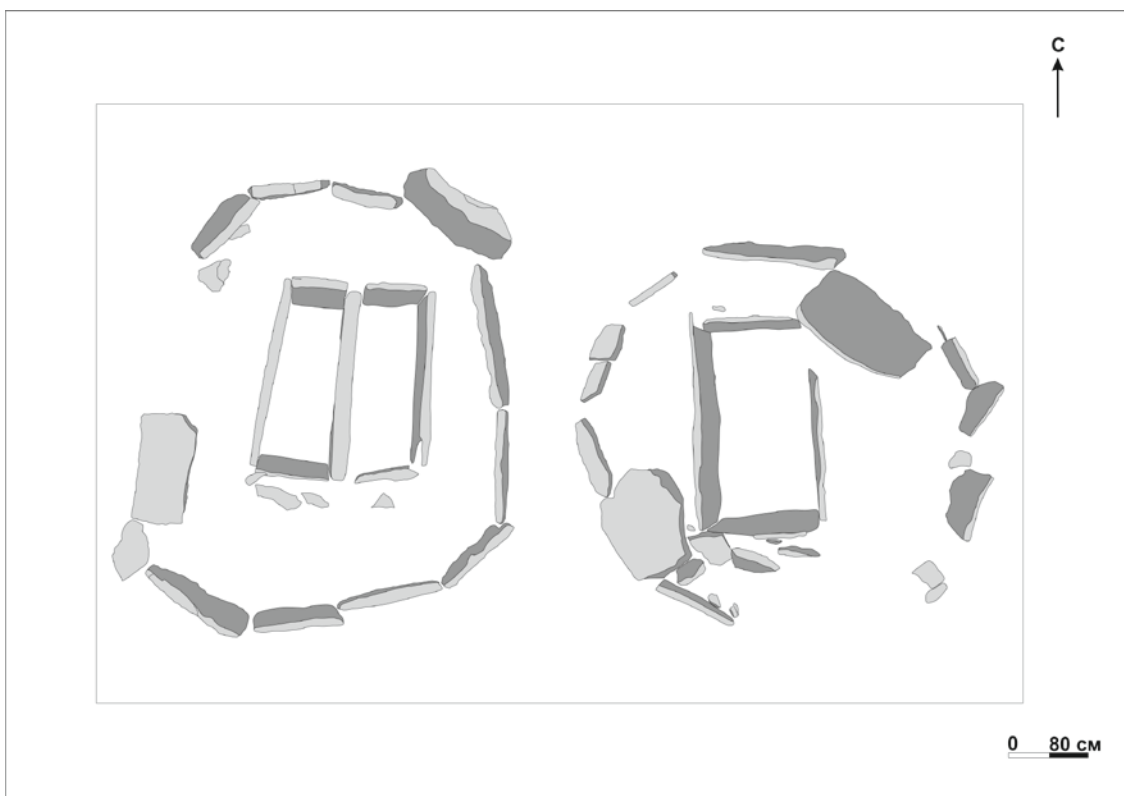
№2 тас жәшіктің өлшемдері 1,8x0,8x0,85 м. Жәшіктің шығыс бөлігінің ені 0,6 м. Жәшік ішінде, 0,4-0,5 м тереңдікте өрнегі бар қыш ыдыс сынықтары шықты. Адам сүйектері әртүрлі тереңдікте, шашыраңқы түрде, нашар сақталған күйде табылды.

Сур. 4. №2 (оң жақта) және №3 (сол жақта) қоршаулардың қазбаға дейінгі көрінісі

Сур. 5. №2 (оң жақта) және №3 (сол жақта) қоршаулардың толық тазаланған кейінгі көріністері

Сур. 6. №2 (оң жақта) және №3 (сол жақта) қоршаулардың сызбасы

Қосарланған тас жәшіктегі жерлеу дәстүрі бұған дейін осы өңірдегі Қаракемер қола дәуірі ескерткіштерінде кездескен болатын (Үмітқалиев және т.б., 2021).

№16 қоршау. №16 қоршау №3 қоршаудан солтүстік-батысқа қарай 100 м қашықтықта орналасқан. Қазбаға дейінгі ескерткіштердің көрінісі, бетін әлсіз өсімдік жамылғысы (жусан, көде, бетеге) жауып жатты. Төбеден қарағанда қоршаудың тік төртбұрыш пішінді екені байқалды, солтүстік-шығыс пен оңтүстік бойындағы 9 қоршау тасы жер бетінен 0,1-0,4 м биіктікте шығып тұрды (сур. 7).

Өлшемдері 5,20x4,20 м аумаққа қазба салынып, беткі топырақ қабаты алынғаннан кейін тас қоршау толық ашылды. Қоршау қырымен қазылып қойылған, тік төртбұрышты келген сұр түсті 10 тас тақталардан тұрғызылған, олар негізінен түзу тұрған түрде анықталды. Қоршаудың өлшемдері 4,40 x 3,80 м.

Қоршаудың ортасында қосарланған тас жәшіктер шықты (сур. 8, 9). Тас жәшіктер ОШ-СБ бағыт бойынша бағдарланған.

№1 тас жәшіктің өлшемдері 2x0,7x0,7 м. Қазба барысында жәшіктің ішінен адам сүйектері әртүрлі тереңдікте, шашыранқы түрде табылды. Жәшіктің түбінен, батыс бөлігінен адамның анатомиялық ретте сақталған толық аяқ сүйектері табылды.

№2 тас жәшіктің өлшемдері 2x0,7x0,75 м. Жәшіктің ішінен әр түрлі тереңдікте адамның өртенген сүйектері және қыш ыдыс сынықтары шашыранқы түрде табылды.

Бұл дәстүр Еуразия кеңістігіндегі қола дәуірінің түйткілді мәселелері жөніндегі тұжырымдарды қайта қарастыруға негіз болады. Біздің бұл пікіріміз әлі өңделмеген материалдар негізінде жасалғанымен, ұсынылған материалдар қазіргі зерттеу дәрежесінің өзінде осындай ой айтуға мүмкіндік береді. Себебі Орда қорымындағы ескерткіштердің өзара ерекшеліктерін былай қойғанда (тас жәшіктердің бағытындағы өзгешеліктер, қабір іші табылымдарының, қыш ыдыстарының әртүрлі болып келуі), бір қоршаудың екі тас жәшігіндегі жерлеу дәстүрінің екі түрлі болып келуі (кремация, ингумация) жаңа зерттеулерді талап етеді.

№17 қоршау. №17 қоршау №16 қоршаудан солтүстікке қарай 10 м қашықтықта орналасқан. Қазбаға дейінгі күйінді ескерткіштердің бетін әлсіз өсімдік жамылғысы (жусан, көде, бетеге) жауып жатты. Қоршаудың сыртқы көрінісі шаршы пішінді екені байқалды, 7 қоршау тасы жер бетінен 0,05 - 0,2 м биіктікте шығып тұрды (сур. 10).

Өлшемдері 3,0x3,0 м аумаққа қазба салынып, беткі топырақ қабаты алынғаннан кейін тас қоршау толық ашылды (сур. 11). Қоршау қырымен қазылып қойылған, тік төртбұрышты келген

сұр түсті 9 тас тақталардан тұрғызылған, олар негізінен түзу тұрған түрде анықталды. Қоршаудың өлшемдері 2,30x2,0 м.

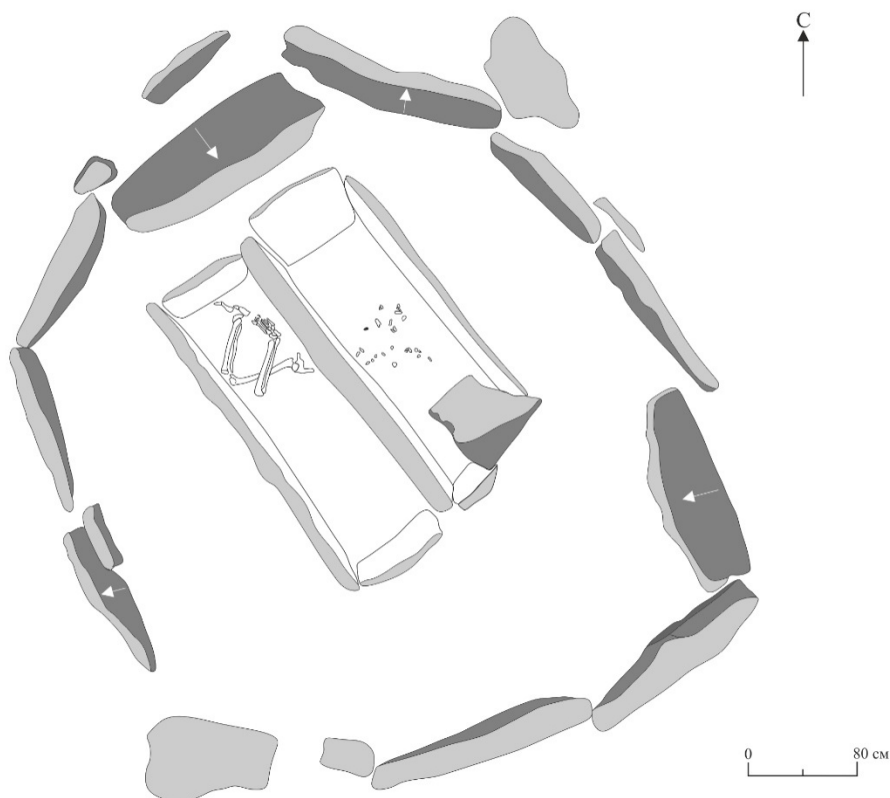

Сур. 7. №16 қоршаудың қазбаға дейінгі көрінісі

Сур. 8. №16 қоршаудың толық тазаланған көрінісі

Сур. 9. №16 қоршаудың сызбасы

Қоршаудың солтүстік қабырғасындағы ірі тас тақтаның өлшемдері 1,5x0,5x0,14 м; батыс қабырғасында 1,3x0,4x0,11 м; шығыс қабырғасының өлшемдері 1,0x0,25x0,11 м; оңтүстік қабырғасы 1,4x0,3x0,11 м.

Қоршаудың ортасында өлшемдері 1,25x0,7x0,75 м болатын тас жәшік табылды. Тас жәшік ОШ-СБ бағыт бойынша бағдарланған. Солтүстік қабырға тасы ерекше ұзын болып келген (1,5 м).

Қазба барысында жәшіктің ішінде үлкен адамның (әйел адам) сүйектері әртүрлі тереңдікте, шашыраңқы түрде табылды (сур. 12). Әйел адамның сүйектері деуге негіз болып отырған себебіміз, адамның қабырға сүйектері жіңішке болып келген, бірақ баланикі емес екені анық байқалады.

Шашылған адам сүйектерімен бірге қазба барысында қоладан жасалған кішкене бір жүзді пышақ табылды (сур. 13). Пышақтың сабының бас жағы дөңгелек болып келген, байлап жүруге немесе жіп, қайыс өткізуге ыңғайлап жасалған. Қола пышақтың ұшы сәл сыртқа қайқиған, сабындағы өрнегі тек бір жағына ғана салынған шырша тәрізді іздермен өрнектелген. Пышақтың тағы бір ерекшелігі бір жағында өрнектелген жағының шеттері борт тәрізді көмкеріліп бедерленген. Пышақтың жалпы ұзындығы 15,5 см, жалпақтығы 2 см, қалыңдығы 4 мм.

Пышақтың сабының ұзындығы 6,07 см, сабындағы дөңгелек басының диаметрі 1,4 см, пышақтың жүзінің ұзындығы 8,7 см. Жалпы пышақтың көлемі өте кішкене болуы мен формасына қарап және бір жағының ғана өрнектелуіне байланысты, күнделікті тұрмыста қолдану үшін емес ғұрыптық мақсатта қолданған пышақ болуы мүмкін деп жорамалдаймыз.

№ 47 қоршау. № 47 қоршау №17 қоршаудан солтүстік-шығысқа қарай 70 м қашықтықта орналасқан. Қазбаға дейінгі күйінді ескерткіштердің бетін өсімдік жамылғысы (жусан, көде, бетеге) жауып жатты. Сонымен бірге қоршаудың іші мен айналасында аздаған бұталар өсіп тұрды. Төбеден қарағанда қоршаудың шеңбер пішінді екені байқалды.

Диаметрі 4,50 м аумаққа қазба салынып, беткі топырақ қабаты алынғаннан кейін тас қоршау толық ашылды (сур. 17). Қоршау жалпағынан қойылған тіктөртбұрышты тас блоктар мен тақталардан жасалған. Қоршаудың құрылысына 19 тас қолданылған. Шеңбер пішінді келтіру үшін тастардың сыртынан өңделгені анық көрінеді. Тас шеңбердің диаметрі 3,60 м. (сур. 18).

Қазбаның осы сатысында тас жәшік анықталған жоқ. Қоршаудың ортасынан 2,0x1,5x0,10 м болатын қазба салынғаннан кейін өлшемдері 1,10x0,6x0,75 м құрайтын тас жәшік көрінді. Тас жәшік ОБ-СШ бағыт бойынша бағдарланған.

Сур. 10. №17 қоршаудың қазбаға дейінгі көрінісі

Сур. 11. №17 қоршаудың беткі топырақ қабаты алынғаннан кейінгі көрінісі

Сур. 12. №17 қоршаудың сызбасы

Қазба барысында жәшіктің ішінде баланың сүйектері әртүрлі тереңдікте, шашыраңқы түрде табылды.

Қорыта айтқанда, Шыңғыстау өңірінің қола дәуірі бойынша анықталған жаңа деректер қазіргі Еуразия даласындағы қола дәуірі мәселелерінің шешімдерін ашуға негіз болады дей тұрғанмен, түйткілді жаңа сұрақтар туындататыны анық.

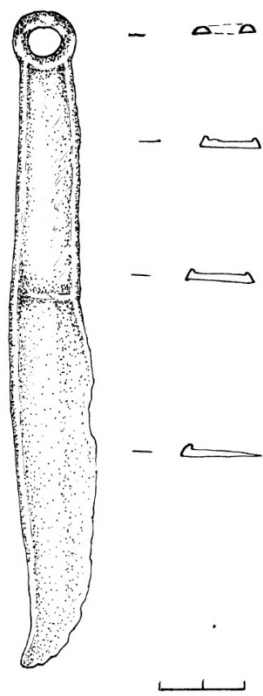
Біздің қазба жұмыстарымызда кездескен №17 қоршаудағы қола пышақтың ұқсас үлгісі 1982 жылы Өскемен қаласындағы Вокзальная көшесінде су құбырын тарту жұмыстары кезінде жерді жәй қазған сопақша қабір ішінен бір қырымен бүктелген күйінде адам сүйектері табылған. 1985-1986 жылдары да Е.И. Агеева мен А.Г. Максимованың қазба жұмыстары кезінде Өскемен қаласының саяжайлары маңынан қола дәуірінің ескерткіштері қазылып, одан бірнеше қола пышақтар табылғаны айтылады. Осы қола пышақтардың біреуінің суреті 2006 жылы жарық көрген Шығыс Қазақстан облысының археологиялық ескерткіштерінің тізбесінде берілген (сур. 14). Сол қазба табылымда екінші пышақтың сипаттамасы біздің Орда қорымынан табылған пышаққа өте ұқсас екенін байқауға болады, оның сыртында салынған шырша тәрізді өрнегі де бар екені айтылған.

Жалпы біздің қазбамызда табылған пышақ тәрізді табылымдар Қазақстанның басқа өңірлерінен де көптеп табылған, алайда көпшілігі кейінгі дәуірлермен ерте темір дәуірімен мерзімделетін ескерткіштерде табылған. Солардың қатарында М.К. Хабдулинаның зерттеулеріндегі Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алыпқаш қойнауындағы №2 қорғанда басы дөңгелек болып келген қанжарлар кездеседі (Хабдулина, 17-28)

Сонымен бірге Н.Л. Членованың зерттеулеріндегі Минусин қазан шұңқырындағы Тағар мәдениетінің қанжарларына формасы жағынан да өте ұқсас келетіндігін байқауға болады. Алайда Н.Л. Членова өз зерттеу тұжырымдарында Тағар мәдениетінің үлгілері негізінен өзінен бұрынғы Қарасұқ мәдениетінің заңды жалғасы емес, қайта Қазақстан мен орта Азия жеріндегі Андронов мәдениетінің игі ықпалы бар екендігі байқалады дейді (Членова, 211-213).

Бұдан шығаратын қорытынды яғни Тағар мәдениетінде ерте темір дәуірінде кең тараған басы дөңгелек жүзі сәл қисайған қанжарлардың Қазақстан жерлерінен сол өлкелерге барды деген тұжырымы біздің пікірлерімізді қуаттайды. Әрі Қазақстанның шығыс өлкелерінде орта қола кезеңдерінде кең тараған мәдениет солтүстік өлкелерге Ұлыбай – Тасмола мәдениетіне және Минусин қазаншұңқырына кең тараған Тағар мәдениеттеріне өзінің зор ықпалын жасады дей аламыз. Қазақстан жері өзінің мол металл қорының арқасында үлкен миграциялық үдерістерге

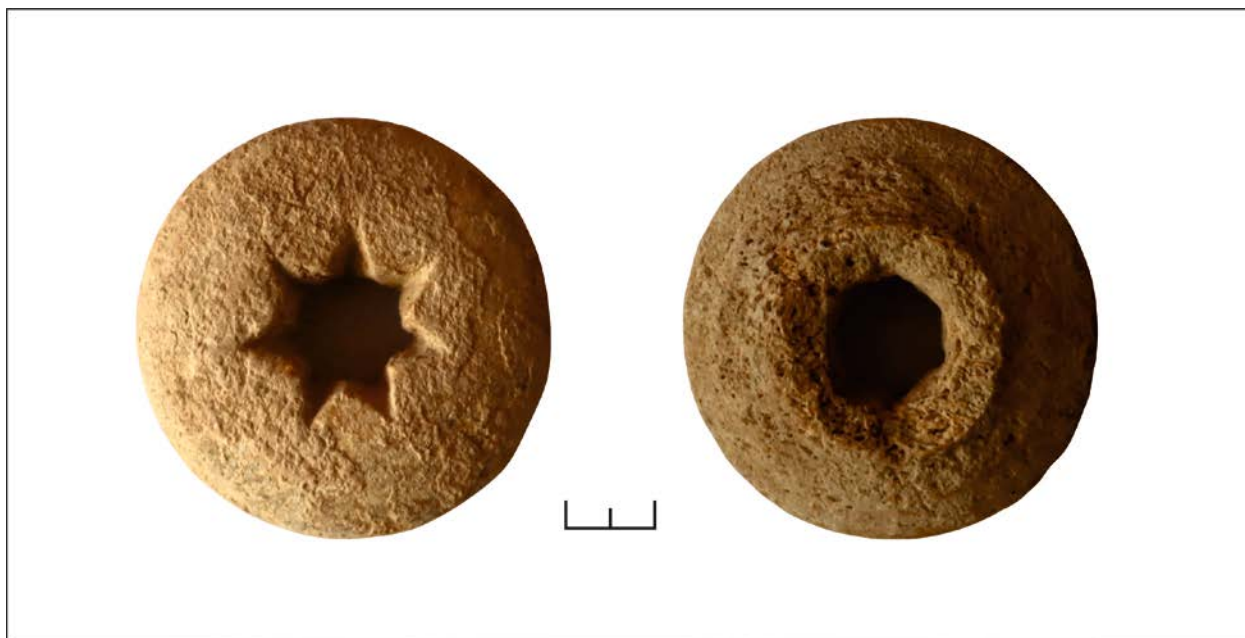
арқау болған аймақ ретіне сол қоғамда игі ықпал еткендігін көрсетіп отыр, бұл әрине әлі де болашақта үлкен зерттеулер мен тұжырымдарды қажет етеді.

Сур. 13. Орда қорымы №17 қоршаудан табылған пышақтың сызбасы

Сур. 14. Өскемен қаласы Вокзальная көшесінен су құбырын қазу кезінде табылған қола пышақ

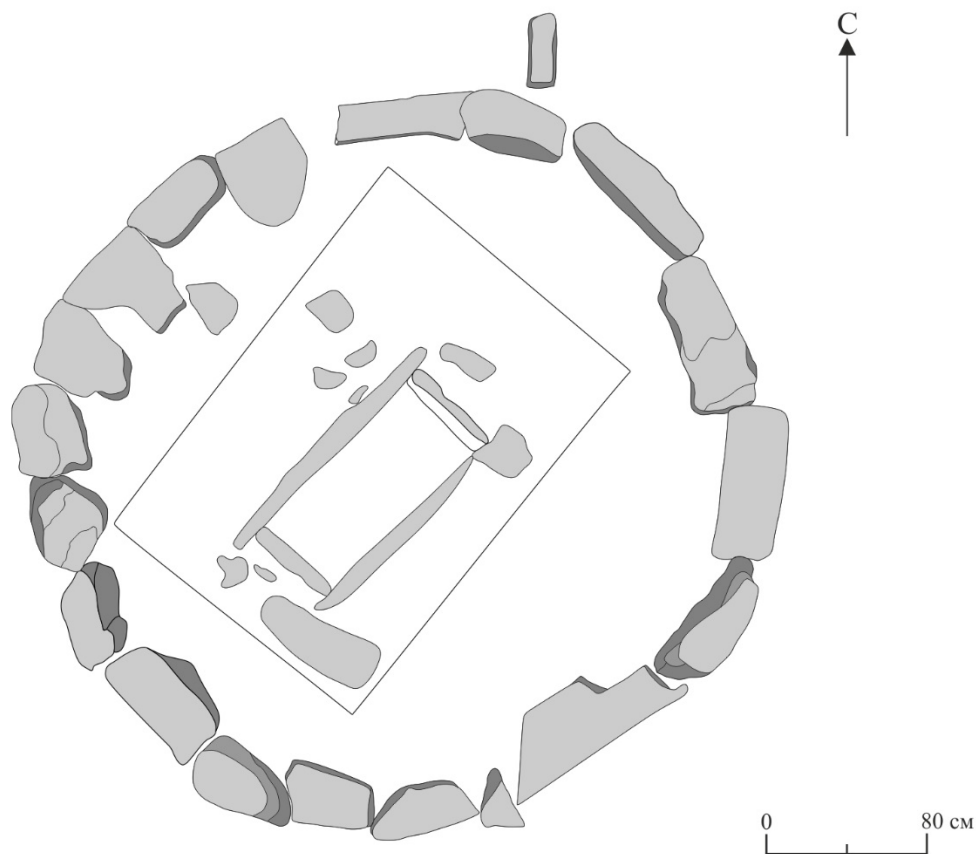
Сур. 15. Орда-II қорымы №17 қоршаудан табылған сүйектен жасалған бұйым

Сур. 16. Орда-II қорымы №17 қоршаудан табылған әшекей

Сур. 17. №47 қоршаудың толық тазаланған көрінісі

Сур. 18. №47 қоршаудың сызбасы

Қола дәуірі мәдениетінің жерлеу дәстүрлеріне байланысты федоров және алакөл кезеңдерін бірінен кейін бірі келетін мәдениеттер жалғасы деген пікір ХХ ғасырдың 70-жылдарынан бастап мәліметтердің молайуымен өзгерген болатын. Нәтижесінде, жерлеу ескерткіштерімен қатар қоныстардың көптеп зерттелуі, сондай-ақ алакөлдік ыдыстардың федоровтық ыдыстармен аралас кездесуі екі этностың қатар өмір сүргендігі жөніндегі тұжырымдарға әкелді.

Еуразия даласының кең жазығында тараған, екі мыңжылдықтан артық уақытты қамтитын қола дәуірі ескерткіштерінің зерттелу тарихының өзі бір ғасырдан асқанмен, шешілмеген мәселелері жетерлік. Қазақстан жері өзінің географиялық жағының алуан түрлілігімен бірге сан қилы мәдениеттердің тоғысқан торабы және шешуші аралық аймақ. Қазба деректерінің молығуы және кәсіби деңгейдің өсуі жалпы кезеңдеулерден нақты тарихи сипаттауға көшуден көрініс тауып жатқанын жоққа шығара алмаймыз. Соның ішіндегі неғұрлым даулы мәселелердің бірі федоров және алакөл мәдениеттерінің қалыптасу орны жайында болып қала береді. Егер алакөл мәдениетінің пайда болу аудандары Тобыл мен Есіл бойы деп есептелсе, ал федоров мәдениеті ескерткіштерінің қалыптасу аймағы туралы мамандардың көзқарастары бірегей емес.

Сонымен қатар Шыңғыстау өңіріндегі Қырықкүңгір, Қаракемер, Қаратай, Олжай, Орда ескерткіштеріндегі жаңа ашылымдар қола дәуірінің кезеңдеме мәселесін ғана емес, толықтай қола дәуірі қоғамының сипатын жаңадан қарастыруды қажет ететінін көрсетіп отыр. Ол тұжырымдар кешенді түрде, заманауи бағыттағы зерттеулер негізінде шешімін табады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Жанисов А.Т., Құрманғожина Т.М., Искаков Қ.А., Аяпова Д.Б. Шыңғыстаудың көне тарихи-археологиялық ескерткіштері: Монографиялық зерттеу. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. 200 б.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Мұсырманқұл П.Б. Шыңғыстау өңірінде 2021 жылы қола дәуірі ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулердің қорытындылары // Марғұлан оқулары-2021: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология

институтының 30 жылдығына арналған «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы, 26–27 қазан 2021 ж.). Т. 1. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2021. 237-244 бб.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Мұсырманқұл П.Б. Шыңғыстау өңіріндегі Қаракемер қорымында 2021 жылы жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындылары. // «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021» ғылыми мақалалар жинағы. Астана: ҚР Ұлттық музейі, 2022. 390-398 бб.

Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ракурс, 1994. 170 б.

Членова Н.Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. Издательство М.: Наука, 1967. 300 с.

Шығыс Қазақстан облысы археологиялық ескерткіштерінің тізімі. Өскемен: Шығыс Қазақстан облыстық мәдениет пен өнерді қолдаудың мемлекеттік қоры, 2006.

Қырықүңгір кешеніндегі қола дәуірі ескерткіштерінің архитектурасы

Шыңғыстау жерінің тарихын ғылыми тұрғыда зерттеу мен археологиялық экспедициялар өткен ғасырдың екінші ширегінен кейін қолға алына бастады. Ол зерттеулердің басында кеңестік археологиядағы ірі зерттеушілердің бірі Санкт-Петербург қаласындағы, Ғылым академиясының арнайы экспедициясының мүшесі С.С Черников зерттеулерімен басталады. Сергей Сергеевичтің зерттеулері Шыңғыстау жерінде қай дәуірге жататын ескерткіштер бар екендігін анықтау мақсатында орындалған археологиялық барлау жұмыстары еді. Кейіннен бұл экспедиция құрамына А. Нифонтованың ат салысуымен Абай ауданының жерінде Шыңғыстаудың оңтүстік сырт бетіндегі Сарыкөл жағасында орналасқан, қола дәуірінің Сарыкөл, Текебұлақ ескерткіштері зерттелген болатын. Осы экспедиция нәтижелері кейіннен 1960 жылдары «Қазақ ССР ның археологиялық картасына» енгізілді.

1990 жылдардың басынан бастап Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық экспедициясы, Ә.М. Оразбаевтың жетекшілігімен, кейіннен Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлы, Арман Зияденұлы Бейсенов, Зейнолла Самашев зерттеу жұмыстарын жүргізілген болатын.

1999 жылы Ә.Т. Төлеубаевтың жетекшілігімен құрамында белгілі тарихшылар Амантай Исаұлы, Ерлан Ерназарұлы және мақала телавторы ғылыми жетекшім Ұлан Үмітқалиұлының қатысуымен Абай ауданы, Кеңгірбай би ауылының әкімшілік территориясына қарасты Сарыкөл, Текебұлақ, Қопа ескерткіштерінде Семей қаласындағы Шәкәрім университетінің бір топ студенттерінің ат салысуымен Беғазы-Дәндібай кезеңімен мерзімделетін қола дәуірінің бірнеше тас құрылысты ескерткіштері зерттелген болатын. Бұл қазба деректері жөнінде 90 жылдардың соңында Амантай Исаұлының тарихи танымдық еңбегінде және Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлының археологиялық ескерткіштер жиынтығы еңбегінде жарық көрген болатын.

2010 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас ғылыми қызметкері белгілі ғалым Арман Зияденұлы Бейсеновтың жетекшілігімен Қола дәуірінің соңғы кезеңімен мерзімделетін тас құрылысты ескерткіштердің Шыңғыстау жоталарына дейін тарағандығын анықтау археология ғылымы үшін үлкен жаңалық болып саналады. Бұл ескерткіштер жөнінде де А.З. бейсеновтың арнайы ғылыми мақаласы жарияланған болатын.

Шыңғыстау жерінде кешенді түрде археологиялық зерттеулер 2014 жылдан бастап Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры Ерлан Батташұлының бастамасымен, тарих факультеті, археология және этнология ғалымдарының жұмыстарымен жандана түсті. Ұлан Үмітқалиұлының жетекшілігімен қазіргі Абай облысы, Абай ауданы территориясында археологиялық ескерткіштердің кешенді түрде барлау жұмыстары жасалды. Он жылға жуық барлау жұмыстарының нәтижесінде қола дәуірі, ерте темір дәуірі, ғұн-сармат дәуірінің және түркі дәуірлерінің 250 ден астам ескерткіштері тізімделіп, төлқұжаты жасалды.

Сонымен бірге Абай ауданының Құндызды, Көкбай, Кеңгірбай би, Медеу, Тоқтамыс батыр, Арқат және Саржал селолық округтерінің территориясында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Негізінен қазба жұмыстары 2014 жылдан бастап үзбей жүргізіліп келе жатқан Тоқтамыс батыр ауылының жанында Шаған өзенінің бойында орналасқан Қырықүңгір кешенді ескерткішінде жүргізілді. (Үмітқалиев Ұ.Ұ. 2023: 5-11 б).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің археологтарының зерттеулерімен 2014 жылдан бастап Абай облысы, Абай ауданы территориясында зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Қазба маусымында негізінен қола дәуірінің ескерткіштері көптеп зерттелді. Солардың қатарында кешенді зерттеу жұмыстары Қырықүңгір ескерткішіне жүргізіліп келеді.

Қырықүңгір қорымы Абай ауданы, Тоқтамыс ауылдық округіне қарасты Тоқтамыс ауылынан солтүстік-батысқа қарай 2,6 км шақырым жерде орналасқан. Географиялық тұрғыдан Ақтас жартасты тауының батыс беткейінде, Шаған өзенінің сол жағасында, өзен арнасынан 210 м жерде, өзеннің екінші террасасында жатыр. Кешеннің «Қырықүңгір» деп аталу себебі, Ақтас тауының ескерткіштерге қарап орналасқан бөлігі табиғи факторлардың әсерінен мүжіліп кеткен.

Қорымдағы жерлеу ескерткіштері ұзындығы 630 м, ені 350 м болатын алаңқайда, өзенге параллель созылып орналасқан. Қорымда жалпы ерте қола дәуірінен бастап, орта қола, соңғы

кола, ерте темір дәуірінің және соңғы ортағасырлар кезеңіне дейін жататын 97 ескерткіш орналасқан (Үмітқалиев Ұ.Ұ. және т.б. 2015: 309). Қырықүңгір кешенді ескерткішінде 10 жылдық зерттеулер нәтижесінде қола дәуірінің 25 қоршауы мен екі үлкен көлемдегі қорған және бір қоныс зерттелді.

Қорымның орталық бөлігінде қола дәуірінің ірі көлемдегі үш құрылысы орналасқан. Архитектуралық құрылысы жағынан ерекше №25, №26, №27 қорған ірі қоршауларымен көзге түседі. Үш ескерткіште бір тізбектің бойында солтүстік-батыс, оңтүстік-шығыс бағытымен тізбектеле орналасқан. Осы уақытқа дейінгі қазба маусымдарында №25, №26 қорған қоршауларға зерттеулер жұмыстары жасалды. Әлемдік археологияда үлкен қызығушылық тудырған №26 қорған өзінің архитектуралық құрылысымен көзге түседі. Осы қорғанды зерттеу нәтижесі ерте қола дәуірінен бастап ақ Шыңғыстау жерінде жартылай отырықшы шаруашылықпен айналысқан өте дамыған мәдениет болғанын көрсетіп отыр. Әсіресе ерте қола дәуірлерінен бастап ақ жылқыны қолға үйрету, жылқыға байланысты наным сенімдердің өте ерте кезеңдерден бастап ақ қалыптасқанын көреміз. Адам мүрдeleriмен бірге табылған жылқы сүйектері, сүйектен жасалған жүгеннің сулықтары және ірі көлемдегі құрылысты ескерткіштің қабырғаларына салынған жылқы суреттері дәлелдей түседі. Жылқы мәдениетінің үлкен дәрежеге көтерілгенін, жылқы культінің адам қоғамы өмірінде маңызды орында болғандығын және сол кезеңде қоғамда жіктеліс болғандығын дәлелдей түсті. Бұл зерттеулер алдағы уақытта әлі де жалғасын тауып, шетелдік ғалымдармен бірлесе жүргізу жоспарланып отыр.

№26 қорған өзінің құрылысымен яғни алты қырлы формада салынуымен көзге түседі. Бұл ірі мегалитті кесене сол дәуірде әлеуметтік жіктелістің орын алғандығына дәлел бола алады. Ірі жерлеу құрылыстары сол кезеңдегі ірі тайпа көсемдері мен бай шонжарларға арналып салынған болуы керек. Жерлеу орындары өлілер мен тірілер үйінің бір сипаты. Адамдар жер бетінде тіршілік еткен тұрғын жайларына, мәңгілік мекен ететін үйлерін ұқсатып салған десек қателеспейміз. Қола дәуірінде салынған бұл кешенді құрылыс сол кезеңдегі халықтың мәдениеті мен архитектурасының дамығандығының көрінісі.

Шыңғыстау жерінде мекен еткен тайпалардың миграциясы нәтижесінде салынған келесі бір ерекше құрылыс Қаражартас ескерткіші.

Қаражартас ескерткіші Қарағанды облысы, Шет ауданы, Талды ауылынан шығысқа қарай 13 шақырым жерде Талды-Нұра өзенінің сол жағалауында орналасқан. Өзен жағалауының биіктеу террасасының жазығында салынған. Кейінгі қола дәуіріне жататын ескерткіш 2014 жылы И.А. Кукушкин бастаған барлау тобымен ашылған болатын.

Қырықүңгір ескерткіші мен Қаражартас ескерткіші географиялық жағынан өте жақын орналасқан ескерткіштер. Ескерткіштердің орналасуы турасынан есептегенде 150 шақырым қашықтықта орналасқан. Осыған қарап Қырықүңгір ескерткіші бірінші салынып, осы ескерткішті салған тайпа ұрпақтарының миграциясы нәтижесінде Қаражартас ескерткішін салынған деп есептейміз. Мал басының өсуі үй маңындағы бақташылықтан малды алысырақ көшіп-қонып бағу әдісіне яғни көшуге мәжбүрлеген. Қазіргі таңда қола дәуірінің миграция мәселесі жалпы Еуразия даласы бойынша үлкен шешімін таппаған тақырыптардың бірі.

№25 мегалитті кесене тізбектегі батыс шетінде орналасқан элитарлы ескерткіштердің бірі. Мегалитті кесене пирамидальді құрылысқа ие, 5 қоршаудан тұрады. Бірінші қоршау шаршы пішінді, өлшемдері 22×20 м. Ірі тас блоктарды жалпағынан жатқызу арқылы тұрғызылған. Тастардың сырт жағы өңделген. Тас кесененің төрт бұрышына тігінен мегалит тастар қойылған:

- солтүстік бұрыш – 1,08×0,81×0,64 м (б×е×қ);
- оңтүстік бұрыш – 0,72×0,75×0,75 м;
- шығыс бұрыш – 1) 1,30×0,69×0,55 м, 2) 0,94×0,8×0,65 м;
- батыс бұрыш – үшқырлы, биіктігі 0,97 м, қырлары 0,75 м, 0,77 м, 0,91 м.

Қалған қоршаулар шеңбер және сопақша пішінді келген. Пирамидальді кесененің ортасындағы қабір шұңқырының өлшемдері 4,8×3,8 м. Қабір шұңқырының бетінен 1 м тереңдікте жылқының тісі мен жілік сүйегі табылды. Тас жәшік Б-Ш бағыт бойынша бағдарланған, өлшемдері 1,96×0,95×1,1 м. Мүрдені жерлеу тәсілі – ингумация. Адамның сүйектері шашылған күйде табылды. Негізінен жілік қабырға, аяқ сүйектері табылды. Адамның бас сүйегі сақталмаған, тонау кезінде шығарып тастаған болуы мүмкін.

Ілеспе инвентарьдан қыш ыдыстың сынықтары, паста және қола моншақ-тар мен тесігі бар жыртқыш аңның тісі түріндегі әшекей, қабірдің батыс жағынан көлденең рельефті жолақтары бар алтын салпыншақтар, 1,5 орамды алтын самай сырға, қола сырға, спиральді басы бар білезік

табылды. Сонымен бірге қазба барысында қорған қоршаудың сыртқы құрылысын ашу барысында әр жерлерден асықтар шашылып кездесті (Умитқалиев 2016: 273–274).

№26 тас кесененің қазбасы әлі аяқталмағанымен, қазіргі зерттеу жұмыстарының нәтижесінде оның пішіні мен құрылысы анық болды. Мегалитті кесененің диаметрі 43 м жететін үйіндісі бар, биіктігі 2,3 м. Үйіндінің астында үш қоршау бар. Сыртқы қоршау алты бұрышты болып келген. Әрбір бұрышына мегалитті ірі тастар қойылған. Алты қырының ұзындықтары 11–13 м арасында. Сыртқы қоршаудың жалпақтығы 0,8–1,2 м, 6–7 қатар тастардан қаланған, биіктігі 0,60–0,70 м. Екі ішкі қоршау сопақша пішінге ие (екінші қоршаудың диаметрі 12 м, үшінші қоршаудың диаметрі 6 м) (Үмітқалиев, Мұсырманқұл 2021:240; Үмітқалиев Ұ.Ұ. және т.б. 2021: 529).

2023 жылғы қазба жұмыстары нәтижесінде №26 қорған қоршаудың топырақ қабаты толық тазаланып зерттелді. Қорғанның орталық бөлігіне оңтүстіктен – солтүстікке қарай қалдырылған бровканы алу кезінде, орталық бөлігінен 55 см тереңдіктен анатомиялық күйін сақтаған адам сүйегі мен шашылған жылқы сүйектері табылды. Адам шалқасынан жатқызылып, басы солтүстік батысқа қаратылған. Бас сүйегі жоқ, басқа да сүйектері нашар сақталған. Жерленушімен бірге табылған заттардан тек қана адамның кеуде тұсынан қара түсті тас амулет табылды. Амулет ұзыншақ болып келген ұзындығы 6 см, ортасында тесігі бар. Қазіргі уақытта тас амулетті Новосибирск қаласына трассологиялық және басқа да сынама жасау үшін сараптамаға жіберілді. Қазба барысында толықтай бровканың орталық бөлігі алынып, ортаңғы тас шеңбердің іші толықтай ашылды. Қорған ортасын 2 метр тереңдікке дейін қазу барысында қабір құрылысының тастары анықталды. Қабір құрылысының беті үлкен жалпақ тастармен бірнеше қабат жабылғаны байқалады. Алайда батыс жақ шетінен тоналғандықтан тастары жүйесіз шашылып жатыр. Ал тас құрылыстың шығыс жағы жақсы сақталған, тастары бірнеше қатарды құрап ретпен қаланған.

Бірнеше қатар қаланған жалпақ тастар астынан ірі үлкен тастардан қырынан қойылған тас жәшікті қабір бар екені анықталды. Тас жәшіктің бетін үлкен екі таспен жапқан, олардың көлемі 1 м 20 см – 1 м 50 см. ұзынынан орналасу бағыты солтүстік-батыс, оңтүстік – шығыс. Тас жәшіктің ұзындығы 1 м 90 см, ені 1 м, тереңдігі 1 м 10 см.

Тас жәшіктің бетін жапқан тастың сындырылған жерінен тоналғандығын тағы бір дәлелдейтін қыш ыдыстың қабір сыртынан табылуы. Қабір сыртында кездескен қыш ыдыс бүтін болғанмен ортасынан шытынып сынған. Қыш ыдыс орташа көлемдегі күйдірілуі жақсы, өрнектері ернеуі мен иық тұсында салынған, ерте алакөл кезеңіне жатқызуға болады.

Тас жәшіктің ішінен тоналып кеткендіктен ешқандай адам сүйегі де шығарып салатын заттар кездеспеді. Тас жәшіктің оңтүстік-шығыс бұрышынан күйген ұсақ адам сүйектері шашылып табылды. Сонымен бірге адамның сүйегін қабір ішінде өртегенге ұқсайды. Өйткені тас жәшіктің ішіндегі оңтүстік-шығыс қабырғасында күйген оттың іздері анық байқалады.

Алдағы қазба маусымында екінші, үшінші тас шеңберлер аралығындағы бос кеңістік жерлерді зерттеуді жоспарлап отырмыз. Себебі ескерткіштің көлемінің өте үлкендігіне байланысты, бірнеше адамға арналған аталық бейіт болуы да мүмкін.

Ең сыртқы алты қырлы тас құрылыстың қабырғалары 8 қатарға дейін тастармен қаланған жерлері бар. Кейбір оңтүстік – оңтүстік – батыс бөліктерінің тастары нашар сақталған қабырғаларда екі үш қатар ғана сақталған. Алты қырлы тас құрылыстың әрбір бұрыштарына биіктігі 1 метр ден асатын ірі тастармен шегендеп бекіткен. Барлық сыртқы тастарды тазалап жуып қарау кезінде 20 тас қаландыда әртүрлі жануарлардың суреттері бар екені анықталды. Әсіресе тас қаландыда салынған суреттер ішінде жылқы суреттері көптеп салынған. Жиырма суретті композицияның ішінде екі түйенің бейнесі, екі адамның бейнесі, үш жыртқыш аңның бейнесі, төрт символикалық белгі және 23 жылқы бейнесі салынған.

Ескерткіштер сыртында әртүрлі суреттерді бейнелеу Қазақстан жерінде көп кездеспейтіндігі және уақыты жағынан да ерте ескерткіш екенін біздің зерттеулеріміз көрсетіп отыр. Ескерткіш жасын анықтау үшін ескерткіштен табылған сүйек заттарға Жапонияның Цукуба қаласындағы, Цукуба университетінің ғалымы Itahashi Yu радикарбонды анализ жасау нәтижесінде ескерткіштің жасы біздің дәуірімізге дейінгі XIX ғасырға яғни, осыдан 4 мың жыл бұрын салынғандығы анықталды.

Қырықүңгір ескерткішіндегі №25, №26 ескерткіштердің архитектуралық құрылымы жағынан да Қазақстан жерінде баламасы аз өте күрделі құрылыс деп айта аламыз. Қазақстан жерінде уақыты жағынан кейінгі қола дәуіріне жататын жоғары айтылған Қаражартас ескерткіші Қырықүңгір ескерткішіндегі №25 қорғанға құрылысы, архитектурасы өте ұқсас болып келеді.

Құрылым 32 нысаннан тұратын қорым беғазы-дәндібай мәдениетінің жарқын ескерткіштерінің бірі болып табылады. Пирамидалы-сатылы үлкен тас кесене ескерткіштің орталық бөлігінде орналасқан. Қалған қатардағы қарапайым адамдардың кішкентай жәшікті қоршау түріндегі жерлеу орындары үлкен кесенені айнала қоршай орналасқан.

Зерттеу жұмыстары кезінде құрылыстың әр жерінен көптеген соңғы қола дәуіріне тән қыш ыдыстың бөліктері, қоладан құйылған жебе ұшы мен алтын сақина шыққан. Қаражартас ескерткішіне жасалған радиокөміртекті зерттеу нәтижесінде, бұл ескерткіштің жасы біздің дәуірімізге дейінгі XVI/XV-XIV ғасырларға жататындығы анықталды.

Қаражартас кесенесі көлемі жағынан бүгінгі таңдағы беғазы-дәндібай мәдениетінің элиталы тас жерлеу құрылыстарының бірі (Кукушкин и др. 2018: 103).

Қырықүңгір ескерткіші мен Қаражартас ескерткіші географиялық жағынан өте жақын орналасқан ескерткіштер. Ескерткіштердің орналасуы турасынан есептегенде 150 шақырым қашықтықта орналасқан. Осыған қарап Қырықүңгір ескерткіші бірінші салынып, осы ескерткішті салған тайпа ұрпақтарының миграциясы нәтижесінде Қаражартас ескерткіші салынған деп есептейміз. Мал басының өсуі үй маңындағы бақташылықтан малды алысырақ көшіп-қонып бағу әдісіне яғни көшуге мәжбүрлеген. Осы уақытқа дейін архитектуралық құрылымдар Беғазы-Дәндібай мәдениетінің ескерткіштерімен шектелген болса, біздің зерттеулеріміздің негізінде ескерткіштертің мерзімі 5-6 ғасырға ары қарай жылжитты. Қазіргі таңда бұл ескерткіштерді әлі де терең зерттеудің маңызы бар, тек қана ішкі құндылығына емес архитектурасына да үлкен мән беру керек.

Қола дәуірінде салынған бұл жерлеу орындары, сол кезеңдегі тірілер үйімен өлілер үйінің сипаты сияқты. Әр кезеңде өмір сүрген халықтар тірі кезінде тіршілік етіп тұрған үйлеріне о дүниеге аттанған сәтінде жерленетін, мәңгілік мекен ететін үйлерін де ұқсатып салған болуы керек. Қола дәуірінде адам өз үйжайын жер астынан шығарып, жер үстіне мықты тас үйжайлар сала бастады. Дәл осындай сипатта жерлеу орындарыда салынған.

Зәулім жерлеу ескерткіштерін салу тек орасан зор билікке, мәртебеге және байлыққа ие ірі тайпа көсемдері ғана көтере алатындай болған. Ірі мегалиттік құрылыстар салу мен жылқы культінің маңызды орында болуы, орта қола кезеңіндегі элеуметтік жіктелістің болғандығының дәлелі. Қырықүңгір кешенінде зерттеу жұмыстары алдағы уақытта да орын алады.

Әдебиеттер тізімі

Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. Каражартас - новый социально-стратифицированный некрополь бегазы-дандыбаевской культуры (предварительные результаты исследований) // Археологические вести. 2018. Вып. 24. С. 102–110.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Айтбаев А.Б., Эшбекова Г.У. Шыңғыстаудағы Қырықүңгір қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ Хабаршысы. Астана, 2015. №5 (108). Б. 308–313

Үмітқалиев Ұ.Ұ. Абай және оның заманы тарихи-этнографиялық мұра // Фолиант баспасы. Астана, 2023. Б. 5-11.

А.З. Бейсенов¹, Д.Т. Шашенов², Н.Ш. Жұманазаров³

¹Безазы-Тасмола тарих және археология ғылыми-зерттеу орталығы
Алматы қ., Қазақстан

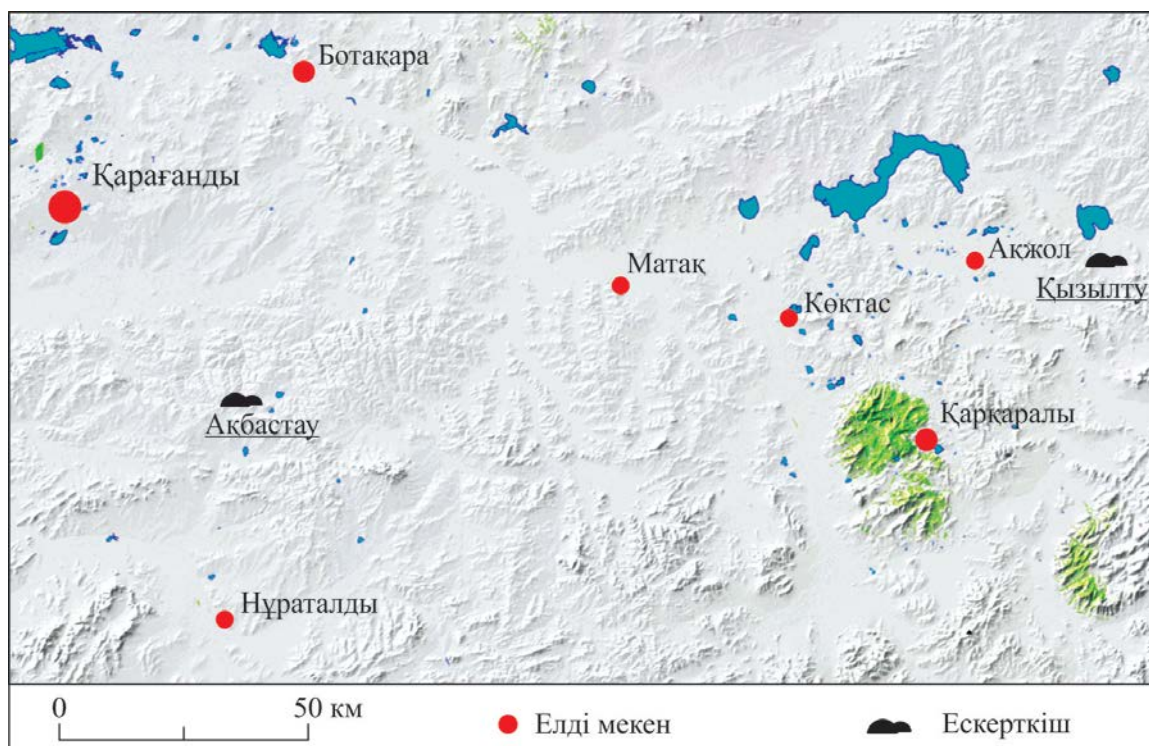
²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

³Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: azbeisenov@mail.ru

Орталық Қазақстан: Ақбастау, Қызылту қорымдарындағы ерте темір дәуірі нысандары*

Орталық Қазақстан аймағының ерте темір дәуіріне қарасты ескерткіштерін жоспарлы түрде зерттеу ісі Ә.Марғұлан жетекшілігіндегі Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) жұмыстары барысында сонау 1940-шы жылдардың екінші жартысында қолға алынды. Сол уақыттан бері зерттеу материалдары көптеген мақалалар, монографиялар түрінде ғылыми қауымға ұсынылып келеді.

Еліміздің көне тарихындағы ерте темір дәуірін айтқанда, 1966 жылы ғылыми жұртшылыққа ұсынылған Тасмола мәдениеті сол кезеңдерде Қазақстан аумағында ашылып, іргелі дәйектемелер негізінде сипатталған және талқыланған алғашқы мәдениет болды (Қадырбаев, 1966). Егемен Қазақстан кезеңінде бұл бағыт үлкен көлемдегі жаңа деректермен толықтырылуда (Бейсенов, 2018).

Сур. 1. Ақбастау, Қызылту қорымдарының картасы

Сонымен қатар, қазіргі ізденістер барысында айрықша өзекті бағыттардың бірі ол ұзақ жылдар бойы жинақталған деректерді жалпы тұрғыдан жинақтау мен толығынан жүйелеу. Мұның ішінде зерттеу деректері ғылыми айналымға түсе қоймаған нысандарды тауып, олардың материалдарын өңдеу мен жариялау өте маңызды болмақ. Онжылдықтар бұрын қазылып, айрықша маңызы бар делінетін, жарқын және бағалы табылымдар бермеуі себепті белгісіз қалып отырған нысандарды назарға алу осы аспектінің аясында.

* Жұмыс ҚР ҒЖБ министрлігінің АР14872148 «Сарыарқаның ерте темір дәуірі: заманауи концепция жасау, деректер қорын жүйелеу, хронологиялық баған әзірлеу» атты гранты аясында дайындалды.

Ұсынылып отырған мақалада Орталық Қазақстан аймағында зерттелген Ақбастау және Қызылту қорымдарының (сур. 1) деректері беріледі.

Археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген Ақбастау қорымы 2007 жылы аймақтық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қарағанды облысы, Абай ауданы территориясында орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштерді анықтау мақсатында Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде тіркеуге алынды.

Қазба жұмыстарын 2011 ж. Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық тобы жүргізді (Алдабаев Н.Ж., Шашенов Д.Т). Зерттеу жұмыстары барысында Ақбастау қорымының үш обасы және қорымнан солтүстік батыс бағытта, 2 км жерде орналасқан, тіркеу барысында Ақбастау-1 қорғаны деп аталған жеке бір нысан зерттелді. Бұл зерттелген нысандардың көлемі кішкентай болғандықтан, барлығы стратиграфиялық тұрғыда қарапайым болып келеді. Шым қабаты және үйіндінің топырақ араласқан тастары ғана бар. Басқадай күрделі стратиграфиялық қабаттар жоқ.

Ақбастау қорымы Қарағанды облысы, Абай ауданы, Ақбастау ауылынан солтүстік бағытта 4 км қашықтықта, Ақбастау тауының солтүстігіндегі жазықта орналасқан үш кішірек обадан тұрады. Үш обаның да үйінділері ірілеу тастардан салынған. Үстін қалың шым, қараған мен тобылғы басқан. Обалардың маңайында басқадай қосымша құрылыстар жоқ. Обалардың планиграфиясы шашыраңқы.

Бірінші оба қорымның оңтүстігінде орналасқан. №2 оба бұдан солтүстік бағытта 20 м, ал №3 оба солтүстік-шығыс бағытта 70 м қашықтықта.

№1 оба. Қорымда орналасқан басқа екі обаға қарағанда формасы ерекше, төртбұрыштылау болып келеді. Көлемі 15 x 15 м, биіктігі 0,3 м. Оба үйіндісі шым басқан ірілеу тастардан тұрады. Үйінді үстіне қалың қараған-тобылғы өскен. Қазба 17 x 17 м аумаққа салынды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде шым қабатының қалыңдығы қорған үстінде 5-6 см, етек жағында 13-15 см болды. Тазалау жұмыстары барысында обаның үйіндісін айнала көлемі 50 x 30 см ірі тастар қойып, ортасына ұсақ, орташа тастар салынған. Бұл бекітпенің өлшемі 15 x 15 м. Үйіндінің үсті дөңес емес, тегіс.

Обаның тастарын алу барысында ортасынан шығыс-батыс бағытта қатар-қатар көлденеңнен жатқызылып қойылған 5 плита тас шықты. Плита тастардың ең үлкенінің көлемі 80 x 50 см болса, кішісі 40 x 25 см. Қалыңдықтары 12-16 см. Бұл құрылыстың сыртқы өлшемі 1,4 x 0,8 м. Плита тастардың астының топырағы қызғылт-қоңыр түсті, от жағылған болуы мүмкін. Бұл обада жерлеу шұңқыры жоқ.

Төртбұрышты формада, үсті дөңес емес, тегіс келген қаланды жерлеу орны емес, жанындағы обалармен байланысты тұрғызылған, яғни олармен хронологиялық қатыстылығы бар ғұрыптық орын деп қарастырылды.

№2 оба бірінші обадан солтүстік бағытта 20 м қашықтықта орналасқан. Обаның формасы дөңгелек, пішіні жарты сфералы. Диаметрі 9 м, биіктігі 0,5 м. Үйіндісі біркелкі ірілеу тастардан тұрады. Қазба 10x10 м аумаққа салынды. Шым қабатының қалыңдығы қорғанның үстінде 5-6 см, етек жағында 13-15 см. Бекітпені бір қабат етіп, үйіндіні айналдыра қойған. Бекітпе тастарының көлемі 40 x 30 x 30 см.

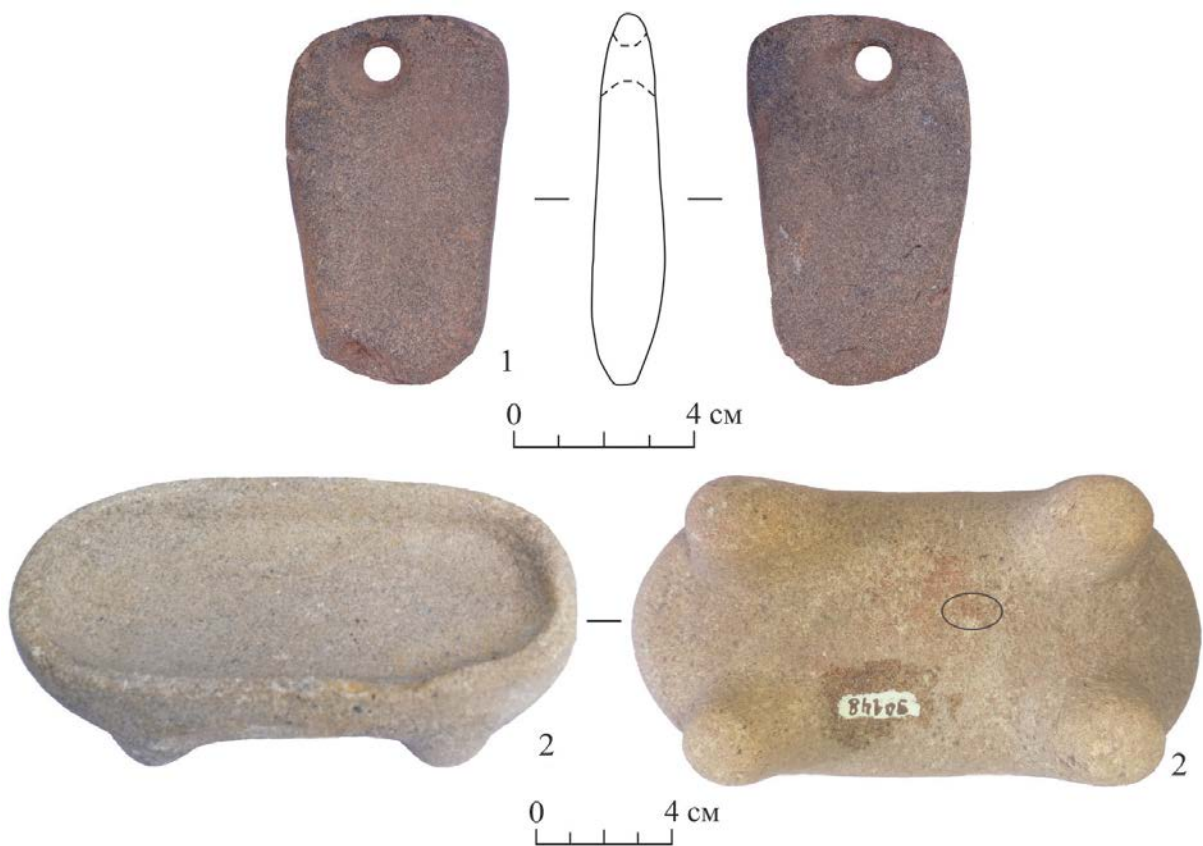
Үйінді тастарын алу барысында обаның ортасынан 20 см тереңдіктен дөңгелек тесігі бар қайрақ тас табылды (сур. 2: 1).

Құмайтастан (песчаник) жасалған, жоғары жағында тесігі бар қайрақтың көлемі әдеттегі сақ кезеңіне жататын бұндай бұйымдардан кішірек. Формасы төртбұрышты. Бірақ қабырғаларының өлшемдері тең емес. Жоғарғы жағы жалпақтау, төменгі жағы қысылып жіңішкере түседі. Жоғарғы және төменгі шеттері тік емес, дөңгеленіп кеткен.

Бұйымның ұзындығы 6,95 см. Жоғарғы жағының ені 4,1 см, төменгі жағыныңкі - 3,3 см. Жоғарғы жағының қалыңдығы 0,9 - 1,1 см, төменгі жағыныңкі - 0,5 - 1 см. Ортасы қалыңдау: 1,4 см. Қайрақтың екі беті мен екі жаны да, жоғарғы жағы да қолданысқа түсіп, егелгені көрініп тұр. Тек астыңғы жағы қолданылмаған кедір-бұдыр. Сол жақ астында әлдебір қатты затқа тиіп кертілген тұсы бар. Тесік диаметрі 0,68 см. Жан-жағын ала бұрғының қажаған көлбеу аумағы бар.

Үйінді тастары толық алынып біткеннен кейін обаның ортасында жерлеу шұңқырының орны анықталды. Қабірүсті құрылысы анықталмады.

Ұзындығы 1,75 м, ені 1 м, тереңдігі 0,7 м жерлеу шұңқыры Б-Ш бағытта созылған. Қабірдің формасы сопақша келген, қабырғалары тік. Қабір еденінде басы батысқа қаратылып, шалқасынан жерленген адам қаңқасы табылды, ұзындығы 1,60-1,65 м. Сол жақ қол сүйектері мен омыртқаларының болмауы нысанның тоналғандығын көрсетеді. Заттай табылымдар сақталмаған.

Сур. 2. Табылымдар. 1 – тас қайрақ, Ақбастау қорымы, №2 оба. 2 – тас құрбандық, Қызылту-3 қорымы, №4 оба. Овал сызық бояу сараптамасы алынған жерді көрсетеді

№3 оба бірінші обадан солтүстік-шығыс бағытта 70 м қашықтықта орналасқан. Алдыңғы екі обаға қарағанда көлемі кішіріктеу, диаметрі 6 м, биіктігі 0,6 м. Обаның формасы дөңгелек, жанынан қарағанда жарты сфералы. Үйіндісі біркелкі ірілеу тастардан тұрады.

Бұл нысанда қазба шаршы пішінде, 7 x 7 м аумаққа салынды. Алғашқы шым қабатының қалыңдығы үйінді үстінде 5-6 см, етек жағында 13-15 см. Орташа тастардан құралған бекітпені бір қабат етіп, үйіндіні айналдыра қойған. Қабірусті құрылысы жоқ. Үйінді астынан, ортада байқалған ұзынша, қоңырқай түсті дақтан нақтыланған жерлеу шұңқыры Б-Ш бағытта созылған. Қабірдің ұзындығы 1,8 м, ені 0,5 м, тереңдігі 0,3 м. Формасы сопақша, қабырғалары тік.

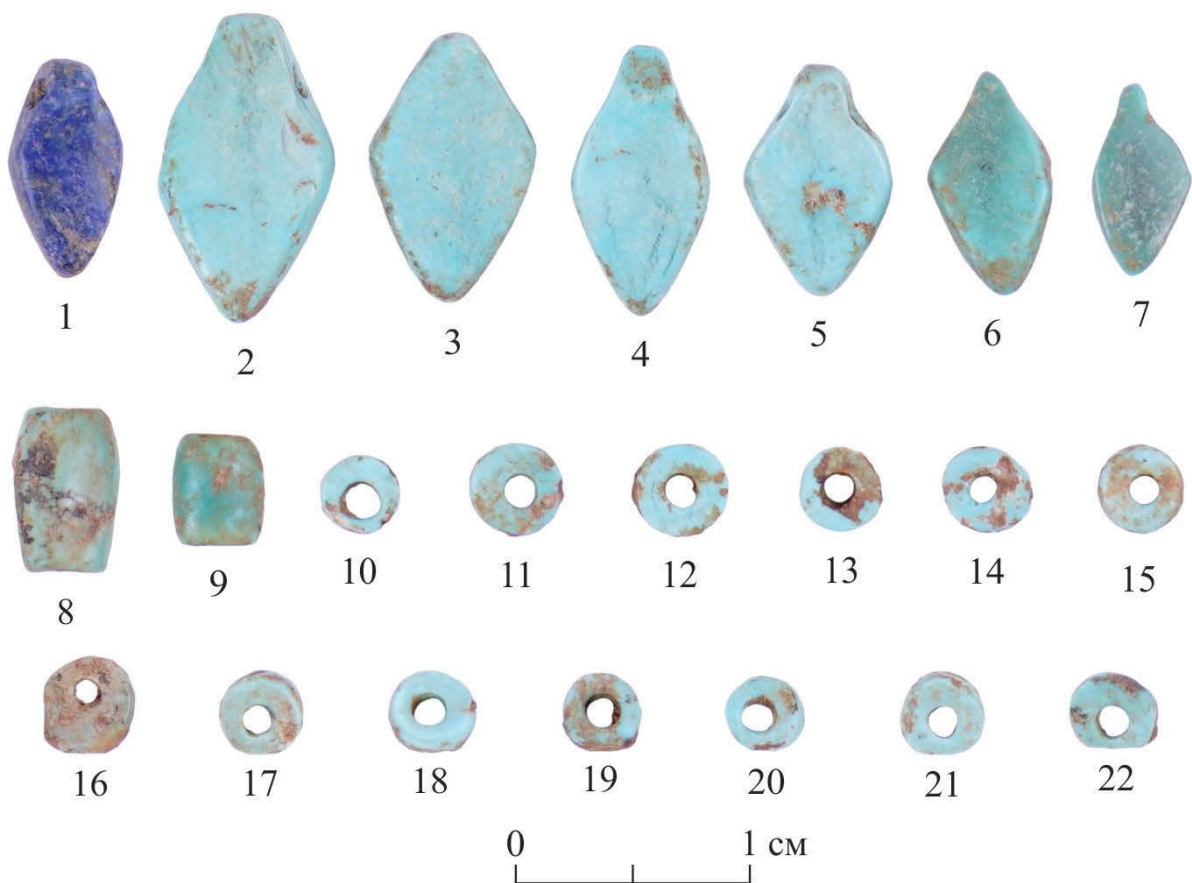
Қабір түбінде басы батысқа қаратылып, шалқасынан жерленген адам қаңқасы табылды. Қаңқа ұзындығы 1,60 м. Мүрде аяқтарын сәл ғана бүге, тізелерін екі жаққа алшайтқан, яғни салт аттының отырысын еске түсіретін қалыпта қойылған. Адамның мойын омыртқасы тұсынан әртүрлі пішіндегі жалпы саны 22 моншақ табылды (сур. 3). Оның ішінде жеті моншақ ромб тәріздес, екеуі цилиндр пішінді (бөшке формалы), он үш моншақ кимада жалпайтылған дөңгелек, дискі формада.

Мақалада келтіріліп отырған сур. 3 пен кесте 1 -де берілген моншақтардың реттік саны өзара сәйкеседі.

Ромб тәрізді жеті моншақтың (сур. 3: 1) біріншісі көк, күлгін түсті, бұл бұйым азурит тасынан жасалған. Ромбы моншақтың қалған алтауы да, сондай-ақ, басқа моншақтар да жасыл түсті, бирюза тасынан жасалған (барлық моншақ материалын анықтаған PhD докторы А.Айтбаева, Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды).

Ромбы моншақтардың ұзындықтары 8,2 – 13, 3 мм (моншақтардың өлшемдерін қ., кесте 1). Ұзын бойын алғанда әр бұйымның қалыңдығы бірдей. Тек (сур. 3: 3; кесте 1: 3) үшіншісінің қалыңдығы екі жақта екі түрлі: жоғарыда 3 мм, төменгі жағында 1,9 мм.

Ромбылы моншақтың жетеуінің де жіп өткізетін тесіктері жоғарғы жағында. Олар бұйымның шетінен 0,7-2,2 мм қашықтықта орналасқан. Диаметрлері 1,2-1,5 мм. Барлығында тесік көлденеңінен, яғни бұйымның ұзындығына перпендикуляр бағытта жасалған.

Сур. 3. Табылымдар. Азурит (1) және бирюза (2-22) моншақтар, Ақбастау қорымы, №3 оба

Цилиндр пішінділер (сур. 3: 8 - 9) таза геометриялық дәлдікпен жасалмаған. Екі бүйірі сәл шығыңқы келеді де, бұл оларға бөшке формасын береді. Қимасынан қарағанда дөңгелек емес, жалпақтау, жіп өткізетін тесігі дөңгелек, бұйымның ұзын осімен өтеді

Он үш дөңгелек формадағы, кимада жалпақ моншақ. Бұлардың сегізінің формасы дұрыс дөңгелекке жақын, қалған бесеуінің бір жақ жаны тіктеп қиылған. Қимасынан қарағанда әрқайсының қалыңдығы біркелкі емес, бір шеті жұқа, яғни қысыңқы жасалған. Нақтылап айтқанда, бір шетінің қалыңдықтары 1,2 – 2 мм болса, жұқа шетінде ол 0,2 – 1,2 мм. Ортасында жіп өткізетін тесіктері бар. Түстері жасыл, бирюза.

Он алтыншы моншақтың түсі алғашқыда жасыл болғанымен, қазір қоңырланып кеткен. Қазірде кей тұстарынан жасыл дақтарды байқауға болады. Екі бұрышы доғалдау келген төртбұрышты, бір жағы дөңгелек (сур. 3 : 16).

Жалпы, ұзақ уақыт жер астында жатқандықтан, моншақтарда қоңыр дақтар пайда болған. Мұндай дақтар барлығында кездеседі. Сонымен қатар, моншақтарды осыбір дақтар тұрғысынан қосымша зерттеуге тұрарлық.

Кесте 1. Моншақтардың өлшемі, мм

№	ұзындығы	ені	қалыңдығы	тесік диаметрі	тесік пен жоғарғы жақ ұшының арақашықтығы
1	9,3	4,9	2,5	1,3	0,7
2	13,3	7,4	2,9	1,4	2,2
3	11,4	7,3	3-1,9	1,2	1,4
4	11,7	5,9	2,8	1,2	0,6
5	9,9	6,2	2,6	1,4	1,2
6	9,7	5,2	2,5	1,5	1,3
7	8,2	4,1	2	1,5	0,8
	ұзындығы	ені		қалыңдығы	тесік диаметрі
8	7	4,5		3,6	1,7

9	4,8	3,9	2,5	1,3
	диаметрі	тесік диаметрі	ең қалың жері	ең жұқа жері
10	3,2	1,4	1,8	0,9
11	4	1,3	2	1,2
12	4,1	1,5	1,7	0,9
13	3,3	1,5	1,8	1,2
14	3,5	1,4	1,5	0,8
15	3,6	1,7	1,7	1,5
16	3,8x4,1	1,2	1,3	0,4
17	3,4	1,6	1,6	0,4
18	3,5	1,1	2	0,5
19	3,3	1,9	1,8	0,8
20	3	1,5	1,4	0,2
21	3,4	1,3	1,4	0,4
22	3,5	1,2	1,2	0,7

Ақбастау қорғаны. Нысан Ақбастау қорымындағы №1 обадан солтүстік-батыс бағытта 2 км қашықтықта ұсақ шоқылардың етегінде орналасқан. Обаның формасы дөңгелек, жанынан қарағанда жарты сфералы, диаметрі 6 м, биіктігі 0,5 м. Үйіндісі орта көлемдегі және кішілеу тастардан тұрады, үстін қалың ши басқан. Қазба 7 x 7 м аумаққа салынды. Шым қабатының қалыңдығы қорған үстінде 5-6 см, етек жағында 13-15 см. Бұл обада бекітпе жасалмаған. Нысан тоналған. Үйінді тастарын алу барысында обаның ортасынан 0,3 м тереңдікте темір қайшы табылды. Қайшының ұзындығы 21,5 см. Бұл археологиялық табылым емес, бұйым тонау барысында кейінгі заманда түсіп қалған деп пайымдалды. Үйіндіні толықтай алып болған соң, жерлеу шұңқыры анықталды. Қабірусті құрылысы анықталмады. Жерлеу шұңқыры Б-Ш бағытта орналасқан, ұзындығы 1,6 м, ені 0,9 м, тереңдігі 0,6 м. Оның формасы сопақ, қабырғалары тік. Ішінен ешқандай археологиялық табылым табылмады. Адам сүйегі сақталмаған. Нысан басты ерекшеліктері бойынша, хронологиялық тұрғыдан Ақбастау қорымының обаларына жақын деп пайымдалды.

Қызылту қорымдары Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, М. Мамыраев /Ақжол/ ауылынан шығыс бағытта 25 км жерде орналасқан. Тарихи-мәдени нысанды алғаш 1976 ж. ҚарМУ экспедициясы (А.Д. Таиров, А.А. Ткачев, Л. Кривоногова) ашқан (Ломан және басқалар, 2004). Мұнда өзара жақын орналасқан үш қорым бар.

Қызылту-1 қорымы Талды өзенінің сол жағалауында, Қызылту қыстауынан ОШ қарай 1,5 км жерде. Қорым бір тас қорғаннан, шағын, сопақша пішінді 15 қаландыдан тұрады. Қорғанның диаметрі 6 м, биіктігі 1 м.

Қызылту-2 қорымы Талды өзенінің оң жағалауында, Қызылту қыстауынан ОБ бағытта 0,3 км жерде, екі төбенің үстінде орналасқан. Құрамында диаметрлері 4-24 м, биіктіктері 0,2-1,5 м жеті тас үйінді бар.

Қызылту-3 қорымы Талды өзенінің оң жағалауында, Қызылту қыстауынан ОБ бағытта 1 км жерде, дөңгелек және сопақша пішінді 14 тас үйіндіден тұрады. Сопақша пішінді үйінділердің диаметрлері 2,5-3 м x 2-2,5 м, биіктіктері 0,15-0,5 м. Ал пішіні дөңгелек қорғандардың диаметрлері 1,5-8 м, биіктіктері 0,15-0,5 м.

Ескерткішті алғаш ашып, тарихи-мәдени нысан ретінде тіркеуге алған археологтар үш қорымды да ортағасырлар дәуіріне жатқызған.

2013 ж. Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық тобы Қызылту-2 қорымының № 1-3 қорғандарына, Қызылту-3 қорымының №1-4 қорғандарына қазба жұмыстарын жүргізді.

Қызылту-2 қорымы, №1 оба дөңгелек пішінді, диаметрі 8 м, биіктігі 0,3 м. Үйіндісі топырақ және тас аралас. Жерлеу шұңқыры сопақ пішінді, ұзындығы 1,6 м, ені 0,8 м, тереңдігі 1,4 м. ОШ-СБ бағытта созыла орналасқан. Қабырғалары тік. 0,4 м тереңдікте ит тектес жануардың сүйегі шықты. 1,4 м тереңдікте шамамен 5-8 жастағы баланың сүйектері табылды. Басқадай ақпарат беретін заттай деректер жоқ.

№2 қорған дөңгелек пішінді, диаметрі 12 м. Биіктігі 0,4 м. Қабір жоқ. №3 қорғанның үйіндісі тас-топырақ аралас, дөңгелек пішінді, диаметрі 8 м, биіктігі 0,2 м. Қазба жұмыстары барысында бұл қорғанда да үйінді астынан жерлеу шұңқыры кездеспеді.

Қызылту-3 қорымы, №1 қорғанның пішіні дөңгелек. Диаметрі 12 м, биіктігі 0,4 м, үйіндісі орташа және ұсақ тастардан үйілген. Қорғанның батыс, солтүстік-батыс, солтүстік және шығыс жағында дөңгелек, сопақша пішіндегі қосымша тас құрылыстар бар. Бұлар әдеттегі қорған маңы құрылыстарына ұқсамайды. Пішіні жағынан ортағасырлық жерлеу орындарына келеді.

Қазба барысында қорғанның шығыс бөлігінде жоғарғы жағы сынған төртқырлы тас менгирдің төменгі бөлігі табылды. Оның ұзындығы 0,5 м, ені 0,18 м, қалыңдығы 0,16 м. Тас оба үйіндісінен 0,23 м шығып, 70-75° қисайып тұрды. Үйінді астынан жерлеу шұңқыры табылмады.

Аталмыш нысанның оңтүстігінде жапсарлас жатқан, қорған №1а деп атау берілген, диаметрі 6 м, биіктігі 0,3 м қосымша жерлеу орнынан басы шығысқа қаратылған, толық анатомиялық түрде, шалқасынан жатқызылған үлкен адамның қаңқасы табылды, бұйымдар жоқ. Жерлеу шұңқырының формасы ұзынша тікбұрышқа жақын, қабырғалары тік, ұзындығы 1,8 м, ені 0,8 м, тереңдігі 0,75 м. Басы шығысқа қаратылған адам жерленген бұл нысан ортағасырлық, мүмкін көнетүркі кезеңінің ескерткіші деп пайымдалды.

№2 қорған, дөңгелек пішінді, диаметрі 6 м, биіктігі 0,3 м. Тазалау жұмыстары жүргізілгеннен соң қорған үйіндісі алынды. Жерлеу шұңқыры болмады. №3 қорған, дөңгелек пішінді, диаметрі 6 м, биіктігі 0,4 м. Тазалау жұмыстары жүргізілгеннен соң қорған үйіндісі алынды. Жерлеу шұңқыры жоқ.

№4 қорған. Бұл нысан №1 қорғаннан солтүстікке қарай 10 м жерде орналасқан. Пішіні дөңгелек, диаметрі 12 м, биіктігі 0,4 м. Қорған аса ірі емес біркелкі орташа тастардан тұрады. Стратиграфиясы күрделі емес. Бірінші қара топырақ шым қабаты 5-7 см. Екінші қабат қалыңдығы 0,30-0,35 м, қоңыр топырақты. Үйінді ортасынан 1,5 м шығысқа қарай ұзындығы 1,4 м, қалыңдығы 0,2 м қиыршық аралас қабат бар. Бұл қабір шұңқырын қазу барысында қалған қабат. Үйіндіні айналдыра салынған бекітпенің диаметрі 10 м. Бір қатар ұзындау келген орташа тастарды қойып жасаған. Үйіндіні алған соң, ортадан қабірусті құрылысы көрінді. Құрылыс жалпағынан қойылған екі қабат тастан шығарылған, Б-Ш бағытқа созылып жатыр. Ұзындығы 2,6 м, ені 2 м, биіктігі 0,25 м. Тонау кезінде ортасының тастары алынып кеткен. Қабір шұңқырын тазалау кезінде 0,4-0,5 м тереңдіктен адам сүйектері (омыртқа, қабырға) шыға бастады. Б-Ш бағытта қазылған жерлеу шұңқырының ұзындығы 1,7 м, ені 0,7 м. Тереңдігі 1,3 м. Формасы төртбұрышты, тек бұрыштары сәл доғалдау. Қабырғалары тік. Адам сүйектері толық емес, бассүйек жоқ. Адамның тізеден төменгі сүйектерінің жатысына қарағанда, мүрдені басымен батысқа қарата, солтүстікке сәл ғана ауытқи жатқызған. Қабір шұңқырының шығыс бөлігінен көлемі 0,6 x 0,47 x 0,12 м плита тас шықты. Ал батыс шетінде төңкеріліп жатқан тас құрбандық ыдыс табылды (сур. 2: 2).

Құрбандық ыдыстың түсі сарғыш, жұмсақ құмайт тастан жасалған. Астында төрт тағаны (аяғы) бар. Ішкі жағы ойылған. Төрт аяғының ортасында қызыл-сарғыш түсті бояу жағылған. Бояу 6 x 4 см аумақты алып жатыр. Бұйымның ұзындығы 17,5 см, ені 8,8 см, биіктігі – 5,8 см, қалыңдығы 3,6 см. Ішкі ойықтың ұзындығы 15,3 см, ені 7 см. Ернеуіне дейінгі биіктігі 1,7 см. Қалыңдығы 1,4 см. Аяқтарының диаметрі 3-3,5 см, биіктіктері 1,7-2 см. Нәтижесі жуырда Киевте украин тілінде жарияланған арнайы зерттеулер бұйым астындағы бояудың охра екенін дәлелдеп берді (Бейсенов, Паничкин, 2023). Ертесак кезеңінде Қазақстан мен далалық Еуразия аумағында кеңінен тараған тас құрбандықтар, оның ішінде неғұрлым ертеуі сатыға тән аяқтылары да, жалпы алғанда ғылыми ортада ертеректен жақсы таныс. Жаңа зерттеулердің арасынан, бүгінгі таңда жүздеген тас құрбандықтарды қарастырып шыққан К.Г.Маргарян (2023) еңбегін атауымыз керек. Бұл бұйымдарды жүйелеу бағытындағы көлемді жұмыспен қатар, олардың қабырғасында, астында сақталған бояу қалдықтарын сараптау маңызды аспект болып табылады (Margaryan, Yuminov, 2022).

Кесте 2. Ақбастау қорымы (А), Ақбастау қорғаны (Ақ), Қызылту-2 (Қ2), Қызылту-3 (Қ3) қорымдарындағы обалар мәліметтері, м

нысан	үйінді диаметрі	үйінді биіктігі	қабір өлшемі	қабір тереңдігі	қабір бағыты	мүрде басының бағыты	мүрде жатысы
А, к. 1	15x15	0,3	-	-	-	-	-
А, к. 2	9	0,5	1,75x1	0,7	Б-Ш	Б	Шалқасынан
А, к. 3	6	0,6	1,8x0,5	0,3	Б-Ш	Б	Шалқасынан
Ақ	6	0,5	1,6x0,9	0,6	Б-Ш	-	-

К2, к. 1	8	0,3	1,6x0,8	1,4	СБ-ОШ	СБ	Шалқасынан
К2, к. 2	12	0,4	-	-	-	-	-
К2, к. 3	8	0,2	-	-	-	-	-
К3, к. 1	12	0,4	-	-			
К3, к. 1а	6	0,3	1,8x0,8	0,75	Б-Ш	Ш	шалқасынан
К3, к. 2	6	0,3	-	-	-	-	-
К3, к. 3	6	0,4	-	-	-	-	-
К3, к. 4	12	0,4	1,7x0,7	1,3	Б-Ш	Б	-

Зерттелген 12 ескерткіш негізінен алғанда екі дәуірге, яғни ерте темір мен ортағасырларға жатады. Нысандардың жерлеу ғұрпы ерекшеліктері өзара жақын екенін ескере отырып және оларды аймақтың басқадай белгілі ескерткіштер мәліметтерімен салыстыра келе, Ақбастау мен Қызылту өлкелеріндегі бұл обалардың негізгі тобын ерте темір дәуіріне жатқызамыз.

Ақбастау ескерткіштерінің арасында үш нысан жерлеу орны деп табылса, біреуі ғұрыптық құрылыс санатында, барлығы ерте темір дәуіріне жатқызылды. Қызылту тобындағы сегіз нысанның ішінде біреуі, Қызылту-3 қорымындағы басы шығысқа бағыттала адам жерленген №1а қорған ортағасырлар кезеңіне қарасты деп танылды. Мұндағы №1 қорғанды межелеу қиын: үйіндінің шығыс не батыс шетінде менгир тұруы ерте кезеңдерге де, ортағасырға да тән құбылыс. Бұл қорымдағы қалған үш нысан, №2-4 қорғандар, ерте темір дәуіріне жатқызылды.

Ерте темір дәуірін айтқанда, бұл зерттелген ескерткіштердің үйінді ерекшеліктерінде, жерлеу ғұрпында бүгінде жақсы танымал қорғантас типіндегі обалардың, сондай-ақ, ғұн кезеңі обаларының нысандары жоқ. Бұлар сақ дәуірінен жеткен орындар болып табылады.

Ақбастау қорымы №3 обадан табылған моншақтардың ұзынша цилиндр, қимада жалпайтылған дөңгелек формалары кең тараған әшекейлер қатарында, сондықтан, бірге салынған басқадай бұйымдарсыз, олардың ішкі датасын нақтылау қиын.

Мұнда тоқтала қарастырып өтуге тұратын әшекей – ромбылы моншақтар. Материалы бирюза болмағанымен, формасы, қимадағы сипаты тұрғысынан оларды Қара теңіз Скифиясы ескерткіштерінің әшекейлерімен салыстыруға болады. Ол өлкелердегі ромбылы моншақтарға шыны материалы тән.

Ақбастаудағы бирюза тасынан жасалған, ромбы формасындағы моншақтардың қимада жалпайтылған сипатын басшылыққа ала, оларды Е.М.Алексеева зерттеуіндегі 171 типтегі біртүсті шыны әшекейлермен (1978, с. 73, табл., 33: 77) салыстыра аламыз.

Полин С.В., Дараган М.А. жуырда шығарған еңбектерінде Е.М.Алексееваның ежелгі Скифия бойынша зор ауқымды қамтыған көлемді зерттеуінің маңызын басып айта келе, бүгінгі таңда жоғары сұранысқа ие болатын бірсыпыра өткір түзетулер жасаған (Полин, Дараган, 2021). Мұнда біз үшін ең керектісі сол, шыныдан жасалған ромбылы моншақтардың Скифиядағы хронологиясы нақтыланады, олар табылған Мамай-гора, Чауш, Широкое-2 сынды және т.б. нысандар кеңірек аталып өтті. Мақалада Скифия аумағында ромбылы шыны моншақтардың барлығы 47 жерлеу нысанынан табылғандығы (Сонда, 234-235 б.) аталып өтуінің маңызы бар. Бұл нысандардың хронологиясы ж.с.д. V ғ. екінші жартысы - IV ғ. басына сәйкеседі (Полин, Дараган, 2021, с. 234-236, 241-244, Кесте).

С.И. Андрух материалдары бойынша, Запорожье облысы Мамай-гора қорымындағы 44-обаның 1-ші қабірінде темір пышақ пен білезік, қола сырғамен бірге, қаңқаның мойын омыртқалары тұсынан сары түсті шыныдан жасалған, ромб пішіндес сегіз моншақ табылған. Мүрде басымен ОБ бағытталған (Андрух, 2001, 20-22 б., сур. 9: 2). 56-обаның ШБ сызығымен бағытталған, тоналған 1-ші қабірінде сары және қоңыр түсті шыныдан жасалған екі ромбылы моншақ шыққан. Ал, 61-обаның 1-ші қабірінде басымен БСБ бағытталған мүрде ашылып, мұндағы 20 моншақ пен 20 ұсақ бисерден құралған алқада сары, көк шыныдан жасалған төрт ромбылы моншақ бар (Сонда, 42, 50-52 б., сур. 17: 3; 20: 6). Мамай-гора қорымы ж.с.д. V ғ. соңы -IV ғасырға жатады (Андрух, 2000, 118 б.).

Ескеретін жағдай, Скифиядағы аталып отырған Мамай-гора қорымындағы, сондай-ақ, Чауш қорымы (Суничук, 1985) 9-обасының 1-ші қабіріндегі, Широкое-2 қорымы 48-обасының 2-ші қабіріндегі (Черненко, Бунятян, 1977) ромбылы моншақтардың тесігі бұйымның ұзын бойымен өтсе, Ақбастау жәдігерлерінің бір шеті көлденеңінен тесілген. Яғни, бұлар алқаны ұстап тұрған жіпте скиф қорымдарындағы (қ. Андрух, 2001, сур 9: 2; 20: 6; Суничук, 1985, сур. 3: 2; Черненко, Бунятян, 1977, 67 б., XVIII кесте) сияқты оның бойымен орналаспаған, жоғары шетіндегі тесік арқылы ілінуі себепті шартты перпендикуляр бағытында салбырап тұрған.

Моншақ тесіктерінің формасын, бұйымдардың алқада орналасу мәнерін байқаудың маңызы бар. Аталған жәйт Ақбастау ромбылы әшекейлерін моншақтың салпыншақ (подвеска) түріне жатқызу керек екендігін көрсетеді.

Ақбастау ромбылы моншақтарын формасы жағынан Скифияда кең тараған әшекейлермен салыстыра отырып, қарастыру деңгейі бұдан неғұрлым жақынырақ болатын Хорезм маңындағы ескерткіштер табылымдарын айту керек. Бұл – Оңтүстік Арал өлкесінде, Өмударияның ежелгі Сарықамыс дельтасында зерттелген Құйысай-2 қонысы жәдігерлері. Ертесак кезеңіне қарасты бұл қоныста бирюза тасын өңдеп, одан моншақ, сырға сияқты әшекей түрлерін жасаудың жергілікті өндірісі болғаны белгілі (Вайнберг, 1979).

Түрі, материалы және тесік шығару тұрғысынан Ақбастау табылымдарына жақын ромбы формалы салпыншақтар (Сонда, 17 б., кесте XIa: 1) ғана емес, мұнда бирюзадан жасалған әшекейлер жалпы көптеп табылған. Құйысай-2 қонысымен қатар, бирюза өңдеу кәсібі Шығыс Аралдағы Ұйғарақта да өз көрінісін тапқан (Вишневская, 1977, с. 83).

Ақбастау ромбылы моншақтарын салыстыру ғана емес, оларды мерзімдеу жағынан Арал маңындағы ескерткіштерге байланысты ғалымдардың айтқан тағы екі пікірі құнды. Біріншіден, бирюзадан жасалған ромбылы салпыншақтар құйысай мәдениетінің ерте кезеңіне, яғни ж.с.д. VII-VI тән де, V ғасырда олар жоғалады (Вайнберг, 1979, с. 18). Екіншіден, архаикалық Хорезм ескерткіштерінің өзінде жалпы бирюза өңдеу кәсібі ж.с.д. VII-VI ғғ. кейін тоқтайды (Вишневская, 1977, с. 83).

Бұған қарағанда, Ақбастау ромбылы салпыншақтарын ертесак кезеңімен мерзімдеуге негіз бар. Қазақстанның ертесак кезеңі ескерткіштерінде жалпы бирюза тасынан жасалған әшекейлердің көптеп кездесуі, соның ішінде Орталық Қазақстанның Талды-2, Ақбейіт, Бірлік сынды қорымдарындағы моншақ, сырғалар, бұл пікірге тағы бір арқау бола алады.

Ромбылы формадағы моншақтар жалпы өте сирек әшекейлерге жатады. Жарияланбаған материалдар шығып жатса жөні бөлек, Қазақстан бойынша баспа көрген деректерден кездеспеуі бұл бұйымдардың Орталық Қазақстан аймағына таралуы мәселесін қарастыруды қиындатады.

Қызылту-3 қорымының №4 обасымен қатар, Ақбастау қорымының ромбылы моншақтар табылған №3 обасын да ертесак кезеңіне жатқызып, оларды ж.с.д. VIII-VI ғғ. қамтитын кен датамен межелейміз. Жаңа деректер барысы бұл датаны нақтылай түседі деп үміттенеміз.

Әдебиеттер тізімі

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. 1978. Вып. Г1-12/2. 100 с., табл.

Андрух С.И. Могильник Мамай-гора в Нижнем Поднепровье // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология /Отв. ред. В.И. Гуляев, В.С. Ольховский. М.: Институт археологии РАН, 2000. С. 110-119.

Андрух С.И. Могильник Мамай-гора. Кн. 2. Запорожье: Институт археологии НАН Украины; Запорожский госуниверситет, 2001. 282 с., 2 Прил.

Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века // Археология и давняя история Украины. 2018. Вып. 2 (27). С. 386-396.

Бейсенов А.З., Паничкин А.В. Тасмолинська культура: перші результати дослідження складу фарб на предметах із курганів. Археологія і давня історія України, 2023, вип. 2. 2023. С. 215-225.

Вайнберг Б.И. Памятники куюсайской культуры // Кочевники на границах Хорезма /Отв. ред С.П.Толстов. М.: Наука, 1979, С. 7-52, табл.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. М.: Наука, 1977. 160 с.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука 1966. С. 303-433.

Ломан В.Г., Бейсенов А.З., Евдокимов В.В., Төлеуов Т.С. Қарқаралы ауданының археологиялық картасы // Археологическая карта Каркаралинского района /Ред. басқарған А.З. Бейсенов. Алматы: Иль-тех-кітап, 2004, 256 бет, 4 бет түрлі түсті сур. (Қазақ, орыс тілдерінде).

Маргарян К.Г. Для кого вы созданы, кому вы служите? Каменные жертвенники в погребениях кочевников раннего железного века Евразии // Прочнее меди /Отв. ред. Л.В. Дергачева. Кишинэу: Stratum Plus, 2023. с. 327-352.

Полин С.В., Дараган М.Н. Стеклянные бусы – одноцветные пирамидальные, плоские ромбические и биконические, - типы 88-96, 112–115 и 171 по Е.М. Алексеевой. В поисках хроноиндикаторов для микрохронологии курганов и погребений причерноморской Скифии V–IV вв. до н.э. //Античный мир и археология. 2021. Вып. 20. С. 221–260.

Суничук Е.Ф. Скифский могильник Чауш в низовьях Дуная // Памятники древней истории Северо-западного Причерноморья /Отв. ред. Г.А. Дзис-Райко. Киев: Наукова думка, 1985. С. 38-45.

Черненко Е.В., Бунятян Е.П. Курганная группа Широкое II //Курганы Южной Херсонщины /Отв. ред. Е.В. Черненко. Киев:Наукова думка, 1977. С. 45-93.

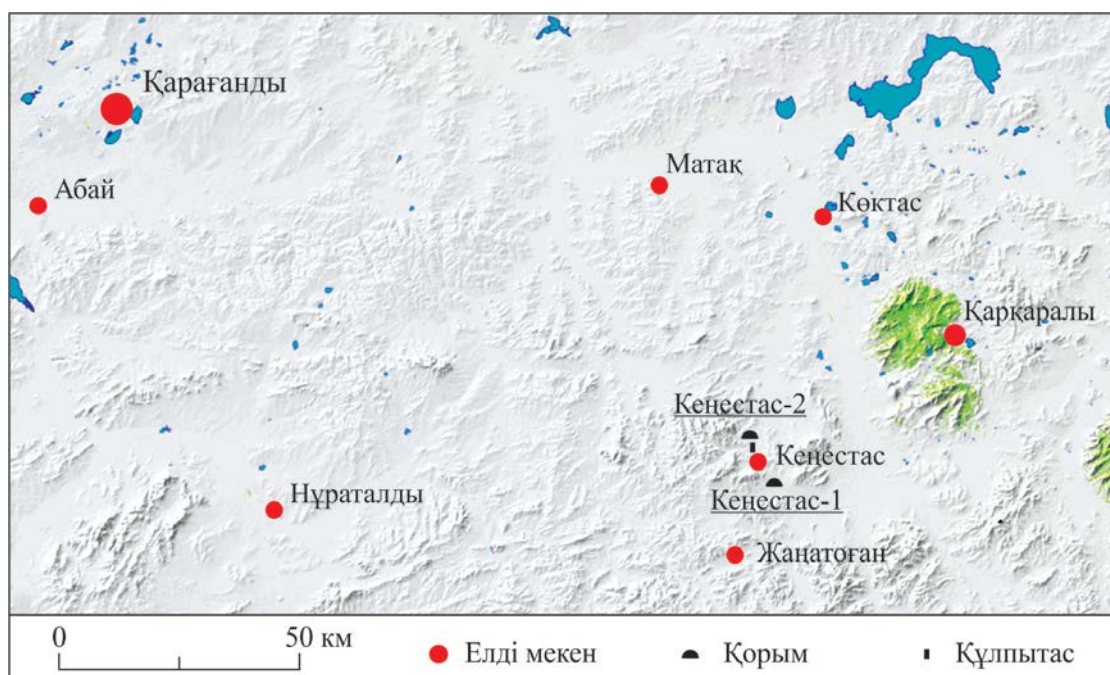
Margaryan K.G., Yuminov A.M. The Mineral Composition of Pigments from the Archaeological Sites of the Early Iron Age Nomads of the Southern Urals // Geoarchaeology and Archaeological Mineralogy 2021 /Eds. Ankusheva N.N., Chechushkov I.V., Epimakhov A.V., Ankushev M.N., Ankusheva P.S. Springer Proceedings in Earth and Environmental Sciences, 2022. P. 127-142.

Орталық Қазақстан: Кеңестас өлкесіндегі екі тас тізбекті оба мен бір ескі құлпытас деректері*

Ұсынылып отырған хабарламада Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Жаңатоған ауылдық округі аумағында орналасқан ерте темір дәуіріне қарасты екі нысан мен бір ескі құлпытас сөз болады. Бұлар – Кеңестас-1 және Кеңестас-2 қорымдарындағы екі тас тізбекті («мұртты») оба, Кеңестас қыстағы жанындағы ескі қорымда орналасқан бір құлпытас (сур. 1). Үшеуінің де орналасқан жері ертеден осы өңірлер тұрғындары арасында кеңінен танымал Кеңестас өлкесімен байланысты.

Кеңестас – тарихи мүйіс. Атау ежелгі тау қатпарларының ыдырап, шөгу үдерістері барысында жазық жерде оқшауланып қалып қойған үлкен жалпақ тасқа байланысты шыққан. Осы тастың жанында ерте замандардан қазақ топталып жиналып, ақылдасып шешуді қажет қылатын түрлі тақырыптағы мәселе, сұрақ, дау-дамайды тыңдаған және бір тоқтамға келіп отырған. Яғни, кеңес өткізген. Бұл өзі халықтың жадында қалмаған тым ерте замандардан басталған болуы керек. Осы маңайда қола, ерте темір дәуірлері петроглифтерінің бір шоғыры жинақталған, қазақ «Кестелітас» деп атаған көне ескерткіштің болуы аталған пікірді растайды.

Бертінгі тарихи кезеңге қатысты жайттарға байланысты Кеңестас жиі аталып отырады. Мұнда билер соты жиналып, ас беру құран бағыштау сынды шаралар атқарылған. Жер мен жесір дауы тыңдалған. Қаймана қазақтың өмір-тіршілігінің тұптамасы көші-көн жүйесі реттеліп отырған. Қыстан шыққан ағайын тойын өткізген.

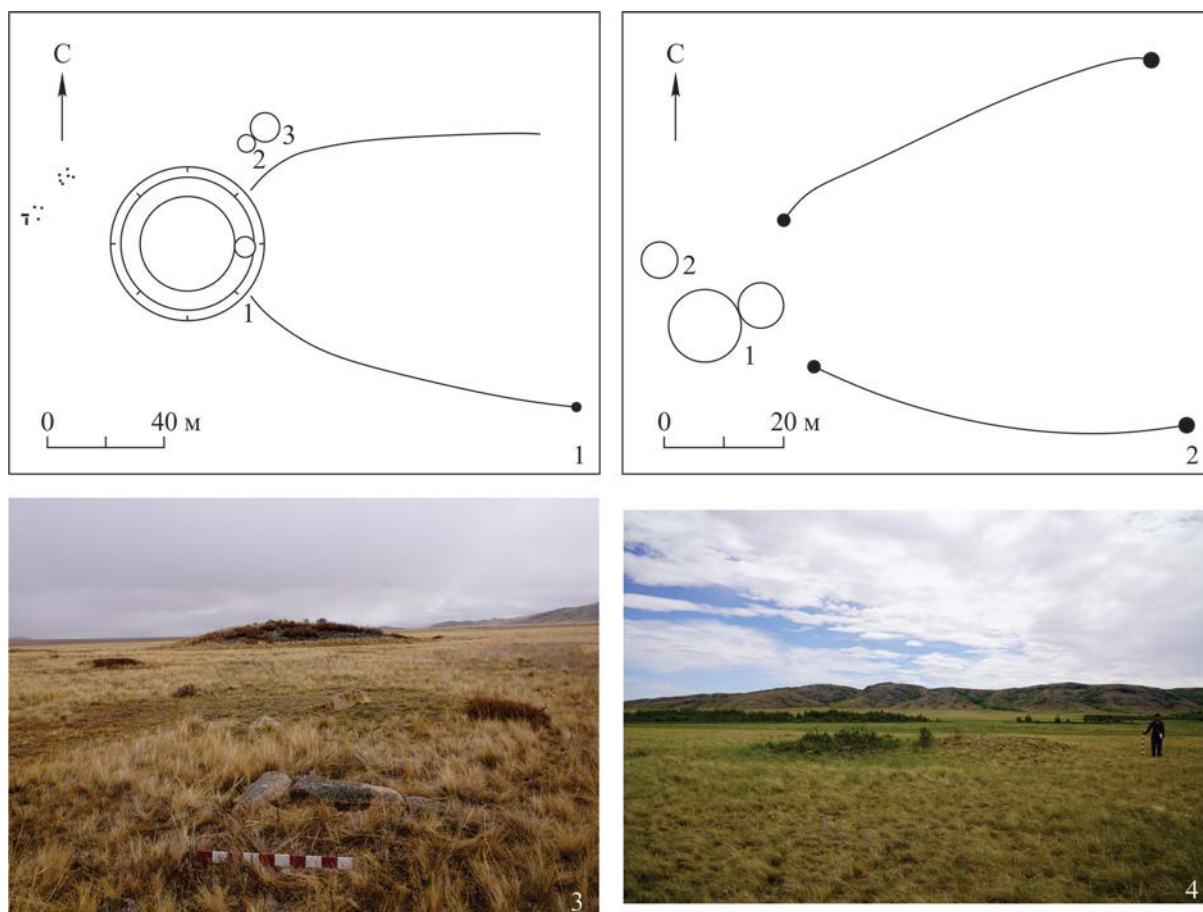
Сур. 1. Ескерткіштердің орналасу картасы

Қарқаралы сыртқы округы ашылар қарсаңында, яғни 1823-1824 жж., қазақ өте маңызды деп санаған осы мәселеге байланысты көптеген сұрақтар ел арасында тура осы жерде талқыланды. Бірнеше рет орын алған бұл оқиға елдің жадында жақсы сақталып отырған фактіге жатады.

Бұл жерде қазақ ертеден жылдың суық мезгілдерінде тұруға жайлы оңтайлы қыстақтар салған. Соның бірі XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басына қарай іріленіп, недәуір қомақты тұрақты мекенге

* Жұмыс ҚР ҒЖБ министрлігінің АР14872148 «Сарыарқаның ерте темір дәуірі: заманауи концепция жасау, деректер қорын жүйелеу, хронологиялық баған әзірлеу» атты гранты аясында дайындалды.

айналған да, ол соңыра алғашқы «Кеңестас» ұжымшарына негіз болған. Кейінірек үлкен кеңшардың бөлімшесі болған бұл мекен қазір қыстақ, яғни фермер қожалығы ретінде танымал.

Сур. 2. Нысандардың сызбасы мен фотосуреттері. 1, 3 – Кеңестас-1. 2, 4 – Кеңестас-2.

Бүгінгі таңда Орталық Қазақстан аумағында осыған дейін тіркелген, қазылып зерттелген, жаңадан ашылып отырған ерте темір дәуірінің ескерткіштері бойынша деректерді жинау мен жүйелеу жұмыстары атқарылуда. Жерлеу нысандарымен қатар, мұнда «мұртты» обалар бойынша бар деректерді нақтылау маңызды орындағы мәселелердің бірі болып отыр.

Кеңестас-1 қорымы (сур. 2: 1,3) Кеңестас ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 4,1 шақырымда орналасқан. Қорымда бір «мұртты» оба кешені, екі қорған және екі құрбандық орны тіркелді. Мұртты оба кешеніндегі батыс тарапта орналасқан үлкен, яғни негізгі қорғанның (№1 қорған) диаметрі 32 м, биіктігі 3,5 м. Негізгі қорғанның шығысында жабыса орналасқан кіші оба бар (№1а қорған), оның диаметрі 7 м, биіктігі 0,3 м. Қорғанды айнала ор қоршап жатыр, оның диаметрі 52 м, жалпақтығы 5-7 м шамасында, тереңдігі 0,2-0,4 м. Ор екі обаны да қоса алып жатыр, ал екі тізбек, яғни «мұртшалар», одан тыс. «Мұртшалар» шығысқа бағытталған. Солтүстік тізбек кіші қорғаннан ССШ бағытында 15 м жерде басталады, ұзындығы 104 м. Оңтүстік тізбек кіші қорғаннан ОШ бағытында 12 м қашықтықта басталып, 115 м ұзындықты құрайды. Оңтүстік тізбектің соңында қорған тәріздес шағын құрылыс тіркелді, оның диаметрі 3 м.

№2 қорған негізгі қорғаннан СШ қарай 18 м қашықтықта орналасқан, оның диаметрі 6 м, биіктігі 0,5 м. №3 қорған №2 қорғанның СШ шетіне тіреле орналасқан, диаметрі 10 м, биіктігі 0,6 м.

Негізгі қорғаннан БСБ бағытқа қарай 44 м жерде бастапқы қалпынан бүлінген, тастары шашылып жатқан бірінші құрбандық шалу орны бар. Оның құрамында жер жырту нәтижесінде қатты бұзылған бір қоршау қалдығы мен үш менгир сынығы бар. Мұнда шағын қоршаудың батысын ала орнатылған, бастапқы ұзындығы 2-2,5 м шамасында бір үлкен менгир болған, немесе үлкенді-кішілі екі менгир тұрған. Екінші құрбандық шалу орны негізгі қорғаннан СБ бағытқа қарай 28 м қашықтықта тіркеледі. Нысан қатты бұзылған, қоршаудың тастары шашырап жатыр. Менгир болды деп айта алатын ірі, жалпақ плита сынықтары жоқ. Екі ғұрыптық орынның

арақашықтығы шамамен 10 м. Бұл екі нысан кеңшарлар заманында үнемі жүргізілген жер жартудың нәтижесінде бұзылған. «Мұршалардың» да сақталу деңгейі нашар.

Кеңестас-2 қорымы (сур. 2: 2,4) Кеңестас ауылынан СБ бағытқа қарай 3,4 шақырым жерде орналасқан. Қорым бір мұртты оба кешенінен және бір қосымша қорғаннан тұрады. Мұртты оба кешеніндегі негізгі қорғанның (№1 қорған) диаметрі 12 м, биіктігі 0,7 м. Негізгі қорғанның ШОШ тарапында, оған жанаса кіші оба (№1а қорған) орналасқан, диаметрі 7,5 м, биіктігі 0,5 м. Кіші обадан СШ қарай 2 м жерде басталатын солтүстік тізбектің ұзындығы 73 м. ОШ қарай 3 м жерде басталатын оңтүстік тізбектің ұзындығы 69 м. Екі «мұртша» да шамалы ғана ШСШ бағытқа ауытқиды. Екі «мұртшаның» да басы мен соңында қорған тәріздес шағын құрылыстар бар. Олардың диаметрі 2-2,5 м құрайды. № 2 қорған негізгі қорғаннан СБ қарай 4 м арақашықтықта орналасқан, диаметрі 6 м, биіктігі 0,5 м.

Айтылып отырғандай, «мұртты» обалар кешендерін жаңадан нақтылау шараларының заманауи ғылым талабынан шығып отырған маңызды мәселелері бар. Мұның бірі бұрындары не мүлдем айтылмай кетіп, не әлдебір «ірі плита сынығы», не әлдебір «шашылған тастар» түрінде ғана аталып отырған ғұрыптық орындарды жаңадан нақтылау болмақ. Қолдағы деректерге үңілсек, тас тізбекті кешендер аумағында жиі кездесетін осыбір «ірі плита сынықтары» мен «шашылған тастар» іс жүзінде нақты археологиялық нысандардың тұрақты бейнесін беретінін байқаймыз. Бұлар *менгирлер, менгирлі қоршаулар, қоршаулар* ретінде тұрақты атау қолдануға тұратын орындар. Қай кешенде бұның қайсы болғанын, кезінде оның біреуінің, немесе екеуінің, немесе үшеуінің де болғанын нақтылап отыру қазіргі заманғы ізденістердің өте маңызды бір бөлігі. Әрине, бұл жайттар ескерткіштің қазіргі күндегі сақталу деңгейіне тікелей байланысты.

Тас тізбекті, яғни «мұртты» обалар кешені Қазақстан археологиясында ертеден танымал ескерткіштерге жатады. Жоспарлы, жүйелі ізденістер аумағында бұлар Орталық Қазақстан жерінде Ә.Марғұлан, Ә.Оразбаев, М.Қадырбаев жұмыстары барысында зерттелді. Соңынан бұл жәдігерлерді ашу мен зерттеу кең өлкелерге тарады, олардың көптеген аспектілері Қазақстаннан тыс аймақтарға да таныс болды. Көптеген ғалымдар кешендерге байланысты пікір айтты, типологиялық жүйелерін ұсынды.

«Мұртты» обаларды зерттеудің қомақты тарихы бар, оны әр мақала сайын тегіс қайталап отыруды ғылыми еңбек жариялаудың әдіснамасы көтермейді. Автордың бұл салада ұсынған бірсыпыра жарияланымы бар екенін ескере отырып, тақырыпқа үн қосқан ғалымдар мен жалпы библиографиялық мәліметке қатысты сілтеме беріледі (қ., Бейсенов, 2017; 2023а). Мұның ішінде, еліміздің өлкелерінен жуырда ашылып отырған кешендерге (Айткали и др., 2019) байланысты соны деректер, әсіресе, бұрындары аталмаған Құлынды, Шыңжаң, Қырым өлкелерінен енді табылып отырған (Гришин, Марченко, 2020; Грудочко и др., 2020; Тихомиров и др., 2020) ескерткіштер мәліметі қызықты болмақ. «Мұртты» обаларға байланысты жиілеп келе жатқан көміртегілік даталар (Джумабекова, Базарбаева, 2022) да күн тәртібіндегі шешуші шараларға жатады. Аталған екі «мұртты» оба автордың жүйелеуі бойынша 2-ші типтегі кешендер санатында.

Деректері хабарламада тұңғыш беріліп отырған құлпытас - қазақ заманы ескерткіштеріне қарасты нысан. Жалпы қазақ заманы қыстауларына (Бейсенов, 2020а; 2021а; 2023а; Бейсенов, Ахияров и др., 2020; Бейсенов, Шашенов и др., 2020; Шашенов, Бейсенов, 2023), мазарларға (Бейсенов, 2020б) байланысты кейбір материалдар мен ой-пікірлер автордың осының алдындағы жарияланымдарында орын алды. Қазақтың қыстау-коралары бүгінгі таңда басқа да көптеген зерттеушілер (қ., Шашенов, Бейсенов, 2023) жұмыстары барысында қарастырылып келе жатқаны белгілі.

Олардан айырмашылығы, Орталық Қазақстан құлпытастары кеңінен танымал емес, зерттеу ісі қолға алынбаған ескерткіштер болып табылады. Сондықтан, қазақ құлпытастарын тіркеп, олардың деректерін уақытында жариялап отыру кезек күттірмейтін маңызды шараларға жатады.

Құлпытас Кеңестас ауылынан СБ қарай 0,4 км жерде, едәуір үлкен қорымның шетінде орналасқан (Сур. 3). Құлпытастың ұзындығы жер бетінен 2,1 м, ені 0,55 м, қалыңдығы 0,11 м құрайды.

Қадым жазуындағы тәртіпке орай, тастың бас жағында құрани фразалар беріледі. Мұсылман ай-жұлдызы астынан келтірілген «Әл Хаким уә Лла Әли әл Қабир» деген тіркес мәнін ұғу қиын емес. Бұл Алланың көркем есімдерінің Хаким, Әли және Қабир деген үшеуі. Алланың қасиетті есімдерінің арасындағы «Дана», «Биік» және «Үлкен» деген сипаттарды беретін ұғымдар.

Қадым өрнектерімен сәнді келтірілген, қарпі ірілеу бұл жазудың астын ала жеке жолақта құран сүресінен тіркес берілген, ол ұсақ жазумен түсірілген.

Осыдан төмен қарай ескі қазақ тілінде, яғни кітаби түркі дәстүрінде түскен ақпарат орналасады. Жазу төменде қазіргі қолданыстағы тілмен беріліп отыр.

«1902-інші жылы 22-інші апрелде Айша Ақбай қызы Тәти Еркебай ұлының жамағаты 19 жасында, уә 1904-інші жылы 20-ншы июнде Сәти Еркебай ұлы 19 жасында, уә 1910-ншы жылы 29 июлде Тәкин Еркебай ұлы 19 жасында, уә 1914-іншы жылы 20-ншы мартта сәрсенбі күні Ақбала Майлыбай қызы Еркебай Бейсеке ұлының жамағаты 60 жасында бу фани дүниядан дар бақа сафары қылдылар, хақ Тағала рахмат уә махфират қылғай, Әмин».

«Рахмат уә махфират қылғай» - мейірімін және кешірімін берсін мағынасында. Махфират – жасаған иенің кешірімі.

Көрсетіліп тұрғандай, таста Еркебайдың екі ұлы, келіні және әйелінің аттары жазылған. Өз аты жоқ, демек ол басқа жерде жерленген.

Тастың және ондағы жазудың бірнеше ерекшелігі бар.

Сур. 3. Кеңестас ауылы. Еркебай әулетіне қарасты адамдар аталған құлпытас

Төрт адамға арнап бір тас жаздыру Орталық Қазақстан жерінде бірінші рет кездесіп отыр. Екі адамға қойған тастың өзі сирек кездеседі, үнемі тас бір адамға арналады. Шаруаның бәрі шетінен бай емес, әр адамға тас жаздыру деген ол заманда қымбатқа түсетін ғана емес, ұйымдастыруының өзі қиын іс болған. Және де күнделікті өмір, күйбең шаруаның ара-арасында да оның реті келе бермеген. Осының өзінде, қайтқан адамдарының атын қалдырмай жаздырып, ортақ тас қойған жағдай әлдебір тарихтан сыр беретіні анық. Еркебай әулеті марқұмдарына тас жаздырудың мәнін білетін, оның неге керек екенін жақсы пайымдаған, малды ғана емес, парасатты, сол кездегі қазақ ішіндегі зиялы, ойлы ортаға қатысы бар адамдар болған.

Берілген жазықтықта бір емес, төрт адам мәліметін сыйдыру керектігінен, шебердің бар орынды үнемдеуге мәжбүр болғаны көрініп тұр. Бұл екі жағдайдан байқалады. Біріншіден, шебер Орталық Қазақстан құлпытасындағы дәстүрлі тәртіптен ауытқып, ру атауларын бермей кеткен. Екіншіден, әріп асты-үстінде тұратын ноқаттар үнемі дәл өз орнында емес, жылжып, келесі таңбаларға қарай ығысқан, яғни бос жерлерге қойылып отырған. Бұл өзі бірнеше тұста көрініп тұр. Себебі түсінікті-ақ, тек бұндай ерекшелігі бар жазуды оқу бірсыпыра қиындайды, ең алдымен бұл қандай да бір деңгейдегі дайындық пен тәжірибені керек қылады.

Басында Еркебайдың әкесінің аты «Сика» деп оқылды. Жақсы танылатын «Еркебай» есімінен кейін «би» деген сөз тұр да, одан соң тағы төрт әріп жақсы ажыратылады: оңнан солға қарай «син», «иа», «каф» және «алиф». Айтылып тұрған «Сика» осыдан шығады. «Би» сөзін жеке

алсақ, «Еркебай би Сиқы ұлы» болады. Әрине, ең жақын келетін қазақ есімі бұл жерде Сыйқы болар еді. Мәселен, Сиқымбай бұрынғының қазағының арасында кең тараған есім, бұл жақсы танымал. Қадымша бұл жәдид емес, «қаф» орнына «каф», яғни біздегі «к» орнына «к» қолдану, т.б. жайттар кездесе береді. Немесе, шебердің шатысуы, қателесуі де болып тұрады. Қыр қазағы құлпытасқа тапсырыс бергенде міндетті түрде өзі бара бермеген, біреуден тілдей қағаз жаздырып, тіпті, айтып та жіберіп отырған. Елдің бәрі өзіндей емес, ол шатыстырады дегенге мән де бере бермеген, «есі дұрыс па, қателескені несі, айтып жібердім ғой» деген секілді.

Ескінің қазағының көзінің ерекше көргіштігі ғана емес, еске сақтау қабілеті, бір естігенін ешқашан ұмытпайтын ғажап қасиеті болғанын ел аралаған ресейлік әкім-шенеуніктер де аз жазбаған. Таңды таңға ұрып қиссаны жатқа айтқан жыршыларды ғана емес, жаңадан тарап отырған әндерді тыңдап отырып жаттап алатын қазақ ортасы бізге белгілі. Міне сондай, жазып апарып берсе жөні басқа, шеберге керек ақпаратты айтып жіберген жайттар да болып тұрған. Жоғалған байталды бес жылдан соң, бес жүз км жерден көрсе танитын шаруа, айтылған нәрсені анау ұмытып қалады дегенді түсінбеген. Ал қала жатағы шебердің бәрі ондай емес, дереу жазып алған күнде де, ол қателесуі, шатысуы әбден мүмкін. Техника әбден дамыған, компьютер, гаджеттер заманында мыңдап өріп кеткен, ие бермейтін қатені біз қазір жақсы біліп отырмыз. Немесе, шебер бұл жерде де орын үнемдеуге тырысып, қыр қазағының атын қысқарта салуы да мүмкін.

Осыларды ескере келе, дегенмен «Еркебай би Сыйқы ұлы» емес, «Еркебай Бейсеке ұлы» деген форманы қабылдап отырмыз. «Еркебай би...» емес, «Еркебай Бейсеке...» болуы керек.

Жалпы қадымшаның әрбір жазуы оны оқитын адамның өз дайындығын толықтырып отырады. Әр тас – методикалық нұсқаулықтың жаңа парағы. Қыр қазағының қазіргі қолданыстан шыққан ескі аттарын ғана емес, көптеген басқадай ескі сөздерді жақсы білумен қатар, оларды қадымда қалай беріп отырғанын да көре, үйрене бересіз.

Осы тастан көрініп тұр, жеке берілген «би» дегенді тура осы жеке қалпында алсақ, қазақтың бір биі туралы ұғым пайда болады. Ал, іс жүзінде «би» осыдан кейін келетін адам атының алдыңғы буыны болып отыр.

Бір тоқтала кететін жайт, мұнда әсіресе маңызды «е» әрпінің жағдайы. Қазақ, басқа түркі тілдерінде көп қолданылатын бұл әріп, арабшаға негізделген кітаби түркіде, яғни қадымшада жоқ. Оны сөз басында «алифпен» берсе, сөз аяғында кейде тағы «алиф» қолданылады. Ал «е» сөз ортасында, аяғында келсе, «һа» әрпінің аяқ формасы қолданыла береді. Одан тыс, әсіресе, сөз ортасында «е» әрпі «иа» әрпінің орта формасымен де жүре береді. Жалпы, осындай қиыншылықтар туғызатын сауалдарды реттеген жүйе ол Байтұрсынов әліпбиі болатын.

Айтылып отырған ойға оралсақ, Бейсеке сөзінде үш «е» бар, біз айтып отырған жазуда бұл «Бисика» формасында тұр. «Е» әрпі екі жерде «иа» әрпінің орта формасымен түскен, ал соңында «алиф» әрпімен қойылған. Қазақта Бейсек деген ат та аз кездеспейді. Бірақ Еркебайдың әкесі атын Бейсек деп шығарған дұрыс болмас еді, себебі, соңы «қаф» таңбасымен аяқталмайды – «алиф» тұр. Демек, Бейсек емес, Бейсеке.

Сонымен, Еркебай Бейсеке ұлы деген шешімді нақты қабылдаймыз.

«Тәкин» деп берілген есім Төкен болуы әбден мүмкін. Төкен Еркебайұлы.

Тас шеберлікпен жасалған, жазу да мықты практикасы бар кәнігі маман қолымен түсірілген. Ауыл арасының хат танитын, қағаз жазып жүрген оқымыстысы емес, каллиграфия маманы түсірген. Яғни, шеберханада жасалған құлпытас.

Қадымшаның әдемі әріп-өрнектерінің үстіне, кейде сөз арасына, өсімдік тектес оюлар беріп отыруы қазіргі оқитындарға қосымша қиындық береді. Осындай оюларды қосып сәндеген, жазықтықта бояу қолданылған бұндай құлпытас сол кездерде өте әдемі түр берген.

Арнайы тапсырыс беріп қалалы жерден әкелген құлпытасты ағайынды жинап, құран бағыштап орнататын бұндай шаралар сол кезде үлкен сауап та, марқұм туыс, бауырды ұмытпауға тырысқан отбасылық құндылық пен нағыз адами ізгілікті де, тіпті ауыл арасындағы ірілікті айғақтайтын әлдебір мақтанышты да көрсете алады.

Маңайдағы кейбір сұрастырған атүсті деректер бойынша, Еркебай есімді адам арғын арасындағы шекшек аталарына қарасты тұлға делінді, бірақ нақты деп айтуға ерте. Қыр қазағында адам аттары ауылдар арасында, тіпті бір ауылда да жиі қайталана береді, бұл жалпы жиі болатын жағдай. Құлпытас 2023 жылғы археологиялық ізденістер түгел аяқталып, тура қайтар кезде, қыркүйектің ортасында тіркеліп алынды, бұнда айтылған мәлімет жайлы толық сұрастыруға уақыт болмады.

Алдымыздағы уақытта Кеңестас өңірін мекендеген **Еркебай Бейсеке ұлы** жайлы деректер қарастырып, тақырыпты нақтылай түспекпіз.

«Жазықта мал іздеген» қаймана қазақтың ескі тұрмысынан, нақты өз өмірінен хабар беретін, алдыңнан кездесе қалған әр құлпытас бүгінгінің қазағының жадынан толық шығып кеткен атамұрамыз - қадымшаны ұға түсуге үнемі бір қарыс, бір шынтак, бір қадам мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

Айткали А.К., Жунисханов А.С., Доумани Дупью П., Исин А.И., Рахманкулов Е., Курманғалиев А.К. Новые данные о курганах с «усами» Восточного Казахстана // Маргулановские чтения–2019 / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 208-222.

Бейсенов А.З. Курганы с «усами» Центрального Казахстана // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник статей, посвященный 70-летию Центрально-Казахстанской археологической экспедиции. Том 2. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. С. 31-37.

Бейсенов А.З. Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул: АлтГУ, 2020а. Вып. 25. С. 229-240.

Бейсенов А.З. Крестобразный мазар султана Асана Чингисова и курган с менгиром в долине Бесоба, Центральный Казахстан // Теория и практика археологических исследований. 2020б. №2 (30). С. 77-94. DOI: 10.14258/tpai(2020)2(30).-06

Бейсенов А.З. Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул: АлтГУ, 2021а. Вып. XXVII. С. 7-16.

Бейсенов А.З. Әлихан Бөкейханов ата қорымы Талдыбейіттегі құлпытастар // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер. 2021б. Астана: ҚР Ұлттық музейі, 2022. Б. 215-221.

Бейсенов А.З. Поездка в Милыбулак, Центральный Казахстан: обследование курганов с «усами» и руин зимовок, чтение старинных кулпытасов. Уфимский археологический вестник. 2023а. 1. С. 109–127. DOI: <https://doi.org/10.31833/uav/2023.23.1.009>

Бейсенов А.З. Жақып Ақбаев әулетіне қарасты бес құлпытас // XV Оразбаев оқулары. Алматы: Қазақ университеті, 2023б. 152-162 б.

Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш. Карашоқы, старая зимовка в долине Аксары в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение). 2019 г. Вып. 15. Барнаул: АлтГУ, 2020. С. 6-25.

Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б. Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Вып. 25. Барнаул: АлтГУ, 2020. С. 240-251.

Гришин А.Е., Марченко Ж.В. Первые объекты типа «курган с усамы» в Кулундинской степи // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий. Отв. ред. А.П. Деревянко. 2020. Т. 28. Новосибирск: С. 479-486.

Грудочко И.В. Минлигареев Н.И., Мотовилов А.М., Станишевская С.С. Курганы с «усами» Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР. Наука ЮУрГУ. Материалы 72 научной конференции. Секции социально-гуманитарных наук. Челябинск: ЮУрГУ, 2020. С. 246-252.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. «Солнечные» курганы Ашутасты: историческая память в Степи (по результатам радиоуглеродного анализа). Археология Казахстана. 2022. 3. С. 43-73. doi.org/10.52967/akz2022.3.17.43.73

Тихомиров В.А., Бытковский О.Ф., Мульд С.А. Курган с «усами» Северное-1 в Белогорском районе Республики Крым и поиски аналогий в Зауралье и Казахстане // История и археология Крыма. Отв. ред. В.В. Майко. 2020. 12. С. 83–100.

Шашенов Д.Т., Бейсенов А.З. Әлімхан Еркеков әулетінің Бөріктас қыстауындағы археологиялық зерттеулер // XV Оразбаев оқулары. Алматы: Қазақ университеті, 2023. 136-146 б.

Бронзовые подвески в виде фигурки лошади из Тлийского могильника*

Тлийский могильник эпохи поздней бронзы – раннего железа, относится к южной группе памятников Кобанской археологической культуры. Он располагается на южном склоне Главного Кавказского хребта, в Джавском районе Южной Осетии у с. Тли в высокогорной зоне среднего течения р. Большая Лиахва (рис. 1). На территории могильника, который исследовался под руководством Б.В. Техова с 1957 по 1988 гг., было раскопано около 500 погребений (Техов 1977; 1980; 1981; 1985; 2002)².

По материалам Тлийского некрополя прослеживаются тесные культурные контакты с соседними и более отдаленными регионами Предкавказья, Южного Кавказа и Передней Азии. В значительной степени это было связано с тем, что население, оставившее этот замечательный памятник, имело непосредственное отношение к функционированию крупной транскавказской транспортной магистрали, проходившей через современный Рокский перевал, вблизи которого и находится с. Тли.

Рис. 1. Карта кавказского региона с локализацией могильника Тли

Довольно представительную группу находок в погребениях Тлийского некрополя составляют предметы украшенные изображениями лошади. Последние представлены как целыми объемными бронзовыми фигурками, так и гравированными изображениями на бронзовых изделиях. Эта статья посвящена рассмотрению только одной категории этих изделий, а именно бронзовым фигуркам в виде лошади. Отношения между человеком и конем в древности были прочными и имели глубокие корни. Они были неразрывно связаны друг с другом, как природой, так и богами, которых почитали в своей мифологии.

1. Материалы

Литые бронзовые подвески в виде фигурки лошади встречены в пяти захоронениях Тлийского могильника (погребения №№ 99, 105, 214, 244, 361) (Техов, 1977: рис. 115, 7-11; 2002: таб. 31, 4). В четырех захоронениях было найдено по одной такой подвеске, а в погребении № 244 обнаружены две подвески, относящиеся к разным типам. Еще две конские фигурки вероятно, являются, случайными находками на территории могильника, поскольку у Б.В. Техова отсутствует информация об их местонахождении (Техов, 1977: рис. 115, 12, 13).

Костяки в погребениях №№ 99, 105, 244 и 361 определены как принадлежавшие женщинам (Техов, 1980; 2002: с. 21). В погребении № 214 отсутствовали предметы вооружения и ножи,

* Статья подготовлена в рамках проекта MSCA4Ukraine (ID number 1233005), при финансовой поддержке Европейского Союза.

² Благодаря содействию профессора Б.В. Техова, С.В. Махортых имел возможность ознакомиться с материалами коллекции Тлийского некрополя в 1985 г.

типичные для мужских захоронений, в то же время найдены бусы и подвески, характерные для женских погребальных комплексов (Техов, 1980: с. 36).

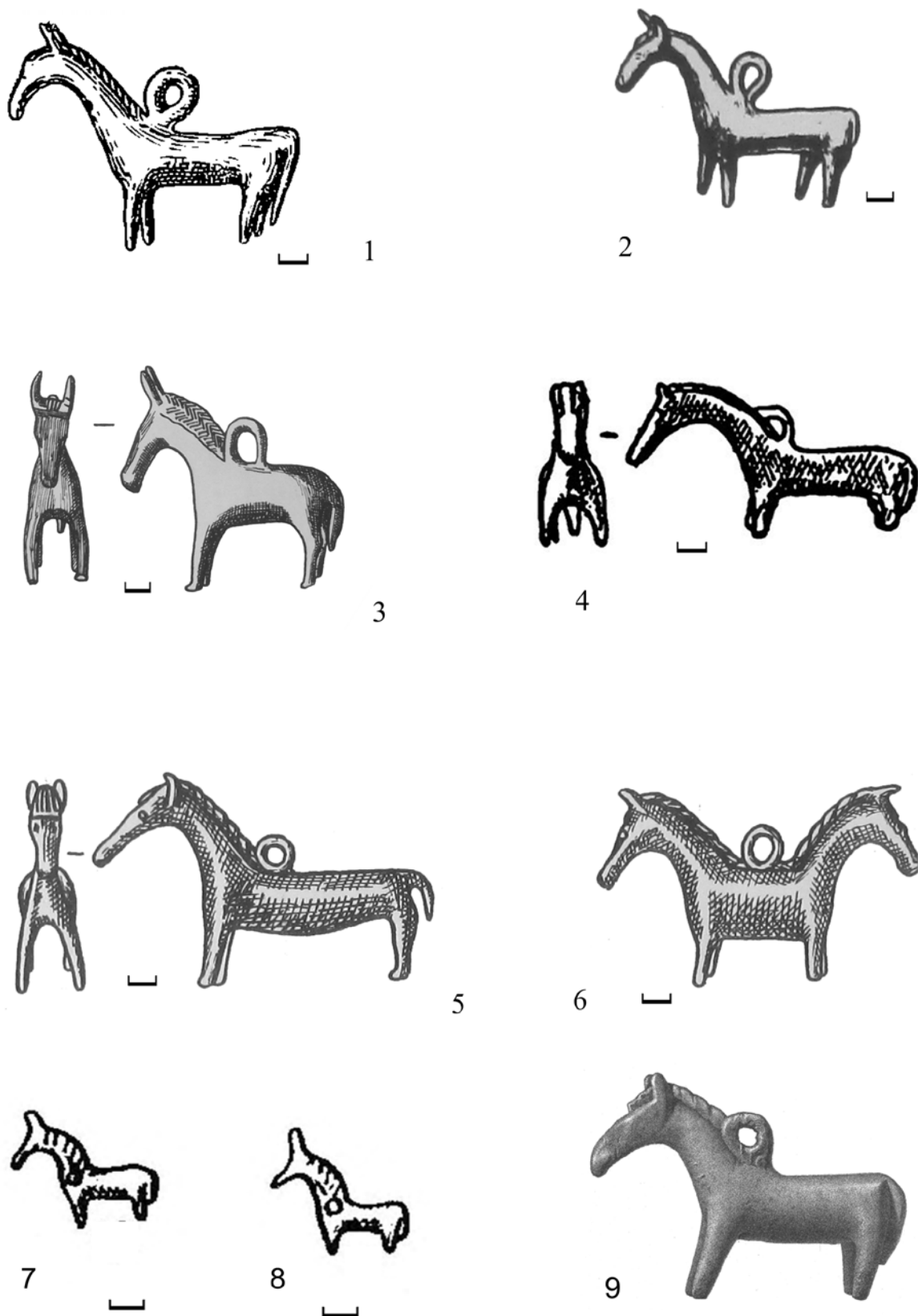

Рис. 2. Подвески в виде фигурки лошади Тлийского (1-8) и Кобанского (9) могильников: 1 – п. 105; 2 – п. 99; 3 – п. 214; 4 – п. 361; 4, 5 – п. 244; 7, 8 – могильник Тли; 9 – Кобанский могильник (1 – 8 – по Техов, 1980; 2002; 9 – по Chantre, 1886)

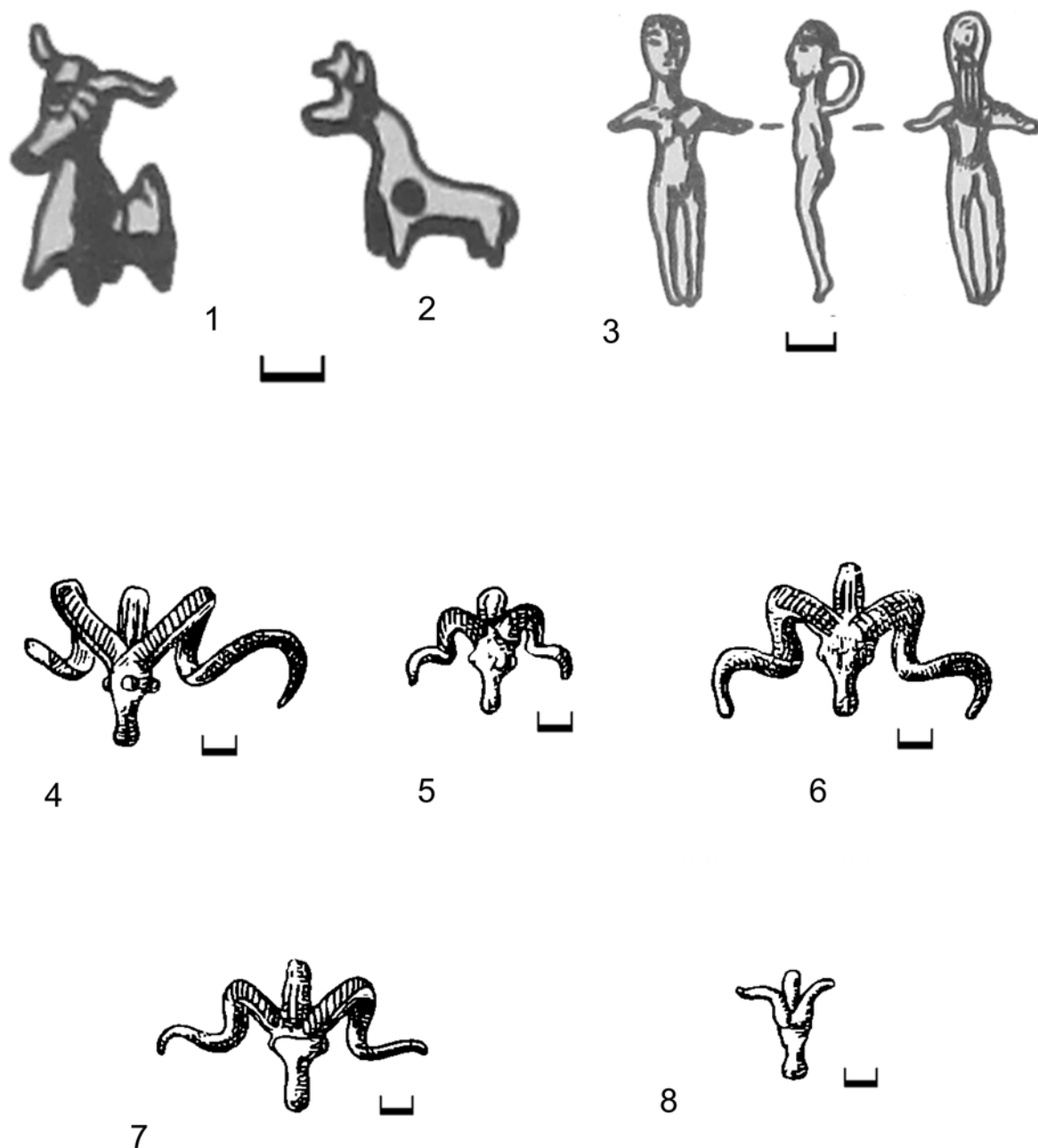

Рис. 3. Подвески из могильника Тли: 1, 2 – п. 99; 3 – п. 244; 4 – 8 – п. 105 (по Техов, 1980)

Пять подвесок оформлены в виде фигурки лошади, на спине которой имеется петелька для подвешивания (рис. 2: 1-5). Эти фигурки однотипны. Для них характерны вытянутая, сужающаяся на конце морда, торчащие вверх уши, прямая спина со свисающий узким хвостом, короткие прямые ноги. Грива показана в виде рельефного выступа, который в ряде случаев выходит на лоб (рис. 2, 1, 2, 5). В погребениях №№ 105, 244 и 361 фигурки имеют гриву, оформленную в виде веревочного плетения. Одна подвеска с петлей в средней части из погребения № 244 украшена изображениями двух соединенных друг с другом передних частей туловища лошадей, морды которых направлены в разные стороны (рис. 2, 6). Животные имеют вытянутую морду, рельефную гриву и короткие ноги.

Более мелкие фигурки двух лошадей из случайных находок на территории Тлийского могильника отличаются наличием сквозного отверстия в области груди, а также гривой, намеченной резными линиями (рис. 2, 7, 8).

2. Методы

Для определения хронологической позиции захоронений с подвесками в виде лошадиных фигурок в могильнике Тли мы использовали типологический метод, который является

незаменимым при анализе археологических материалов, а также современные компьютерные технологии, опирающиеся на количественные методы обработки больших баз данных.

В базу данных графических изображений Montelius, разработанную доктором П. Штадлером (Stadler, 2014), было введено более 13.000 изображений различных предметов погребального инвентаря из надежных и хорошо документированных комплексов позднего бронзового и раннего железного веков Кавказа. Типологический анализ и классификация археологического материала осуществлялись с помощью компьютерной программы "Drag 'n Drop" интегрированной с базой данных Montelius³.

Сериация и корреспондентский анализ различных типов оружия, украшений, орудий труда и керамики для находок из информативных и неразрушенных погребений был проведен для синхронных могильников Тли и Стырфаз, которые локализуются в Джавском районе Южной Осетии недалеко друг от друга. Мы использовали только археологические комплексы, относящиеся к раннему железному веку, поскольку корреспондентский анализ элиминировал более ранние погребения эпохи средней и поздней бронзы (№№ 29, 43, 45, 46, 58) Тлийского могильника как комплексы, чуждые для набора могил Кобанской культуры Стырфаза и Тли. Из сериации и корреспондентского анализа были исключены типы, бытующие на протяжении всего периода раннего железного века, а также комплексы с двумя доступными для анализа типами предметов. Мы также элиминировали комплексы из разрушенных погребений, где были найдены скопления костей с погребальным инвентарем. Были разработаны два варианта сериации и два варианта корреспондентского анализа отдельно для мужских и женских могил.

Парабола корреспондентского анализа показала наличие среди погребений Тлийского могильника нескольких хронологических групп, относящихся к эпохе раннего железного века (рис.4). Наиболее многочисленными являются захоронения, принадлежащие к позднему предскифскому и раннескифскому периодам. К первому раннескифскому периоду отнесены погребения, которые попадают в одну хронологическую группу с захоронением 129, содержащим мужской и женский скелеты, среди инвентаря которых был скифский втульчатый двухлопастный наконечник стрелы с ромбовидной головкой (Техов, 1985: таб. 131, 22). По этому наконечнику стрелы и сопровождающим его предметам первую раннескифскую группу тлийских погребений следует датировать в рамках первой половины 7 в. до н.э. Примыкающую к этой группе агломерацию погребальных комплексов Тли мы относим к позднему предскифскому периоду, предварительно датирующемуся в рамках 725-675 гг. до н.э.

3. Результаты

3.1. Хронологическая позиция подвесок в виде лошади в могильнике Тли

Фигурки лошади достоверно зафиксированы в пяти захоронениях. Четыре из них (№№ 99, 105, 244, 361) близки к друг другу по времени и хронологически относятся к группе погребений позднейшего предскифского периода (рис. 4).

Погребение № 214 содержит две категории инвентаря, которые были задействованы при анализе материалов Тлийского могильника: фигурка лошади и бусины, покрытые золотой фольгой. Однако, использование только двух категорий предметов являются недостаточно надежным основанием для сериации. Если погребение № 214 привлечь к анализу последовательности погребений, то оно попадает в ту же группу, что и остальные захоронения с фигурками лошадей. Однако, данные о его стратиграфическом положении в Тлийском могильнике указывают на более молодой возраст. Б.В. Техов отмечает, что погребение № 214 было перекрыто и частично потревожено погребением № 212, в котором были найдены железные кинжал и пинцет (Техов, 1980: с. 36; 1985: таб. 158). По данным проведенной нами сериации погребение № 212 относится к раннему 6 в. до н.э. В свою очередь погребение № 214 лежало на 20 см выше потревоженного погребения № 215, которое сопровождалось урартским поясом (Техов, 1981: таб. 126-128). Это погребение было перекрыто наброской из камней и относится к раннескифскому времени. Стратиграфия и сравнение погребального инвентаря трех чередующихся друг с другом погребений с довольно информативным инвентарем указывают на датировку погребения № 214 с подвеской в виде лошади второй половиной 7 в. до н.э., что соответствует второму раннескифскому периоду.

Таким образом, мы допускаем бытование подвесок в виде фигурки лошади в могильнике Тли на протяжении 725-600 гг. до н.э.

---

³ Более подробную информацию о программном обеспечении разработанном П. Штадлером можно получить здесь <https://www.winserion.org>

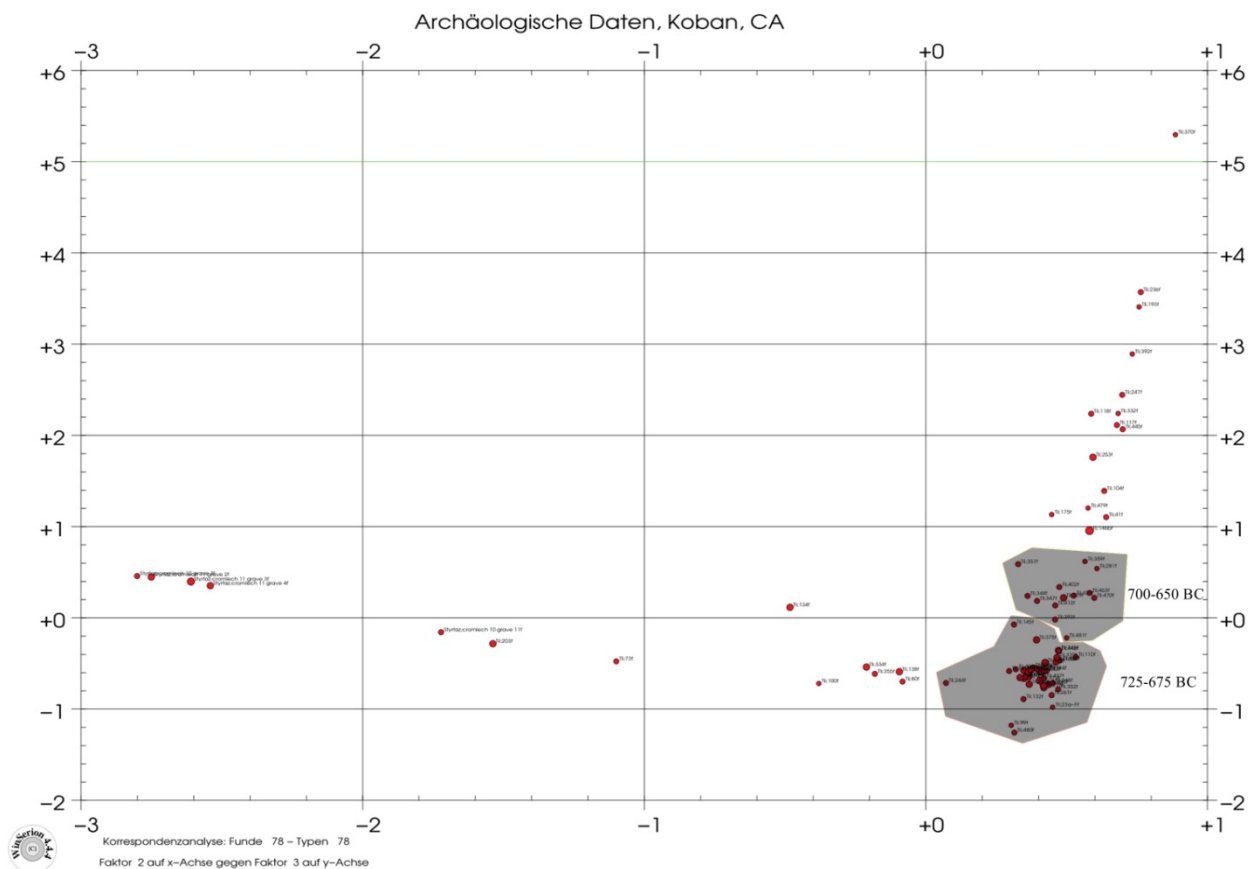

Рис. 4. Парабола кореспондентского анализа женских погребений могильников Тли и Стырфаз

3.2. Социальная позиция погребенных с подвесками в виде лошади

Важной особенностью захоронений могильника Тли является четкое разграничение погребального инвентаря в зависимости от пола покойного (Техов, 2002). Наблюдается надежная привязка бронзовых фигурок лошади к женским захоронениям. В погребении № 105 такая фигурка входила в состав ожерелья вместе с подвесками в виде головы барана и козы, а также разнообразными бусинами, насчитывающими более 250 экземпляров (рис. 3, 4-8). Помимо этого, в этом захоронении выявлены золотые височные подвески; головной убор, украшенный бронзовой пластиной; ножные и наручные браслеты; три булавки, принадлежащие в двум типам и пр. (Техов, 1980: таб. 68, 1-27).

В женских погребениях №№ 99 и 214 фигурка лошади также входила в состав ожерелий вместе с подвесками в виде бронзовых фигурок быка и оленя, а также бусинами, браслетами и бусинами (рис.3: 1, 2) (Техов 1980: таб. 65; 92).

В женском захоронении № 244 было найдено две фигурки лошадей и фигурка обнаженной женщины (рис. 3: 3). Они были включены в состав ожерелья из 160 бусин, среди которых были также бусины, покрытые штампованной золотой фольгой. Встречены также подвеска из электра, ножные браслеты и бронзовый сосуд (Техов, 1980: с. 41, таб. 105).

Женское захоронение № 361 сопровождалось бронзовыми ромбическими бляшками, ножными браслетами, кружкой, бронзовым поясом и пряжкой. Фигурка лошади входила в ожерелье из фаянсовых и тальковых бусин, а также терракотовых бусин с золотой фольгой (Техов, 2002: таб. 31, 1-38).

Приведенные выше данные определенно указывают на то, что женские погребения Тлийского некрополя с подвесками лошадей принадлежали к элите местного общества. Погребальный инвентарь этих захоронений отражает особый, по всей вероятности, жреческий статус погребенных женщин, особенно применительно к комплексам, включающим несколько бронзовых скульптурных фигурок животных (погребения №№ 99, 105, 244). Мы поддерживаем предположение о связи такого рода изделий с зооморфными образами владычицы зверей, тесно связанной с культом плодородия (Техов, 1977: с. 173). Богиня лошадей и культ коня были известны во всем восточно-средиземноморском мире, особенно в Малой Азии и на Переднем Востоке, где они связываются с деторождением, обрядами исцеления и аграрными,

вегетационными культами (Тержан, 2012: с. 449). По мнению А. П. Мошинского, «у различных кавказских народов существуют либо хозяин, либо хозяйка зверей. Причем образ владычицы зверей более архаичен и восходит к образу богини плодородия» (Мошинский, 1996: с. 111-113). Б.В. Техов отмечал также важную экономическую роль лошади в горных районах Центрального Кавказа, когда только лошади и ослы были пригодны для перевозки грузов по горным дорогам (Техов 1977).

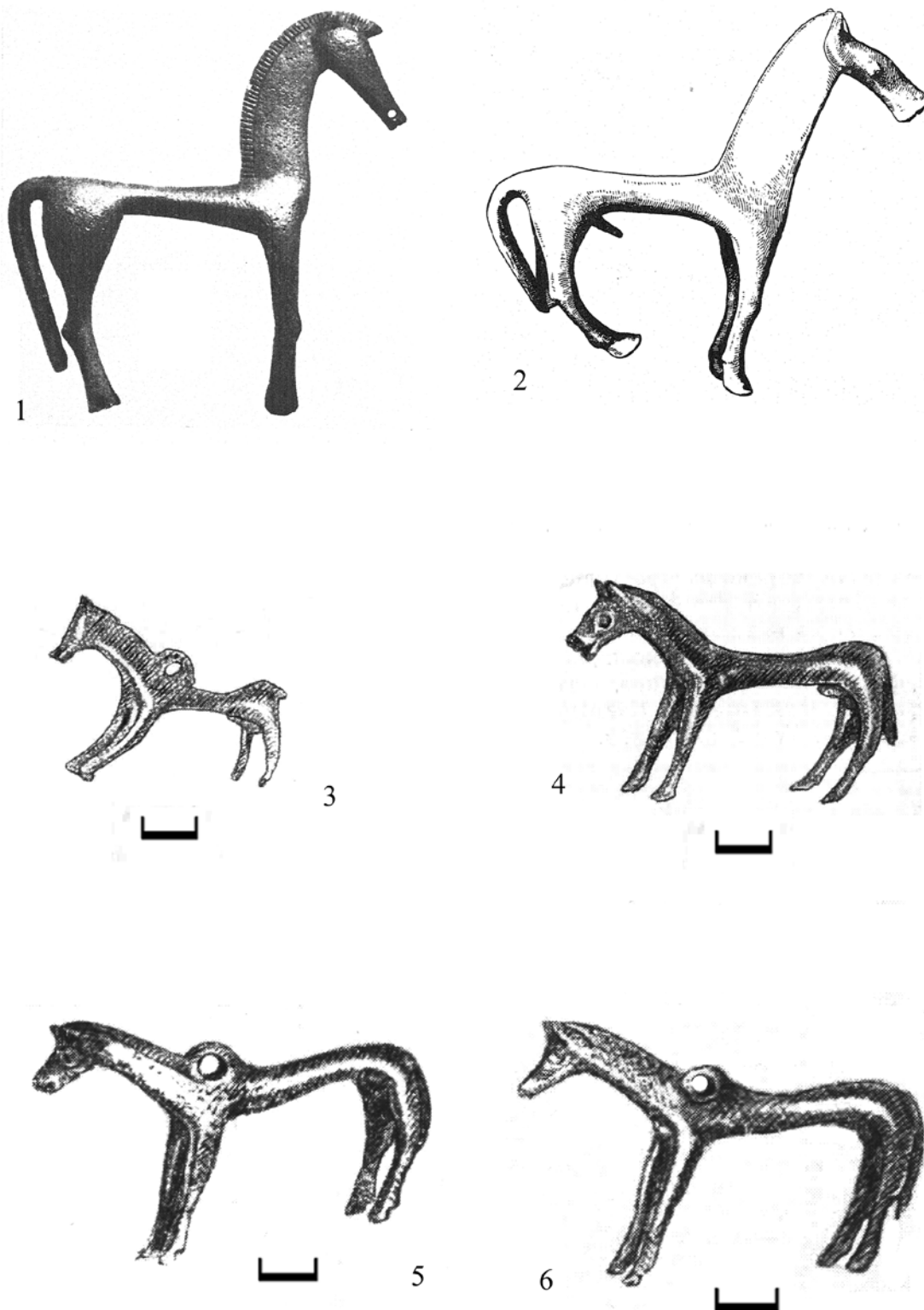

Рис. 5. Бронзовые фигурки лошадей: 1, 2 – Греция; 3 – 6 – Айрум (Армения) (1, 2 – по Маркман, 1943; 3 – 6 (по Есян, Мнацаканян, 1970)

Заключение

Изображения лошадей являлись популярным художественным образом в искусстве населения, оставившего могильник Тли Кобанской культуры. Образы коней представлены здесь как объемными целыми скульптурами, так и гравированными композициями на предметах. Бронзовые подвески в виде лошади встречены исключительно в женских погребениях, представительный инвентарь которых позволяет интерпретировать их как служительниц культа. Сериация и корреспондентский анализ женских погребений Тлийского некрополя показали, что большинство подвесок было изготовлено в позднейший предскифский период (последняя четверть 8 – ранний 7 вв. до н.э.) и лишь один экземпляр (погребение № 214), относится ко второму раннескифскому периоду (вторая половина 7 в. до н.э.).

Бронзовые фигурки в виде лошади выполнены довольно реалистично. Для них характерны вытянутая морда с приостренными ушами, изогнутая шея с гривой, прямые ноги и хвост. Глаза переданы округлыми выпуклинами. Незначительные изменения в стиле изображения происходят в раннескифское время, когда рельефно выделенная грива сменяется гривой, переданной прочерченным орнаментом, и появляются довольно четко проработанные копыта. Сохранение реалистичности изображений, вероятно, было обусловлено тем, что эти фигурные подвески являлись частью жреческого костюма, для которого можно предполагать определенный временной консерватизм.

Одна из лошадиных фигурок выявленная в погребении № 244 Тлийского некрополя воспроизводит изображения парных конских головок, смотрящих в противоположные стороны. Большинство исследователей связывает происхождение привесок в виде сдвоенной протомы лошадей с Ираном (Погребова, 1984: с. 140-141).

В стиле подвесок позднейшего предскифского периода изготовлена и подвеска из Кобанского могильника, к сожалению, не сопровождавшаяся погребальным комплексом (рис. 2, 9) (Chantre, 1886: pl. 24, 11). Однако ее стилистическая близость к основной группе тлийских подвесок (общая форма морды и тела, рельефно выделенная грива, заходящая на лоб) предполагает ее принадлежность к данному хронологическому периоду.

Близкие подвески в виде фигурок лошади были найдены в разрушенном при земляных работах погребении (?) у станции Айрум Ноемберянского района (Армения) (рис.5: 3-6) (Есаян, Мнацаян, 1970). Этот комплекс сопровождался глиняным кувшином и около 200 бронзовыми фигурками, включающими статуэтки и подвески в виде людей, собак, лошадей и быка. Авторы публикации считают эту находку кладом, который был депонирован в 6-5 вв. до н.э., однако содержит разновременные вещи. Фигурки лошадей они предположительно датируют 9-8 вв. до н.э. (Есаян, Мнацаян, 1970: с. 168).

Крупным центром распространения бронзовых фигурок лошадей в первой половине 1 тыс. до н.э. является Греция. Фигурки лошади были типичны в первую очередь для геометрического периода ее истории. Наиболее близки подвескам из Тли фигурки группы Е по терминологии С.Д. Маркмана (Markman, 1943). Они представлены отдельными скульптурными фигурками и частями бронзовых сосудов, которые датируются второй половиной 8 в. до н.э. (рис. 5, 1, 2) (Markman, 1943: fig.10, 11).

Замечательная коллекция статуэток животных, представленная в том числе и фигурками лошадей известна также из Тальша и северного Ирана, где они предположительно датируются 10-8 вв. до н.э. (Есаян, Мнацаян, 1970: с. 167; Negahban, 1996: p. 132). Необходимо отметить и находки бронзовых подвесок в виде лошади из Бамборской поляны на западной окраине г. Гудаута (Абхазия), где А.Л. Лукин собрал 36 предметов, включавших различные фигурки из бронзы (птицы, собаки, козы, бараны, люди) (Лукин, 1941). Среди них было 15 подвесок в виде лошади, которые имеют только две ноги и менее реалистичны, чем фигурки из могильника Тли. Бронзовые колокольчики, найденные в этом комплексе, позволяют предполагать его датировку скифским временем.

Таким образом, можно говорить о существовании по меньшей мере трех областей распространения довольно реалистичных скульптурных изображений лошади из бронзы в первой половине 1 тыс. до н.э.: Осетия, северо-восточная Армения и Греция. В Греции и Осетии они существовали, главным образом, на протяжении 8 - начала 7 вв. до н.э. Вероятно, близким временем следует датировать и фигурки лошади из Айрумского «клада» в Армении.

Если Греция и Армения были коневодческими областями в древности, то распространение изображений лошадей в искусстве Кобанской культуры следует рассматривать как ее локальную реакцию на определенные инокультурные импульсы, вызванные довольно интенсивными

межкультурными контактами с центрами коневодства на северо-западном Кавказе и Западной Азии.

Список литературы

Есаян С.А., Мнацаканян А.О. Находки новых бронзовых статуэток в Армении // Советская археология. М.: Изд-во Наука, 1970. № 2. С. 157–168.

Лукин А.Л. Материалы по археологии Бзыбской Абхазии // Труды отдела истории первобытной культуры государственного Эрмитажа. Л.: Изд-во государственного Эрмитажа, 1941. № 1. С.17–97.

Мошинский А.П. Образ хозяина зверей в кобанской пластике // «Между Азией и Европой. Кавказ в VI–I тыс. до н. э. Материалы конференции, посвященной 100- летию со дня рождения Александра Александровича Иессена» / ред. Ю.Ю. Пиотровский. Спб.: Изд-во государственного Эрмитажа, 1996. С. 111–113.

Погребова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. М.: Наука, 1984. 248 с.

Тержан Б. В поисках Медеи – исследование по раннему железному веку Кавказа // Российский археологический ежегодник. № 2. Спб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2012. С. 483–506.

Техов Б.В. Центральный Кавказ в XVI – X вв. до н.э. М.: Наука, 1977. 239 с.

Техов Б.В. Глийский могильник I. Тбилиси: Изд-во «Мецниереба», 1980. 59 с.

Техов Б.В. Глийский могильник II. Тбилиси: Изд-во «Мецниереба», 1981. 73 с.

Техов Б.В. Глийский могильник III. Тбилиси: Изд-во «Мецниереба», 1985. 69 с.

Техов Б.В. Тайны древних погребений. Владикавказ: Изд-во «Проект-пресс», 2002. 512 с.

Chantre E. Recherches anthropologiques dans le Caucase. Période protohistorique. Paris-Lyon: «Ch. Reinwald; H. Georg», 1886. 266 p.

Markman S. D. The Horse in Greek Art. Baltimore: «Johns Hopkins Press», 1943. 211 p.

Negahban E.O. Marlik. The complete excavation report. Philadelphia: «University of Pennsylvania Press», 1996. 366 p.

Stadler P. Quantitative methods with image database Montelius and software package WinSerion for archaeologists: examples of different analyses. Vienna: «Vienna University Press», 2014. 159 p.

Е.М. Кариев¹, Д.Т. Тлеугабулов², А.Т. Дукомбайев², А.Е. Егинбай², А.Г. Омаров²,
А.Р. Мухаметзянов², М.А. Рысбергенов², А. Абу³

¹Международный университет Астана
г. Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан

³Историко-культурный центр «Атамекен»
с. Шамалган, Казахстан

E-mail: eldos.05.82@gmail.com

Результаты комплексных междисциплинарных научных изысканий на памятниках Шубарат и Молалы в 2023 году*

В июле и августе 2023 года, в ходе решения научно-исследовательских задач проекта ГФ КМУ МНиВО РК, осуществлен комплекс междисциплинарных работ в пределах административной территории села Шамалган Карасайского района Алматинской области, а именно:

- рекогносцировочные работы в пределах указанной адм. единицы, в ходе этого выявлено достаточно значительное количество ранее не учтенных археологических и этноархеологических объектов, в основном периодов раннего железного века и этнографического времени;

- раскопки памятников археологии некрополей Шубарат и Молалы, подвергающихся непосредственной угрозе уничтожения со стороны объемного оврага-промоины, пересекающей могильник Шубарат и иной антропогенной-техногенной угрозе (Кариев, Бесетаев, 2022: 248). В процессе этого исследовано 14 объектов погребально-поминального назначения, три стационарных пункта этнографического времени – казахские зимовки XIX – начала XX века. Все памятники разного размера и степени сохранности.

- охранно-спасательные работы непосредственного и превентивного характера: засыпка указанного объемного оврага, лекции представителям местной власти, владельцам и арендаторам земель, где расположены памятники историко-культурного наследия (ИКН), о необходимости охраны памятников и соблюдения норм законодательства РК в области ИКН и др.

Рекогносцировочные работы.

Были начаты с предгорной части Шамалганского с/о – точно обследована территория до Жандосовского с/о на востоке и до Бекболатского с/о на западе. Разведочные изыскания велись в пешем порядке, особое внимание было уделено надпойменным террасам пересохшей реки Шубарат и ранее абсолютно не исследованной горной части Шамалганского с/о.

В ходе обследования территории зафиксировано значительное число этнографических зимовок, которые в основном располагаются на террасах указанной недействующей реки Шубарат – представлены сильно задернованными руинами глинобитных и частично каменных строений:

Зимовка № III. Расположена в 60 м к западу от автотрассы Шамалган-плато Ушкоңыр, напротив могильника Шубарат-1. Представляет собой всхолмление с западиной в центральной части, западная часть памятника размыва потоком реки Шубарат, в годы активного водотока. Со слов местных жителей р. Шубарат функционировала до второй половины 80-х годов, до прокладки ныне действующей автотрассы до плато Ушкоңыр, которая перекрыла верхнее русло и к тому же урезала сток талых и осадковых вод с восточной части Ушкоңырских гор и долины, к слову, это привело и к образованию объемного оврага-промоины на территории могильника Шубарат-1. В профиле берега указанной реки в районе данной зимовки, на глубине 1,7 м просматривалось отверстие с наличием некой керамической структуры внутри, судя по характеристикам, глиняная обмазка.

Зимовка была в крайне аварийном состоянии, и научная группа приняла решение провести аварийно-спасательные раскопки данного памятника этноархеологии.

Зимовка № IV. Расположена в 300 м к югу от зимовки № 3, в 100 м к западу от автотрассы Шамалган-плато Ушкоңыр, напротив южной оконечности могильника Шубарат-1, в 120 м к

---

* Научные изыскания осуществлены в рамках ГФ КМУ МНиВО РК АР19579286 «Мультидисциплинарные исследования полихронологических культур в контексте анализа археологических источников и сохранения достояния прошлых эпох: на примере памятников Шубарат и Молалы».

востоку-северо-востоку от могильника Молалы. Представляет собой руины подквадратной постройки.

Зимовка № V. Расположена в 70 м к югу от зимовки № 4, в 100 м к западу от автотрассы Шамалган-плато Ушконыр, напротив южной оконечности могильника Шубарат-1, в 130 м к востоку от могильника Молалы. Представляет собой руины продолговатой постройки.

Зимовка № VI. Расположена в 10 м к западу от зимовки № 4, в 120 м к западу от автотрассы Шамалган-плато Ушконыр, в 120 м к востоку от могильника Молалы, часть строений находится за оградой крестьянского хозяйства П.П. Немилостева. Представляет собой руины подквадратных построек.

Зимовка № VII. Расположена в 40 м к югу от зимовки № 6, в 120 м к западу от автотрассы Шамалган-плато Ушконыр, в 120 м к востоку от могильника Молалы, часть строений находится за оградой крестьянского хозяйства П.П. Немилостева. Представляет собой руины подквадратных построек.

Зимовка № VIII. Расположена в 30 м к востоку от зимовки № 7, в 100 м к западу от автотрассы Шамалган-плато Ушконыр, в 140 м к востоку от могильника Молалы. Представляет собой комплекс руинированных строений подквадратных форм, густо заросших кустами караганника.

Зимовка № IX. Расположена в 200 м к югу-юго-западу от зимовки № 8, в 90 м к западу от автотрассы Шамалган-плато Ушконыр, в 120 м к востоку от могильника Молалы, часть строений находится за оградой крестьянского хозяйства П.П. Немилостева.

Представляет собой руины достаточно объемной подквадратной постройки, судя по всему, хозяйственное строение 1 половины XX века.

Все выявленные памятники этноархеологии датируются предварительно концом XIX — началом XX века, основное число зимовок, если опираться на некоторые особенности руин, датируемо первой половиной XX века, вероятней всего, периодом коллективизации в начале 30-х годов указанного столетия.

Поселение сако-уйсунского времени-I. Выявлено в ходе разведочных работ научной группы в пределах горной части Шамалганского с/о. Поселение расположено в низине, защищенной со всех сторон грядями, неподалеку имеется ручей пресной воды.

Значительная часть поселения занята картофельными посадками, но к югу от огорода просматривается участок с читаемыми отдельными структурами — вероятно, остатки жилищно-хозяйственных построек. Также зафиксированы фрагменты красноглиняной керамической посуды, имеется определенная схожесть с сосудами из могильника Шубарат-1.

Помимо памятников оседло-стационарного характера, в ходе разведочно-поисковых работ выявлены памятники погребально-поминального назначения сакского и сако-уйсунского времени:

Могильник Шубарат-IV. Сакский/сако-уйсунский могильник расположен к западу от автотрассы Шамалган-плато Ушконыр, вполне возможно, что это часть могильника Шубарат-1, однако южнее от данной группы курганы не прослеживаются. Не исключено, что это следствие расширения определенной площади Шубарат-1 в период пика функционирования могильника, но также не исключено, что это локальная группа, дифференцированная от Шубарат-1 по этносоциальным маркерам.

Могильник Шубарат-V. Сакский/сако-уйсунский могильник расположен в пределах горной части Шамалганского с/о. Состоит из 7 разноразмерных грунтовых курганов в основном средних размеров, три из которых расположены к северу и отделены от основной группы ложбиной.

Могильник Шубарат-VI. Сакский/сако-уйсунский могильник расположен в пределах горной части Шамалганского с/о. Состоит из 6 грунтово-каменных курганов в основном подкрупных размеров, расположены по оси СЮ, два крайних с юга кургана значительно деформированы антропогенной деятельностью — могильник находится у фермерского хозяйства.

Могильник Шубарат-VII. Сакский/сако-уйсунский могильник расположен в пределах горной части Шамалганского с/о, у озера. Состоит из 8 грунтовых курганов в основном средних размеров, расположены по оси СЮ. Состояние удовлетворительное.

Кроме всего сказанного, в ходе разведочных изысканий зафиксировано несколько одиночных курганов, одна группа из двух объектов — сакского и сако-уйсунского времени. Также одна группа погребально-поминальных памятников древнетюркского времени.

Срочные аварийно-спасательные раскопки.

Оперативно исследованы археологические и этноархеологические памятники, имеющие повреждения и находящихся под непосредственной угрозой уничтожения или необратимого повреждения:

Могильник Шубарат (рис. 1):

Курган № У1. Сохранившийся диаметр 18 м и высота 1,5 м, расположен в центральной части могильника Шубарат-1, в 10 м к востоку от автотрассы Шамалган – плато Ушканыр, непосредственно у объемного оврага-промоины, что создавала экзистенциальную угрозу памятнику (рис. 2).

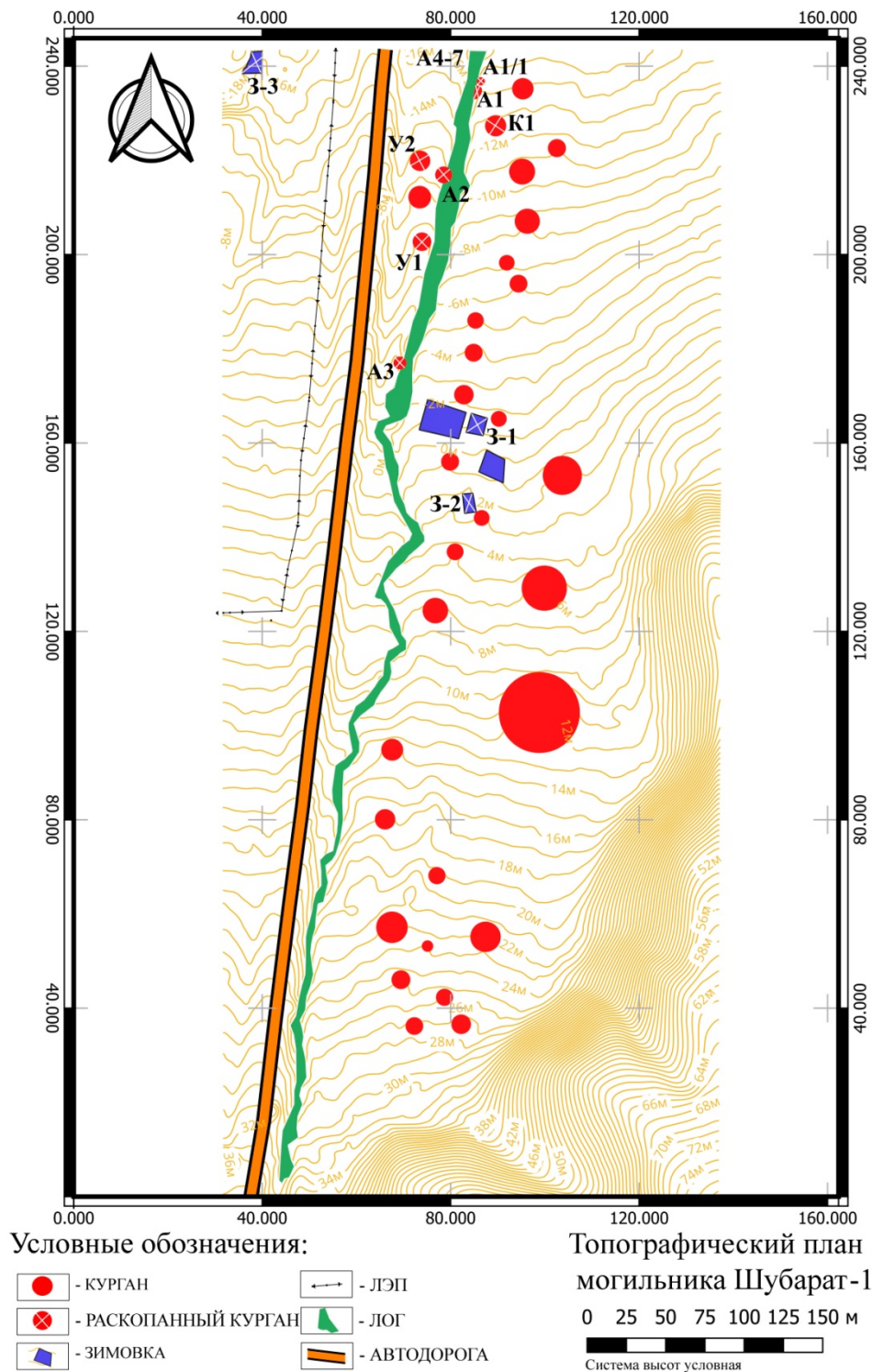

Рис. 1. Ортоплан могильника Шубарат-1

Рис. 2. Курган № VI могильника Шубарат-1. Вид до раскопа с востока

Имел классическую для памятников сакского круга форму усеченного конуса. Травостой был идентичен окружающему ландшафту. На отдельных участках наземной конструкции из дерна проступали разноразмерные камни. Западные и северные края кургана были значительно повреждены – снесены бульдозером в ходе работ по прокладке вышеупомянутой автодороги.

Явных следов ограбления до раскопа на наземном сооружении не просматривалось.

По линии север-юг (СЮ) размечена стратиграфическая бровка шириной в 1 м и наземная конструкция убрана до уровня дневной поверхности. Наземное сооружение в целом грунтовое, но на отдельных участках имеются включения конструктивных элементов из камней.

Профили стратиграфических бровок тщательно зачищены:

Западный профиль. Четко прослеживается, что курган имеет вышеуказанную комбинированную структуру, грунтовая в своей основе наземная конструкция содержит два дополнительных элемента – над центральной частью, т.е., над местом потенциального расположения могильной ямы выполнена обкладка из камней средних и малых размеров, в основном окатанные речные гальки, но есть и не окатанные камни. Мощность слоя порядка 0,5 м, протяженность порядка 3,9 м. Центр и южная часть данной выкладки разреженные, вероятно, это следствие грабительского вторжения.

На периферии наземного сооружения фиксируется еще одна каменная структура – элементы каменной окольцовки или крепиды-обкладки из разновеликих камней, но в основной своей массе из речной гальки средних размеров, мощность от 20 до 50 см, протяженность до 3,6 м. Также просматривается, что один ряд среднеразмерных камней отходит от крепиды-окольцовки к центру кургана. Помимо этого, следует указать, что остальные части наземной конструкции содержат камни тех или иных размеров и в целом в грунте фиксируется содержание щебнистой супеси (рис. 3).

Восточный профиль. В целом картина по данному профилю идентична западному, единственное можно отметить более значимую деформацию центрального надмогильного панциря и большее содержание смешанного грунта на указанном участке, также у основания профиля фиксируется небольшое скопление малых камней, вероятно, все вышеуказанное является следами грабительского вторжения.

После проведения всех документационных работ центральная часть стратиграфической бровки была убрана и осуществлена зачистка дневной поверхности, по итогам следов могильной ямы не зафиксировано. Был заложен шурф с размерами 2,6×2,0 м и на глубине 0,2 м выявлено

скопление камней, произведена зачистка и нивелировка поверхности на данном уровне. Концентрация камней оказалась забутовкой входной ямы подбойного погребения.

Рис. 3. Профиль кургана № У1 могильника Шубарат-1. Вид с запада

Рис. 4. Вид на разграбленную могильную яму кургана № У1 могильника Шубарат-1.

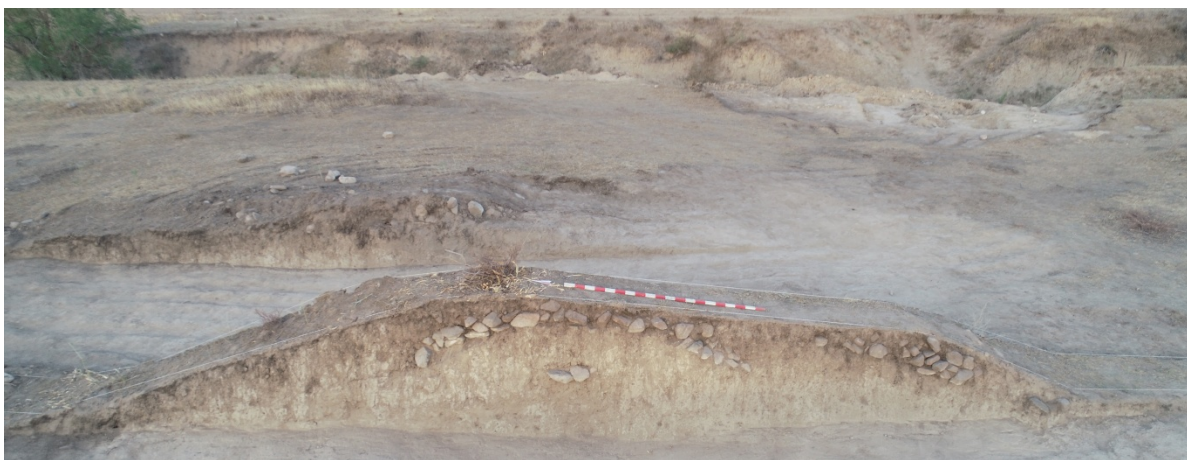
Произведен раскоп могильной ямы по читаемым контурам, изначальные размеры – 2,05×1,0 м. Вышеуказанная забутовка входной ямы, состоящая из разновеликих окатанных валунов, продолжалась до глубины 1,1 м. С учетом того, что отмеченные камни встречались восточнее от изначальных контуров могильного пятна, раскоп входной ямы были расширен в указанную сторону на 0,9 м. Итоговые размеры раскопа входной ямы составили 2,95×1,0 м.

В западной части входной ямы, на глубине 1,1 м, ниже последнего слоя камней были найдены человеческие кости (ключица, трубчатые кости, фаланги). Далее входная яма была углублена до 1,4 м. На данной глубине на стенах входной ямы следов подбойной ниши не фиксировалось. Далее в северной стенке входной ямы, на глубине 1,1 м, на уровне, т.е., там, где были найдены человеческие кости, было сделано углубление, в ходе этого были найдены нижняя челюсть и ребра человека. Для того, чтобы расчистить подбойную нишу с соблюдением безопасности, была сделана прирезка на 2,6×1,0 м от северной стенки. В процессе раскопа подбойного погребения, на глубине 1,05-1,1 м, было обнаружено скопление разрозненных костей

человека и, предположительно, костей животного. Погребение ограблено и судя по отсутствию внешних признаков еще в древности (рис. 4).

Рис. 5. Курган № У2 могильника Шубарат-1. Вид до раскопа с запада

Рис. 6. Профиль кургана № У2 могильника Шубарат-1. Вид с запада

Следует отметить, что западная часть входной ямы и подбоя в основном состоит из щебня средней и мелкой фракции, по всей видимости, это место грабительского вторжения. Каких-либо предметов инвентаря и др. обнаружено не было. Работы на объекте завершены. Курган рекультивирован.

Курган № У2. Изначальный диаметр порядка 27 м, высота 1,8 м, расположен в 40 м к северу от кургана № У1, в 6 м к востоку от автотрассы Шамалган – плато Ушконыр, в 8 м к западу от объемного оврага-промоины. Северная часть кургана практически полностью снесена в ходе работ по прокладке вышеотмеченной автодороги и поэтому трудно говорить о форме объекта. Травостой был идентичен окружающему ландшафту. На сохранившихся участках наземной конструкции из дерна проступали разноразмерные камни. Явных следов ограбления до раскопа на остатках наземного сооружения не просматривалось (рис. 5).

На наземном сооружении по линии север-юг (СЮ) размечена стратиграфическая бровка шириной в 1 м и сохранившаяся часть наземной конструкции убрана до уровня дневной

поверхности – также в целом грунтовое, но на отдельных участках имеются включения конструктивных элементов из камней.

Рис. 7. Каменный заклад входной ямы кургана № У2 могильника Шубарат-1

Рис. 8. Погребение кургана № У2 могильника Шубарат-1

Профили стратиграфических бровок тщательно зачищены и однозначно видно, что конструкция наземного сооружения курганов практически идентична объекту № У1 – имеется центральная обкладка и периферийная окольцовка-крепида. Отличие от первого объекта заключается в том, что в нижней части центра наземного сооружения расчищена концентрация подкрупных камней, судя по всему – это забутовка могильной или, как оказалось, входной ямы (рис. 6).

После проведения документации центральная часть стратиграфической бровки убрана и зачищено вышеописанное скопление камней – представляет собой удлиненной формы навал из крупных валунов, в основном окатанный речной галечник, ориентирована забутовка по оси ВЗ с небольшим меридиональным отклонением (рис. 7).

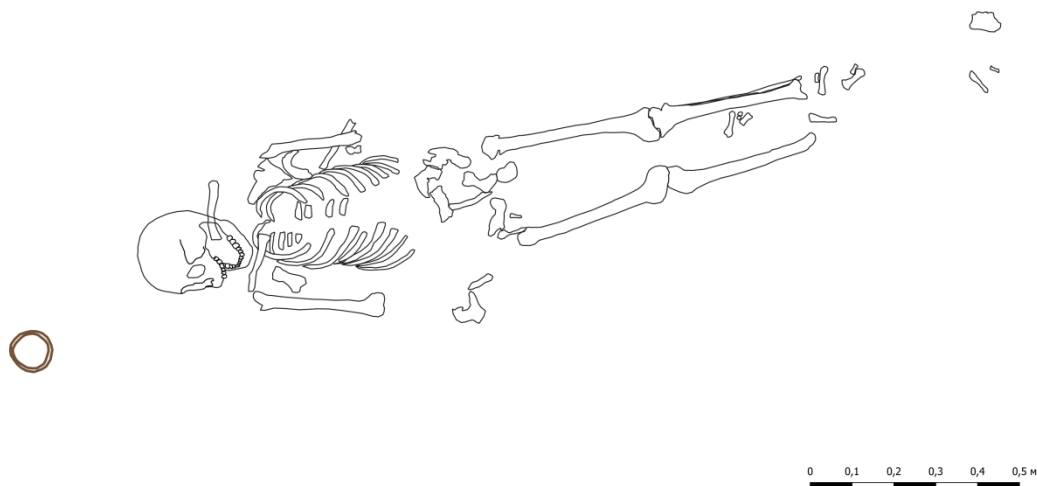

Рис. 9. План погребения кургана № У2 могильника Шубарат-1

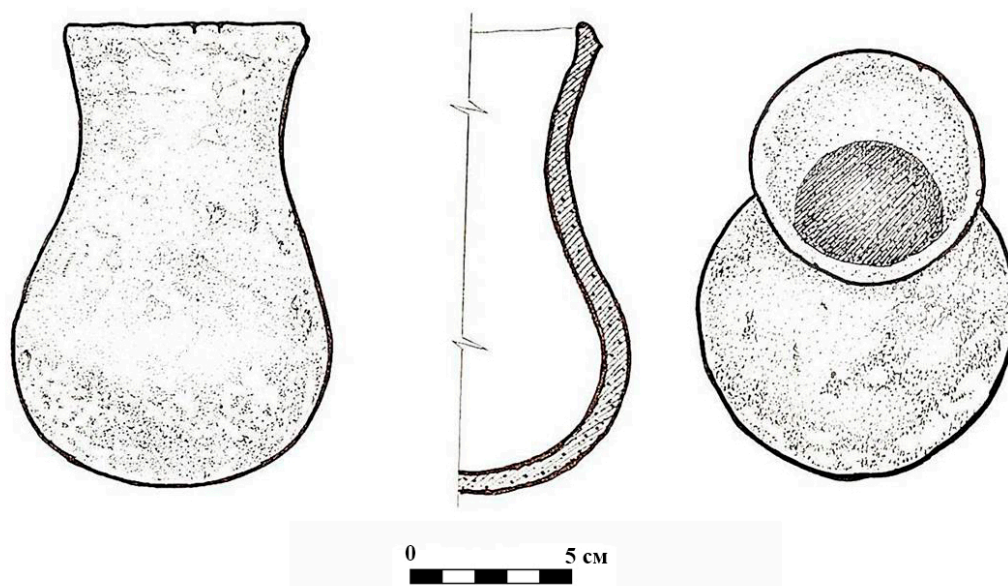

Рис. 10. Керамический сосуд из погребения кургана № У2 могильника Шубарат-1

Осуществлен раскоп по контурам каменной забутовки. Размеры раскопа составили 2,6×0,8 м. Общая глубина входной ямы от ее верхнего края – 1,73 м (далее – глубина будет указываться от верхнего края входной ямы).

Вышеуказанная забутовка входной ямы достигала глубины до 1,38 м. В общей сложности, включая надмогильную выкладку и входную яму, было вынута 48 достаточно объемных валунов (максимальная длина 0,8 м, в среднем 0,5-0,7 м; ширина и толщина в большинстве случаев превышают отметку 0,4 и 0,2 м, соответственно) и 22 средних. Ниже забутовки, до глубин 1,73 м отмечено практически стерильное глинистое заполнение. На глубине 1,27-1,37 м в восточной части входной ямы были выявлены человеческие кости (фаланги и мелкие трудноидентифицируемые фрагменты). На глубине 1,5 м, в разных частях входной ямы также были обнаружены разрозненные кости человека. Так как по профилям входной ямы каких-либо

следов подбоя не просматривалось, то на данном уровне, в северной стенке входной ямы было сделано углубление и в результате этого, на западном конце был обнаружен череп человека.

Рис. 11. Керамический сосуд из погребения кургана № У2 могильника Шубарат-1. Прорисовка

Рис. 12. Курган № А1 могильника Шубарат-1. Вид до раскопа с запада

Для того, чтобы расчистить подбой с соблюдением мер безопасности, было решено также раскопать его сверху – сделана прирезка с северной части могильной ямы с размерами 2,9×0,95 м. В ходе углубления, у западной стенки, на глубине 1,51 м был выявлен керамический сосуд. Далее, на глубине 1,58-1,71 м был обнаружен костяк человека, положенный в вытянутом положении на спине по оси ВЗ, головой ориентирован на запад. Погребение не ограблено, но останки человека в целом неудовлетворительной сохранности – часть элементов скелета сгнила, а часть смещена вследствие действия грызунов. Череп также имеет разного рода повреждения, находился на правом боку, нижняя челюсть отошла от изначального места положения и в районе крепления к

верхней находилась левая ключица, правая на своем месте, шейные позвонки практически не сохранились. От рук в наличии были лишь плечевые кости, от предплечевых имеется лишь левая лучевая кость – расположена под костью предплечья, остальные части рук, по всей видимости, перемещены грызунами во входную яму, левое плечо приподнято. Реберный ряд относительно цел, костей грудины нет, от позвоночного столба уцелела лишь часть в районе груди. Кости таза были крайне плохой сохранности – сохранились фрагментарно. От ног сохранились бедренные и берцовые кости, небольшое количество костей стоп разбросано у большеберцовых костей. Левая нога расположена ровно, правая имеет незначительное смещение к левой. У нижней области правой плечевой кости, на глубине 1,7 м были найдены сгнившие останки, предположительно, сосуда из органического материала (дерево?) (рис. 8, 9).

Рис. 13. Наземное сооружение и заклад входной ямы кургана № А1 могильника Шубарат-1

Рис. 14. Внутримогильная конструкция кургана № А1 могильника Шубарат-1.

В 27 см от черепа к западу-юго-западу находился керамический сосуд, представляет из себя кувшиновидный сосуд, закрытой и слабопрофилированной формы. Венчик слегка отогнут наружу, сечение венчика округлое. Дно сосуда круглое, однако приближено к плоскому. Центр тяжести сосуда распределен неравномерно, в вертикальном положении заваливается. Толщина венчика 0.5 см. Диаметр сосуда по венчику 8.8 см, по тулову 13.2 см, высота 18.43 см. Декор отсутствует.

Снаружи изделие красного цвета, местами поверхность сосуда расслаивается (рис. 10, 11). Каких-либо иных предметов инвентаря и др. обнаружено не было. Работы на объекте завершены. Курган рекультивирован.

Курган № А1. Находится в центральной части могильника, непосредственно на краю оврага-промоины, в 615 м к ЮЮЗ от частного подсобного хозяйства «Шубарат», в 205 м к северу от зимовки №1. Определенная часть западного края кургана была разрушена указанным оврагом. До раскопа, на поверхности и по обрушившейся части были видны камни наземного сооружения. Растительный покров, за исключением кустов караганника и ириса, идентичен окружающему ландшафту, объект на современной поверхности выделяется едва заметным всхолмлением (рис. 12).

Рис. 15. Погребение кургана № А1 могильника Шубарат-1

Рис. 16. План погребения кургана № А1 могильника Шубарат-1

По видимому центру кургана размечена стратиграфическая бровка по линии СЮ, и заложен раскоп по фиксируемой площади. В ходе уборки дернового слоя, вследствие оплыва камней наземного сооружения, пришлось несколько раз подкорректировать раскоп, и в итоге он приобрел неправильные формы. Площадь раскопа, включая край оврага, составила 8,8×6,7 м. Так как курган, как и остальные объекты могильника, расположен с определенным уклоном, глубина раскопа с юга на север варьировалась от 0,4 м до 0,25 м. В ходе зачистки южной части насыпи, между камнями был обнаружен зуб лошади.

Рис. 17. Керамическая чаша из погребения кургана № А1 могильника Шубарат-1

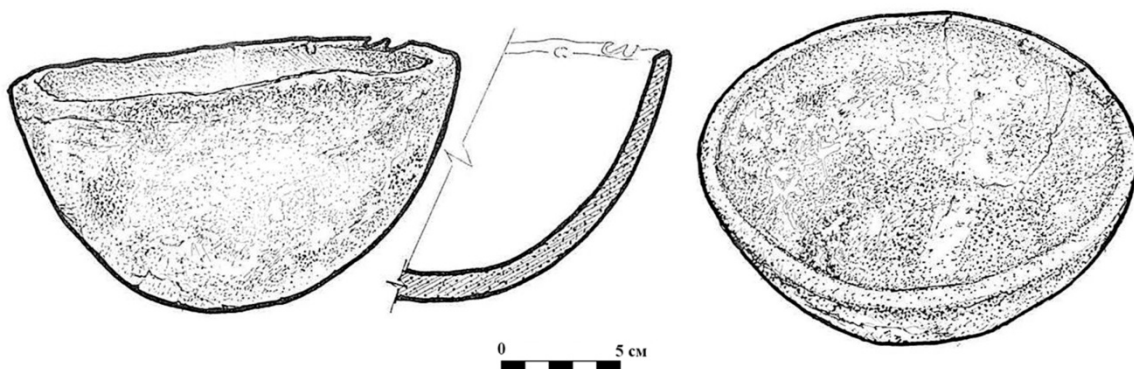

Рис. 18. Керамическая чаша из погребения кургана № А1 могильника Шубарат-1. Прорисовка

После тщательной зачистки насыпи стало очевидно, что она представляет собой кольцевую конструкцию, опоясывающую периферию объекта и чистую центральную часть (не считая отдельные камни, которые, по всей видимости, являются развалом кольца) (рис. 13). Диаметр каменного кольца 7,8 м, в южной части ширина 1,45 м, а в северной 2,6 м. Высота кургана, вычисленная по северной части насыпи от уровня древней дневной поверхности, составила 0,6 м.

Как было указано, центральная часть кургана размерами 3,6×3,3 м была чиста от камней. В этой части кургана после углубления до отметки 0,53 м от современной поверхности была выявлена каменная забутовка могильной ямы размерами 3,0×0,8 м, вытянутая по оси ВЗ (рис. 14).

Далее забутовка была убрана, и по ее контуру заложен раскоп с размерами 3,0×0,9 м. В ходе этого, на глубине до 1,12 м встречались окатанные речные валуны. Включая надмогильную выкладку, в общей сложности, было вынута 28 крупных валуна (длиной от 0,32 м до 0,7 м, шириной от 0,23 м до 0,4 м, толщиной от 0,15 м до 0,25 м) и 55 средних (длиной от 0,25 м до 0,4 м, шириной от 0,14 м до 0,3 м, толщиной от 0,05 м до 0,17 м). Также значительное количество мелких камней и щебня. Ниже забутовки, до глубины 1,68 м зафиксировано глинистое заполнение.

В западной части входной ямы, на глубине 1,48 м была обнаружена каменная конструкция их разновеликих камней, округлых угловатых форм. Конструкция имеет сходство со

своеобразным очагом или жертвенником. Чтобы полностью выявить стены жертвенника, в южной и северной стенках входной ямы были сделаны небольшие углубления. Размеры 1,0×0,9 м, выложено из камней разных размеров (длиной от 0,08 м до 0,23 м, шириной от 0,05 м до 0,22 м, толщиной от 0,02 м до 0,11 м) (рис. 14).

По профилям входной ямы следов подбойной ниши не просматривалось и произведено углубление в северную стенку, в ходе этого была найдена плечевая кость человека. Чтобы расчистить подбой с соблюдением норм безопасности, была сделана прирезка на 0.7 м от северной стены по всей длине входной ямы (3 м). В западной части подбоя, на глубине 1,12-1,14 м было обнаружено два керамических сосуда. Сосуды находились в 0.08-0.1 м от входной ямы (рис. 15-20). Поскольку они наполовину входили в западную стенку прирезки, она была расширена на 0.6 м в сторону оврага.

Рис. 19. Мясной ножик из погребения кургана № А1 могильника Шубарат-1

Рис. 20. Керамический сосуд из погребения кургана № А1 могильника Шубарат-1

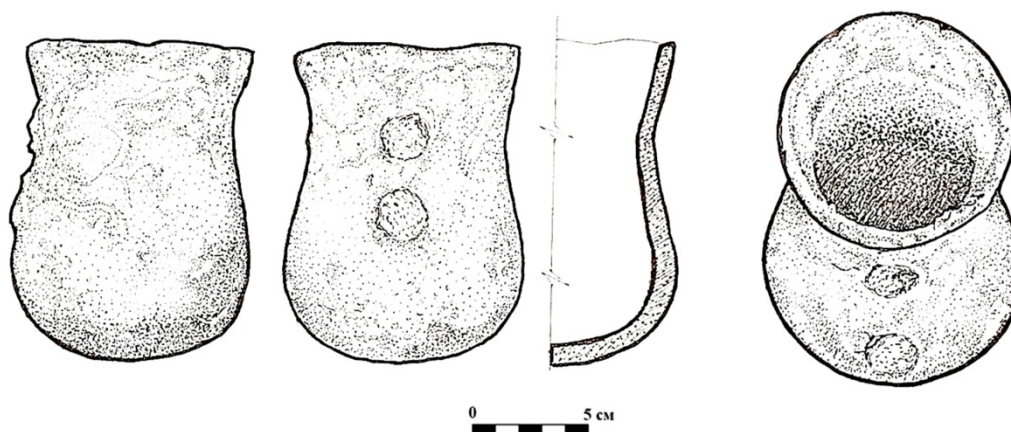

Рис. 21. Керамический сосуд из погребения кургана № А1 могильника Шубарат-1. Прорисовка

Сосуд №1 – чаша открытой и не профилированной формы. Форма венчика прямая, сечение венчика скошено вовнутрь. Дно сосуда круглое, однако приближено к плоскому. Толщина венчика 0.9 см. Диаметр сосуда по венчику 25.6 см, высота 13.8 см. Декор отсутствует, помимо красного цвета имеет черный цвет – следы чрезмерного обжига или использования в быту. Изнутри сосуд красного цвета, есть следы сглаживания (рис. 17, 18).

Внутри сосуда были найдены кости (остатки жертвенной пищи) и фрагмент металлического изделия с патиной коричневого цвета (предположительно клинок мясного ножа). Размеры сохранившегося фрагмента: длина 9,1 см; ширина от места излома хвостовика 0.7 см, в самой широкой части 1.5 см; толщина от места излома хвостовика доходит от 0.7 см до 0.9 см, у острия 0.3 см (рис. 19).

Рис. 22. Объект А1/1 могильника Шубарат-1

Рис. 23. Курган № К1 могильника Шубарат-1. Вид до раскопа с запада

Сосуд №2 – горшок закрытой и слабопрофилированной формы. Венчик слегка отогнут наружу, сечение венчика округлое. Под венчиком и на тулове имеются места прикрепления ручки. Ручки отломаны. Дно сосуда круглое, однако приближено к плоскому. Толщина венчика 0.6 см. Диаметр сосуда по венчику 10 см, по тулову 12.8 см, высота 15.6 см. Декор отсутствует. Диаметр мест крепления ручки 2 см, расстояние между ними 1.5 см. Снаружи изделие красного цвета, на противоположной от мест крепления ручки части черного. Изнутри сосуд также красного цвета (рис. 20, 21).

Рис. 24. Наземное сооружение кургана № К1 могильника Шубарат-1 после расчистки

Рис. 25. Заклад входной ямы кургана № К1 могильника Шубарат-1

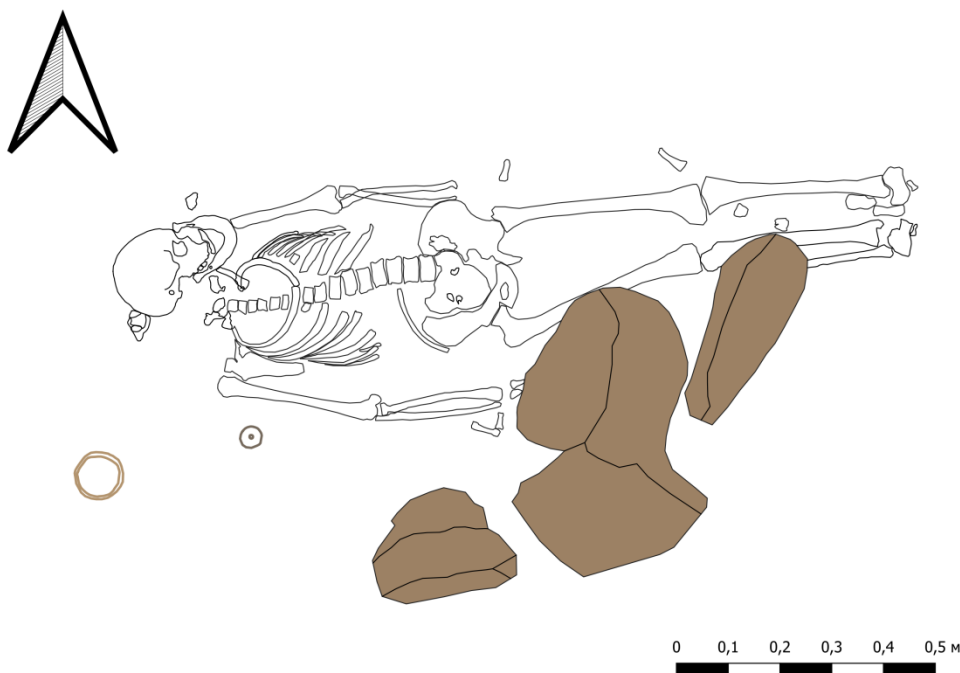
В центральной части подбоя, на глубине 1,21-1,28 м, в 45 см к востоку-северо-востоку от сосудов, был зачищен скелет человека – положен в вытянутом положении на спине по оси ВЗ, ориентация на запад. Сохранность костяка ниже удовлетворительного – отсутствует череп,

фрагменты черепной коробки разных размеров фиксируются в районе промежности, верхней части костяка и в других местах. Кости рук, за исключением отдельных фрагментов отсутствуют. Остальные части скелета также имеют различные повреждения (рис. 15, 16). Дно подбоя находится на отметке 1,28 м и по уровню выше жертвенника на 0,2 м. При костяке иных предметов инвентаря не выявлено. Работы на объекте завершены. Курган рекультивирован.

Курган № А1/1. Расположен к северу от кургана А1. До раскопа представлял из себя небольшое всхолмление, с более густой растительностью, чем на окружающем ландшафте, что объяснимо кустами караганника и ириса. Видимое размеры до раскопа – диаметр порядка 4 м, высота до 0,2 м. На наземном сооружении размечена бровка по оси СЮ и осуществлена уборка наземного сооружения (рис. 22).

Рис. 26. Погребение кургана № К1 могильника Шубарат-1

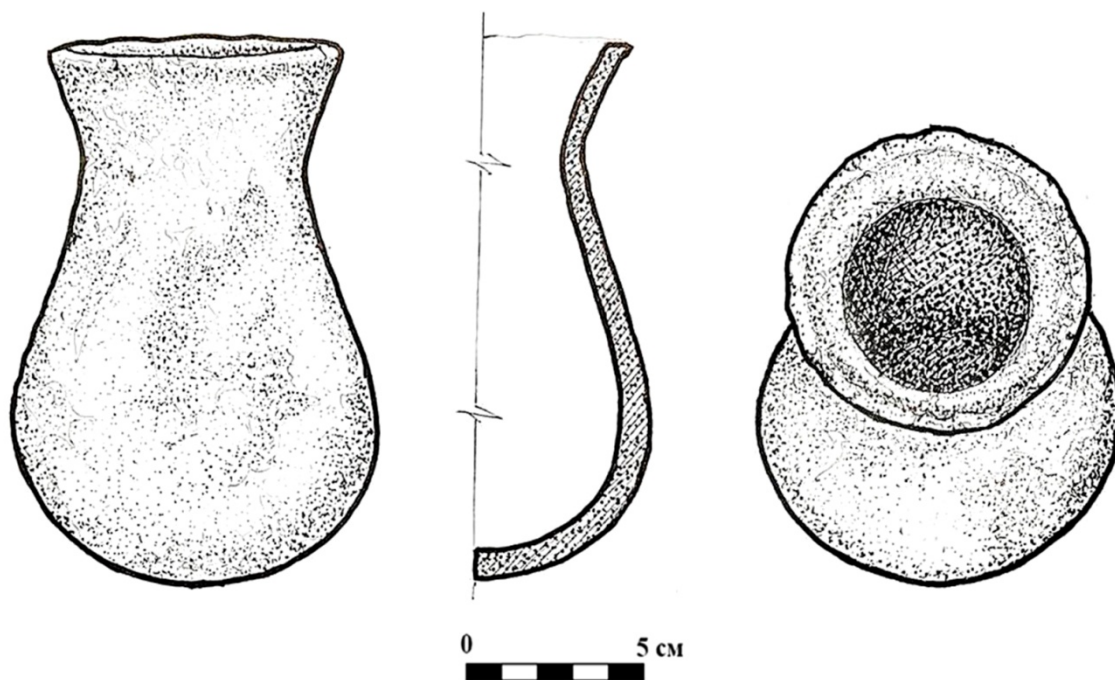
Рис. 27. План погребения кургана № К1 могильника Шубарат-1

По итогам проведенных работ выяснено, что данный объект не является местом погребения – вероятно, некое природное поднятие либо остатки грунта после проведения обряда ингумации и возведения наземного сооружения кургана А1. Работы на объекте завершены. Раскоп рекультивирован.

Курган № К1. Расположен в 14 м по направлению ЮЮВ от кургана № А1. Объект имеет достаточно сильно задернованную каменное наземное сооружение округлых в плане форм – диаметр 12 м, высота порядка 0,75 м. По периметру наземной конструкции прослеживается некое подобие рва. Травостой на кургане идентичен окружающему ландшафту, по всей площади из дерна проступают камни конструкции (рис. 23). По оси СЮ была размечена бровка шириной в 0,6 м и раскоп площади. Дерновой слой был снят, выявлены границы наземной конструкции и осуществлена зачистка камней конструкции.

Рис. 28. Керамический сосуд из погребения кургана № К1 могильника Шубарат-1

Рис. 29. Керамический сосуд из погребения кургана № К1 могильника Шубарат-1. Прорисовка

По итогам этих работ видно, что наземное сооружение данного кургана состоит из двух конструктивных элементов, которые примыкают к друг другу вплотную – центральный обклад, по всей видимости, могильной ямы и периферийная крепидо-окольцовка. Обкладка могильной ямы по уровню выше окольцовки и более выпуклая, также визуально заметно, что камни обклада сравнительно более крупные, диаметр заклада в районе 6 м (рис. 24).

После проведения всех документационных работ, в рамках идентификации внешних проявлений могильной ямы произведена выборка камней центрального обклада на площади 3,0×1,85 м. По итогам этих работ, на глубине 0,54 м, зачищена забутовка могильной ямы из разновеликих, но в основном окатанных, полуокатанных и горных подкрупных камней. Размеры 2,34×0,77 м, длинной осью расположена по линии ВЗ (рис. 25). Далее произведен раскоп по контурам отмеченной забутовки, размеры раскопа составили 2,4×0,95 м.

Рис. 30. Пряслице из погребения кургана № К1 могильника Шубарат-1

Рис. 31. Проколка из погребения кургана № К1 могильника Шубарат-1

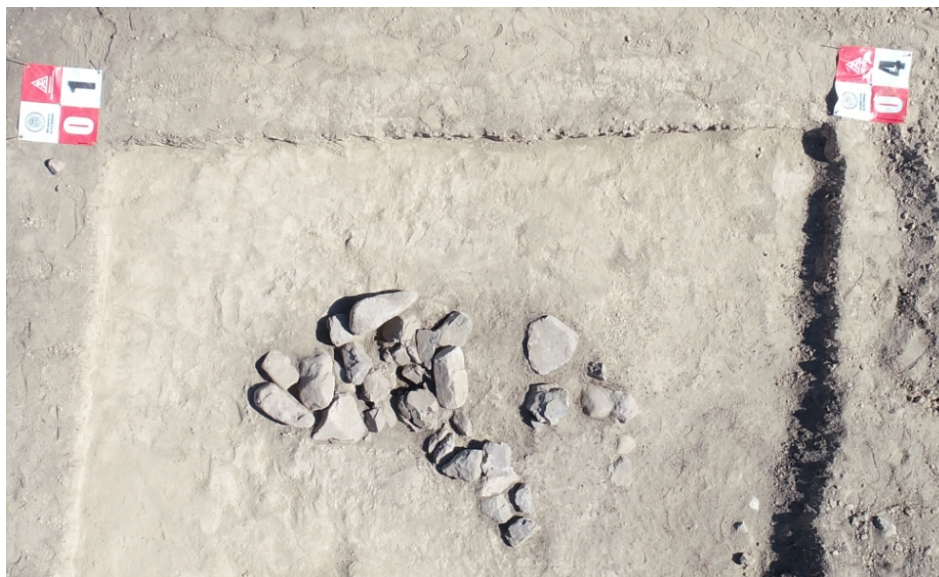

Рис. 32. Каменная конструкция объекта № А2 могильника Шубарат-1

Рис. 33. Объект № А3 могильника Шубарат-1 после окончания работ

В ходе раскопа, до глубины 1,65 м встречалась забутовка из окатанных речных валунов. Включая забутовку и входную яму, при раскопках было вынуто 90 крупных валуна (длиной от 0,3 м до 0,65 м, шириной от 0,2 до 0,5 м, толщиной от 0,1 до 0,25 м) и 15 средних (длиной от 0,24 до 0,45 м, шириной от 0,14 м до 0,25 м, толщиной от 0,1 м до 0,16 м). Ниже забутовки, до глубины 2,03 м фиксировалось глинистое заполнение. В восточной части входной ямы, на глубине 1,8 м зачищен окатанный валун (0,66×0,33×0,16 м), служивший перекрытием подбоя. В западной части входной ямы, на глубине 1,84 м было обнаружено скопление мелких камней овальной формы размерами 5,0×5,0 м.

Рис. 34. Объекты № А4, А5, А6, А7 могильника Шубарат-1

Рис. 35. Курган № 23 могильника Молалы до раскопа. Вид с востока

По стенкам входной ямы не удалось отследить следы подбоя. Далее, в северной стенке входной ямы, по всей ее длине было сделано углубление. В ходе раскопок была найдена человеческая фаланга, а близко к западной стенке, на расстоянии 0,05 м от северной стенки входной ямы, на глубине 1,78 м керамический сосуд.

Чтобы расчистить подбой с соблюдением норм безопасности, была сделана прирезка к северной стенке с размерами 2,7×0,9 м. Предварительно площадь раскопа в центре кургана была расширена до 2,2 м в ширину (итоговые размеры 3,0×2,2 м).

Рис. 36. Наземное сооружение кургана № 23 могильника Молалы после расчистки

Рис. 37. Входная яма и подбойная ниша кургана № 23 могильника Молалы с остатками погребенного и инвентаря

В ходе углубления в подбой, на уровне устья сосуда были обнаружены разбросанные кости человека (фаланги и мелкие фрагменты). На уровне дна сосуда, на глубине 1,95 м, восточнее от сосуда на 0,2 м было найдено каменное пряслице округлой формы. Далее, на глубине 2,03-2,07 м был обнаружен костяк человека, положенный в вытянутом положении на спине по оси ВЗ, ориентация западная, сохранность скелета достаточно хорошая. Череп расположен на левом боку, лицевая часть обращена к левому плечу, нижняя челюсть отошла от естественного местоположения и находится в горизонтальном положении перед лицевой частью черепа. Ребра и позвоночный столб, за исключением ряда перемещений, относительно целы, позвоночный столб имеет небольшое искривление вправо. Правая рука немного согнута в локтевом суставе и отставлена в сторону, левая рука у туловища, лучевая кость перемещена. Кисти рук отсутствуют на местах и разбросаны. Тазовые кости на месте, крестец немного смещен. Левая нога расположена прямо, правая смещена к левой и на этой ноге находится два камня – один крупный на бедренной кости, один средних размеров на берцовой, по всей видимости, это заклад подбойной ниши. Также скопление камней фиксируется и к западу от описанных двух. Кости стоп не на месте – перемещены и разбросаны (рис. 26, 27).

Вышеописанный керамический сосуд находится в 28 см к юго-западу от черепа, у стенки подбойной ниши. Сосуд представляет из себя кувшиновидное изделие закрытой и слабопрофилированной формы. Венчик слегка отогнут наружу, сечение венчика округлое. Дно сосуда круглое, однако приближено к плоскому. Толщина венчика 0,5 см. Диаметр сосуда по венчику 9,2 см, по тулову 12,5 см, высота 17 см. Декор отсутствует. Снаружи изделие в основном красного цвета, но есть участки, где сосуд имеет черный цвет, видимо, следы обжига или использования в быту. Изнутри сосуд красного цвета (рис. 28, 29).

Найденное в районе сосуда каменное пряслице в сечении плоское. В центре имеет сквозное отверстие. Диаметр изделия 4 см, толщина 0,8-0,9 см. Диаметр отверстия 0,6 см (рис. 30).

В ходе сбора костей скелета была найдена металлическая проколка (длина 3,2 см, толщина от 0,9 см до 0,3 см) (рис. 31). Дно подбоя отметке 2,03 м от уровня древней поверхности. При костяке иных предметов инвентаря не выявлено. Работы на объекте завершены. Курган рекультивирован.

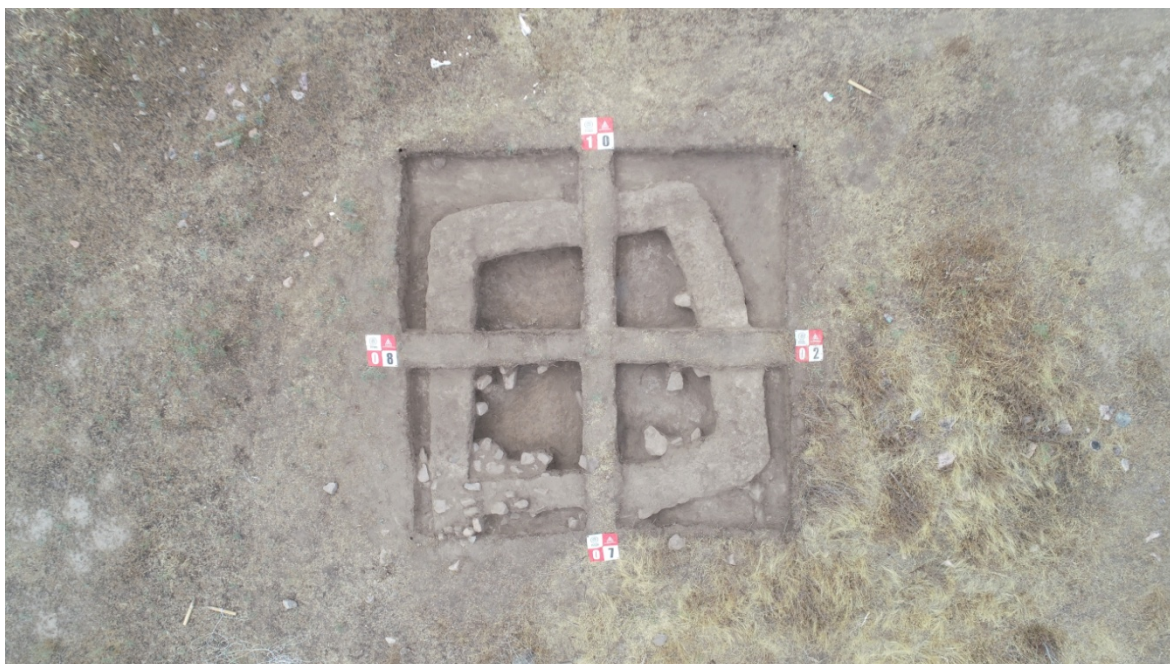

Рис. 38. Раскоп зимовки № 1 в пределах могильника Шубарат-1

Рис. 39. Монета российской империи из раскопа зимовки № 1

Рис. 40. Раскоп зимовки № 2 в пределах могильника Шубарат-1

Рис. 41. Раскоп зимовки № 3 у обрыва берега р. Шубарат

Объект № А2. Расположен в 18 м к востоку от кургана № У2, на краю оврага-промоины и восточная часть объекта разрушена им, да и в целом вся площадь имеет значительную деформацию – оплыв и размывие.

Остатки наземного сооружения ввиду мало информативности снесены полностью, на месте предполагаемого центра заложен квадрат-раскоп и произведена зачистка. По итогам этого выявлено скопление камней, как было предположено – это забутовка могильной ямы. На площади и вблизи данных камней также прослеживается пятно более темного цвета. Размеры забутовки – 1,7×0,7 м (рис. 32). После проведения всех документационных работ осуществлен раскоп по контурам камней. Заклад продолжался до глубины 0,6 м. На глубине 1,4 м выявлена материковая почва. По профилям входной ямы каких-либо следов подбоя не просматривалось, тщательная разведочная шурфовка стенок ямы также показали наличие лишь материковой почвы. По всей видимости, это кенотаф. Работы на объекте завершены. Раскоп рекультивирован.

Объект № А3. Находится в 37 м к западу-северо-западу от зимовки № 1, на другой стороне оврага-промоины. Расположена непосредственно на краю указанного оврага, и восточная часть

смыта им. Остатки наземной конструкции представляют собой концентрацию камней с достаточно сильной задренованностью. Размеры 2,2×2,4 м. По предполагаемому центру объекта по линии СЮ размечена стратиграфическая бровка шириной в 30 см, и осуществлен снос остатков наземного сооружения. По стратиграфическим профилям видно, что наземное сооружение состоит из двух слоев. После документации центральная часть бровки убрана и произведена зачистка дневной поверхности, по итогам следов могильной ямы и т.д. не прослеживалось. Заложена небольшая квадратная раскоп, и на глубине 20 см произведена повторная зачистка – зафиксирован материк (рис. 33). Можно предположить, что могильная яма была снесена оврагом или то, что данный объект является кенотафом. Работы на объекте завершены. Раскоп рекультивирован.

Объекты № А4, А5, А6, А7. Находятся на краю оврага-промоины, на северной части могильника, в 400 м к юго-западу от фермы «Шубарат». Представляют собой скопление сравнительно небольших каменных выкладок, некоторые из которых наслаиваются друг на друга (рис. 34). Осуществлена расчистка данных каменных выкладок.

Далее приведен раскоп выкладок. По итогам этих работ каких-либо внутримогильных конструкций и следов проведения обрядов захоронений не зафиксировано, по всей видимости, это не погребальные объекты, а, скорее всего, жертвенники, приуроченные к расположенным вблизи курганам.

Молалы.

Курган № 23. Расположен в 80 м к западу от элитарного кургана № 4 могильника Молалы, среди деревьев яблоневого сада, высаженного в конце 80-х годов XX века. Вследствие посадки сада и сопутствующих этому земляных работ, в том числе прокладка ирригационных арыков, нивелировки пространства между деревьями (как правило, использовавшихся в этой местности для посадки картофеля) наземное сооружение кургана практически снесено, и в момент текущих исследований представляло из себя смутно читаемые контуры каменной выкладки, густо заросшей низкорослыми кустами (рис. 35).

По оси СЮ размечена бровка, и заложена раскоп квадратных форм. По итогам раскопа и расчистки камней зафиксированы остатки периферийной кольцевой выкладки и остатки центральной конструкции. Далее осуществлена поэтапная уборка камней в ходе документации в плане и в разрезе. В результате на месте вышеотмеченной центральной структуры оконтурилась основа выкладки округлой формы. Для более четкого определения характера данной выкладки по видимому абрису заложена дополнительный раскоп и произведена расчистка – зафиксирована выкладка из двух параллельных рядов разновеликих камней, в центральной части имеется небольшое скопление камней, схожее с забутовкой могильной ямы (рис. 36).

Осуществлен раскоп по контурам выкладки и ориентируясь на характеристику грунта. По результатам раскопа, на глубине 1,4 м в северной стенке зафиксировано подбойная ниша, которая, основываясь на достаточную твердую структуру грунта, раскопана без сноса свода. В итоге в подбое зафиксированы разрозненные кости человека и плохой сохранности нож (рис. 37). Погребение тотально ограблено и судя по характеру еще в древние времена. При костяке иных предметов инвентаря не выявлено. Работы на объекте завершены. Курган рекультивирован.

Также параллельно исследовано 3 пункта жилищных и хозяйственных этноархеологии:

Зимовка № 1. Расположена в центральной части могильника Шубарат-1, в непосредственной близости от оврага-промоины – к востоку. Объект до раскопа представлял из себя площадь с размерами 11x10 м, подпрямоугольной формы, развалы стен делают строение объемнее. По площади зимовки был разбит раскоп с размерами 15x15 м, в общей сложности размечено 25 секторов, каждый сектор имел размер 3x3 м, с бровками 40 см (рис. 38).

Вид до раскопа. Зимовка 4-х камерная, расположение комнат по линии Север-Юг. Развалы стен имеют высоту до 80 см. Остатки стен южных комнат значительно выше остальных (80 см.), стены северных комнат до 40 см, т.е., высота развалов стен понижается с юга на север. Северные стены усилены камнями. Комплекс состоял из 4-х помещений, условно мы их назвали С-3, С-В, Ю-3, Ю-В, а также западина южнее юго-западной комнаты. Западина представляется нам как пристройка к основному строению.

Северную часть усадьбы окаймляет каменный заслон, состоящий из двух рядов уложенных камней большого размера. Раскоп Северных секторов по линии А1 – Д1 показал, что севернее данного заслона культурного слоя нет. Тогда как с западной, восточной и южной сторон вокруг всей жилой части присутствует глиняный накат – тонкая у краев дома, утолщающаяся в фундаменте строения полоса из глины.

В секторах А2-А4 была выявлена западная стена, до раскопа хорошо фиксированная валом. Стена примыкает к восточной бровке вышеуказанных секторов. Линия секторов А2 – А4 – завал стены, были зафиксированы кирпичи разной сохранности. В целом, следует отметить трудность фиксации сырцовых кирпичей как в развалах, так и в стене. Ширина стены 80 см, Составлена из двух рядов вдоль уложенных кирпичей.

В секторе А5, при снятии второго слоя был найден фрагмент ножа. Фрагмент рукояти треугольный, заостренный, длиной 4.5 см, изломанное лезвие имеет длину 5 см. В данном секторе было обнаружено несколько фрагментов керамического изделия, без следов штампа.

Сектора по линии Б2 – Б4, охватывают внутреннее пространство помещения С-3, и часть помещения Ю-3. Первое из которых устроено довольно интересным образом, когда северная стена, это каменный заслон, западная и южная стены сложены из сырца, а восточная перегородка каменная, продолжающаяся в секторе Б3 сырцом. Здесь также внутренние перегородки совпали с линией раскопа. В секторе Б3, под завалами стен, были обнаружены металлические предметы – проколка, гвоздь.

Сектор Б3, при зачистке, показал наличие нижних культурных слоев. При раскопе данного сектора, после снятия дернового слоя, развалов стены, слоя глины, которая является полом всей конструкции, было выявлено наличие подпольного покрытия. Подпольный настил представляет из себя 5-сантиметровый слой органических отходов жизнедеятельности животных.

Сектора В2, В3, Г2, Г3 составляют самое большое помещение размерами 6х5 м. В секторе В3, т.е. в южной части самой большой комнаты были обнаружены – цепь, для привязи скота, состоящая из трех колец; коленной связки, состоящей из кольца, прямоугольной железной плашки и закрученным в 1.5 оборота колечка, диаметром 1 см. Обнаружено большое количество остеологического материала, и 5 фрагментов фарфора, без опознавательных символов.

В перекрестии секторов Б4 и В4, до раскопа фиксировался большой наброс камней, предположительно по форме напоминавший очаг. После зачистки всей прилегающей к набросу территории не было обнаружено золы или следов огня. Среди камней были обнаружены металлические предметы – железный серп, дверной навес, это говорит о том, что наброс камней – это развал. Наброс не был снят, оставлен на последующие годы исследования.

Линия секторов Д1 – Д5, восточная сторона строения. В данных секторах фиксируется тонкий культурный слой. После снятия дерна на 15 см в глубину, фиксируется глиняный накат, обрамляющий всю конструкцию. В секторе Д 3, на поверхности вышеуказанного наката была обнаружена царская монета, номиналом 2 копейки, год выпуска 1901 (рис. 39). Это дает нам представление о датировке памятника, которую мы оцениваем до 1920-е гг. Примерную датировку также можно определить с помощью находок фарфоровых изделий, на которых сохранились штампы, в нашем случае, это посуда, изготовленная на фабрике братьев Кузнецовых, которая функционировала вплоть до начала XX в.

Северо-восточная часть сектора Д1 была занята всхолмлением, которое, в процессе расчистки попадающих в раскоп его частей, оказалось курганом с каменным панцирем.

Довольно интересным является сектор Б5, в котором выявлен южный угол всей усадьбы. Интересен он наличием камней на сырцовом фундаменте. Камни располагались не в хаотичном порядке, а составляли линию (50см) из двух рядов камней.

По итогам раскопочных работ на зимовке № 1, выявлено трехкамерное (по выявленным стенам и перегородкам) строение, составленное из сырцового кирпича и каменных плит разных размеров. Судя по находкам, и отсутствию очага, являлось хозяйственной частью большой усадьбы, которая продолжается западнее. Развалины строений находящихся западнее также четко выделяются в естественном рельефе, и имеют меньше камня в конструкции, что может наводить на мысль о ее жилом предназначении.

В процессе раскопа выявлено большое количество остеологического материала – кости овец и крс. По итогам исследований установлено, что зимовка относится к концу XIX – началу XX века.

Зимовка № 2, расположена в 40 м к югу от зимовки № 1. Заложено 4 квадрат раскопа (рис. 40). Исследована до материка, полученные материалы показали, что зимовка поздняя – 50-60-е годы XX века.

Зимовка № 3 (аварийная), расположена к западу от автотрассы Шамалган – плато Ушканыр, у края обрыва, на берегу пересохшей реки Шубарат,

Аварийная зимовка № 3 расположена на краю обрыва берега реки Шубарат, в 350 метрах западнее от одноименного могильника.

До раскопа представляла из себя одну глубокую западину, глубиной 1.3 м. Ярко выделяются северная и южная стены. Восточная сторона – вал полуокруглой формы. В 1.5 метрах от северо-восточного угла западины, углубление, вероятно, вход. Камни в строении внешних стен отсутствуют. Большая часть строения снесена проточными водами. В ходе рекогносцировочных работ, на склоне (обрыве) оврага, на уровне 1.5 м от вершины, был выявлен очаг, который изначально принят за керамический сосуд.

Был разбит раскоп 5х6 м исходя из размеров западины и валов. При раскопе стены фиксируются плохо, есть что-то нечто похожее на кирпичи в местах высоких валов. Мы склонны считать памятник полуземлянкой.

После снятия верхнего дернового слоя, на всем протяжении раскопа фиксируется темный, рыхлый грунт, по всем признакам – стены полуземлянки. После снятия рыхлого слоя, на уровне 40 см от дерна, выявлены камни, представляющие из себя, тянущиеся с юга на север две линии. Линия камней уходит западнее, к очагу, и в северо-восточном углу образует прямоугольное полое пространство. Вероятно, это система обогрева жилища.

Очаг – округлый в плане, диаметром 40 см, с плоским дном. Верхняя часть отсутствует, вероятнее всего, она также была округлой, похожей на тандырные печи. Материал изготовления очага – обожженная глина, толщиной 2.5 см. Стенки очага довольно хрупкие и ломкие, видны слои наложения глины. Дно покрыто зольным слоем и сажей, имеются два гладких, плоских камня, также с сажей (рис. 41).

По итогам археологических раскопок выяснено, что объект является землянкой казахского крестьянина-жатака, которая обживалась относительно непродолжительное время.

Исследованные погребально-поминальные и этнографические памятники все без исключения были аварийными или существовала угроза их уничтожения или повреждения техногенными и антропогенными факторами.

Комплекс защитных и превентивных мер, направленных на охрану историко-культурного наследия:

- осуществлены работы по укреплению стенок и засыпке (начиная с истоков) объемного оврага-промоины на территории могильника Шубарат-1:

- основной акцент был сделан на участки, в непосредственной близости от которых располагаются памятники этноархеологии и не исследованные в полевой сезон 2023 года погребально-поминальные памятники.

- в общей сложности засыпана территория оврага с протяженностью в 70 м и глубиной до 5 м.

- проведены переговоры по установке охранных табличек, согласно нормам и требованиям законодательства в области охраны историко-культурного наследия (ИКН), на всех ранее известных и новых памятниках:

- в ходе этого выяснено, что археологические памятники Шубарат и Молалы еще не внесены в реестр памятников местного значения, и в связи с этим подготовлен пакет документов согласно требованиям Закона Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» от 26 декабря 2019 года, № 288-VI ЗРК в исполнительный орган по охране историко-культурного наследия Алматинской области, с ходатайством о взятии данных памятников под непосредственный контроль, установке охранных знаков и осуществления иных предусмотренных указанным Законом мер по защите памятников археологии и этноархеологии;

- проведены лекции представителям исполнительной власти, правоохранительным органам о памятниках этой местности, о законодательстве и мерах охраны и защиты:

- согласно официальным письмам от организации исполнителя прочитаны расширенные лекции на тему «Законодательство РК в сфере охраны историко-культурного наследия, разрешительные документы на проведение исследований, меры установления и привлечения к уголовно-административной ответственности участников незаконных изысканий в области историко-культурного наследия» представителям местных правоохранительных органов и сотрудникам Иле-Алатауского национального парка;

- отправлены официальные письма от организации исполнителя - «О необходимости сохранения памятников истории и культуры» во все соответствующие инстанции:

- всем собственникам земельных участков и землепользователям, на территории которых располагаются археологические памятники Шубарат-1, Шубарат-2, Шубарат-3 и Молалы.

- все собственники земельных участков и землепользователи, на территории которых располагаются археологические памятники ознакомлены со статьей 37 Конституции Республики

Казахстан, гласящей, что «Граждане Республики Казахстан обязаны заботиться о сохранении исторического и культурного наследия, беречь памятники истории и культуры», со Статьей 26 вышеприведенного Закона Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 288-VI;

- розданы контакты инспекции по охране памятников с просьбой сообщать им и в органы правопорядка при фиксации фактов хозяйственно-производственных или археологических работ на памятниках без установленных законодательством разрешительных документов (наглядно ознакомлены с перечнем и с оригинальными образцами:

Проведен объезд всех ферм и крестьянских хозяйств, отделов лесничества и пунктов частной охранной службы, вблизи которых находятся уже известные и нововыявленные памятники археологии и этноархеологии, с подробным разъяснением Законодательства РК, в первую очередь с вышеприведенной статьей 37 Конституции Республики Казахстан.

Наглядно показаны оригинальные образцы документов, дающих право на проведение археологических работ на памятниках историко-культурного наследия и переданы копии этих документов для сличения в случае необходимости.

Также местные жители, в первую очередь сотрудники всех вышеуказанных служб и учреждений государственного и частного характера ознакомлены с тем, что согласно Законодательству РК предусмотрена уголовная и административная ответственность за незаконные археологические раскопки, хищение, торговлю, повреждение и уничтожение памятников истории и культуры РК (ст. 193, 196, 294, 295 УК РК; ст. 145 Кодекса РК об адм. правонарушениях).

По итогам осуществленных научно-исследовательских работ проведен комплекс лабораторно-камеральных исследований по обработке полученных материалов методами естественных наук. Произведена полная предварительная обработка всех материалов археологических изысканий:

Полученный комплекс материалов с трех исследованных пунктов жилищных и хозяйственных этноархеологии тщательно обработан – все материалы типологизированы по материалу изготовления, хозяйственно-бытовому назначению и прочим ключевым признакам.

Произведена предварительная камеральная обработка всех полученных материалов – консервация и начальная реставрация металлических изделий, поделок из фарфора, кости и керамики.

Отобраны наиболее примечательные образцы для лабораторных исследований – монета Российской империи 1901 года, фарфор фабрики Кузнецова, специфические изделия из металла – ножи, серп, фрагменты казана и др.

Остеологический материал зимовок, состоящий в основном из костей животных разного характера и степени сохранности переданы в лабораторию ИА им. А.Х. Маргулана.

Лабораторно-камеральный анализ полученных данных из зимовки № 1 указывает на достаточно ранний характер – судя по вышеперечисленным отдельным находкам, а именно монете 1901 года, фарфору, производство которого было в промежутке со второй половины XIX и начала XX века, данная зимовка функционировала в указанный период.

Материалы зимовки № 2, которая располагается в 40 м к югу от первой, показывают достаточно поздний характер – все обнаруженные материалы (металлические изделия, фарфор) указывают на то, что зимовка функционировала во второй половине XX век – конкретно 50-60-е годы. На это помимо лабораторно-камеральных данных косвенно указывают свидетельства местного пастуха 1956 г.р. – со слов которого в указанный период в этой местности была небольшая ферма.

Зимовка № 3 (аварийная), расположенная у обрыва, на берегу пересохшей реки Шубарат, по итогам археологических раскопок оказалась землянкой казахского крестьянина-жатака, которая обживалась относительно непродолжительное время.

Землянка дала небольшой практический материал, также более близкий к современности – фрагмент казана и печь с глиняной обмазкой, напоминающая небольшой тандыр.

Лабораторно-камеральная обработка найденных в пределах зимовки № 3 артефактов и элементов быта показала, что она соотносима к середине XX столетия.

По итогам археологических исследований погребально-поминальных сооружений сакского и сако-уйсунского времени также получен ряд важных материалов, требовавших лабораторно-камеральной обработки.

Антропологический материал:

Три погребально-поминальных объекта – курганы № А1, К1 и У2 могильника Шубарат-1 показали наличие погребений *in situ*, т.е. непогребенных.

В погребении кургана № У1 могильника Шубарат-1 и в объекте № 23 могильника Молалы зафиксированы перемешанные вследствие ограбления и действия крупного грызуна разрозненные кости человека.

Все костяки и костные останки были изъяты с соблюдением всех требований полевой археологии и подвергнуты предварительной камеральной обработке:

- очищены от грунта и иных инородных материалов без применения химических средств, аккуратно упакованы и переданы в настоящий момент для антропологических исследований ученым-антропологам ИА им. А.Х. Маргулана КН МНиВО РК.

- отдельные элементы органических материалов из погребений переданы для проведения радиоуглеродного анализа по С14.

Помимо антропологического материала, в погребениях курганов могильника Шубарат-1 выявлены керамические сосуды:

Курган № А1, содержал два сосуда из керамики – чаша со следами копти и горшковидный малый сосуд с обломанной ручкой;

Курган № К1, содержал один кувшиновидный малый сосуд;

Курган № У2, также содержал один кувшиновидный малый сосуд.

Весь керамический материал был подвергнут лабораторно-камеральной обработке: очистка и укрепление наиболее хрупких частей неагрессивными клеящими материалами. Содержимое сосудов было изъято и упаковано в отдельные емкости для передачи в соответствующие лаборатории для анализа содержимого – вид предполагаемой пищи, возможный палинологический материал и мн. др. Сосуды после предварительной тщательной обработки упакованы и переданы для узкопрофильного исследования также специалистам ИА им. А.Х. Маргулана КН МНиВО РК.

Несколько фрагментов керамики было обнаружено в погребении кургана № 23 могильника Молалы, также в ходе разведочно-поисковых работ в рамках проекта специализированной научной группы обнаружен подъемный материал в виде фрагментов красноглиняной керамики.

Указанный материал также после лабораторно-камеральной обработки был передан специалисту для более подробных анализов.

Предварительный лабораторно-камеральный анализ керамического материала с могильника Шубарат-1 показал близость сосудов к аналогичным изделиям Жетысу IV-III веков до н.э. (Агеева, 1959: 83; 1960: 28; Тулегенов, Чекин, Султаниярова, 2019: 34).

Кроме всех описанных материалов, в кургане № А1, внутри чашевидного керамического сосуда обнаружен небольшой «мясной» нож, ножевидное изделие также найдено в погребении кургана № 23 могильника Молалы – крайне плохой сохранности, небольшое изделие из железа также найдено в погребение кургана № К1 – сильно коррозированное небольшое изделие «когтевидной» формы, возможно, пронизь или иной подобный элемент одежды либо прически.

Все металлические изделия после проведения камеральных консервационных работ подготовлены к передаче в профильные лаборатории.

Также в погребении кургана № К1 найдено каменное пряслице – стандартной округлой формы и размеров. Очищено и подготовлено к сдаче в профильную лабораторию трасологического направления.

Материалы проведенных археологических научных изысканий находят аналогии в широком кругу памятников сако-уйсунского времени Жетысу (Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов, 1989: 57-61; Трифонов, 1989: 45-49; Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов, 2016: 10–19; Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов, Иванов, 2019: 99-108).

На основании проведенных предварительных аналитических работ исследованные памятники датируются IV-III веками до н.э.

Список литературы

Агеева Е.И. Курганные могильники ранних кочевников северо-восточной части Алма-Атинской области // Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1959. Вып. 3. С. 80–85.

Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Труды ИИАЭ. Т.12. Алма-Ата, 1961. С. 21-40.

Кариев Е.М., Бесетаев Б.Б. Мониторинг состояния археологических памятников Шубарат и Молалы в 2021 году // Материалы международной археологической научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2022» / Отв. ред. Т.Б. Мамиров (12-13 апреля 2022 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. С. 246-254.

Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов Ю.И. Новые памятники сакского времени близ г. Алма-Аты // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. Кемерово: Изд-во КемГУ, 1989. Ч. 1. С. 57–61.

Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов Ю.И. Курганные могильники Шубарат и Молалы (краткая характеристика и культурно-хронологический анализ) // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур. Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2016. С. 10–19.

Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С. Коллекция предметов вооружения сакского времени из могильников Молалы и Шубарат // Теория и практика археологических исследований. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2019. № 1 (25). С. 99-108.

Трифонов Ю.И. К вопросу об археологических критериях социальной стратификации восточносемиреченских саков (по материалам могильника Молалы I) // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. Кемерово: Из-во КемГУ, 1989. Ч. 1. С. 45-49.

Тулегенов Т.Ж., Чекин А.Г., Султаниярова А.Ж. Атрибуция и культурная интерпретация коллекции керамики сакской эпохи из фондов государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. 2019. № 43 (95). С. 31-38.

**Два кинжала V в. до н.э. из урало-казахстанских степей
с зооморфно декорированными навершиями**

В 1980 г. Р.Б. Исмагилов (1949–2014) в Урало-Казахстанском регионе степей выделил группу железных клинков скифского времени с навершиями, декорированными гравировкой зооморфными персонажами в позиции геральдического противостояния. В эту группу 44 года назад Р. Б. Исмагилов (табл. 1, 1) включил пять находок: 1) кинжал из урочища Висимская дача на р. Каме, 2) меч, зафиксированный в 1972 г. в г. Белебей, 3) кинжал, найденный в 1971 г. у с. Бишкуль Северо-Казахстанской области, 4) кинжал с зооморфным навершием, найденный в 1972 г. на землях совхоза «Дёма» Миякинского р-на в юго-западной Башкирии и 5) кинжал, найденный в результате археологических раскопок К. А. Акишевым (1924–2003) (табл. 1, 3) в 1956 г. в кургане 1, погребении 1 могильника Айдабуль II Зерендинского района Кокчетавской области Казахстана в рожковидном навершии которого под слоем коррозии Р. Б. Исмагилов предполагал наличие гравированных зооморфных изображений (Исмагилов, 1980: 224–227). Эту серию клинкового оружия в основном V в. до н.э. мне удалось расширить к 2023 г. до десяти экземпляров (Зуев, 2024: в печати) (табл. 1, 2). В этой статье речь пойдёт о двух кинжалах. Один из них был найден ещё в XIX в. в Оренбургском Зауралье и ныне хранится в Алматы. Другой, был найден в результате раскопок 1950 г. в Западном Казахстане в Заволжье и хранится в настоящее время в Самарском краеведческом музее.

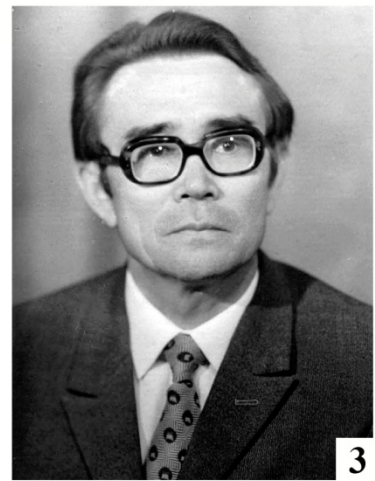
Кинжал, найденный у с. Воскресенского. Найденный в 1897 г. у с. Воскресенского Челябинского уезда Оренбургской губернии, кинжал тридцать лет хранился в фондах Музея Оренбургской учёной архивной комиссии (табл. 4, 1). В 1911 г. его сфотографировал для «Описания музея...» В. Я. Толмачёв (1873–1942) (РО НА ИИМК РАН. Ф. 3. Д. 741. Л. 33. Табл. XVII) (табл. 1, 4). Благодаря этому кинжал стал известен академику М. И. Ростовцеву (1870–1952). Он счёл его аналогом кинжалу, найденному у с. Новая Богдановка Оренбургского уезда, только «в более грубой трактовке» (Ростовцев, 1918: 58)⁴. Навершие же богдановского кинжала (который Ростовцев (табл. 1, 5) называл клинком «типа второй разновидности скифских мечей с сердцевидной крестовиной и с навершием в виде деформированной волюты, трактованной, как две сходящиеся птичьи головы, и с рукоятью, разделённой на три параллельные полосы, из которых две крайние приподняты и обрамляют среднюю вдавленную, иногда заполненную звериным или геометрическим орнаментом; крайние полосы иногда трактованы как витые стержни» (Ростовцев, 1918: 57, 58), позже назовут клинками типа Солоха⁵.

---

⁴ «Меч Оренбургского музея № 2439, найденный на пашне около с. Новой Богдановки Калининской станицы (см. Толмачёв. Описание... Табл. XVI); тот же несколько изменённый тип мы имеем и в мече того же музея № 2393 (раскопки 1897 г. около с. Воскресенского Челябинского уезда), Толмачёв, табл. XVII. Первый из этих мечей особенно близок к мечам степной приднепровской группы тем, что на ручке его мы имеем двух лежащих зайцев, на крестовине (сердцеобразной) изображения двух птиц. Наконец, сюда же относится кинжал Оренбургского музея с рукояткой из двух голов грифонов, сопоставленных затылками (№ 2889, Толмачёв, табл. XV, найден на пашне около с. Ильинского Белозёрской станицы) и меч или кинжал из музея Саратовской архивной комиссии, найденный около с. Даниловки (рукописные заметки А. А. Спицына)» (Ростовцев, 1925: 607, 608).

⁵ К этому же «второму» типу скифских клинков М. И. Ростовцев относил в 1918 г. и кинжал, найденный у с. Ильинского в Оренбуржье (Ростовцев, 1918: 58).

Таблица 1: 1 – Рамиль Бакирович Исмагилов (1949–2014); 2 – Вадим Юрьевич Зуев (1964); 3 – Кемаль Акишевич Акишев (1924–2003); 4 – Владимир Яковлевич Толмачёв (1873–1942); 5 – Михаил Иванович Ростовцев (1870–1952); 6 – Александр Андреевич Спицын (1856–1931); 7 – Анна Георгиевна Максимова (1923–2002); 8 – Дмитрий Яковлевич Самоквасов (1843–1911); 9 – Константин Фёдорович Смирнов (1917–1980)

Таблица 2: 1 – Борис Анатольевич Литвинский (1923–2010); 2 – Вальдемар Гинтерс (1899–1979); 3 – Марина Глебовна Мошкова (1929); 4 – Владимира Гавриловна Петренко (1930); 5 – Борис Николаевич Граков (1899–1970); 6 – Александр Дмитриевич Тауров (1955); 7 – Алексей Геннадьевич Гаврилюк (1965–2003); 8 – Денис Афанасьевич Топал (1971); 9 – Игорь Васильевич Синецын (1900–1972)

Таблица 3: 1 – Серафима Ивановна Капошина (1907–1978); 2 – Виталий Николаевич Васильев (1963); 3 – Николай Евгеньевич Берлизов (1963); 4 – Анатолий Степанович Скрипкин. (1940–2021); 5 – Сергей Юрьевич Гуцалов (1959); 6 – Константин Владимирович Чугунов (1961)

После издания фотографии кинжала, найденного у с. Воскресенского в книге М. И. Ростовцева 1918 г. он почти на 40 лет выпадает из поля зрения археологов. Его вновь публикует в 1956 г. А. Г. Максимова (1923–2002), как находку из Западного Казахстана, неизвестного происхождения (табл. 4, 2). Она следующим образом описала этот кинжал: «Железный кинжал (место находки неизвестно, инв. № КП 2276/5). Ручка как бы разделена на три равных части, центральная часть её орнаментирована ёлочным прорезным рисунком, заключённым между двумя параллельными линиями. Боковые части гладкие. Навершие подпрямоугольной формы с выступами по сторонам и тремя прямоугольными сквозными отверстиями в середине (сильно перержавевшее). Перекрестье полуовальной формы, обращённой овалом вверх, и по краю орнаментировано косыми насечками» (Максимова, 1956: 256, 257. Табл. II, 4). А. Г. Максимова (табл. 1, 7) сопоставила этот кинжал с кинжалами из коллекции ГМИИ (неизвестного происхождения), кинжалом, найденным у с. Пиликовка Елецкого района Орловской области, рукоятью кинжала неизвестного происхождения из коллекции Государственного Исторического музея и рукоятью меча из урочища Стайкин Верх раскопок Д. Я. Самоквасова (1843–1911) (табл. 1, 8). (Максимова, 1956: 257).

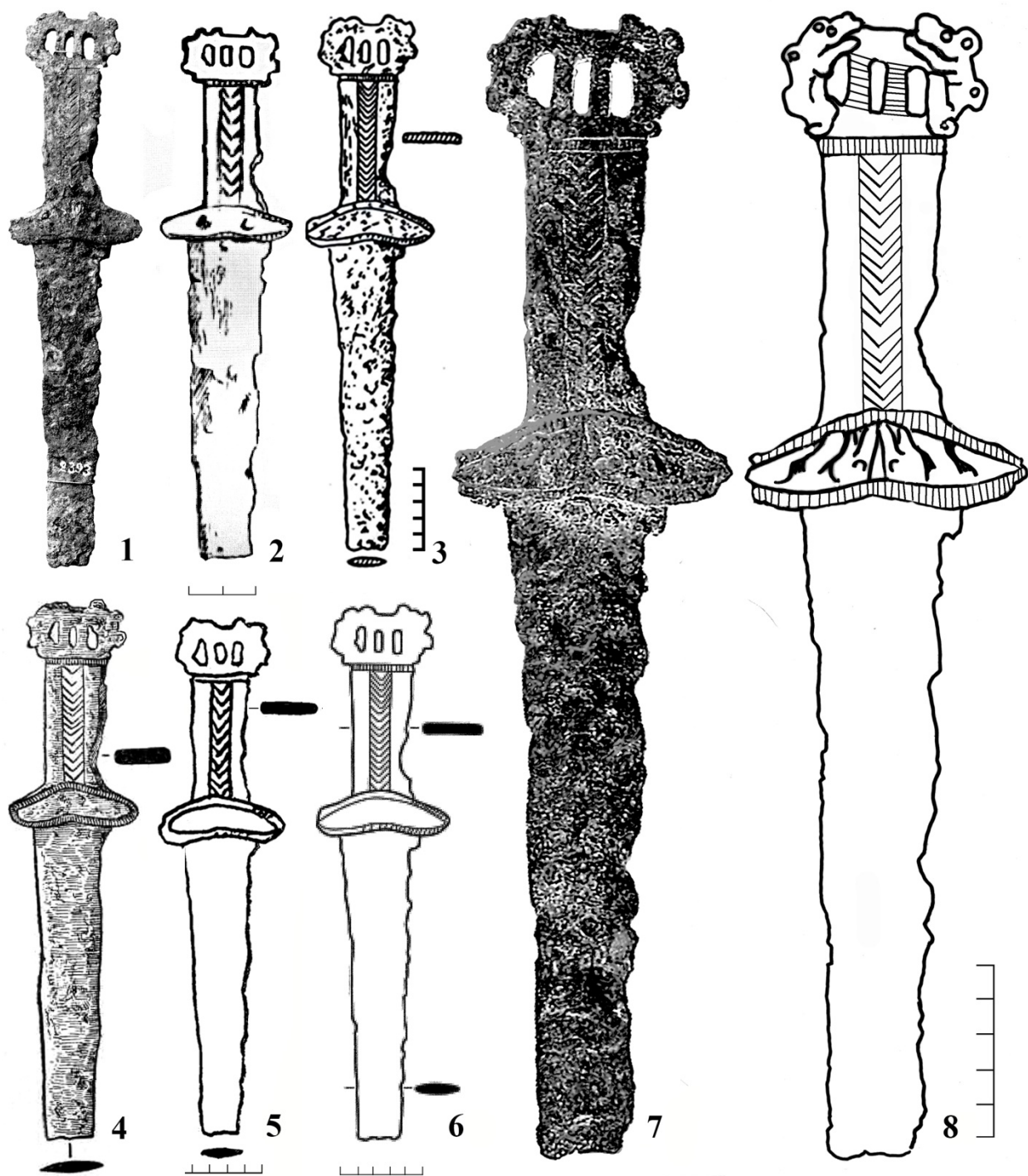

Таблица 4: Кинжал, найденный у с. Воскресенского в 1897 г. 1 – фотография В. Я. Толмачёва (1911); 2 – рисунок А. Г. Максимовой (1956); 3 – рисунок К. Ф. Смирнова (1961); 4 – рисунок Б. А. Литвинского (1968); 5 – рисунок А. Г. Гаврилюка и А. Д. Таурова (1993); 6 – Рисунок Д. А. Топала (2017); 7 – современная фотография; 8 – прорисовка В. Ю. Зуева (2023)

О том, что в Алматы хранится кинжал, найденный в 1897 г. у с. Воскресенского, догадался К. Ф. Смирнов (1917–1980) (табл. 1, 9), готовя свою монографию по вооружению савроматов. Он писал: «Схема навершия меча, найденного около с. Воскресенское Челябинского уезда, по М. И. Ростовцеву, такая же, как в Новой Богдановке, но трактованная более грубо. Вероятно, именно этот меч ныне хранится в Центральном музее Казахской ССР (г. Алма-Ата) под № КП 2276/5. Его плоское ажурное навершие представляет известную схему когтей или лап орла, соединённых перекладиной; плоская ручка в средней части украшена ёлочным орнаментом, сделанным насечкой; под навершием и по краям узкого бабочковидного перекрестья также

имеется орнамент из тонких поперечных насечек; треугольный клинок меча в нижней части обломан. Длина сохранившейся части меча 30 см» (табл. 4, 3) (Смирнов, 1961: 22) ⁶.

Уточнение провенанса кинжала, хранящегося в Алматы, не сразу было воспринято всеми исследователями. Так, Б. А. Литвинский (1923–2010) (табл. 2, 1), анализирувавший типы железных кинжалов предгорий «Крыши мара» в 1968 и 1972 г., упорно приводил как аналог «савроматским кинжалам» из Приуралья с когтевидным навершием кинжал, найденный неизвестно где в Казахстане и хранящийся в музее Алматы (табл. 4, 4), следуя атрибуции А. Г. Максимовой (Литвинский, 1968: 82–83. Табл. 3, 4; Литвинский, 1972: 116, 119. Табл. 41, 4).

Очень важным мне представляется уточнение терминологического понятия меча и кинжалы переходного типа, к которым очень часто относят клинки с декором рукояти, подобной воскресенскому кинжалу. Это понятие об оружии ввёл М. И. Ростовцев, анализируя в 1918 г. генезис «оренбургских» мечей и кинжалов с серповидным навершием и прямым перекрестьем. К. Ф. Смирнов, развивая после В. В. Гинтерса (1899–1979) (Ginters, 1928) (табл. 2, 2), эволюционные идеи генезиса клинкового вооружения скифо-сарматской эпохи, на материалах Приуралья и Поволжья тоже много внимания уделил понятию клинков переходного типа. Но между этими терминами Ростовцева и Смирнова есть очень большое сущностное различие. М. И. Ростовцев, говоря о «втором» или переходном типе клинкового оружия, имел в виду все вариации мечей и кинжалов скифской эпохи, смотря на процесс развития клинкового оружия как на категорию развития общего скифо-сарматского мира по сути всего Евразийского степного пространства. К. Ф. Смирнов, как и М. Г. Мошкова (табл. 2, 3), использовали понятие переходного типа оружия строго в рамках концепции своего учителя Б. Н. Гракова (1899–1970) (Граков, 1947: 101–121) единой и этнически, и культурно, савромато-сарматской общности в исторической реальности которой они не сомневались. У М. И. Ростовцева была свобода выбора: сарматское вооружение – это культурно самостоятельное явление, или результат эволюции скифских традиций. Он с оговорками, выбрал гипотетически второй вариант поисков, поскольку он ставил перед собой задачу впервые в науке нарисовать общую картину культурной смены эпох. Последователи Б. Н. Гракова исходили из принципиально иной парадигмы культурной эволюции «савромато-сарматского» оружия. У них изначально отсутствовала альтернатива, при которой линии развития клинкового вооружения разного времени могут прерываться, потому что их создатели и носители могут принадлежать разным культурам, чисто хронологически сменяя друг друга в регионе Приуралья и Поволжья. Такого дискретного варианта развития культуругенеза ни К. Ф. Смирнов, ни М. Г. Мошкова (1929), ни их ученики и последователи более позднего времени не могли и помыслить. Для М. И. Ростовцева такая свобода мысли была естественна: как профессиональный историк древнего мира, компетентный в трактовке нарративной греческой литературной традиции, он хорошо понимал, что савроматы и сарматы, которых с лёгкой руки Б. Н. Гракова (табл. 2, 5) в советской научной литературе стали считать чуть ли не единым народом в двух разных эпохах, эти этносы были абсолютно различными и во временном, и в географическом, и в культурном отношениях. А для К. Ф. Смирнова, М. Г. Мошковой и их учеников и последователей граковское «тождество савроматов и сарматов» было аксиоматично. И поэтому в сфере военного дела кочевников Приуралья и Поволжья VI–II в. до н.э. понятие переходный тип клинков был понятием, связанным с объяснением того, как в рамках единой культурной традиции трансформируются мечи и кинжалы скифского времени в прохоровский тип клинков сарматского времени. Для учеников Б. Н. Гракова его раскопки курганов на Алебастровой горе под Оренбургом (Граков, 1929: 145–155) являлись убедительным доказательством того, что кинжалы прохоровского типа сосуществуют в IV в. до н.э. с более ранними клинками скифских типов. Правда, ни Б. Н. Граков, ни его ученики не публиковали этого комплекса – всё держалось только на декларативном заявлении мэтра (Зуев, 2021: 14–58). Но авторитет создателя гипотезы о женоуправляемых савромато-сарматах был непререкаем. И в литературе об оружии, со ссылкой на преемственность от М. И. Ростовцева, прочно вошла эволюционная схема трансформации клинков скифского типа с бабочковидным перекрестьем и брусковидным навершием, через переходный тип мечей и кинжалов (перекрестье брусковидное, сломанное под тупым углом, или дуговидное; навершие или прямое, или «когтевидное»), в стандартный прохоровский тип клинков с прямым перекрестьем и серповидным брусковидным навершием, которое имеет перспективу со временем загнуться в кольцо. Эта эволюционная схема

⁶ Та же атрибуция кинжала, но уже без тени сомнения, см.: Смирнов, Петренко, 1963: 17. Кат. № 210. Табл. 11, 32.

стала почти что классической и безальтернативной в трудах археологов советской эпохи. Но к рубежу столетий стали накапливаться вопросы и сомнения, так как всем стал очевиден парадокс: кроме единственного примера с декларацией Б. Н. Гракова о находках в кургане 3 могильника на Алебастровой горе, мечи и кинжалы прохоровского типа нигде больше не совстречались в одном комплексе с мечами и кинжалами «переходного» типа IV в. до н.э. (Зуев, 1998: 143–150). Несмотря на то, что в археологии были хорошо изучены сотни погребений скифского времени и тысячи – сарматского.

В 1993 г. модернизировать схему эволюции мечей и кинжалов савромато-сарматского времени (здесь важен именно акцент на стыковке хронологически разных периодов) попытались два археолога из Челябинска А. Д. Таиров (1955) (табл. 2, 6) и А. Г. Гаврилюк (1965–2003) (табл. 2, 7). Оба исследователя являлись убеждёнными сторонниками линии эволюции прохоровских мечей и кинжалов из клинков предшествующего времени. Они считают, что прав был М. И. Ростовцев, который наметил это направление поисков в виде процесса эволюционной трансформации перекрестий из бабочковидной формы через переходную, согнуто дугой полосы (вариант – сломанное под тупым углом) в прямое перекрестье. А навершия из прямого бруска через переходные формы когтевидных наверший переходят в серповидно изогнутый брусок. Но если старшее поколение сарматологов советской эпохи верило Б. Н. Гракову, что как в случае с материалами кургана 3 могильника Алебастрова гора – в конце IV в. до н.э. происходит сосуществование клинков переходной формы с ранними образцами прохоровских кинжалов, то для А. Д. Таирова и А. Г. Гаврилюка «причины появления слегка изогнутого навершия и механизм влияния одной модели навершия на другую, до этого существовавшую совершенно отдельно, остаются неясными» (Гаврилюк, Таиров, 1993: 76).

И на роль одного из прототипов всего этого эволюционного процесса метаморфоз с мечами и кинжалами, А. Д. Таиров и А. Г. Гаврилюк выбрали как раз кинжал, найденный у с. Воскресенского (табл. 4, 5). Видя, что абрисные рисунки этого кинжала «дают форму широкой плоской серповидно загнутой пластины с тремя прорезьями», они решили, что это не классическое когтевидное навершие скифского типа, а его вырождение, абстракция, или примитивизация скифского художественного образа. И что в нём важно не подобие когтевидности, а идея согнутости в дугу, которая, как они полагают, победило скифские зооморфные традиции и упростилось впоследствии до согнутого серпом бруска навершия клинков прохоровского типа (Гаврилюк, Таиров, 1993: 85. Рис. 5).

На эту идею челябинских археологов обратил внимание Д. А. Топал (1971) (табл. 2, 8), рассматривая пределы распространения скифских клинков типа Солоха (Топал, 2017: 299–353). Говоря о находке кинжала у с. Воскресенского, он пишет: «Вероятно, одной из самых восточных находок мечей типа Солоха, может считаться акинак, найденный у с. Воскресенское... Примечательно, что у этого экземпляра навершие стилизовано до неузнаваемости и «когтевидное» оформление сведено к трём отверстиям в навершии. Это свидетельствует о том, что оформление мечей типа Солоха “не законсервировалось, а продолжало эволюционировать в сторону примитивизации декора” по мнению А. Г. Гаврилюка и А. Д. Таирова» (табл. 4, 6) (Топал, 2017: 322).

Необъяснимое по механике влияния наверший переходного и прохоровского типов для А. Д. Таирова и А. Г. Гаврилюка объяснил я своими работами, указав и отсутствие таких случаев в археологии, и подробно доказав ошибочность утверждения Б. Н. Гракова, что в погребении кургана 3 на Алебастровой горе такое сочетание скифского акинака с почковидным перекрестьем и кинжала прохоровского типа имело место (Зуев, 1998: 143–150; Зуев, 2004: 212–213, 220; Зуев, 2021: 14–58). Нет никаких реальных оснований и для предположения А. Д. Таирова и А. Г. Гаврилюка о таком переходе от клинков скифского времени к сарматской модели холодного оружия путём вырождения в абстракцию зооморфных мотивов декора наверший.

Дело в том, что все, кто после В. Я. Толмачёва писал о кинжале, найденном в 1897 г. у с. Воскресенского, не работал с ним *de visu*. И все суждения как о форме навершия кинжала, так и о его типологии, делались на основе абрисного рисунка, выполненного К. Ф. Смирновым с фотографии из книги М. И. Ростовцева 1918 г. (Смирнов, 1961: 22. Рис. 4, 6). А между тем декор рукояти кинжала более сложен, чем предположение о когтевидной схеме навершия кинжала типа Солоха. Рукоять и клинок кинжала откованы из единой железной полосы. Бабочковидное перекрестье накладное. Отковано отдельно из двух полос, прокованных на плечиках кинжала. Навершие прорезное. Трактуют в виде двух фигурок хищных животных (кошачьей породы?) геральдически противостоящих друг другу (табл. 4, 8). У них кружочками выделены глаза, уши,

плечевые мышцы и свёрнутый колечком кончик хвоста. Вертикальные перемычки прорезного навершия между фигурками покрыты горизонтальными насечками. Под фигурками набит горизонтальный пояс с вертикальной штриховкой. Ствол рукояти, подпрямоугольный в сечении, разделён с двух сторон кинжала на три колонки. Срединная колонка покрыта ёлочным орнаментом, нанесённым углом вниз. Перекрестье имеет по краю горизонтальный кант с вертикальной штриховкой. Крылья перекрестья заполнены изображением двух хищных животных, соприкасающихся головами и расположенных сверху лапами. Клинок имел динзовидную в сечении форму. Клинок был шире рукояти кинжала. Его плечики скрывает бабочковидное перекрестье без чётко выделенного угла по середине клинка. Клинок сильно обточен. Имеет многочисленные зазубрины. Остриё и часть клинка (около 1/3 длины) обломаны в древности. Он имел равностороннюю форму вытянутого треугольника, плавно сужающегося к острию кинжала. Размеры: Общая сохранившаяся длина кинжала – 384 мм. Длина сохранившегося клинка от перекрестья посередине – 190 мм. Длина рукояти с навершием и перекрестьем – 140 мм. Высота навершия – 40 мм. Ширина навершия – 60 мм. Ширина рукояти – 35 мм (10+13+12 мм). Ширина перекрестья – 82 мм. Высота перекрестья – 25 мм. Ширина клинка под перекрестьем – 48 мм. Реконструируемая длина кинжала 570 мм (табл. 4, 7).

Отрицая полностью вариант эволюционного развития прохоровских мечей и кинжалов из форм оружия предшествующего времени, я удивляюсь одному обстоятельству, которое никогда не приходило в голову сторонникам идеи трансформации через переходные формы выстраивать «генетические линии» эволюции оружия скифского времени в оружие сарматского времени – а зачем это было нужно кочевникам? Какой практический смысл был в этом процессе, круто менявшим всю технологию производства клинкового оружия? Ведь эта идея сгибания и разгибания отдельных элементов оформления рукоятей по сути нужна была не ранним кочевникам, а их современным исследователям, чтобы доказать культурную преемственность двух совершенно разных технологически культур, разных миров, истории культуры кочевых народов, близость которых только гипотетична в истории и декларируема.

Когда эту идею с эволюционной трансформацией клинков скифского облика через переходную форму в клинки сарматского типа сформулировал М. И. Ростовцев, он находился в самом начале изучения материальной культуры сарматов. И сформулировав эту гипотезу, он честно писал, что возможна и альтернатива – что изготовление клинков скифского облика и изготовление сарматского холодного оружия может быть совершенно разными культурными традициями, никак не связанными между собой. (Ростовцев, 1918: 61). Но сарматологи нашей большой страны настолько увлеклись первой гипотезой академика, что более 120 лет упорно идут по ложному пути, создавая никак не работающие классификационные схемы клинкового оружия и силясь объяснить чисто теоретически (почти никто из эволюционистов даже не знает, как вести себя в кузнице – не то, чтобы ковать оружие), как одна форма клинков с течением времени трансформировалась в другую, совершенно забывая, что мечи и кинжалы – это не биологически развивающиеся существа. Это продукты материального производства, созданные в конкретных культурных контекстах своего времени и остающиеся предметами вооружения людей только своего времени и культуры.

Кинжал, найденный в могильнике Кара-Оба у с. Джангала, в кургане 11, погребении 1.

Описывая кинжал, найденный у с. Воскресенского в 1897 г. необходимо кратко упомянуть и очень близкий ему по внешнему очертанию навершия кинжал, найденный в 1950 г. при раскопках курганов могильника Кара-Оба на левом берегу р. Малый Узень в 6 км. к востоку от пос. Джангалы в Западном Казахстане экспедицией под руководством И. В. Сеницына (1900–1972) (табл. 2, 9). В могильнике, состоящем из 40 насыпей было раскопано, как один из наиболее ранних комплексов скифского времени, погребение 1 в кургане № 11. «Могила прямоугольной формы, ориентирована длинной стороной по линии восток – запад. Вокруг неё на горизонте было сосредоточено большое скопление угля и золы – остатков сгоревшего здесь костра. На дне могилы скелет погребённого лежал на спине, вытянуто, головой на запад.

Датирующими погребение являются предметы вооружения – железный меч, копьё и бронзовые наконечники стрел. Железный меч (акинак) имеет типичную форму скифских мечей. Общая длина его около 50 см (конец обломан). Полоса плоская с обеих сторон. Ширина её у перекрестья 5,4 см. Перекрестие сердцевидной формы, навершие заканчивается завитками, соединёнными в середине узкой полоской. С внешней стороны завитки ограничены прямыми линиями. Из-за ржавчины детали навершия не прослеживаются. Не менее типичны бронзовые трёхгранные наконечники стрел и железное втульчатое копьё. Общая длина копья 29 см., перо – в

форме длинного листа. Наибольшая ширина пера в средней части 4,7 см» (Синицын, 1952: 66–67. Рис. 27, 1, 2).

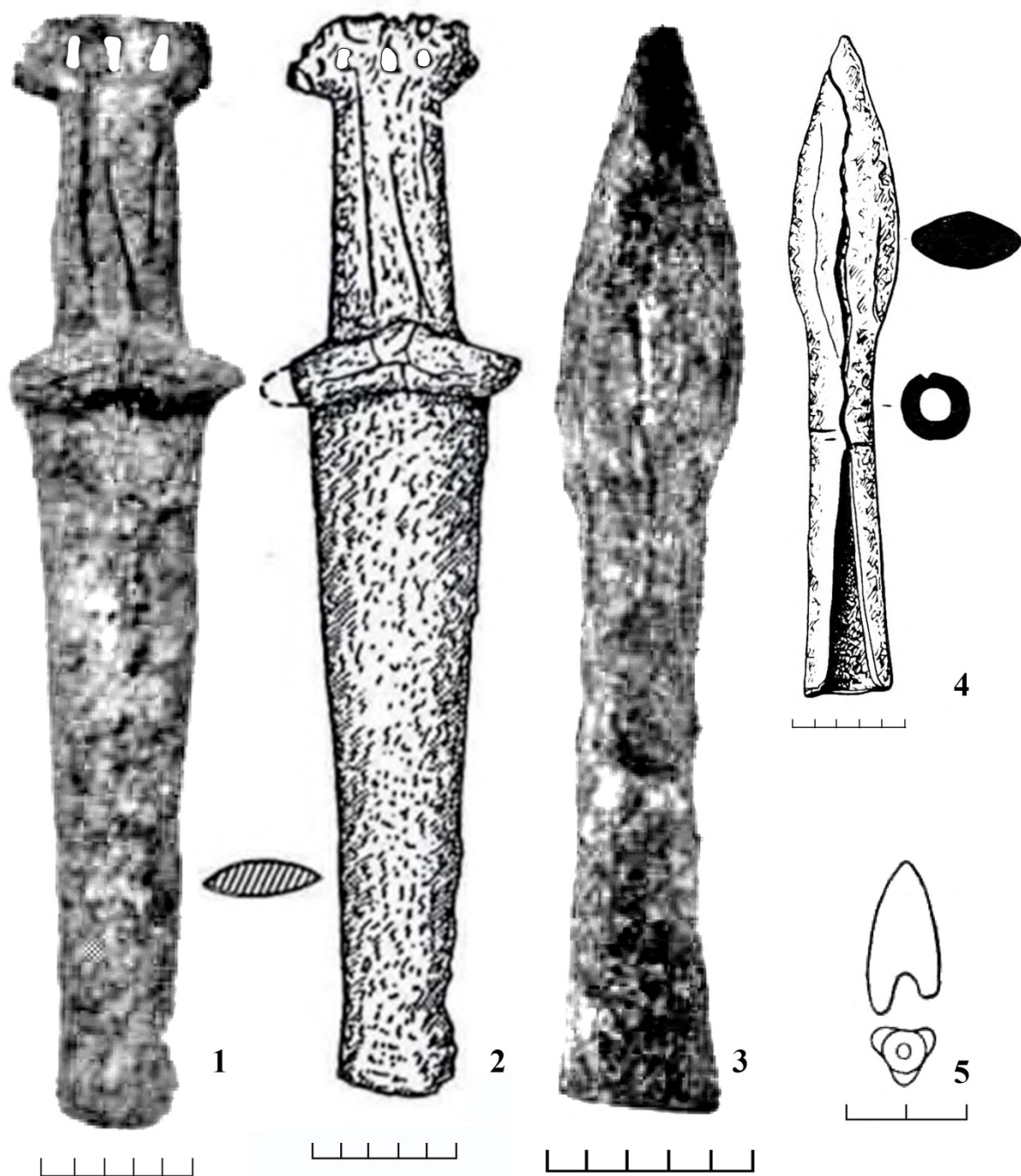

Таблица 5: Кинжал, копье и наконечник стрелы, найденные в могильнике Кара-Оба у с. Джангала, в кургане II, погребении 1. 1 – фотография кинжала И. В. Синицына (1952); рисунок кинжала К. Ф. Смирнова (1961); 3 – фотография наконечника копья И. В. Синицына (1952); 4 – рисунок наконечника копья К. Ф. Смирнова (1961); 5 – рисунок трёхгранного наконечника стрелы К. Ф. Смирнова (1961)

Размеры находок в комплексе из Джангалы. Железный кинжал: Общая длина сохранившегося кинжала – 368 мм. Длина клинка от перекрестья посередине клинка – 248 мм. Длина рукояти с навершием и перекрестьем – 130 мм. Высота навершия – 30 мм. Ширина навершия – 62 мм. Ширина рукояти – 40 мм. Ширина перекрестья – 80 мм. Высота перекрестья – 30 мм. Ширина клинка под перекрестьем – 60 мм. Предполагаемая длина кинжала – 685 мм (табл. 5, 1, 2). Железное копье: Общая длина – 264 мм. Длина пера – 120 мм. Длина втулки – 144 мм.

Ширина пера – 47 мм. Минимальный диаметр втулки под пером копьё – 30 мм. Максимальный диаметр втулки у основания копьё – 40 мм (табл. 5, 3, 4). Бронзовые наконечник стрелы (количество не указано. К. Ф. Смирнов зарисовал только один трёхгранный с опущенными жальцами и утопленной втулкой): Высота наконечника – 25 мм. Ширина наконечника – 12 мм. Диаметр втулки для древка стрелы – 3 мм (табл. 5, 5).

В случае с комплексом из Джангалы интересны три нюанса: форма рукояти кинжала, состав комплекса и хронологическая позиция этого погребения.

И. В. Сеницын подобрал интересный контекст для находок из Джангалы. Он, помимо многих традиционных аналогий, обратил внимание на один комплекс из некрополя Ольвии, на который при анализе клинков типа Сохоха не обратил внимания даже Д. А. Топал. Речь идёт о погребении скифского типа, раскопанного экспедицией ЛО ИИМК в 1946 г., где в погребении № 5, что подтверждается сопутствующем инвентарём (пухлогорлая остродонная амфора с бронзовым черпаком, килик, чернолаковая солонка, сосуды для вина – инвентарь погребения наиболее характерен для комплекса около середины V в. до н.э.), найден железный кинжал с массивным прорезным навершием в виде когтевидных зооморфных окончаний, аналогичным находке в Джангале. К сожалению, клинок этот не воспроизводился, но отреставрирован и хранится в Киевском историческом музее (Капошина, 1950: 206. Рис. 2) (табл. 3, 1).

Следует также обратить внимание на встречаемость в Джангале кинжала с наконечником копьё (табл. 5, 1, 3), что напоминает по набору предметов вооружения находку в Висимской даче в Прикамье (Сеницын, 1956: 92, 93. Рис. 3).

Хронологические позиции кинжала из погребения 1 в кургане № 11 у с. Джангалы и его тесную связь с клинками скифских форм, отмеченную И. В. Сеницыным поддержал в своих изысканиях и К. Ф. Смирнов, широко датируя время бытования этих клинков V–IV в. до н.э. (Смирнов, 1961: 21 Рис. 4, 3). Необходимо только отметить, что внимательному изучению и расчистке рукоять кинжала из Джангалы не подвергалась. Хотя по сведениям И. В. Сеницына кинжал должен храниться в коллекциях Саратовского краеведческого музея. Массивность рукояти и внешняя близость формы наверший кинжалов из Джангалы и у с. Воскресенского не исключает возможности того, что декор рукояти этого кинжала также может содержать не абстрактный прорезной набалдашник, а декорированный изображениями зверей вариант клинка скифского типа.

Обстоятельно проработал вопрос о датировке кинжала из кургана 11, погребения 1 в Джангале в своей диссертации Д. А. Топал (Топал, 2018: 107–108). Он отметил, что наряду с мнением И. В. Сеницына и К. Ф. Смирнова о дате комплекса из Джангалы есть тенденциозная точка зрения датировать подобные кинжалы на восточных территориях Поволжья и Приуралья первой половиной – серединой IV в. до н.э. Первым применительно к кинжалу из Джангалы об этом написал В. Н. Васильев (1963) (Васильев, 2001: 39). При чём Д. А. Топал обратил внимание, что вся аргументация поздней датировки ряда категорий клинков скифского времени в Приуралье у В. Н. Васильева (табл. 3, 2) обеспечена только словом «убедительно» и ссылками на поздние даты этих кинжалов, как «прохоровских» по культурной атрибуции их М. Г. Мошковой. Точку зрения Васильева принял и краснодарский исследователь Н. Е. Берлизов (1963) (табл. 3, 3). «В своей книге (Берлизов, 2011: 186–187) отнёс, – пишет Д. А. Топал, – погребение в кургане 11 из Джангалы к фазе B2 общесарматской хронологии (последняя четверть V – первая четверть IV вв. до н. э.), а сам комплекс по аналогии с мечом из Солохи (sic!) датирует в пределах первой четверти IV в. до н. э.» (Топал, 2018: 107). С этой поздней датой согласны идейно и челябинские археологи А. Г. Гаврилюк и Д. А. Таиров (Гаврилюк, Таиров, 1993: 80), считающие навершие кинжала из Джангалы также образцом вырождения в абстракцию скифских зооморфных мотивов когтевидной лапы в раннесарматскую эпоху, наступающую по их представлениям ближе к концу IV в. до н.э. Но этой тенденции к омоложению кинжалов с навершием типа Солоха аргументированно противостоят волгоградский археолог А. С. Скрипкин (1944–2021) (табл. 3, 4) (Скрипкин, 2007: 38–50) и археолог из Уральска С. Ю. Гуцалов (1959) (табл. 3, 5) (Гуцалов, 2007: 11–15), которые уверенно датируют кинжалы этого облика второй половиной V – рубежом V–IV в. до н.э. К этой же дате приходит и Д. А. Топал и его коллеги, считая, что подобные клинки с аналогичным декором рукоятей прекрасно маркируют этнополитическую карту Евразийской Скифии рубежа V–IV в. до н.э. (Топал, Terna, Popovici, 2014: 57).

Рассмотренные в этой статье кинжалы интересны своеобразием декора рукоятей, который нельзя однозначно связывать по происхождению со скифскими клинками типа Солоха, хотя они и относятся по времени к V в. до н.э. На мой взгляд, идея геральдически симметричной пары изображений животных в навершиях этих кинжалов восходит к резным железным церемониальным клинкам Центральной Азии (типа кинжала из погребения 5 в кургане Аржан 2. – Чугунов, 2004: 72–74 (табл. 3, 6)), завершая своими полуабстрактными композициями самостоятельную художественную традицию декорирования церемониального оружия центральноазиатского происхождения скифской эпохи. Внимательное отношение к новым находкам подобного типа клинков, их расчистка, реставрация и консервация, а также внимательное изучение их провенанса, уверен, будет способствовать лучшему пониманию сложных и интересных культурных процессов, протекавших в степной Евразии в скифскую эпоху.

Список литературы

Берлизов Н. Е. Ритмы Сарматии. Савромато-сарматские племена Южной России в VII в. до н. э. – V в. н. э. Ч. 1. Краснодар: КГУКИ, Парабеллум, 2011, 318 с.

Васильев В. Н. Вооружение и военное дело кочевников Южного Урала в VI–II вв. до н.э. Уфа: Гилем, 2001, 153 с

Гаврилюк А. Г., Таиров А. Д. Эволюция некоторых форм савромато-сарматских мечей // Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск: Наука, 1993. С. 73–88.

Граков Б. Н. Курганы в окрестностях посёлка Нежинского Оренбургского уезда по раскопкам 1927 года // Василию Алексеевичу Городцову к сорокалетнему юбилею научной деятельности. М.: [1928] 1929. С. 145–155. – (ТСА РАНИОН. Т. 4).

Граков Б. Н. Γυνακροατοῦμενοι (пережитки матриархата у сарматов) // ВДИ. 1947. № 3.

Гуцалов С. Ю. Мечи и кинжалы кочевников Южного Приуралья в VI–I вв. до н. э. // Вооружение сарматов: региональная типология и хронология. Челябинск: 2007. С. 11–15.

Зуев В. Ю. К истории сарматской паноплии. Мечи и кинжалы прохоровского типа // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы Международной конференции. СПб.: Гос. Эрмитаж, 1998. С. 143–150.

Зуев В. Ю. О некоторых попытках модернизации сарматской периодизации // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. Доклады к 5 международной конференции «проблемы сарматской археологии и истории». Краснодар: Раев и К°, 2004. С. 205–220.

Зуев В. Ю. О раскопках Б. Н. Гракова на Алебастровой горе у пос. Нежинского в 1927–1928 г. // Археология ранних кочевников Евразии. Самара: СГСПУ, 2021. Вып. 2. С. 14–58.

Зуев В. Ю. Кинжалы скифского времени из Приуралья с парой хищников в навершиях рукоятей // Уфимский археологический вестник. Уфа: 2024. Вып. 24. № 2. (в печати).

Исмагилов Р. Б. Приуральские акинаки с навершием в виде ушастого грифона и хищного животного // СА. 1980. № 1. С. 219–228.

Капошина С. И. Погребения скифского типа в Ольвии // СА. Т. XIII. 1950. С. 205–216.

Литвинский Б. А. Оружие населения Памира и Ферганы в сакское время // Материальная культура Таджикистана. Душанбе: 1968. Вып. 1. С. 69–115.

Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира». М.: Наука, 1972. 269 с.

Максимова А. Г. Предметы эпохи ранних кочевников в Центральном музее Казахстана (г. Алма-Ата) // Труды Института истории, археологии и этнографии. Т. 1. Археология. Алма-Ата: АН Каз. ССР, 1956. С. 253–261.

Ростовцев М. И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма. С приложениями академика П. К. Коковцова и С. И. Руденко. С 10 таблицами и 45 рисунками в тексте. Пг.: Девятая Государственная типография, 1918. 81 с. – (Серия МАР № 37).

Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. РАИМК, 1925. 622 с.

Синицын И. В. Археологические исследования в Саратовской области и Западном Казахстане // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М.: 1952. Вып. LXV. С. 62–73.

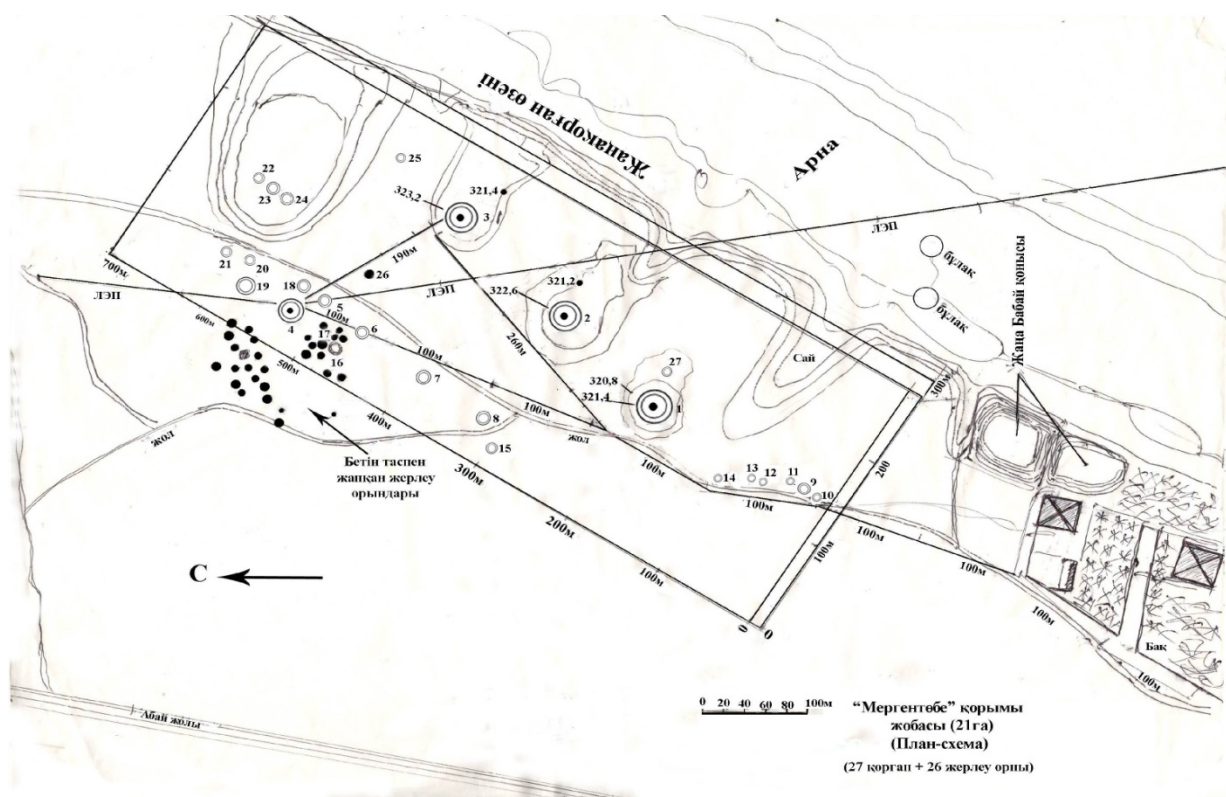
Синицын И. В. Археологические исследования в Западном Казахстане // Труды Института истории, археологии, этнографии Казахской ССР. Т. 1. Археология. Алма-Ата: 1956. С. 87–139.

- Скрипкин А. С. Клинковое оружие ранних кочевников Нижнего Поволжья VII–IV вв. до н. э. // Вооружение сарматов: региональная типология и хронология. Челябинск: 2007. С. 38–50.
- Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. М.: АН СССР, 1961. 162 с.
- Смирнов К. Ф., Петренко В. Г. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 40 с., 30 табл. – (Серия САИ. Вып. Д1-9).
- Топал Д. А. Антенны скифских акинаков. Истоки и эволюция // Археология Евразийских степей. 2017. № 3. С. 299–353.
- Топал Д. А. Скифское клинковое вооружение VII–IV в. до н.э. (юго-запад Восточной Европы). Диссертация на соискание учёной степени доктора истории. Специальность 613.01 – археология. Кишинёв, Институт культурного наследия, 2018. 351 с.
- Чугунов К. В. Кинжал-акинак из кургана Аржан 2 // СГЭ. 2004. Вып. LXII. С. 72–74.
- Ginters W. Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland. Berlin, 1928. 94 S. – (Vorgeschichtliche Forschungen in Verbindung mit O. Almgren, G. Karo, B. Meissner, H. Obermaier und H. Ranke. Herausgegeben von M. Ebert. Bd. II. Hft. 1).
- Topal D., Țerna S., Popovici S. Akinakai de tip Soloha în contextual unei noi descoperiri de la Nistrul de Jos // Peuce. 2014. T. 12. P. 9–67.

«Мергентөбе» обалар қорымында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары

Түркістан қаласынан 40 шақырымдай жерде, Қаратаудың күнгей бетінде, Жаңақорған өзені мен Ақтөбе өзенінің қосылған сағасында Бабайқорған елді-мекені орналасқан. Сонау қола, темір дәуірлерінен бастау алатын өлке тарихы көне Жаңақорған өзенімен байланысты. Ауыл территориясында VII-XIV ғғ. арасында өмір сүрген Айнакөл, XV-XIX ғғ. Жататын Төрткүл-Бабайқорған қалашықтарының қирандысы сақталған. Орыс әскерлері келген соң 1864 жылдары қала тұрғындары өзеннің оң жағалауына көшіп үлкен қоныс салады. Біз оның солтүстік бөлігін тауып Жаңа Бабай қонысы деп атадық. 1864 ж. Орыс әскерлері Түркістанды басып алған соң Бабай батыр және Жұмантай өздерінің қолында бар адам күші мен байлықты пайдаланып осы жерден үлкен қорған-қоныс салдырады. Қорған сол кезден-ақ Бабайдың қорғаны аталады» (Сарқұлов, 2012. 40-67). Мәселен, «Большой Атлас истории и культуры Казахстана» атты еңбектегі 1880 ж. Петербург қаласында жасалып шыққан Түркістан әскери округының картасында, Бабайқорғанды қорғаныс қалашығы ретінде атап көрсетсе (Бимендиев, 2008. 121), 1929 ж. Бабайқорған ауылдық округ болып құрылады (.Ержігітов Арманның жеке қоры) 1963 ж. Кеңес өкіметінің саясаты әсерінен ауыл «Куйбышев» каракөл қойын өсіру кеңшары болып аталады (Оңтүстік Қазақстан энциклопедиясы, 121). Әйтсе де, Бабайқорған атауы бұл тұста да халық жадынан шыққан жоқ. Тәуелсіздік алғаннан кейін ауыл қайта «Бабайқорған» деп атала бастады.

Мергентөбе обалар қорымы Бабайқорған ауылынан солтүстікке қарай 200 м шамасында ал, Жаңақорған өзенінің сол жағалауынан 110-130 м. жерде орналасқан.

Сур. 1. Мергентөбе қорымының жоспары

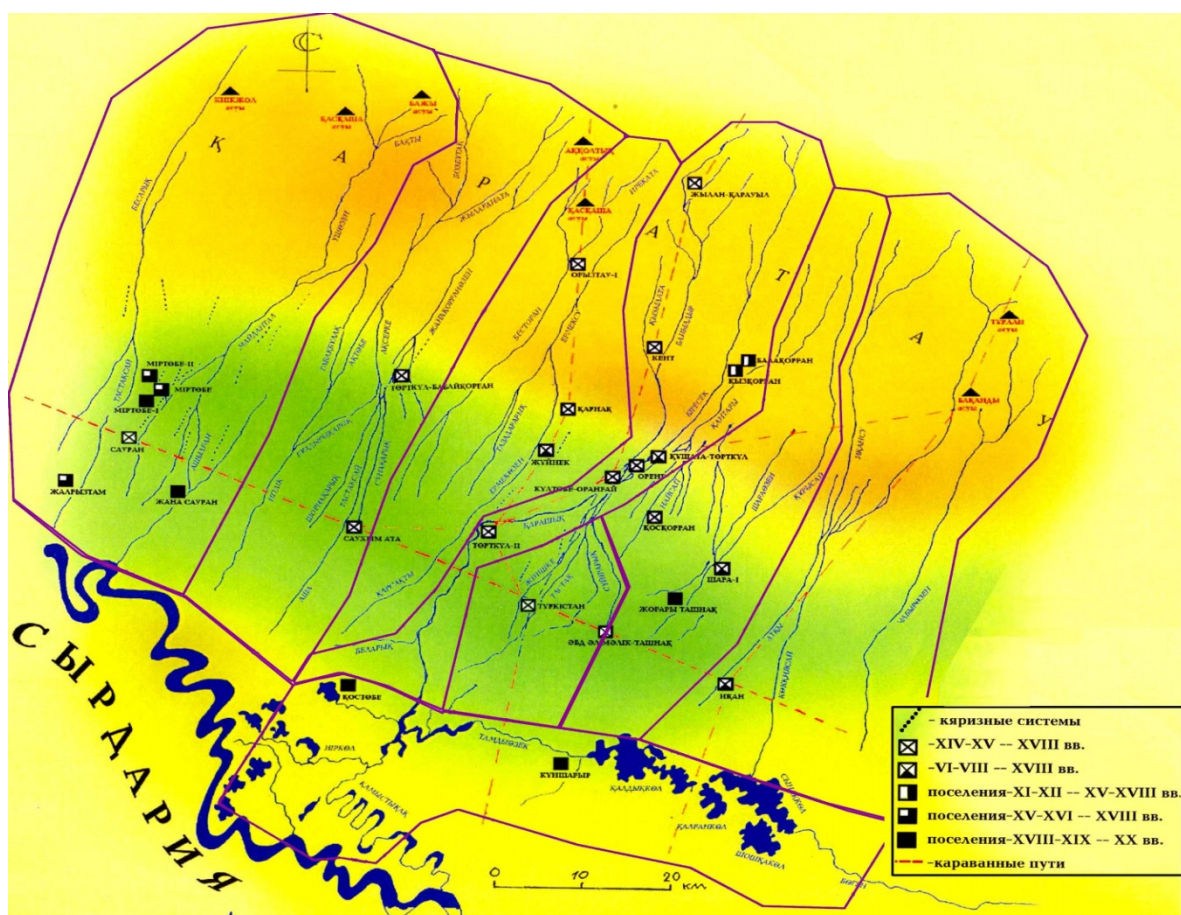
«Мерген» атауының шығуын біз алғашқыда жаугершілік кезде немесе ашаршылық кезде осы өлкеде тұратын халықты атақты бір мерген аң атып асыраған, кейін дүниеден озған соң сол кісінің құрметіне атаған болуы керек деп ойлағанбыз. Ауыл ішінен жинаған деректер бұл пікірдің

кәте екенін көрсетті. Ауыл тұрғыны, 1937 жылы дүниеге келген Мәдмұсаұлы Тасболат қариядан (руы Сунақ) Мерген атауы туралы нақты деректерді алдық.

Бұл кісінің ата-бабалары Нұрбай (руы Сунақ) 1715-1720 жж. аралығында қазіргі Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы жақтан Бабайқорған елді мекеніне көшіп келеді. Олар кіші жүздің Сасық руынан қазіргі «Жаңақорған» өзенінің бойын сатып алады. Осылайша ел ішінде өзен бойын Жаңақорғаннан келген сунақтар сатып алып қоныстаныпты деген сөз желдей есіп, өзен «Жаңақорған» өзені деп аталып кеткен.

Нұрбай атаның Құрманбике атты тұрмысқа уақытылы шыға алмай, отырыңқырап қалған қызы болған. Осы қызды Әлібай есімді сунақ жігітіне тұрмысқа береді. Әлібайдың бір көзі қитар, ал бір көзін жыпылықтатып, ашып-жаба беретін болған. Осыған байланысты оны ағайын-туыстары есімімен атамай, «Мерген» деп атап кеткен. Қазіргі таңда Бабайқорған ауылының солтүстік бөлігі Әлібайдан тараған үрім-бұтақтары тұратын болған соң, Мерген ауылы деп аталады.

Жаңақорған өзені туралы мәліметтерді т.ғ.к. М.Қ. Тұяқбаевтың «Түркістан өзен-сулары» атты ғылыми мақаласынан табуға болады. Бұл мақаладан Түркістан өңіріндегі өзен-суларға арналған барлық мағлұматтар мен деректерді кездестіреміз.

Сур. 2. Түркістан өзен-суларының картасы

«Түркістан» деген атауға бағзы замандарда аса үлкен аймақтар мен елдер енгені белгілі. Қазіргі Түркістан ауданы территориясы археология, тарих ғылымдарында Түркістан жазирасы (шұраты) деп айтылады. Бұлай деп аталуына мұнда шоғырланған отырықшылық (егіншілік) мәдениеті ескерткіштерінің аса тығыз орналасуы мен басқа жазиралармен салыстырғандағы суландыру ерекшеліктері себеп болған. Ықылым замандардан мұнда өмір сүрген адамдардың тұрақтарының тау өзендері бойында тізіле орналасуы оның басты ерекшелігі болып табылады.

Сауран жазирасының оңтүстігінде Сидак ата кіші жазирасы орналасқан. Бұл жазирамен Көксарай, Жаңақорғанөзен, Тастақсай, Аша, Бозбұтақ, Жылағаната, Ақтөбе, Табақбұлақ және Игілікөзен жылғалары ағып өтеді. Сонымен бірге, қолдан қазылған Бұлдырықарық, Сунақарық, Шорнақарық, Батырбас, Жаңғызжиде, Сасықбұлақ, арықтары егістікке пайдаланылған. Осы өзен, жылғалардың бойында Көксарай I, Шорнақтөбе, Мазартөбе, Сидак ата, Сасықбұлақ, Ақтөбе,

Айнакөл-Бабай, Бұзақорған, Саухым ата, Көксарай II, Төрткүл-Бабайқорған, Жаңа Бабайқорған және басқа да қалалар мен қоныстар орналасқан.

Суларына келсек, Игілік ауылының жоғарағы жағындағы Табақбұлақтан бастау алған жылға ауылдан өткен соң Игілік өзені деп аталған, қазіргі күн бұлақ бастаудан 11 шақырымнан соң тарап кетеді. Игілік өзенінің ұзындығы 23 км, ол Сауран стансасына барып бітеді. Қазіргі сақталған арнаға Бұлдырық бұлағы құяды.

Тау қойнауындағы Жылаған ата, Бозбұтақ, Қоғашық бұлақ, жылғалары бірігіп Ақтөбе өзеніне айналады да Ақтөбе ауылының тұсында ұсақ арналарға бөлініп кетеді. Тек Ақсерке деген арнасы Бабайқорғанның солтүстік бетіндегі Тастақсай деген арнаға келіп құяды. Бір кездері бұл арнаның Бабайқорғанның ішімен өтетін Жаңақорған өзеніне келіп қосылған ізі әлі күнге сақталған. Ақтөбе өзенінің ұзындығы 30 шақырымға жуық.

Тағы бір Теміртау, Жаңақорған т.б. бұлақтар бірігіп Көксарай деген өзенге айналып ескі Абай (Көксарай) ауылының тұсына жеткенде бірнеше жылғаларға бөлініп кетеді. Негізгісі Жаңақорғанөзен деп аталып Бабайқорғанның ішімен өткен соң Тастақсай, Найманарық деген құрғақ арналарға жетіп жоғалады. Бұл арналар Шорнаққа жете бере Найманарық Қызыл әскерге (Сунақ елдімекені) қарай бұрылып барып бітеді, ал, тастақсай Шорнақтан өткен соң Ашасай деп аталады. Ол Сидак ата қаласының солтүстік-батысынан 600м. жерден өтіп Жайылма деген жерден бітеді. Бұл су көзінің жалпы ұзындығы 53 шақырым. Жаңақорған өзенінің тағы бір саласы мен Сасықбұлақ жылғасы Үлгілі ауылының солтүстігіндегі Сасықбұлақ тоғанын толтырады (Тұяқбаев, 2013, 18, 20).

Көлемі жағынан 21га жерді алып жатқан Мергентөбе қорымы Бабайқорған ауылынан солтүстікке қарай 4км жердегі Абай елді мекеніне тіке тартылған асфальт жол мен одан шығысқа қарай 600-650м жерде ағып жатқан Жаңақорған өзені аралығына орналасқан. Шекарасы Бабайқорған ауылының СШ бетіндегі ең соңғы үйден солтүстікке қарай 200м жерден басталады, осы бағытпен Ескі Абай (Көксарай) ауылына баратын қара жолдың екі бетін бойлай 54 жерлеу орыны анықталды. Олардың 15-і қара жолдың оң жақ ОШ бетінен 150-250м жерде ағып жатқан Жаңақорған өзені аралығына орналасса, 39-ы қара жолдың сол жақ (С-СБ) бетінде тізіле және шоғырлана жайғасқан. Қорымға енетін 54 ескерткіштің 20-сы қорған, 34-і бетін таспен жапқан (оба) жерлеу орны деп анықталды. Қорым орналасқан жердің өлшемдері 700х300м. осы жерде «қорған» және «оба» атауларына түсінік беріп кетейік деп отырмыз, себебі бұл атауларға байланысты археологтар арасында талас пікір туып, әлі күнге бір шешімін таппағаны мәлім. Ең алғаш рет «қорған» атауы С.И. Ожеговтың 1949 ж. шыққан «Словарь русского языка» еңбегінде кездеседі, онда «куган, Холм, в частности могильный холм у древних народов» - деп анықтама берілген (Ожегов, 2006, 415) Ал, ғалым Г.Н.Матюшиннің «Археологический словарь» атты еңбегінде (1996ж.) «Курган-круглая или продолговатая насыпь над захоронениями» делінген (Матюшин, 1996, 110).

Ағылшын ғалымдары У.Брей мен Д.Трампың 1970 ж. басылып, 1990ж. орыс тілінде шыққан «Археологический словарь» деген еңбектерінде «курган, округлая или продолговатая насыпь, воздвигнутая над одним или несколькими захоронениями... Русский термин Курган обозначает насыпь, переорывающую захоронение в яме, домике мертвых или катакомбе» - деп анықтама беріледі (Брей У., Трамп Д. 128-129).

А.И.Бейсебаевтың «археологиялық терминдер сөздігі» атты 2008ж. шыққан еңбегінде «Курган-Оба – қабір үстіне қолдан үйілген немесе ішінде қабірі бар төбе» - деген түсінік беріліп қорған мен оба екеуі бір сөз екендігі ұсынылады. Осы еңбекке пікір жазған академик Ә.Т.Қайдаров та кітаптың 4-бетінде «мысалы, орыс тілді терминологияда «курган» сөзі» «оба» мағанасын береді. Орыс тілінде алынып отырған сөз қазақ тілінде басқа мағанада айтылады. Ал археолог-мамандар қазақшасын да «қорған» деп жаза салатын сәттері кездесіп отырады. Қазақша дұрысы – «оба», мұны автор жақсы біліп-түсінген», - дейді (Бейсебаев, 2008, 4-33).

Ал, енді, «қорған,оба» атауларын энциклопедиялық (ҚСЭ) Қаз.Сов.Энци. көрейік. Алғашқысы (6-том) жайлы «қорған-көне қабірлер үстіндегі тас немесе топырақ үйінділері. Халық арасында мұндай ескерткіштер төбе (Үштөбе) немесе оба (Қособа) деп те аталады... Қорғандар астындығы қабірлер кейде ағаш бөренелерден өріп салынады (Есік), катакомба, сағана (Бөріжары) түрінде де жасалады» дей отырып, (8 томда) екіншісі жайлы «Оба-(археологияда) өлген адамдар жерленген орын... Обалар тас, топырақ немесе тас пен топырақ үйіндісінен тұрады» делінген (Қазақ Совет энциклопедиясы. 1975. 6-том. 610. 1976. 8-том. 428). Сонымен бірге, осы бетте «Қорған» сөзіне тағы бір анықтама беріледі, онда «Қорған-Қазақстан мен Орта Азия жерінде орта ғасырды жау шабуылынан және сырттан келетін қауіп-қатерден сақтану үшін жасалған бекініс...

Мұндай қорғандар... тастан, күйдірілген кірпіштен, саз балшықтан қабырғалары биік етіліп қолмен қаланады. Кейбір қорғанның сыртынан айнала ор қазылады, кейде орға су толтырылады», деп жазылған. Бұл анықтама ортағасырлық қамал-қорғандар, кешік-замоктар, бекіністер, қалаларға қатысты болғанымен біз зерттеп отырған өлік жерлеу ғұпына байланысы қорғандарға да қатысы бар. Себебі, көне қорғандардың кейбірінің сыртын қоршап ор қазылған, шеңбер түрінде үйілген қорғанмен қоршалған және ортасындағы қабір үстіне де тас төселген. Алайда, мұндай тас қоршаулар диаметрі 5-6 метрден 20-25 метрге дейін жететін ірі қорғандарда кездеседі, одан кішірек диаметрі 3-4 метрлік жерлеу орындарының үстіне топырақ үйіліп (биіктігі 0,1-0,5м), олардың үсті түгелдей таспен жабылған. Олардың пошымы дөңгелек те, төрт бұрышты да, сопақ та болып келе береді, таспен жабу, сірә, өлікті дұшпандары қорламасын немесе жыртқыш аңдар (қасқыр, түлкі, шибөрі) жеп кетпесін деген мақсатпен жасалған болуы керек. Б.А.Литвинский зерттеген Батыс Ферғана жеріндегі қорғандардың барлығының дерлік үсті топырақпен, оның үсті майда таспен және кейбірінің жиегі ірі тастардан қаланған дөңгелек қоршаулармен қоршалған. Мұндай қоршаулар екі қатар етіліп жасалғандары да кездеседі (Литвинский, 1972, 6-110). Қысқаша айтқанда, орыс тіліндегі әдебиеттердің барлығында мұндай жерлеу орындары «Курган» деп аталады (Акишев, Кушаев, 1963).

Ал, археолог Дөкей Талеев өзінің «Археология» атты жоғарғы оқу орындарына арнап жазған оқулығында «қорған» деген атаудан мүлде бас тартып олардың кішісін де, орташасын да, үлкенін де «оба» деп атайды, сірә А.И.Бейсебаевтың сөздігін негізге алған сияқты. Біз «оба» атауына қарсы емеспіз, бірақ диаметрі 100 метрден асатын, биіктігі 15-17м болатын алып төбені жәй ғана «оба» дей салу шындыққа сай келмейтін сияқты. Себебі, оңтүстіктің қазақтары «оба» деп тек биік етіліп (1-2м), диаметрі 3-10м арасындағы топырақ немесе тастан үйілген төбешікті ғана айтады. Бұған дәлел ретінде 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты ғылыми жинақтың XI-томындағы анықтаманы келтіреміз, онда «Оба-1- дөңес жерге тастан, топырақтан үйіліп жасалынған меже, белгі; 2- өлген адамдар жерленіп, үйінді төмпешік түрінде жасалған орын. Обаларға жерлеу орындарының бәрі емес, тек қабір үстіне тас, топырақтан үйінді тұрғызылғандары ғана жатады» - делінген. Ал, «қорған» атауы жайлыосы сөздіктің X-томында «Бір нәрсені айнала соққан қошау, дуал, биік қабырға» - дей келе «Қорғанда, қорғанды» деген сөздерге «Белгілі бір жерді қошау, қорған салу, бекіту... Қоршауы бар, айнала қоршалған» деп түсінік береді (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2014. 74-76. 598-599).

Бұдан шығатын қорытынды – ірі көлемдегі (6-30м), үстіне топырақ үйіліп, тастан дөңгелек қоршау жасалған төбе түріндегі жерлеу орындарын «қорған» деп, ал үстіне топырақтан немесе тастан кішігірім төбешік жасалғандары мен топырақ үйіліп, оның үстіне таспен жабын жабылғандарын «оба» деген дұрыс сияқты, мұнан басқа сағана там түріндегі науыстар да кездеседі, олар да құлап үстін топырақ, құм басып қалған, бірақ «оба» деуге келмейді.

Белгілі ғалымдар К.М.Байпақов пен А.Н.Подушкин өздерінің «Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана» атты еңбектерінде қорымдардың топографиясын талдай келе оларды екі топқа бөледі. Біріншісін сақ-үйсін кезеңі, екіншісін түркі және одан кейінгі кезеңдер ескерткіштері деп топтастырады.

Бірінші топтағы қорымдардың ерекшеліктеріне: **а)** өзен арналары, сайлары арасына орналасқан биік аллювиальді қырлардың жотасына, жон арқасына және су көздерінен алыстау орналасуы; **б)** су арналарын бөліп тұрған (водораздел) жоталардың үстіне бір не екі қатар болып тізіле жайғасуы, кейде олар бірін-бірі қиып өтеді; **в)** қорымда 5-тен 50-ге дейін қорғандардың болуы және олар бір-бірінен 10-15м қашықтықта орналасады; **г)** құрылымы жағынан бір текті және аралас келіп (құм тектес бос топырақ пен тас), профилі анық байқалады, көбіне тонаушылық белгілері (80% төбесінде «воронка» тәрізді шұқыр сақталады) бар, кейбір қорғандардың төменгі жиегімен шеңбер тәрізді тас қоршаулар орналасқан. Ғалымдар, сонымен бірге, барлық жеке-жеке тұрған алып қорғандарды сақ-үйсін кезеңіне жатқызады.

Екінші топқа жататын қорымдар ерекшеліктеріне: **а)** көне қалалардың, қоныстардың және ірі су көздерінің маңына жақын орналасуы және тасқын кезінде су жайылатын жерлер мен жағалық террасалардың басым бөлігін алып жатуы; **б)** қорғандардың үлкен көлемінің жүйесіз орналасуы (ондаған қорғаннан бірнеше жүз қорғандар шоғыры), олар өзен жағасы террасасына бірнеше шақырымға дейін созыла орналасып кейде су жайылатын (пойма) жерлерге дейін түсіп кетеді; **в)** қорғандардың бірнеше құрамнан тұруы (топырақ, тас) және олар кейде бірінің үстіне екіншісі орналасып, жауып жатады. Мұндай қорғандар әр түрлі кезеңде қалыптасқан және оларды жіктеп, талдау қазба жұмысынсыз өте қиын. Олардың арасында жер өңдеу-малшылық мәдениетіне қатысты жерлеу құрылыстарымен қатар түркі және кейінгі заман қорғандары да кездеседі. кейбір

қорымдар тек түркі немесе жер өңдеу-малшылық шаруашылығымен айналысқан халықтарға тиесілі. оңтүстік Қазақстандағы сақ-үйсін заманынан бастау алып түркі кезеңі және біршама кейінгі замандарға дейін жеткен мәйіт жерлеу құрылыстары негізінен қорған түрінде кездеседі. **Олардың ерекшеліктері:** жерлеу шұқыры мен жер бетіне бөренелерден тұрғызылған құрылыстар; әр түрлі құрылымдағы катакомбалар; лахаттар; жер бетіне пахсадан тұрғызылған мүрдеханалары (склепы); жер бетіндегі сүйек жерлеу аландары және наус түріндегі жерлеу орындары. Қорған үю құрылымы мен сүйек жерлеу құрылыстары түрлері арасында тікелей байланыс бар деуге болады (Байпаков, Подушкин, 1989, 90-93).

Жоғарыдағы екі топтың ерекшеліктерінің біразы Мергентөбе қорымында да кездеседі, атап айтсақ бірінші топтың барлық ерекшеліктері, екінші топтың а) бөлігіндегі «қала не қонысқа жақын орналасуы» деген ерекшелік пен в) бөлігі түгелдей осы қорым қорғандарына қатысты демекпіз. Әсіресе әртүрлі кезеңдердегі қорғандардың бірін-бірі басып жатуы деген ерекшеліктің Мергентөбе қорымының №1,2,3,4 қорғандарында кездесетіндігіне көз жеткіздік және бұлардың барлығы аса ірі (диаметрі 20-25м) қорғандар болып табылады. Ал, бетін түгел таспен жапқан, диаметрлері 3-5м аралығындағы, биіктіктері 0,1-0,5м ғана болатын жерлеу орындарын «оба» деген дұрыс деп, диаметрі 6 метрден 25 метрге дейінгі, жиегі тас қоршаумен дөңгелек етіп қоршалған және биіктіктері 0,5м мен 2м аралығындағы жерлеу орындарын «қорған» деп атаған шындыққа сай келеді демекпіз.

Әдебиеттер тізімі

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963

Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо скотоводческой культуры Южного Казахстана. Алма-Ата, 1989.

Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. Алматы, 2005.

Бейсебаев А.И. Археологиялық терминдер сөздігі. Алматы, 2008.

Бимендиев Ә., Ускенбай Қ. Большой Атлас истории и культуры Казахстана. Алматы, 2008. 508 б.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Перевод с английского. М., 1990.

Евразийский народ саки. Алматы, 2006. 246 с.

Ержігітов Арманның жеке қоры (Бабайқорған орталық аудан әкімшілігі).

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Алматы, 2014.

Қазақ Совет энциклопедиясы. Алма-Ата, 1975. 6-том, 610 б.

Қазақ Совет энциклопедиясы. Алма-Ата, 1976. 8-том. 429 б.

Литвинский Б.А. Курганы и корумы Западной Ферганы. М., 1972.

Матюшин Г.Н. Археологический словарь. М., 1996.

Ожегов С.И. Словарь русского языка. 25-ое издание. М., 2006.

Оңтүстік Қазақстан энциклопедиясы. Алматы, 2005. 121 б.

По следам древних культур казахстана. А-Ата, 1970;

Сарқұлов А. «Бабай батыр». Алматы, 2012. 40-67 бб.

Тұяқбаев М. Түркістан өзен-сулары // «Түркістан» газеті, 2013 ж. №17,19,20.

Қазақ халқының одонтологиялық типінің қалыптасуы

Одонтологиялық материал – адамзаттың тарихын, биологиялық дамуын, антропологиялық типінің қалыптасуында өте құнды ғылыми дерек болып табылады. Одонтологиялық зерттеу жұмыстары XIX ғасырдың екінші жартысынан дами бастады. Этникалық одонтологияның ғылым болып қалыптасуына Америка, Батыс Европа, Жапония антропологтарының еңбектерінің зор әсері болғанын атап кету керек (Dahlberg,1963:V35, Hanihara,1966:V74). Ал 1961 жылы Лондонда одонтологтардың бірінші симпозиумы өтті. Онда негізгі мәлімдемелер этникалық одонтологияның тәсілдемелері мен нәтижелері жөнінде болды. Әсіресе Америка мен Жапония одонтологтарының еңбектері өте жоғары бағаланды. Ал 1965 жылы Данияның Ферденсберг қаласында одонтологтардың екінші симпозиумы болды. Онда тұрақты тістердің онтогенезі, филогенезі, генетикасы және расалық ерекшеліктерінің нәтижелері туралы мәлімдемелер баяндалды. Ал 1968 жылы Токио қаласында болған VIII антропологтар мен этнографтардың халықаралық конгресінде арнайы одонтология секциясы жұмыс істеді. Кеңес Одағында этникалық одонтологияға арналған жұмыстар XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап жүргізіле бастады. Бұл ғылым саласының негізін қалаушы атақты Ресей антропологы А.А. Зубов екені бүкіл әлем антропологтарына белгілі (Зубов,1968: 126). Қазақтар арасында да алғашқы одонтологиялық зерттеулерді жүргізген осы ғалым болатын. Ол 1965 жылы Алматы қаласында одонтологиялық зерттеу жұмысын жүргізіп, қазақтардың аралас моңғолоидты – еуропеоидтық расаға жататынын анықтаған (Зубов,1972: 68-72.). Түрікмен антропологі О. Бабаков Түрікменстанда тұрып жатқан қазақтардың тіс морфологиясының санаулы анықтамаларына (алдыңғы бірінші күрек тістің ернелену формасы, жоғарғы бірінші үлкен азу тістің Карабелли төмпешігі, жоғарғы бірінші үлкен азу тістің редукция формасы) талдау жасады. Ол зерттеудің нәтижелері түрікмендерге, өзбектерге, қарақалпақтарға, азербайжандарға, курдтарға қарағанда қазақтардың моңғолоидты екені дәлелденген еді (Бабаков,1977:216). Ал 1980 жылдары Белорус антропологтары И. И. Саливон, Л. И. Тегако, Ресей антропологі М. С. Архангельская т.б. Жамбыл облысы Талас ауданында кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізіп, одонтологиялық анықтамалар бойынша қазақтардың аралас (метистік) топқа жататынын әсіресе ересек адамдарда (балаларға қарағанда) моңғолоидтық белгілердің басымдылығын және Жетісу қазақтарымен салыстырғанда оларда еуропеоидтық (батыстық) сипаттамалардың әлсіздігін көрсеткен болатын (Саливон, Тегако, Архангельская, 1980: 116-127). С. В. Ефимова 1984 жылы Омбы облысының қазақтарына одонтологиялық зерттеу жүргізіп, оны Жетісу қазақтарымен салыстырғанда оларда жоғарғы күрек тістердің ернеленуі I¹(2+3) мен төменгі екінші үлкен азу тістің төрт төмпешікті формаларының төменгі пайыздары және жоғарғы бірінші үлкен азу тістегі Карабелли төмпешігі мен төменгі бірінші үлкен азу тістердің төрт, алты төмпешіктердің жоғарғы көрсеткіштерімен ерекшеленетінін жазған болатын (Ефимова, 1984: 32-36). К.Б. Сихымбаева 1987 жылы “Одонтология және дерматоглифика зерттеулерінің нәтижесі бойынша Батыс Қазақстан тұрғындарының антропологиялық құрылымы” атты кандидаттық диссертация жұмысында 18 қазақ топтарын зерттеген болатын. Бұл жұмыста одонтологияның негізгі бағдарламасы бойынша (екі жыныс бойынша) күрек және азу тістердің морфологиясы зерттелген. Осы зерттеудің нәтижелері таксономиялық маңызы зор анықтамалардың қазақ топтарында өте шашыранды кездесетін, әсіресе бұл құбылыс батыс өңір қазақтарына тән екені айтылған. Аталмыш еңбектің құндылығы, ол көп өлшемдік статистикалық талдау нәтижесінде қазақтардың гомогендігін, жүздер арасында айырмашылықтың жоқтығын дәлелдеген. Сонымен қатар тураноидтық раса өкілдерінің ішінде қазақтарда еуропеоидтық белгілерінің басымырағы екені айтылған (Сихымбаева, 1987: 23).

Ал 1989 жылы О. Исмагулов, К. Сихымбаеваның “Қазақстанның этникалық одонтологиясы” атты монографиясы баспадан шықты. Бұл ауқымды еңбекте Қазақстанның барлық өңірінен жиналған одонтологиялық материалдарға толық бағдарлама бойынша мағлұмат берілген. Аталмыш зерттеудің басты тұжырымы ол осы уақытқа дейін антропологиялық зерттеулерде айтылып келген қазақтардың өзіндік антропологиялық ерекшеліктерінің этноантропологиялық тұрақтылығы тіс морфологиясының анықтамалары бойынша дәлелін тапқан болатын (Исмагулов, Сихымбаева, 1989: 236).

Енді осы мақалада қазіргі қазақтардың одонтологиялық типінің тарихи қалыптасу процесі туралы тіс жүйесінің морфологиясына сипаттама беріледі. Одонтологиялық материалдар Қазақстанның барлық өңірлерінен жергілікті ауыл тұрғындар арасында жиналды. Тіс морфологиясының жас шамасына байланысты ерекшеліктері ескеріліп, 12-17 жас аралығында (екі жыныс бойынша) оқушылар зерттелді. Себебі 18-20 жастан кейін тістердің эмаль қабаты желініп, таксономиялық маңызы зор анықтамаларды анықтау мүмкіндігі шамалы болады. Одонтологиялық зерттеу А.А.Зубовтың тәсілдемесі бойынша жүргізілді (Зубов, 1973: 202; Зубов, Халдеева, 1993: 226). Барлығы 15 одонтоскопиялық пен одонтоглификалық анықтамалар зерттелді. Атап айтқанда, салыстырмалы анализ үшін төмендегі одонтологиялық анықтамалар зерттелді.

Тістердің қабысу формасы. Тістердің қабысу формалары жоғарғы және төменгі жақ сүйектегі тістердің қабысу түрлеріне байланысты әр түрлі болып келеді. Этникалық одонтологияда олардың мына формаларына: псалидодонтия (PS), лабидодонтия (Lb), стегодонтия (St) көп назар аударылады. Псалидодонтия деп жоғарғы жақ сүйектегі күрек тістердің астыңғы жақ сүйектегі күрек тістерімен қабысқанда сәл алға қарай шығып тұрған формасын айтады. Қазіргі заман адамдарына тістің қабысу формасының осы түрі тән. Лабидодонтия деп жоғарғы және төменгі жақ сүйектегі күрек тістердің бір-бірімен тік шеттері арқылы қабысқан түрін айтамыз. Тіс қабысуының Lb формасы адамдарда 10% шамасына дейін кездеседі. Қазіргі уақытта тек айна халықтарында оның 40 пайыздан астам кездесетіні анықталып отыр. Стегодонтия формасында жоғарғы және төменгі жақ сүйектердегі күрек тістер бір-бірімен қабысқанда үстіңгі күрек тістер төменгі күрек тістерді шатыр тәрізді жауып тұрады. Тіс қабысуының бұл формасы да қазіргі адамдар арасында 10%-дан аспайды. Зерттелген қазақтар арасында псалидодонтия формасы өте жиі кездеседі (89,1%).

Краудинг (crowding). Бұл альвеоляр өсіндісінің жойылу процесімен байланысты болатын тістердің қисайып орналасу формасы. Этникалық одонтологияда жоғарғы екінші күрек тістің тіл жаққа қисайып орналасу формасының таксономиялық мәнінің жоғары екені аян. Ол әсіресе моңғолоид тектес халықтарда жоғарғы деңгейде кездеседі. Барлық зерттелген қазақ топтарының ортақ көрсеткіші 25,1% құрайды.

Диастема (spacing). Жоғарғы күрек тістердің (I¹-I¹) бір-бірінен 1 мм-ден артық мөлшерде алшақтап тұрған формасын айтамыз. Еуропеоид тектес халықтарда диастеманың аталмыш формасы жиі ұшырасады. Қазақтарда аталмыш анықтаманың кездесу деңгейі өте ауытқымалы, ортақ көрсеткіші 1,8 пайыздан аспайды.

Жоғарғы екінші күрек тістің редукциясы. Бұл анықтама 0-3 баллдық баға арқылы ажыратылады этникалық одонтологияда 2-3 баллдық (аталмыш тістің кішірейіп 1/3 бөлігіндей болуы) қосындысына ғылыми түрде баға береді. Қазіргі заман адамдарында бұл баллдардың кездесуі 3-4 пайыздан аспайды, және де ол еуропеоид тектес халықтарда жиі кездеседі. Қазақтар арасында I² редукция формасы өте аз мөлшерде 1,7% кездеседі.

Жоғарғы күрек тістердің ернелену формасы. Одонтологиялық зерттеуде аталмыш анықтаманың таксономиялық құндылығы жоғары бағаланады. Себебі ол еуропеоидтық пен моңғолоидтық типтерді ажыратуда таксономиялық маңызы орасан. Жоғарғы күрек тістердің тіл жағынан тістің ішкі бөлігінің ернеленуін немесе күректің формасына ұқсауын осы тістердің ернелену формасы дейді. Жалпы күрек тістердің ернеленуін 0-3 баллдар бойынша анықтайды. Олардың ішінде 2+3 баллдар жиынтығы моңғолоидтық раса өкілдерінде 70-100 % аралығында кездеседі. Ал еуропеоидтық расаларда бұл форманың кездесу деңгейі 10-12% дан аспайды, тіпті 3-балл көрсеткіші мүлдем кездеспейді. Зерттелген қазақ топтарында алдыңғы бірінші күрек тістің ернелену формасы екі жыныс тобында да өте ауытқымалы ерлерде 29,2 - 64,7% әйелдерде 32,4 - 62% аралығында ауытқиды. Ерлер тобында анықтаманың төменгі пайызы батыс өңірде, ал жоғарғы көрсеткіші шығыс өңір топтарында кездеседі. Әйелдер тобында аталмыш анықтаманың төменгі және жоғарғы пайыздары солтүстік өңірден табылып отыр. Екі жыныстың ортақ көрсеткішінің ауытқулығы 33,4-63,4 аралығында, яғни еуразиялық ауытқулықтың 30% құрайды. Жалпы республика бойынша географиялық таралуы өте шашыранды. Дегенменде батыстан солтүстік-шығысқа қарай I¹ (2+3) жоғарғы көрсеткіштерінің шоғырланғанын байқауға болады. Тек Моңғолияның Баян-Өлгий аймағында тұратын қазақтарда бұл анықтаманың сирек кездесетіні байқалады. Қазақтарда анықтаманың ортақ көрсеткіші 49,7 пайыздан аспайды.

Карабелли төмпешігі (Cara 2-5). Бұл төмпешік жоғарғы бірінші үлкен азу тістің тіл жағында (лингвальная) орналасады. Төмпешіктің даму сатысын 0-5 баллдар бойынша анықтайды. Этникалық зерттеулерде 2-5 баллдар қосындысы зерттеледі. Өйткені аталмыш баллдардың көрсеткіштері халықтардың антропологиялық типін ажыратуда орасан рөл атқарады.

Еуропеоидтық расада 2-5 баллдардың кездесу деңгейі 40% дан жоғарғы болып келуі мүмкін, ал арктикалық расада мүлдем ұшырамайды. Бұл төмпешіктің кездесу пайызы екі жыныс тобында өте ауытқымалы 15,2-41,1% ерлерде, 15,8-33,6% әйелдерде кездеседі. Жалпы қазақтарда бұл төмпешіктің төменгі көрсеткіші Баян-Өлгий (Монғолия) тобында, ал жоғарғы деңгейі батыс топтарда екені анықталды. Олардың ауытқу деңгейі еуразиялық ауытқулықтың 24% құрайды. Географиялық таралымы бойынша жоғарғы пайызы Қазақстанның батыс өңірінде шоғырланған.

Жоғарғы екінші үлкен азу тістің гипоконус редукциясы ($hy M^2$). Одонтологиялық зерттеулерде бұл төмпешіктің редукцияға ұшырауын 4-, 3+, 3 типтері бойынша бағалайды. Гипоконус төмпешігінің нағыз редукциялық формасын 3+, 3 типтерінің қосындысы айқындайды. Бұл анықтама бір-біріне жақын антропологиялық типтерді ажыратуда үлкен рөл атқарады. Әсіресе арктикалық раса өкілдері гипоконус редукциясының жоғарғы пайызымен ерекшеленеді. Зерттеліп отырған қазақтардың екі жыныс тобында кездесу деңгейі өте ауытқымалы ерлерде 27,6 -65,5 %, әйелдерде 45,6-71,1% аралығында кездеседі. Ерлерде гипоконустың бұл формасы төмен. Ол жыныс ерекшеліктеріне тән құбылыс болып табылады. Қазақтарда гипоконустың бұл формасының географиялық таралымы бағытсыз, шашыранды таралған.

Жоғарғы бірінші үлкен азу тістің эоконус төмпешігінің 1 жылға формасы (1eo). Бұл таксономиялық маңызы зор одонтоглификалық анықтама болып саналады. Одонтологиялық материалдарды зерттеу барысында эоконус төмпешігінің екінші қатардағы 1 жылғасының 3 түрлі формасы кездеседі. Әсіресе 3 тип (1eo(3)) формасы «шығыстық» одонтоглификалық бағытты көрсететін ерекшелігімен бағаланады. Моңғолоидтық раса өкілдерінде 1eo(3) типінің кездесу деңгейі 75 пайызға дейін болуы мүмкін. Ал жылғаның 1-2 типтері еуропеоидтық пен негроидтық расаларда жиі кездеседі. Зерттеліп отырған қазақтарда 1eo (3) формасы ауытқулық деңгейі ерлерде 38,9-74,2%, әйелдерде 39,1-69,7% аралығында кездеседі. Бұл жылға формасының төменгі пайызы Қазақстанның орталық аймақтарында, ал аталмыш жылғаның (1eo(3)) формасының жоғарғы деңгейі екі жыныс бойынша оңтүстік өңірінде кездеседі. Жалпы 1eo(3) формасы қазақтарда еуразиялық ауытқулықтың 34% құрайды.

Төменгі бірінші үлкен азу тістің формасы (M_1). Жалпы төменгі азу тістердің екі түрлі морфологиялық құрылымына, атап айтқанда төмпешіктер саны мен олардың тіркесіп орналасуындағы өрнектердің түрлері ажыратылады. Бірінші үлкен азу тістердің алты, бес, төрттөмпешікті және игрек (y), икс (x), плюс өрнектердің (+) түрлері кездеседі. Этникалық одонтологияда бірінші үлкен азу тістің морфологиялық анықтамаларына үлкен назар бөлінеді. Моңғолоидтық раса өкілдерінде M_16 төмпешікті формалары 50-60 % шамасында, ал еуропеоидтық мен негроидтық расалар 5% ға дейін кездесуі мүмкін. Қазақтарда M_16 төмпешікті формасы ерлерде 22% дейін, әйелдер тобында 3,7-22,3% аралығында ауытқиды. Оның төменгі пайызы Қосағаш топтарында кездеседі. Республиканың шығыс өңірінде M_16 жоғарғы пайызы шоғырланған. Расалық- диагностикалық тұрғыдан төрттөмпешікті форма «батыстық» бағытты байқатады. Ол еуропеоидтарда 80% дейін ұшырасады. Бұл төмпешіктің кездесу деңгейі айтарлықтай (ерлерде 0-10,3%, әйелдерде 0-7,7%) ауытқиды. Төмпешіктің жоғарғы пайызы Қазақстанның батыс және шығыс өңірлерінде кездеседі. Жалпы географиялық таралымы республика бойынша шашыранды орналасқан.

Төменгі бірінші үлкен азу тістегі тригонидтің дистал жолы ДТС (M_1). Бұл анықтама M_1 ғана анықталады. Ол метаконид төмпешігінің негізгі жылғасы мен протоконид төмпешігінің дистал жылғасы бірігіп осы төмпешіктер арасында жылға пайда болады. Аталмыш анықтама «шығыстық» бағыттағы одонтологиялық комплекске жатады. Бұл анықтаманың ұшырасу деңгейі моңғолоидтық, австралоидтық, веддоидтық расаларға жататын халықтарда 50-55% дейін жетеді. Ал еуропеоидтық расада ДТС мүлдем болмауы да мүмкін. Зерттелген қазақ топтарында ДТС өте ауытқымалы ерлерде 6,1-19,6%, әйелдерде 3,1-34,4% шамасында кездеседі. Екі жыныс тобы бойынша еуразиялық ауытқулықтың 58% құрайды. Жалпы ДТС географиялық таралымында белгілі бағыт байқалады. Атап айтқанда дисталдың тригонид жолы батыс өңірден оңтүстік-шығысқа қарай шоғырлану деңгейі қоюлана түседі.

Төменгі бірінші үлкен азу тістегі тізе бұрыш қатпары (DW). Аталмыш анықтама метаконид төмпешігінде орналасады. Метаконидтің негізгі жылғасының бұрыш жасап иілуі нәтижесінде пайда болған қатпарды тізе бұрыш қатпары дейміз. Бұл «шығыстық» одонтологиялық анықтама болып саналады. DW – ның жоғарғы пайызы Моңғолияда, Сібірде, Америка үндістерінде 50% артық деңгейде ұшырасады. Ал еуропеоидтық раса өкілдерінде оның кездесу пайызы 15% дан аспайды. Тек Финно-угор халықтарында тізе бұрыш қатпарының 30% ға дейін болатыны анықталды. Қазақтардың екі жыныс тобында аталмыш анықтаманың ауытқу деңгейінің

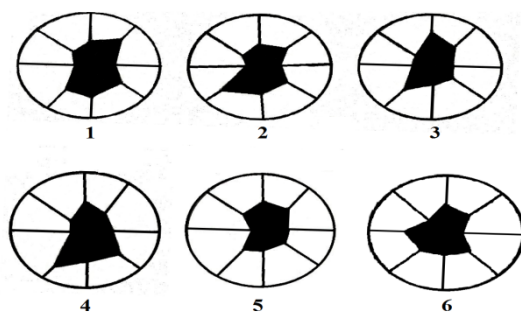
өте жоғары көрсеткіші ерлер тобында 12,3-34,9%, әйелдер сериясында 13,0-34,7% екені анықталды. DW пайызы солтүстік өңірдің ерлері мен шығыс аймақтың әйелдерінде кездеседі. Бұл анықтаманың жоғарғы пайызы орталық өңірдің ерлері мен Жетісу аймағының әйелдерінде ұшырасады. Қазақтар арасындағы аталмыш анықтаманың ауытқу деңгейі еуразиялық ауытқулықтың 34% құрайды. Республиканың батыс өңірінен оңтүстік-шығысқа қарай географиялық таралымының көрсеткішінің шамасы ұлғаятыны байқалады.

Төменгі бірінші үлкен азу тістің қосымша төмпешігі (t.a.m.i.). Бұл анықтама M_1 тістің тіл жағындағы метаконид пен энтоконид арасында орналасады. Жалпы одонтологиялық зерттеулерде t.a.m.i. төмпешігі әр түрлі раса өкілдерінде бағытсыз, шашыранды түрде кездесетіні анықталып отыр. Еврепеодтық пен моңғолоидтық расаларда 0-10% дейін, ал Африка мен Америка негроидтарында 20% дан артық шамада ұшырасады. Сондықтан аталмыш t.a.m.i. төмпешігін шартты түрде «негроидтық раса» бағытындағы анықтама деп айтуға болады. Зерттелген қазақ топтарында аталмыш анықтама ерлерде 0-15,4% , әйелдерде 1,6-16% аралығында ауытқиды. Төменгі пайызы оңтүстік топтарының ерлері мен әйелдерінде, ал жоғарғы көрсеткіші шығыс өңірдің тұрғындарында кездеседі.

Төменгі бірінші үлкен азу тістегі метаконидтің 2-ші жылғасының аяқталу варианттары (2med(fc), 2med(II), 2med (III)). Бұл жылғаның аяқталу варианты одонтоглификалық анықтамалар қатарына жатады. Негізінен жылғаның 3 түрлі варианты ажыратады: 2-ші жылға барлық фиссуралардың қиылысқан жерінде аяқталады (2med(fc)); жылға энтоконид пен метаконидті бөліп тұрған II фиссурада аяқталуы 2med(II); метаконид пен энтоконид арасындағы III аяқталуы 2med(III). Одонтоглификалық зерттеулерде 2med(II) мен 2med(III) варианттарының таксономиялық маңызы зор. Еурпеодтық раса өкілдерінде 2med(II) вариантының кездесу деңгейін 60% дейін болатыны анықталды. Бұл анықтама «батыстық» одонтологиялық бағытпен қатар еурпеодтық типтер арасында солтүстік грацилді, оңтүстік грацилді типтерді ажыратуда да үлкен рөл атқарады. Оңтүстік грацилді типте 2med(II) вариантының ұшырасу деңгейі төмен, яғни аралас еурпеодты-моңғолоидты типтерге жататын топтарға ұқсас болып келеді. Жер шарындағы халықтар арасында 2med(II) вариантының ең жоғарғы деңгейі Прибалтика халықтарында кездеседі. Зерттелген қазақ топтарында 2med(II) вариантының кездесу жиілігі ерлер тобында 2,3 – 19% , әйелдер сериясында 7,8 – 23,5% аралығында кездеседі. Бұл анықтаманың төменгі пайызы батыс өңірдің ерлері мен солтүстік аймақтың әйелдерінде ұшырасады. Республика бойынша аталмыш анықтаманың географиялық таралымы өте шашыранды, әсіресе батыс өңірде 2med(II) барлық пайыздары шоғырланған. Жалпы зерттелген топтарда тіс морфологиясы анықтамаларының ауытқу деңгейі өте жоғары екені анықталды. Бұл негізінен «шығыстық» одонтологиялық тармаққа жататын анықтамаларға тән, оны этнотарихи процестің бір көрінісі деп түсіну қажет. Сонымен қатар таксономиялық маңызы зор анықтамалардың географиялық таралымы өте шашыранды, бағытсыз шоғырланғаны байқалады. Дегенмен де кейбір анықтамалардың көрсеткіші бойынша Қазақстанның батыс өңірінде “шығыстық” бағыттағы анықтамалардың атап айтқанда күрек тістің ернелену формасы (I^{12+3}), тригонидтің дистал жолы (DTC), тізе бұрыш қатпарының (DW) кездесу деңгейінің төмен екені анықталды. Ал республиканың оңтүстік – шығыс өңірлерінде «батыстық» одонтологиялық тармақтағы анықтамалардың ұшырасу деңгейінің аздығы байқалады. Дегенмен де Алтай өңірінің қазақтарында төменгі бірінші үлкен азу тістің төрт төмпешікті формасы (M_14) мен жоғарғы бірінші үлкен азу тістегі Карабелли төмпешігінің (Cara(2-5)) кездесуі басқа қазақ топтарына қарағанда жоғары екенін байқауға болады.

Енді жоғарыда көрсетілген тіс морфологиясының таксономиялық маңызы зор анықтамалары (DTC, DW, M_16 , M_14 , M_24 , Cara(2-5), 1eo(3), 2med(II)) бойынша комбинациялық полигон тәсілімен полигон сызылды. Полигонның ортасы анықтаманың төменгі, ал радиустың шеті жоғары көрсеткіштерін көрсетеді. Сонымен полигонның фенетикалық көрінісі қазақ топтарының өзара жақындығын байқатады. Дегенменде полигон формасы бойынша солтүстік пен батыс аймақтың қазақтары оңтүстік грацильді одонтологиялық типке жақындығын байқатады (1- сурет).

Қорыта айтқанда, тіс морфологиясының анықтамалары қазақтардың аймақтық топтар арасында өзгешеліктің аздығын дәлелдейді. Бірақ орталық пен шығыс өңірдің қазақтарында «шығыстық» бағыттағы анықтамалардың басымдығы байқалады. Ал субэтникалық топтар арасында кіші жүз өкілдерінде «батыстық» комплекстегі көрсеткіштердің жоғары екені анықталды. Бірақ бұл өзгешеліктер статистикалық тұрғыдан дәлелденбейді. Сонымен, қазақ халқының тіс жүйесінің морфологиялық құрылымы негізінде «батыстық» пен «шығыстық» екі комплекстің жігіндегі аралас одонтологиялық типке жатады.

1-сурет. Қазақтардың комбинациялық полигондағы фенетикалық көрінісі

1 - солтүстік өңірдің қазақтары, 2 - оңтүстік өңірдің қазақтары, 3 - батыс өңірдің қазақтары, 4- орталық өңірдің қазақтары, 5 - жалпы қазақтар, 6 - оңтүстік грацильді тип. Радиустарда жоғарыдан сағат стрелкасы бағыты бойынша анықтамалардың реті: Карабелли төмпешігі, Жоғарғы бірінші күрек тістің ернелену формасы, метаконид төмпешігінің 2med (II) формасы, тригонидтің дистал жолы, тізе бұрыш катпары, төменгі екінші азу тістің төрттөмпешікті формасы, төменгі бірінші азу тістің төрт және алтытөмпешікті формасы

Әдебиеттер тізімі

Бабаков О. Антропологический состав туркменского народа в связи с проблемой этногенеза. Ашхабад. 1977. 216 с.

Ефимова С.В. Одонтология сибирских татар к проблеме этнической истории //Тезисы докладов научной конференции. Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1984. С. 32-36.

Зубов А.А. Материалы по одонтологии казахов //Советская этнография. М., 1972. №3. С. 51-63.

Зубов А.А. Одонтология. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1968, 200 с.

Зубов А.А. Этническая одонтология. М.: Наука 1973. 202с.

Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в антропофенетике. М.: Наука, 1993. 226с.

Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в современной антропологии. М.: 1989. 229 с.

Исмагулов О., Сихымбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана. Алматы. Наука 1989. 237с.

Саливон И.И., Тегакко Л.И., Архангельская М.С. Одонтологическая и дерматоглифическая характеристика казахов аридной зоны // Вопросы антропологии. 1984. Вып. 73. С. 116-127.

Сихымбаева К.Б. Антропологический состав населения Западного Казахстана по данным дерматоглифики и одонтологии. Автореферат диссертации, канд.ист.наук. М., 1987. 23 с.

Dahlberg A.A. Dental morphology and Evolution. Edited by A.A. Dahlberg. Chicago and London, 1971. P. 257-263.

Suzuki M., Sakai T. Morphological analysis of the shovel – shaped teeth // Zinruigaku zassi. 1966 .V. 74. N5.

О необходимости формирования базы данных о щитах из пазырыкских курганов*

К настоящему времени возникла необходимость создания базы данных, в которой была бы отражена вся информация о щитах, обнаруженных в пазырыкских курганах скифо-сакского времени. Обозначенный подход обеспечит не только формальное обобщение имеющихся сведений, но и позволит продолжить более детальные исследования изделий защитного вооружения древних кочевников Внутренней Азии. Запланированная систематизация также создает условия для расширения научного потенциала важных археологических источников.

Специально формированием базы данных, содержащей сведения о пазырыкских щитах, пока еще никто не занимался. Основная цель публикации – продемонстрировать возможности и результаты макетирования базы данных на основе электронной таблицы, содержащей информацию об известных щитах и отражающей основные характеристики предмета исследования в контексте целостной системы. В ходе такой деятельности использовались известные методы формирования баз данных различного содержания и оформления (Акашева, 2011; Халимон и др., 2017; и др.).

На данном этапе макет базы данных «Щиты из пазырыкских курганов» создается с помощью программы Microsoft Excel и состоит из следующих 14 столбцов:

1. Район расположения памятника.
2. Название памятника.
3. Номер кургана и автор раскопок.
4. Имеется ли связь с захоронением коня (да / нет / не известно).
5. Форма щита.
6. Материалы для изготовления.
7. Число палочек или их имитаций.
8. Размеры щита
9. Отличительные признаки щита (орнамент, наличие ручки для удерживания и др.).
10. Сведения о публикациях.
11. Архивные и / или музейные данные (номер коллекции).
12. Сведения об экспонировании в музеях или хранении в фондах.
13. Наличие информации в Государственном каталоге Музейного фонда РФ (номер, фонд; дата, характер и история поступления, коллекция).
14. Примечание.

В столбцах 1–3 указываются районы расположения археологических комплексов на основе географических характеристик (например, Юго-Восточный Алтай, Центральный Алтай и др.), а также названия памятников, номер курганов и авторы раскопок. Пока учитывалась собранная автором информация о щитах из курганов Пазырыкской группы (№1 и 3), из Первого Туэктинского кургана и кургана №1 могильника Ак-Алаха-I. Эти сведения транслируются в следующих частях базы данных. Так, в 4 столбце отмечается, имеется ли связь между щитом и захоронением коня, т.е. был ли щит «приторочен» к седлу, находился в погребении с человеком или его изначальное местоположение невозможно точно определить. В столбцах 5–9 указывается развернутая характеристика щита: его форма, материалы изготовления, число использованных деревянных палочек, размеры изделия и отличительные признаки. В столбцах 10–13 отражены сведения о публикациях, архивные и / или музейные данные, а также об экспонировании в музеях или хранении в фондах, наличие информации в Государственном каталоге Музейного фонда Российской Федерации. Последний столбец №14 «Примечание» пока используется для дополнений или уточнений. Возможно, он будет удален в завершающем варианте электронной таблицы. При этом не исключено появление новых столбцов. Например, для размещения сообщений о результатах AMS-датирования или о разных определениях естественно-научного

---

* Работа выполнена при финансовой поддержке РНФ (проект №22-18-00470 «Мир древних кочевников Внутренней Азии: междисциплинарные исследования материальной культуры, изваяний и хозяйства»).

характера (ксилотомический и дендрохронологический анализы, происхождение красителей, видовая принадлежность использованной кожи и др.).

В ближайшее время в макете будут отражены пазырыкские щиты, которые экспонируются в музеях России и имеют подробные описания. В дальнейшем следует дополнить таблицу информацией об изделиях, хранящихся в фондах, и об отдельных наборах деревянных палочек, из которых можно воссоздать целые экземпляры. Помимо этого, важное значение представляют щиты, обнаруженные в Казахстане и Монголии. Для понимания формирующегося массива информации рассмотрим уже собранные сведения, представим характеристики щитов и сопоставим их с опубликованными сведениями.

В Государственном Эрмитаже (г. Санкт-Петербург) хранятся щиты, обнаруженные на Алтае при раскопках «царских» курганов пазырыкской культуры. Сведения о них опубликованы (Грязнов, 1950; Руденко, 1953, 1960; и др.). В зале «Культура и искусство кочевых племен Алтая VI–IV вв. до н.э.» оформлен раздел экспозиции с названием «Первый Пазырыкский курган V–IV вв. до н.э. Снаряжение коня». Сохранившийся целый щит (инв. №1295/382, размеры 40,5x29,5 см), происходит из этого погребального объекта и представляет собой полотно кожи с прорезями, в которые вставлены тридцать пять округлых деревянных палочек (диаметрами от 0,6 до 0,9 см). Перекрытие кожей палочек дает орнамент в виде ступенчатого зигзага. Два зигзага окрашены в красный цвет. На оборотной стороне по верхнему и нижнему краю проложены деревянные планки, прикрытые краями кожи, завернутой с лицевой стороны. Края этой кожи прошиты тонкими ремешками. Ширина загиба по центру составляет 3,2 см. Кант имеет размеры от 3,2 до 3,6 см, ширина планки – 2,1 см, толщина ее – 0,25 см. В средней части щита продеты ремешки, завязанные узлом с петельками; концы ремешков проходят на оборотную сторону. Расстояние между этими креплениями рукояти из кожи составляет 9,5 см.

В витрине «Первый Туэктинский курган (VI–V вв. до н.э.)» демонстрируются кувшин, поножи, «подушка» и два щита, расположенные асимметрично. Один щит (инв. №2179/960, размеры 49,3x41,4 см) представляет собой деревянную доску, украшенную резьбой, которая имитирует плетенку с геометрическим орнаментом. Показано 39 палочек толщиной 0,7–1,1 см. Местами прослеживаются следы красной, желтой и синей краски. В центре располагается ручка из кожаного ремня, прикрепленного к одному из двух отверстий, пробитых в центре щита. Ширина его 1,6 см, длина 13,4 см. Расстояние между отверстиями составляет 13,2 см. Толщина щита оказалась 1,3 см (посередине). Сверху и снизу присутствует имитация бортика. Ширина бортика сверху – 2,4 см, снизу – 2,2 см. Ширина каемки по бокам – 0,9 см. На задней стороне имитация составной плетенки отсутствует, однако есть бортик (размеры аналогичны, как на лицевой стороне). Левый нижний угол отбит. Второй щит из кургана №1 могильника Туэкта (инв. №2179/959, размеры 49,5x46,5 см), представляет собой полотно кожи с прорезями, в которые продеты деревянные палочки. Такая комбинация образует геометрический узор. Изделие состоит из 57 палочек толщиной 1,1–1,2 см. Щит имеет загибы кожи по всем четырем краям. Условный верх имеет ширину 2,1 см, низ – 2,5 см, по бокам – 1,4 и 1,1 см (замеры делались в центре сторон). Толщина загиба составляет 1,2 см. Хорошо видно, что кожа загнута на оборотную сторону щита, где сверху и снизу были продеты через прорези кожаные нити, затем они протягивались и закреплялись узелком на боковой стороне.

Кроме перечисленных щитов, в фондах Государственного Эрмитажа хранятся следующие находки: обломки деревянных палочек и обрывки кожи от щитов (двух или более); 25 палочек от щита без кожи со следами красной краски (орнамент в виде зигзага); куски кожи с прорезями и 34 деревянные палочки; щит прямоугольной формы, с округлым верхом, сделанный из 52 деревянных палочек, расположенных параллельно и двух поперечных; обломки щита из деревянных палочек, продетых в кусок кожи с прорезями (29 целых палочек и 34 обломка); обломки щита из деревянных палочек, продетых в кусок толстой кожи с прорезями (переплетение палочек и кожи образует узор); обломки деревянных палочек щита с фрагментами лака.

Щиты были обнаружены при раскопках Первого Пазырыкского кургана в 1929 г. (Грязнов, 1950: 30, 63, табл. X). С.И. Руденко (1953: 262, табл. LXXXVII) в своей монографии «Культура населения Горного Алтая в скифское время» представил такое описание: «Щит малых размеров прямоугольной формы (в среднем 28x36 см) состоит из лоскута тонкой кожи и вплетенных в него 34–35 тщательно выструганных палочек, круглых в сечении. В прорезы, сделанные в коже, вставлены указанные палочки так, что с обеих сторон получается орнамент, основной мотив которого – ромбы... По краям лоскута кожи загнуты на обратную сторону щита и там закреплены. На обратной же стороне, посередине щита, из ремня, пропущенного с лицевой его стороны, сделана

широкая петля». Изделия аналогичного назначения были выявлены во Втором, Третьем и Четвертом Пазырыкских курганах. Среди них оказались щиты другого типа (Руденко, 1953: 263). Затем серия находок обнаружена при исследовании других погребальных объектов пазырыкской культуры в разных местах Алтая, где природные условия способствовали сохранению органических предметов (Руденко, 1960; Полосьмак, 1994; Самашев, 2011; и др.). Но лишь некоторые из них попали в музеи Алтайского края и Республики Алтай.

В 1966 г. из Государственного Эрмитажа в Бийский краеведческий музей им. В.В. Бианки (г. Бийск, Алтайский край) были переданы отдельные артефакты из Первого Туэктинского кургана, который располагался на Туэктинском могильном поле, расположенном в долине Урсула, неподалеку от одноименного села (ныне это территория Онгудайского района Республики Алтай). Курган был самым крупным (диаметром 68 м и высотой 4,1 м). Он исследовался в 1954 г. (Руденко, 1960: 96) и оказался ограбленным. На полу погребальной камеры лежали седла, а рядом с ними найдено не менее шести щитов. Из них более-менее хорошо сохранились два «кожаных» изделия, одно из которых, как было выше указано, сейчас демонстрируется в экспозиции Государственного Эрмитажа. От остальных уцелели части, отдельные палочки и кожа. Впервые был обнаружен щит (размерами 49x42 см), изготовленный из цельного дерева. Наружная сторона его оказалась гладкой, а внутренняя – орнаментированной в виде имитации «кожаного» щита из палочек (Руденко, 1960: 123). Он также экспонируется в Государственном Эрмитаже. С.И. Руденко (1960: 122, табл. LXI.-1–2) дал следующую характеристику первому «кожаному» изделию: «Щит, сохранившийся лучше других, представляет собой лоскут кожи размером 51x56 см, в котором на разных высотах сделано около тысячи узких поперечных разрезов шириной 8 мм – соответственно толщине продетых в эти прорезы палочек, подобных древкам стрел. Пятьдесят шесть палочек вставлены в эти прорезы так, что с наружной и внутренней поверхности щита получены два одинаковых узора. На наружной стороне щита узор этот кожаный, а на внутренней такой же узор из палочек». Узор представлял собой следующую комбинацию: «в центре – крест внутри квадрата; по верхнему и нижнему краю расположено по восемь крестов; пространство между центральным квадратом и рядами крестов заполнено четырьмя треугольниками из шести диагонально расположенных полос в каждом треугольнике» (Руденко, 1960: 122).

Среди находок, поступивших в Бийский краеведческий музей им. В.В. Бианки (БКМ), оказались два щита (ОФ 5243 и 5244). Один из них разместили в застекленной витрине с названием «Пазырыкская культура Алтая» вместе с другими древними изделиями. Данный щит имеет следующие характеристики: высота около 44 см, ширина около 33 см. Предмет вооружения, по всей видимости, демонстрируется с внутренней (оборотной) стороны. По свидетельству С.И. Руденко (1960), на одном из щитов из Первого Туэктинского кургана «... свободные края кожи были загнуты на внутреннюю поверхность щита и прошиты кругом узким ремешком». Загнутость кожи и прошивка части края четко просматриваются у щита, экспонируемого в БКМ. Края нижней и боковой сторон скрыты узкими деревянными планками. Второй упомянутый щит (ОФ 5244) находится в фондах. Он состоит из 24 палочек, скрепленных кожей. Сохранность представленных находок требует детального изучения и профессиональной реставрации, как это сделано в Государственном Эрмитаже.

В Национальном музее Республики Алтай им. А.В. Анохина (г. Горно-Алтайск) оформлена экспозиция, отражающая результаты исследования памятников пазырыкской культуры на плато Укок (Южный Алтай). При раскопках кургана №1 могильника Ак-Алаха-1, датированного IV в. до н.э., была обнаружена подкурганная мерзлота, благодаря которой сохранились вещи из органических материалов (дерево, войлок, ткань). Исследованные конские захоронения имеют сходство с аналогичными находками в «элитных» пазырыкских курганах. Было выявлено девять лошадей со снаряжением и три небольших щита (Полосьмак, 1994: 24, 34, рис. 14, 27). Один из щитов, выполненный из цельного дерева, но треснувший почти пополам, демонстрируется в зале №112 «Комплекс плато Укок» в настенной витрине №4, которая имеет название «Предметы вооружения пазырыкской культуры». Его размеры составляют 35,5x25,5x0,9–1,1 см, внешняя сторона щита орнаментирована «...вписанными друг в друга треугольниками, вершины которых сходятся в центре» (Полосьмак, 1994: 34). Эти линии и прямоугольник сделаны простой резьбой (Мыльников, 2011: 57–58).

В ходе сбора дальнейшей информации, кроме уже указанной, планируется учитывать такие сведения, как статус (ранг) кургана и половозрастные характеристики погребенного человека. Это позволит наполнить содержанием реконструкцию комплекса вооружения пазырыкского воина. Также можно выделить другие показатели: толщину деревянных палочек, общее количество

щитов, обнаруженных в кургане, и т.д. Расширение информационного поля и учет различных характеристик обозначенной категории защитного вооружения у древних кочевников Внутренней Азии обозначит использование специальных и доступных программных продуктов для работы с базами данных (например, Microsoft Access).

Список литературы

Акашева А.А. Пространственный анализ данных в исторических науках. Применение геоинформационных технологий: учебно-методическое пособие. Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2011. 79 с.

Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1950. 92 с.

Мыльников В.П. Резьба по дереву в скифское время (Северная Азия). Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2011. 188 с.

Полосьмак Н.В. «Стерегищие золото грифы» (ак-алахинские курганы). Новосибирск: Наука, 1994. 125 с.;

Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. 402 с. + 120 табл.

Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 360 с. + 128 табл.

Самашев З. БЕРЕЛ. Астана: Изд-во «Таймас», 2011. 236 с.;

Халимон В.И., Мамаева Г.А., Рогов А.Ю., Чепикова В.Н. Базы данных: учебное пособие. СПб.: СПбГТИ(ТУ), 2017. 118 с.

Жетісу және Шығыс Қазақстан аумағындағы сақ патша қорғандарының архитектуралық ерекшеліктері

Жерлеу адамзат қолмен жасаған алғашқы мәдениет бөлігі деп айта аламыз. Тұрғылықты мекеніне, табиғат жағдайлары мен қоғам дамуы сатысына байланысты түрлі сипатқа ие бола бастады. Дана халқымыз «Тал бесіктен, жер бесікке» деп айтқандай, сәби бесігі оған қандай жайлы болса, жердегі бесікте солай жайлы болуы қарастырылады. Дәл осы сәтте соңғы қола және темір, ерте темір дәуіріндегі қоғам дамуының айқын бейнесі бола алатын сақ патша обаларын айта аламыз. Қазақ жерінде ірі сақ патша обалары шоғырлары орналасқан. Қазіргі таңда олардың арасында үлкен элитарлы патша қорғандарынан алтын адамдар табылып жатыр. Мысалы, Жетісудағы Бесшатыр, Алматы облысындағы Есік, Боралдай, Ақжар, Орталық Қазақстанда Талды-2, Шығыстағы Шілікті, Берел, Елекесазы, Бесоба, Қырықоба сынды ескерткіштер ішкі құндылығы жағынан тыңғылықты зерттелуде. Бұл қорғандар сақ қоғамында беделді «көсемдерге» салынған деп болжам жасай аламыз. Оның сырт бейнесіне қарап жай топырақ үйіндісі ғана емес, өзіндік айрықша құрылысы мен архитектурасы бар екендігін бүгінгі күні өзекті болып отыр. Әдетте сақ қорғандары Алматы, Жетісу даласында шоғырлана орналасқан. Сонда біздің көшпелі ата-бабамыз деп есептейтін сақтар көп уақытта еліміздің оңтүстік-шығыс бөлігін мекен еткен бе? Мұның себебін т.ғ.к доцент Еділ Ниязов былай түсіндіреді «Сақтар дәл қазақтар сияқты көшпелі болды, қыстау, жайлау ол тайпаларда да болды. Олардың обаларының бір жерге үйіле жинақталуы олардың салт санасынан. Сырт жерде жан тәсілім болған кісіні өз әулетінің жанына жерлеуі басты себеп.» деген болатын. Оған мысал келтіре қарайтын болсақ Шілікті-52 оба, Бесшатыр-31 оба, Есік-40 оба, Боралдай-63 оба бар. Егер адам басқа жерде оқыстан өмірден озса, оның мәйітін уақытша қабірлерде сақтаған. Еті сүйегінен ажыраған уақытта ата-бабасының жанына келіп жерлеген деген деректер кездеседі. Дәл осындай жоралғы қазақ халқында да кездеседі. «Сөреге жерлеу», «Аманатқа жерлеу» сынды дәстүрлер. Сондай-ақ Шығыс Қазақстан өңірінде. «Былғары табыты» аталатын жер атауы сөзімізге дәлел бола алады, ел тарихынан белгілі жырақта қайтқан мемлекет басшыларын Түркістанға апарып жерлеу кезінде ішкі ағзаларын алып тастап, былғарыда сақтағаны шындық.

Ескерткіштерді зерттей отырып сол заманға сай тасты, топырақты, ағашты қолдана отырып, үлкен ескерткіштің ұзақ уақыт сақталуы қызықтырады. Қорғандардан түрлі бағалы жәдігерлерге қызығушылық жоғары болғанымен, осы ескерткіштердің ғажайып архитектуралық құрылымы бар екендігі, сол дәуірге тән топырақты, құмды, шымды, ағаш бөренелерін қолданудың өзінің реті болғандығын үлкен ірі биіктігі 20 м дейін жететін ескерткіштердің сәулеттік құрылымдары әліде терең зерттелді деп айта алмаймыз. Алайда еліміздің аумағында 25 000-ға жуық патша обалары табылған. Тек Жетісу, Алматыда емес, Оралдағы Тақсай, Қарағандыдағы Қызылжар, Астана маңындағы Күйгенжар, Ақтөбе, Петропавл, Арқайым елді мекендерінде кездеседі. Жерлеу рәсімі өтетін аймақты таңдауда және көне құрылысты салуда көпті көрген ақсақал, абыздар басқарғаны анық. Жерлену шарасын басқаратын абыздардың белгілеуімен үлкен өзен жағасында белгілі бір уақытта жиналған халық өздерімен бірге әл-ауқатына қарай малдарын ала келген. Дәрежесіне қарай сол уақытта тайпа көсемдері неғұрлым жылқы әкелгенін Берел қазбаларынан көруге болады. З.С. Самашев зерттеулеріндегі Берел обасындағы мәңгілік тонда сақталған 13 жирен аттың ішкі ағзаларына сақталған шөпке қарап әр аймақта жайылған жылқылар екенін полеоботаниктер дәлелдеп отыр. Жерленушіге салынған үлкен обаның және ғұрыптық кешендердің салынуы үшін көрнекі үлкен кеңістікте орналасуына аса мән берген. Обалардың әсіресе сақ дәуіріндегі тәртібі бойынша оңтүстіктен-солтүстікке қарай тізбектеле орналасуын қатаң сақтап обалардың шығыс жақ алдын және батыс жақ артын ашық қалдырып отырған. Обалардың өзен жағаларында орналасуындағы басты мақсат ауыр жұмысты қажет ететін құрылысты салу кезінде суды пайдалану мен бірге мініс малдарын суғаруға және ауыз суға қолданған. Шығыс Қазақстан өңірінде он жылдан астам зерттеу жұмыстары жүргізілді. Осы зерттеулер барысында әсіресе сақ дәуірінің ірі обаларының архитектурасына қатысты тұжырымдарды Шілікті кешенді ескерткіштері көрсетті. Бұл зерттеулер Қазақстан жеріндегі ірі обаларға қатысты архитектуралық шешімдер жасаудың бастамасы десе болады.

Сак-скиф археологиясында «патшалық» обаларды зерттеуге деген қызығушылықтың алғы шарты 1763 жылы генерал Мельгуновтың Литый обасын қазуымен басталды. Кейіннен XX ғасырдың басына дейін жиырмаға жуық оба материалдары белгілі болса, Кеңес үкіметі жылдары С.И. Руденконың Алтайда ашқан Пазырық обасы мен П.К. Казловтың Моңғолияда Ноин-уул обасын ашуымен бұл архитектуралық ескерткіштер қызығушылық пен кездейсоқтық арқасында Алтай, Минусин қазаншұңқыры, Жетісу, Шығыс Қазақстан және Солтүстік Қаратеніз бойында көптеп ашылып келеді. Ерекше айтар болсақ Орджонидзедегі Толстая могила, Алматы маңындағы Есік обасы мен Минусин қазаншұңқырындағы Аржан. (Боковенко 1992: 136-138 бб.)

Сақ дәуірін зерттеген отандық және шет елдік зерттеушілердің классикалық еңбектері олардың қатарында: В.В. Радлов, С. Сорокин, С.С. Черников., З.Самашев., Ә.Т. Төлеубаев., Ғ.Қ. Омаров, К.А. Ақышев, М.К. Кадырбаев, Б.Нурмуханбетов және бүгінгі таңдағы осы тақырыпты зерттеген ғалымдар: П.И. Шульга, А.Д. Таиров және отандық ғалымдар Ұ.Ұ. Үмітқалиев, А. Оңғар сынды зерттеушілердің еңбектерінде байқалады.

Ақан Оңғарұлының айтуынша, барлық мәдени білімдердің көне қоры, салттар, тіпті антропологиялық түр мен оның әртүрлі діни дүниетанымына байланысты рухани әлемі осы қоршаған ортадан алған білімдеріне, әсерлеріне байланысты дамыды. Оның әсері әр ортада өмір сүрген барлық тіршілік иелеріне өзіндік таңбасын қалдырды. Әр физикалық, географиялық жағдайлар тұрғындардың тарихи тағдырында бейнелі орнын алды. Обалар тізбегінің салына бастауы сол дәуірдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге тікелей байланысты. «Өлілер әлемі» аталатын қорымды салатын жерді таңдағаннан соң ол қасиетті кеңістікті ұйымдастырудың ерте темір дәуірінде екі түрі болды: солтүстіктен оңтүстікке қарай аздап ауытқымалы түрде бір түзу бойына маржандай тізбектеле салыну мен ірі оба маңына дөңгелене, шоғырлана орналасуы. (Оңғар 2002: 345-347 бб.)

Ұлан Үмітқалиұлы обалардың орналасуы жөнінде, көне сақ қоғамындағы ірі обалардың белгілі бір жерде орналасуына аса мән берген. Обалардың орналасқан жері биік әрі көрнекі болуымен қатар, су көздері немесе өзен көлге жақын орналасуы, оның жиегіндегі шымдауыт жерлердің болуы, құрылысқа пайдаланылатын тас пен ағаштың қашық емес жерде болуы басты мақсатқа қойылған (Үмітқалиев 2014:680-682 б.).

Құрылыстың оба тұрғызу дәстүрі ұлы далада біршама ғасырлар бойы жүрді. Қазақстан территориясында қола дәуірінің соңынан бастап байлықтың қорлануы мен әлеуметтік теңсіздікке байланысты ірі көлемді обалар пайда бола бастады. Әр тарихимәдени кезеңде түрлі себептерге байланысты оның архитектурасы мен көркемдік жағына ерекшеліктер қосылып отырды. Осы дәстүрдің ең бір шарықтап дамыған уақыты – ерте темір дәуіріне тән.Ежелгі көшпелілердің қорымдарында басқа жерлеу орындарына қарағанда көлемі мен географиялық орналасуы жағынан өзгеше көрінетін ірі обалардың орны айрықша. Оба ғұрыптық істер атқарылған күрделі мәнді кешен болуымен қатар тарихи-археологиялық құнды дерек алар ескерткіш. Әр ескерткіш сол дәуірдің айнасы іспетті жергілікті елдің барлық салт-дәстүрін қойнауына алып жатты. Сондықтан да әрбір жерлеу қорымы басқа қорымдардан өзгеше болуы заңды құбылыс. Елді вертикальды басқару, әлеумет пен әскерисаяси құрылыстың жақсы дамуы мен діни-идеологияның мықтылығы ғана мұндай ірі обаларды салуға түрткі бола алады. «Патшалық» обалар түсінігіне ел билеушілерінің, тайпалық одақтар мен ру басыларының, әскери жоғары шен өкілдері, абыздар және т.б. жерлеу ескерткіштері жатады. Әдетте жерленген тұлғаның әлеуметтік дәрежесін анықтауда ескерткіштің қорымдағы жоспарлануы мен тұрғызылған орны, табиғи және мәдени ландшафты ерекшеліктері, жер бетіндегі және қабір іші құрылыстарының құрылымдық артықшылықтары, заттай кешеннің сандық және сапалы сипаттаулары, атқарылған ғұрыптық іс-әрекеттердің күрделілігі, жерлеу ескерткішін салуға жұмсалған еңбек шығындары ескеріледі. (Оңғар 2002: 12-16 бб.).

Ежелгі тұрғындардың ағаш өңдеу ісін зерттей келе, В.П. Мыльников былай дейді: «қоғамның элитасын екі камералы, тегістелген тақтай еденге қойылған саркофагы бар қима-тағанға жерлеген. Орташа топ өкілдерін бір камералы, еденсіз қима-тағандағы саркофағқа қойса, қатардағы тұрғындардың өкілдерін ағаш, не киіз төсенішті кіші қима-тағанға арқасымен жатқызған». Әйел жерлеулерінде де қару-жарақтар аз қойылған. Сәндік заттар – айна, түйреуіш, тарақ көп, Н.А. Орехованың ойынша, скифтік «патшалық» жерлеу ескерткіштерін бөлудің үйіндінің өлшемі мен құрылымдық ерекшеліктері, қабір іші құрылысы мен оның тереңдігі, қоса жерленген заттардың саны мен сапасы (сырттан әкелінген заттардың, ғұрыптық, салтанаттық заттардың үлес салмағы) және құрбандық шалу іздері сынды көрсеткіштері бар (Оңғарұлы 2003:94 б.).

Жалпы жерлеу ескерткіштің салуда кейбір материалдар (қарағай, малта тастар, ірі жұмыр тастар, саз) жергілікті жерде жоқ болса да, жерлеу рәсімінің міндетті қосалқы бөлшегіне жатты. Мысалы, Бесшатырдың ағаш құрылысын тұрғызуға бөренелерді өзеннің арғы беті Іле Алатауынан (200 шақырымнан) әкелді. Бесшатырды тұрғызушылар Іле Алатауы бойындағы боралдай-есік-түрген-шелек обаларын салушыларды жақсы білді. Бесшатыр осы халықтардың жерлеу құрылысының ашылған ерте түрі. Жыққан жерінен ағашты бұтап, құлақ тесіп, атпен сүйретіп қаншама жұрт әкелген. (Акишев 1959-1960: 24 б.) Оңтүстік-шығыс жері орманды алқапты дала болған соң, тұрғындар табыт бөренелері үшін шырша, қайыңды пайдалану қиындық туғызған жоқ. Ал орталықта жерлеу орнының ішкі жағынан бастап тас плиталармен қапталған. Қос тағанның сыртында жалпағынан төселген плиталар қаптауы – тас циста болды.

Қазақтың ұсақ шоқысында негізгі құрылыс материалдары – гранит, диорит, құмдақ тастардың көп болуынан мұнда басқа өлкелерге қарағанда тас құрылысы жоғары деңгейде дамыды. Үлкен тас қабырғалар энеолит пен ерте қола дәуірінде болса да құрылыс жұмыстарында орта қоладан бастап негізгі рөлге ие бола бастады (Маргулан А. Х. 1979: 300 б). Б.з.д. I мыңжылдықтың басында Орталық Қазақстанда монументальды тас архитектурасы кеңге жайылды. Ақ тас, ағаш, саз, қамыстың сапасын жақсы меңгере отырып, мәңгілікке қалған мықты, берік үйлер мен мавзолейлер, ғибадатханаларды тұрғыза білді. Қабырғасы горизонтальды плиталармен қаланған, сыртынан тік қойылған плиталары бар екі, үш квадраттардан тұратын қабырғалы, көлемдері 16x16 метр, коридор мен кіре берісі шығыстан болатын Беғазы жартасты мавзолейлері саз бен қамыстан тұрғызылған Түгіскен мавзолейлеріне ұқсас.

Бесшатыр қорымы жерлеу камерасының ойылып жасалған есігі шығысқа бағытталған, жер бетіне салынған ескерткіш болуымен ерекше. Қабырғасын ретті түрде, бөренелерден көлденеңінен қалап, бір метр тереңдікке дейін жерге қазылып, тігінен қойылған діңгектермен бекітілген Бесшатырлықтардан екі ғасыр бұрын өмір сүрген шіліктіліктер ағаш құрылысты жер бетінен 1 метр тереңдікте шаршы пішіндес шұңқыр. (№5 Шілікті обасында көлемі 7,1x8,3 м) қазып, соған тұрғызған. Шыққан топырақты оңтүстік және солтүстік бөлікке лақтырған (№5 оба). Бұл екі мекен тұрғындары да бөренелерді қия орналастыру әдісін жетік меңгермеуі мүмкін. Бесшатырда қабырғаны тік қойылған ағаш діңгектер ұстап тұрса. Шіліктіде тікбұрышты құрылыстағы (4,6x4,8x1,2 м) бөренелерді тор құра, келесі қатарын алдыңғы қатарынан ішке кіргізе отырып, арасын тастармен, саз балшықпен бекіткен. Бұндай ұшына қарай жіңішкере, конус тәрізді, тор құра салынатын және ішкі қабырғасына ағаш діңгектер қойған ағаш құрылыстар Орталық Қазақстандағы топыраққа аздап тереңдеп енген, іргесіне шымдар немесе топырақ жапқан жертөле түрінде болған қола дәуірінің үйлерінен, жерлеу орындарынан байқалады. Бесшатырда жерге қадалған тік бөренелер Беғазыдағы тік плиталардың орнын ауыстырып тұр. Шілікті 2, №1 обасындағы ағаш құрылыс Беғазы, №1 жерлек орыны төбесіндегі қалауларға ұқсайды. Бесшатыр мен Шіліктідегі шығыстан салынатын дромостар Беғазы коридорларының жерлеу ескерткіштерінде көрініс табуы болса керек. Құрылысты салудың бұл түрін Арал бойындағы түгіскендіктер де қолданған (Төлеубаев Ә. Т., Үмітқалиев Ұ. Ұ., Шайкен Ж. және т.б. 2005: 121).

Осы ескерткіштердің ерекшелігін айқындай отыра дана көшпелілердің «ағаш өңдеу» өнерін жетік меңгергені мәлім болып отыр. Ағаштан жасалған жерлеу құрылымы әртүрлі пішіндер мен параметрлерді жерлеу кешенінің негізгі бөлігі болып табылады: қосымша ғимараттары (дәліз, шатыр және т.б.) бар жерлеу камерасы (бөренелер, тор, жақтау). Бұл құрылымның пайда болуы көптеген себептерге байланысты болды, соның ішінде мәдениет дәстүрлері, басым дини-мифологиялық концепция және табиғи ортаның әсері. Ағаштан жасалған жерлеу құрылымы қасиетті кеңістіктің ең технологиялық және этномәдени консервативті бөлігі бола отырып, ағаш өңдеу дәстүрлерінің негізгі және ең жарқын көрсеткіші болып табылады. Жерлеу ағаш конструкциялары, сондай-ақ тұрғын үй ғимараттары түрі бойынша журналға, бағанаға және біріктірілген болып бөлінеді. Олардың барлығына ортақ нәрсе, конфигурациясы мен өлшеміне қарамастан, олардың құрылымының (қабырғаларының) негізі, әдетте, әртүрлі параметрлердегі және әртүрлі дәрежедегі бөренелерден, жартылай бөренелерден, жартылай ағаштардан жасалған (Ольховский 1991: 256 б.).

Қазақстан ерте көшпелілерінің архитектуралық ескерткіштеріндегі мынадай бір заңдылықты байқаймыз: көшпелілер, жартылай көшпелілер әдетте бар назарын, білімін жерлеу ескерткіштеріне, о дүниедегі өмірге арнаған. Сондықтан нағыз архитектураның көркем шеберліктерін жерлеу ескерткіштерінде, әсіресе ірі, деңгейі жоғары ескерткіштерді қалдырған. К.А.Ақышев айтқандай, әр оба – архитектуралық ансамбль. Әр оба бірнеше құрылыс сатысынан тұрады. Ол сатылар жетік зерттеген ғалымға үйіндіден көрінеді. Осы бір қажетті ғылыми

мәліметті соңғы жылдарға дейін жермен бірдей қылып адам жасаған ескерткіштерді қолмен тегістеп тастап жүрдік. Жетісу ерте темір дәуірі архитектурасының ерекшелігіне үйіндіде бірқатар тастар қабаты мен топырақ (қатты саз т.б.) қабатының араласып бірнеше, тіпті бірнеше ондаған қабат жасап кезектесе салынууда. Мұндай архитектуралық ерекшеліктерді Сауыр – Тарбағатай «патшалық» обалары зерттеушілері де ашты (Акишев 1963: 63 б.).

Тәуелсіздік таңымен бірге Ел көлемінде түрлі бағдарламалар негізінде «Мәдени мұра» бағдарламасы, «Халық тарих толқынында» «Рухани жаңғыру» бағдарламасы мен қатар «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақалалары негізінде Республика көлемінде тарихқа деген көзқарас өзгеріп, түрлі археологиялық зерттеулер жасалып, әлемге әйгілі ескерткіштер ашылды.

Қорытындылай келе бүгінгі таңда аты аталған ескерткіштерді тарихи құндылығы мен ішкі табылымдары жөнінде кеңінен ашылып насихатталғанымен олардың сыртқы архитектурасы мен құрылымына байланысты, қазіргі өзектілігі жөнінде деректер саусақпен санарлық. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарғаны баса айтылып: «халқымыздың тағылымы мол тарихы мен бағзы заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып» ұстану керектігіне, «егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайтынына» мән берілді. Ұлттық кодымыз болып отырған ұлттық мәдениетіміз бен тарихымызды жаһандық бәсекеге төтеп берер заманауи білім-білікпен жаңғырта алсақ қана рухымыз биік, тұғырымыз мықты болатыны нақтыланды. Бұл ретте қазақ халқының аса мол тарихи археологиялық мұраларын тану оларды қатаң түрде қорғау, ең алдымен өзімізге, дүниежүзі халқына паш ету арқылы әлем сахнасында ата жұртымыздың тарихын таныта аламыз. Археология ғылымында «Бір біріне ұқсайтын ескерткіш болмайды. Әр ескерткіш өзінше ерекше, қайталанбас мұра болып табылады». Шығыс Қазақстан мен Жетісудың ерте темір дәуірі ескерткіштерінде архитектуралық сабақтастықтар бар болумен бірге, екі өлкеде мекендеген тайпалық бірлестіктердің де арасында мәдени –генетикалық байланыстың бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Сол себепті екі өлкені бірге қарастыру олардың аң стиліндегі ұқсастықтар мен дүниетанымындағы сабақтастықтар бекерден бекер емес. Бұл әрине алдағы зерттеулердің еншісінде болатын тұжырымдарға арқау болмақ. Әрі бұл салада «Бір ескерткіш екі мәрте қазылмайды» деген нақты ұстаным да бар. Жеріміздің қойнауында жатқан сан мыңдаған жылдар бойы сақталған, құпияға толы патша обаларын жан-жақты зерттеу, қорғауға алуда еліміз үшін аса құнды деректер бере алады.

Әдебиеттер тізімі

Акишев К. А. ИАЭ-1959-1960. Дневник раскопки Шестого Бесшатырского кургана. // КР БЖҒМ АИ мұрағаты. Мо723 іс. 24 л.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963. 320 с.

Боковенко Н.А. К вопросу о сложении раннекочевнических культур Казахстана и Саяно-Алтая // Маргулановские чтения. 1990. Ч. 1. М., 1992. С. 136-138.

Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1979. 360 с.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н.э.). М.: Наука, 1991. 256 с.

Онгар А. К изучению мегаструктуры цепочек курганов ранних кочевников // Культурология история древних и современных обществ Сибири и Дальнего Востока. Омск, 2002. С. 345-347.

Онғарұлы А. «Патшалық оба» түсінігі хақында // Қазақ ордасы. № 1-2. 2003. 12-16 бб.

Төлеубаев Ә.Т., Омаров Ғ.Қ., Шайкен Ж., Үмітқалиев Ұ.Ұ., Самашев С. Шілікті 3 қорымының №1 обасын зерттеу қортындылары // Мемлекеттік мәдени мұра бағдарламасы бойынша 2005 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы, 2005. 45-47 бб.

Үмітқалиев Ұ.Ұ. Сақ патша обаларының архитектурасы // Материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К. А. Акишева. Астана, 2014. 680-682 бб.

Богиня из Бадама
(по материалам археологического фонда ЦГМ РК)

Древние верования, культы богини-матери, поклонение огню и «древу жизни», духам, поклонение предметам, которые сохраняются в исторической памяти народов, археологических артефактах, проявляют себя в народных обычаях, семантике прикладного искусства. Древние люди верили, что некоторые предметы могут оказывать влияние на события и поэтому просили у этих предметов защиты и помощи в осуществлении своих желаний. На территории Казахстана антропоморфная пластика появляется с эпохи энеолита в виде каменных и глиняных фигурок. В эпоху поздней бронзы фигурки стали изготавливать из металла.

С течением времени вера материализовалась в виде амулетов, идолов или предметов для поклонения («фетишизм»). Люди верили, что в статуях воплотились божества и они становились частью повседневной жизни человека.

Их можно встретить в культурных слоях памятников в погребениях, а иногда случайно, не зафиксированных в рамках отдельных памятников.

Сегодня мы рассмотрим один амулет (ЦМ КП 28169/25) из коллекции Арысской культуры Южного Казахстана. Коллекция была собрана из археологических раскопок могильников и поселений долины р. Арысь. Руководителем экспедиции, д.и.н., профессором А.Н. Подушкиным эта коллекция была передана в фонды ЦГМ РК. Большая часть коллекции опубликована в монографии А.Н. Подушкиным под названием «Арысская культура Южного Казахстана (IV в. до н.э. – VI в. н.э.)» (Подушкин, 2000).

В материалах погребального инвентаря курганов кангюской культуры, в разные годы неоднократно были найдены иконографические разнообразные подвески: глиняные и алебастровые статуэтки и идолы, налепные изображения на керамических сосудах, зооморфные изображения на ручках крышек, а также в виде фрагментов руки, металлические антропоморфные подвески, бляшки и пряжки и т.п. Они были найдены как в погребальных камерах, так и подкурганых захоронениях.

Особо из этой коллекции можно выделить антропоморфный амулет (высота 2,3 см, ширина 0,8 см) в виде женской фигурки изготовленный из бронзы техникой литья, оборотная сторона его, слегка выпуклая, имеется петелька для подвешивания расположенная на затылке с обратной стороны. На пластине изображена женщина без шеи и с имитацией головного убора конической формы. Четко выражены некоторые антропологические характеристики широкоскулое лицо, глаза обозначены горизонтальным углублением, рот слегка просматривается в центре лица. Тело хорошо моделировано, плечики отсутствуют, руки выделены контуром, образующим прямой угол на изгибе в локтях. Кисти рук сложенные на уровне груди, талия узкая. Короткие ноги расставлены на ширину плеч. Ступни ног не выделены. Нашейное украшение представлено в виде выпуклого треугольника, вершиной вниз, может быть это изображен воротник от одежды, но пока подходящая аналогия не найдена. На пластине виден силуэт натальной одежды, которая облегает грудь и талию, ниже которой до колен изображена в виде юбки (рис. 1). Подол и по краям платья имеется рельефный узор в виде лабиринта – «Вавилон». Такие узоры встречается на правой стороне груди у 5 мужских изображений. Их можно встретить на территории Армянской, Колхидской горной и Восточной высокогорной провинций (Брилева, 2012: 238).

По центру низа платья имеется украшение выполненное валиковым орнаментом в виде розетки, на котором прочерчены лепестки, диаметр розетки 1,1 см, это возможно символическое определение женских признаков пола (Брилева, 2012: 78).

На территории Казахстана найдено немало интересных археологических комплексов, содержащих бронзовую антропоморфную пластику.

Аналогичные материалы встречается в материалах культурных слоев жетысарских городищ и в составе погребального инвентаря курганов. Они изготовлены из бронзы техникой литья в полый форме. Подобные материалы образуют компактную стилистическую группу, резко выделяющуюся на фоне остальной бронзовой антропоморфной пластики жетысарской культуры. Приведем здесь их описание. У фигурок моделирована лишь передняя часть, задняя поверхность

плоская, но у части изображений в области затылка имеется петелька. Руки опущены вдоль тела, либо сложены на груди. Круглое лицо обозначено широкими скулами, с выступающим тонким носом. Ноги немного расставлены. Они были обнаружены как в камерах кирпичных склепов, так и в подкурганых грунтовых захоронениях, датируются до н.э. V-VII вв. н.э. К сожалению, курганные склепы были разграблены в древности, трудно предположить о первоначальном положении всех найденных антропоморфных металлических фигурок (Левина, 1996).

Рис. 1. Амулет в виде женской фигуры. I в. до н.э. – IV в. н.э.

Рассмотренные композиции стилизованных человеческих фигурок на средневековых сосудах Прииртышья, несомненно, отражают проявление какого-то культа, стабильно существовавшего у населения разных эпох лесного и лесостепного региона. Особенно это касается обряда, связанного с культом предков, тотемистическими и анимистическими представлениями древних племен (Арсланова, 1983: 105-117).

Также, бронзовые литые антропоморфные фигурки были обнаружены на обширной территории Средней Азии, Кавказа, Крыма (Левина, 1968: 167-178).

Например, костяная подвеска-амулет в виде миниатюрной обнаженной женской фигурки – олицетворение богини – матери, найдена на Халчаяне (Сайфуллоева, 2022: 133-140) и отнесена к 5-4 вв. до н.э. Богиня изображена в традиционной фронтальной позе, левая рука прижата к груди, правая опущена. В ее образном решении проявляются и традиции древней культуры Двуречья, и черты греческого искусства.

В погребальных памятниках Кавказа раннего железного века бронзовая антропоморфная пластика встречается чаще. Несколько экземпляров аналогичных «бадамских» амулетов встречается на хозяйственном дворе жилища №7 Шайгинского городища (Шавкунов, 1975: 110-120). Они имеют вид уплощенных стерженьков длиной 7,2 и 8 см, со слабо выраженной головкой. Под ней небольшое овальной формы сквозное отверстие для подвешивания фигурки на шнурке. Следующая фигурка также обнаружена на Шайгинском городище в жилище № 24 (Шавкунов, 1975: 110-120). Длина ее 5,6 см, в отличие от рассмотренных антропоморфных фигурок она выполнена в довольно реалистической манере. Лицо у нее широконосное, скуластое, с ярко выраженными монголоидными чертами. На голове отчетливо видны пышные, с двумя буклями по бокам волосы, заканчивающиеся на макушке петелькой для подвешивания фигурки. Уши маленькие, аккуратные. Плечи широкие, а таз явно заужен, ноги вытянуты и плотно прижаты друг к другу. На груди с большим трудом прослеживается нечто похожее на ожерелье из каких то продолговатых подвесок. Фигурка имеет ярко выраженные признаки принадлежности к мужскому полу.

О существовании богинь домашних очагов исследователь С.А. Токарев доказал, что истоки мифологического образа «хозяйки очага» уходят своими корнями к эпохе верхнего палеолита. Скульптурки отличаются некоторой непропорциональностью тела: они имеют крупную массивную голову, маленькие миниатюрные ноги. Если мысленно розогнуть руки у некоторых фигурок, то они будут достигать колен и даже опускаться ниже. Сакральный характер этого узора сохраняется долго, однако стиль и техника исполнения в разное время были не совсем идентичны (Токарев, 1990: 404-506; Токарев, 1986: 117; Шавкунов, 1975).

Таким образом, на протяжении многих столетий антропоморфные изображения, как правило, являлись составной частью орнаментального мотива и завершали многозональные композиции расположенные по венчику и шейки сосуда. Антропоморфные налесты на сосудах, похожие на бронзовым фигуркам характерны для жетысарской керамики, на верхней части тулова хумчи (Левина, 1968: 167-178).

Воспроизводились контурные фигурки человека на сосудах разных форм в среднем Прииртышье на круглодонных кувшинах. Надо отметить, что посуда с антропоморфными изображениями в основном повторяет общеприятные в быту формы сосудов. Еще более схематично переданы шесть фигур человека – с поднятыми и расставленными ногами – на горшке из кургана Имшегал (Арсланова, 1983: 105-117).

Голова обозначена круглой ямкой, контуры рук, туловища и ног намечены прямой и наклонными короткими линиями. Между фигурами, в таком же стиле, изображены голова и поднятые руки (без торса и ног). Стилистически близки к имшегольским антропоморфным изображениям схематически переданные контуры человека и на сосуде из бобровского кургана (Арсланова, 1983: 105-117).

Найденные в археологических комплексах и датированные по аналогиям экземпляры антропоморфной пластики раскрывают перед нами картину появления, распространения и угасания культов, которые с ними связаны.

В современной науке еще мало известно о костюме древних народов Казахстана. Описанные в этой богине элементы костюма и деталей одежды помогают увидеть редкие не дошедшие до наших дней предметы. Так, на маленькой фигурке нам удалось увидеть шапку конической формы, которые были модными в скифо-сакской культуре, шейные украшения представлены в виде выпуклого треугольника, вершиной вниз, (в мужских фигурках орнамент в виде треугольников, вершиной вверх) которая показывала охранительные символы как «бойтұмар».

На сегодняшний день мы дали короткую информацию на «бадамский» амулет, в будущем расскажем ее функциональное назначение, морфологическое описание и смысловое содержание, а также культурный ареал.

Список литературы

Арсланова Ф.Х. К вопросу о связях племён Павлодарского Прииртышья с населением Западной Сибири (VII-XI вв.) // Этнокультурные процессы в Западной Сибири. Томск: ТГУ, 1983. С. 105-117

Брилева О.А. Древняя бронзовая антропоморфная пластика Кавказа (XV в. до н.э. – X в. н.э.). М-во культуры Российской Федерации, Гос. музей искусства народов Востока. М.,: ТАУС, 2012. 424 с

Левина Л.М. К вопросу об антропоморфных изображениях в Джетысарской культуре. 1968. С. 167-178

Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. М.: 1996. 396 с.

Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана (IV в. до н.э. –VI в.н.э.). Туркестан: Издательский центр МКТУ, 2000. 247 с.

Сайфуллоева Ш.И. Древнейшие традиции изготовления мелкой пластики в Бактрии и Согде // МУАРРИХ-ИСТОРИК-HISTORIAN. Душанбе, 2022. № 3(31). С. 133-140.

Токарев С.А. Ранние формы религии. М.: Политиздат. 1990. 622 с.

Токарев С.А. Религия в истории народов мира. М.: Политиздат, 1986. 576 с.

Шавкунов Э.В. Антропоморфные подвесные фигурки из бронзы и культ предков у чжурчжэней (XII – начало XIII в.) // Советская этнография. 1975. № 4. С. 110-120.

Подвески из раннесредневековых памятников юга Западной Сибири

Украшения – одно из самых ярких проявлений материальной культуры. Они являются частой и важной составляющей погребального инвентаря и выступают в качестве ценного археологического источника. С течением времени число, и разнообразие категорий украшений постоянно растет, однако основные видовые комплексы остаются неизменными.

Предметом нашего изучения являются подвески из раннесредневековых памятников юга Западной Сибири. Хронологические рамки охватывают период со 2-ой половины VII в. по XII в. Подвески представляют собой украшение с отверстием, чаще одним, для подвешивания к чему-либо. Могли использоваться как в качестве одиночного изделия, так и в составе ожерелий, а также нашиваться на одежду. Не имели гендерной или возрастной привязки. Носились и мужчинами, и женщинами.

В археологической литературе подвески раннего Средневековья и их классификация затрагивались Г.Г. Король, О.Б. Наумовой (2017), В.В. Горбуновым, А.А. Тишкиным (2022). В качестве основных источников выступают музейные коллекции, входящие в состав музейного фонда России, и опубликованные работы. Их анализ позволил сузить круг материалов к следующим памятникам: Ближние Елбаны-III (далее – БЕ), БЕ-VIII, Гилево-II, Гилево-III, Гилево-V, Гилево-XII, Гоньба, Грязново-III, Корболиха-VII, Мало-Панюшово, Сростки-I, Усть-Шамониха-I. Сведения в статье представлены в хронологическом порядке относительно времени совершения раскопок.

Первым опытом в научном изучении древностей Алтая являются археологические исследования курганного могильника Гоньба (Казачий Взвоз) в 1861–1862 гг. (Тишкина, 2010: 42–43). В результате исследований детского захоронения из кургана №1, могилы-3 были обнаружены колокольчик-бубенчик и сердцевидная ажурная подвеска (Горбунов, Тишкин, 2022: 7). Полученные материалы относятся к шадринцевскому этапу сросткинской культуры, который датируется 2-й половиной X – 1-й половиной XI в. (Артюх, Кунгуров, 2006: 143).

Масштабные работы на комплексе древних и средневековых памятников Ближние Елбаны были проведены Северо-Алтайской археологической экспедицией (1946–1947, 1949 гг.) Государственного Эрмитажа и Института истории материальной культуры АН СССР. Число найденных подвесок составило 10 экз. Предметы включают в себя подвеску, «напоминающую по форме скифский котел» из женского погребения могилы-1 пункта БЕ-III, четыре ажурные бляхи-подвески (рис. 1) и пять колокольчиков-бубенчиков из детского захоронения кургана №2, могилы-3 в пункте БЕ-VIII (Грязнов, 1956: 118–119, 145–146). Датировка памятников: БЕ-III – сошниковский этап одинцовской культуры (2-я половина IV–V в.); БЕ-VIII – шадринцевский этап сросткинской культуры (2-я половина IX – 1-я половина X в.) (Тишкин, Горбунов, 2002).

Раскопки на археологическом памятнике у с. Мало-Панюшово проводились в 1962 г. Алтайским краевым краеведческим музеем (АККМ). При исследовании двух разрушенных могил, археологами были найдены шесть прорезных сердцевидных подвесок, подвеска в виде пары птиц, подвеска в виде копытного животного, две рельефные подвески ромбовидной конфигурации (Тишкин, Горбунов, 2022: 10). Хронология памятника соответствует грязновскому этапу сросткинской культуры (2-я половина X – 1-я половина XI в.) (Тишкин, Горбунов, Горбунова, 2011: 56).

В период с 1971 по 1976 г. в ходе работ в зоне строительства Гилевского водохранилища на Верхнем Алее были проведены раскопки памятников Гилево-I–XIII и Корболиха-II–VIII (Могильников, 2002: 8–66). Подвески содержали предметные комплексы Гилево-III, Гилево-V, Гилево-XII, Корболиха-VII, Гилево-II. Так, к находкам из курганной группы Гилево-III, кургана №4 относится подвеска из клыка кабана (Могильников, 2002: 13). К памятнику Гилево-V – три подвески из просверленных резцов марала, обнаруженные в женском погребении кургана №7 (Могильников, 2002: 18). Среди предметов сопроводительного инвентаря курганной группы Гилево-XII, кургана №4, могилы-2 отмечена бляха-подвеска, воспроизводящая мужскую личину в шлеме (рис. 2) (Могильников, 2002: 35). Четыре листовидные подвески найдены при раскопках одиночного кургана Корболиха-VII (Могильников, 2002: 52–53). Подвеска из прорезанного резца

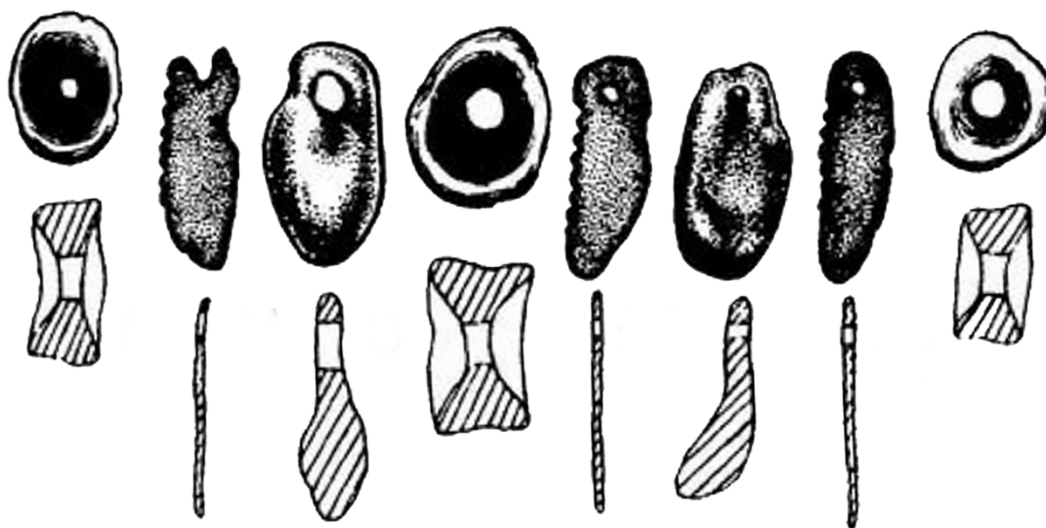
марала обнаружена в результате раскопок грунтового могильника Гилево-II, могилы-2 (Могильников, 2002: 65–66). Памятник Гилево-XII датирован шадринцевским этапом сроткинской культуры (2-я половина IX – 1-я половина X в.), Гилево-III, Гилево-V, Корболиха-VII – грязновским этапом (2-я половина X – 1-я половина XI в.), Гилево-II – змеевским этапом (2-я половина XI – XII в.) (Тишкин, Горбунов, Горбунова, 2011: 56–57).

Рис. 1. Бляхи-подвески. Могильник в пункте БЕ-VIII, курган №2, могила-3. Источник: Грязнов, 1956, с. 213, табл. LV-8-8-11.

Рис. 2. Подвеска-личина. Гилево-XII, курган №4, могила-2. Алтайский государственный краеведческий музей. ОФ 14559/95.

Рис. 3. Подвески ожерелья. Курганный могильник Катанда-III, курган №6. Источник: Мамадаков, Горбунов, 1997, с. 125, рис. 5.-6-13.

В середине 1970-х гг. сотрудниками Барнаульского государственного педагогического института (ныне – АлтГПУ) и АлтГУ проводились археологические работы около д. Грязново и у г. Камень-на-Оби. При изучении памятников были выявлены четыре курганные группы – Грязново-I–IV (Горбунов, Тишкин, 2022: 11). Материалы группы Грязново-III, кургана №1 включали двухсоставную каплевидную подвеску и половину колокольчика (Горбунов, Тишкин, 2022: 13). Раскопки памятника послужили основой для выделения грязновского этапа сросткинской культуры (2-я половина IX – 1-я половина X в.) (Неверов, 1991: 182).

Курганный могильник Катанда-III был исследован археологической экспедицией АлтГУ в 1984 г. (Мамадаков, Горбунов, 1997: 115). Среди находок отмечено ожерелье из восьми подвесок (рис. 3). Три выполнены из металла, две – из просверленного резца марала, три – из рыбьих позвонков. Место обнаружения – курган №6 (Мамадаков, Горбунов, 1997: 117). Также ожерелье найдено в детском погребении кургана №7 и состоит из трех колокольчиков и подвески-вставки (Мамадаков, Горбунов, 1997: 117). Полученные материалы позволили отнести могильник к катандинскому этапу тюркской культуры (2-я половина VII – 1-я половина VIII в.) (Тишкин, Горбунов, Горбунова, 2011: 25).

К памятнику Усть-Шамониha-I, раскопки которого были проведены в 1990 г., относится подвеска из навершия булавки, выполненного в «орнитологическом» мотиве. Погребение датировано грязновским этапом сросткинской культуры (2-я половина IX – 1-я половина X в.) (Горбунов, 1992: 86–87; Кунгуров, Кунгурова, 2019: 12).

В 2012 г. в результате исследований могильника Сростки-I в детском погребении кургана №12, археологами найдена двудольная подвеска с ремешком (Горбунов, Тишкин, 2018: 74). Хронологически соотносится с грязновским этапом сросткинской культуры (2-я половина IX – 1-я половина X в.) (Тишкин, Горбунов, Горбунова, 2011: 56).

Таким образом, общее число рассмотренных нами подвесок составило – 48 экз. Большая часть (38 экз.) выполнена из цветного металла, меньшая – кости или рога. Из них к тюркской культуре отнесены 12 экз., к одинцовской – 1 экз., к сросткинской – 35 экз. Среди находок встречены два ожерелья. Наибольшее количество составили подвески-колокольчики. Их встречено 10 экз. Единичны – подвеска-личина, подвеска в виде пары птиц, подвеска в виде копытного животного, а также подвеска из навершия булавки и двудольная подвеска.

Список литературы

- Артюх Е.А., Кунгуров А.Л. Первые археологические раскопки на территории г. Барнаула // Востокведные исследования на Алтае. Барнаул: Азбука, 2006. Вып. V. С. 137–146.
- Горбунов В.В. Погребение IX–X вв. на р. Чумыш // Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии Алтая. Горно-Алтайск: Изд-во ГАГПИ, 1992. С. 86–87.
- Горбунов В.В., Тишкин А.А. Курганы сrostкинской культуры на Приобском плато. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2022. 320 с.: ил. (Археологические памятники Алтая. Вып. 6).
- Горбунов В.В., Тишкин А.А. Результаты изучения эпонимного памятника Сrostки-I на Алтае: возвращение к истокам и новые материалы // Археология евразийских степей. 2018. №6. С. 73–80.
- Грязнов М.П. История древних племен Верхней Оби. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. 160 с.
- Король Г.Г., Наумова О.Б. Художественный металл у кочевников (Центральная Азия рубежа I – II тыс.). М.: ИА РАН, 2017. 128 с.
- Кунгуров А.Л., Кунгурова О.Ф. Исследования многослойных разнокультурных комплексов Верхнего Причумышья: Усть-Шамониha-I // Теория и практика археологических исследований. 2019. Т. 25, №1. С. 7–15.
- Мамадаков Ю.Т., Горбунов В.В. Древнетюркские курганы могильника Катанда-III // Известия лаборатории археологии. Горно-Алтайск: ГАГУ, 1997. С. 115–129.
- Неверов С.В. Хронология и периодизация сrostкинской культуры Верхнего Приобья // Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников Южной Сибири. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1991. С. 180–182.
- Тишкин А.А., Горбунов В.В., Горбунова Т.Г. Алтай в эпоху средневековья: иллюстрированный исторический атлас: учебное пособие. Барнаул: ООО «Печатная компания АРТИКА», 2011. 136 с.: ил.
- Тишкин А.А., Горбунов В.В. Культурно-хронологические схемы изучения истории средневековых кочевников Алтая // Древности Алтая. Горно-Алтайск: Изд-во ГАГУ, 2002. №9. С. 82–91.
- Тишкина Т.В. Археологические исследования на Алтае (1860-1930-е гг.). Барнаул: Изд-во Азбука, 2010. 288 с.: ил.

Коллекция железных артефактов из городища Талгар в фонде археологии Центрального государственного музея РК

В археологическом фонде Центрального государственного музея Республики Казахстан (далее ЦГМ РК) собрана коллекция археологических артефактов VII-XIII вв. из городища Талгар, Алматинской области.

Историю городища Талгар изучали видные путешественники и ученые второй половины XIX в.: П.П. Семенов-Тяньшанский, Чокан Валиханов, В.В. Радлов, Н.А. Северцов, Н.М. Пржевальский, Н.Н. Пантусов, акад. В.В. Бертольд и другие.

Первые научные исследования на городище Талгар были проведены в 1921-1927 годах археологом В.Д. Городецким. В 1928 году Центральный музей Казахстана собирает и фиксирует случайные находки, организует археологический надзор за памятником (Городецкий, 1927: 145; Городецкий, 1928: ф.1, л. 3.). В 1929-30 гг. археологические раскопки были продолжены Дублицким Б.Н., найдены многочисленные артефакты IX-X вв., которые составили основу коллекции городища Талгар в археологическом фонде ЦГМ РК.

В 1939 г. началось изучение средневековых памятников Илийской долины, в том числе городища Талгар, Семиреченской археологической экспедицией под руководством А.Н. Бернштама (Маргулан, Агеева, 1948: 124-135). Из-за начавшейся Великой Отечественной войны археологические исследования были прекращены. В послевоенное время раскопками городища занимались К.М. Байпаков, Т.В. Савельева и др.

В 1984-86 гг. археологические исследования были проведены археологической экспедицией Казахского Педагогического Института под руководством И.И. Копылова, собранные материалы переданы в фонды ЦГМ РК.

Особый интерес из коллекции собранной на городище Талгар из археологического фонда ЦГМ РК, представляет коллекция железных артефактов, датируемая VII-XIII вв.: сырье и полуфабрикаты – сыродутные крицы и заготовки; металлообрабатывающие инструменты – тигли, зубила; орудия сельскохозяйственного производства – наконечники пахотных орудий и кирки; деревообделочный инструмент – топоры, тесла; универсальные инструменты и орудия для домашних промыслов – ножи, ножницы; защитное и наступательное вооружение – панцирные пластины, кинжалы и наконечники стрел; предметы конского снаряжения – удила и подковы; предметы домашней утвари – котлы, замки, ключи, металлические элементы дверей и т.д. (ЦМК КП 2255, 45 ед.хр.; ЦМК КП 3044; ЦМК КП 20305/1-30; КП 20490/1-40) (ЦГМ РК, 1986: акт №109).

В коллекции из городища Талгар изделий из железа, стали и чугуна насчитывается 57 единиц хранения.

Изучению древнего железа и стали Жетысу посвящен ряд работ Т.В. Савельевой (Савельева, Зиняков, Камалдинов, 2020: 70-91), Н.М. Зинякова, Д.А. Воякина, М. Трусова и Д.Ш. Парка.

Общая характеристика и классификация железных изделий представлена в монографии Т.В.Савельевой (Савельева, 1994). Автором на основе анализа найденных артефактов, сделаны выводы о развитии оседло-земледельческой культуры городов и поселений района предгорной зоны Заилийского Алатау, и городища Талгар как одного из крупнейших городов Жетысу.

Большая работа по изучению истории черной металлургии и металлообработки народов Западной Сибири и Казахстана проведена Н.М. Зиняковым (Кемерово) (Зиняков, Савельева 2009: 200-210). Результаты многолетних исследований нашли отражение в докторской диссертации, основные положения которой опубликованы в монографии «Черная металлургия и кузнечное ремесло Западной Сибири» (Зиняков, 1996). В книге сделана попытка показать уровень развития железной индустрии и эволюцию кузнечной технологии в археологических культурах Западной Сибири в широком хронологическом диапазоне; определить исторические тенденции, закономерности и особенности развития железоделательного и железообрабатывающего производства в регионе. Благодаря проделанной работе Н.М. Зиняковым введен в науку большой аналитический материал из раскопок средневековых городищ Талгар и Алматы, выделены

исторические рудно-металлургические районы, выявлены, изучены и реконструированы основные типы сыродутных печей (Зиняков, Савельева, 2009: 200-210).

В работе «Металлургия и металлообработка в средневековых городах Казахстана: характеристика общественных условий и уровня развития производства» Н.М. Зиняковым (Зиняков, 2013: 231-234) рассматриваются проблемы научной реконструкции функционирования железоделательного и железообрабатывающего производства в условиях средневековых городов Казахстана на основе археологических, исторических и металлографических методов. Анализируются технология и особенности развития железной индустрии. Рассматриваются вопросы, связанные со структурой ремесленных специальностей и с ремесленными организациями средневекового города.

Большой интерес представляет исследование Воякина Д.А. «Кузнечное ремесло Северо-Восточного Семиречья в средние века» (Воякин, 2010), где проведено комплексное исследование кузнечного ремесла Северо-Восточного Жетысу по материалам коллекции черного металла средневековых городищ Талгар и Алматы. В работе автором представлены классификационные построения, данные сравнительного анализа (относительная датировка), результаты естественнонаучных методов датирования (абсолютная датировка) артефактов из городища Талгар. Также он акцентирует внимание на кузнечном ремесле, как отрасли производства постоянно дающей импульс прогрессу. От уровня развития металлургии зависел и зависит широкий круг областей жизни общества. Определяя уровень металлургии и кузнечного ремесла в жизни того или иного региона, можно с уверенностью говорить и о развитости социального устройства общества, либо отдельных его групп. Производство и обработка черного металла, по своей сути, является высокоорганизованным ремеслом, которое не только имеет сложную организацию и отношения внутри самого производства, но и определяет существование взаимосвязей между различными группами ремесленников: горняков, металлургов, кузнецов (Воякин, 2010). Воякиным Д.А. проведены классификационные построения коллекции железных и чугунных изделий методом сравнительного анализа, с целью систематизации, учета и создания типологических рядов.

В ходе атрибуции изделий из железа фондовой коллекции ЦГМ РК были использованы методы разработанные Савельевой Т.В., Зиняковым Н.М. и Воякиным Д.А. Основными составляющими полноценного исследования артефакта, являются: классификация (включение изделия в общую канву аналогичных находок для выявления общего и особенного); сравнительный анализ (относительная датировка); использование математико-статистического метода, возможности проведения естественнонаучных методов – металлографического изучения, к сожалению, не предусмотрены проектом.

Основываясь на труды исследователей железных изделий городища Талгар – Савельеву Т.В., Зинякова Н.М., Воякина Д.А. (Савельева, 1994: 122; Зиняков, Савельева, 2009: 200-210; Зиняков, 2013: 231-234; Воякин, 2010; Байпаков, Савельева, Чанг, 2005) которые утверждают, что большинство изделий из железа и стали произведены методомковки. Чугунные изделия не имели широкого применения, в силу специфических свойств металла, представлены они в коллекции отдельными деталями посуды (котлы) и лемехами. Тем не менее, очевидно, что плавка чугуна и изготовление из него изделий являлись важным элементом местного производства в период средневековья. Также исследователями по результатам полученных данных, были сделаны выводы, что мастера Северо-Восточного Жетысу владели сложными методами контроля физических и химических свойств чугуна. Такая высокого технического уровня практика не могла существовать без глубоких знаний в области процесса получения стали из чугуна. Кузнецы в производстве изделий использовали многочисленные технологические схемы, в основном связанные с областью использования этих изделий и их функциональным назначением. В ходе металлографического изучения коллекции зафиксированы такие методы, как: 1)ковка изделий; 2) кузнечная сварка; 3) поверхностное науглероживание; 4) закалка изделий; 5) паяние припоями – медью; 6) чугунное литье.

В ходе изучения коллекции выделены основные критерии классификации: морфологические, качественные и количественные характеристики, функциональное назначение, выделены классы и типы.

Изделия из железа сгруппированы по функциональному назначению:

1) Сырье и полуфабрикаты: сыродутные крицы и заготовки.

В коллекции из городища Талгар имеются крицы 3 ед.хр. (ЦМК КП 2255, рис.1) и заготовки 2 ед.хр. (КП 2255, КП 20490/22, рис. 1), которые использовались в кузнечном производстве в

качестве исходного материала. Эти находки, с одной стороны, проливают определенный свет на металлургический процесс (процесс получения железа из руд), с другой позволяют проследить всю технологическую цепочку металлообрабатывающего производства.

По мнению Д.А. Воякина (Воякин, 2010), металлографический анализ показал, что средневековые мастера использовали несколько технологических процессов получения железа, стали и чугуна. Крица представляет собой пористую и вместе с тем достаточно монолитную массу железа. При извлечении из печи, раскаленная крица проковывалась, жидкие шлаки частично выдавливались наружу и освобожденные от шлака поры и полости сваривались в монолитную массу. Полученный таким способом металл иногда называется сварочным железом. Для проверки качества металла крицы чаще всего разрубались пополам. Поэтому большая часть их дошла до нас в виде отдельных половинок.

Заготовки-полуфабрикаты были следующим этапом обработки сыродутной крицы. С этой целью крица подвергалась дальнейшей ковке. Металл окончательно уплотнялся и в значительной степени освобождался от шлака. Полученные бруски имели прямоугольные сечения. Длина изученных заготовок колеблется от 15 до 20 см.

Рис. 1 – Крица ЦМК КП 2255. Заготовки ЦМК КП 2255, ЦМК КП 20490/22

2) Металлообрабатывающий инструмент: тигли, зубила.

К инструментам кузнеца относятся совки-тигли для плавильных работ. Совки-тигли представляют собой плоскую прямоугольную лопатку (7x10 см, толщиной 4 см), покрытую толстым слоем окалины, с длинной ручкой. В коллекции имеется два экземпляра совков-тиглей (ЦМК КП 20490\1; ЦМК КП 3044, рис.2).

Рис. 2 – Совок-тигль КП 20490\1; ЦМК КП 3044

Совок-тигль (КП 20490\1, рис. 2). X-XII вв. Железо. Ковка. Размер: длина ручки 23 см, совок: длина 6,7 см, ширина 7,3 см, толщина 1,2 см. В виде прямоугольной массивной лопатки с небольшим прямоугольным углублением в центре. Ручка прикреплена вертикально в центре одной из узких сторон. Прямоугольной формы в сечении. Являлась инструментом кузнеца для плавильных работ.

Совок-тигль (ЦМК КП 3044, рис. 2) X-XII вв. Железо. Ковка. Размер: длина ручки 16,5 см, совок: длина 6,7 см, ширина 7,3 см, толщина 1,2 см. В виде прямоугольной массивной лопатки с небольшим прямоугольным углублением в центре. Ручка прикреплена вертикально в центре одной из узких сторон. Прямоугольной формы в сечении. Являлась инструментом кузнеца для плавильных работ.

Зубило – клинообразный режущий инструмент (ЦМК КП 2255, рис. 3), применяемый при рубке холодного и горячего металла. В археологических материалах зубила представлены достаточно широко. Длина зубил и ширина лезвий разнообразны, что свидетельствует о существовании определенной специализации в использовании инструмента. Длина их колеблется от 6 до 21 см, ширина лезвий 1-5,7 см. Вблизи ударной части некоторых из них имеются небольшие овальные или подпрямоугольные отверстия для крепления рукояти.

Рис. 3 – Зубило ЦМК КП 2255

3) Орудия сельскохозяйственного производства: наконечники пахотных орудий и кирки.

Изучение коллекции металлических предметов выявило серию земледельческих орудий, набор которых говорит о высокой технике агрикультуры. В том числе кованные и литые лемехи и кирки.

Лемех – это металлический наконечник, надеваемый на деревянный ползун плуга. Основная функция его – горизонтальное подрезание почвы. По характеру работы лемехи относятся к безотвальным рыхлящим орудиям.

В коллекции лемехи, представлены двумя видами: кованными и литыми. Первые ковались из железа и стали. В Талгаре при изготовлении лемехов использовалась простая пластичнаяковка железа (Воякин, 2010).

Кованные лемехи представляют собой подтреугольную лопату с широкой несомкнутой втулкой. В коллекции имеется два экземпляра (ЦМК КП 2255, рис. 4). Длина лемехов колеблется от 33 до 22 см, ширина от 15 до 18 см. Как свидетельствуют результаты исследований проведенных Д.А. Воякиным, в производстве лемехов кузнецы использовали различные технологические схемы (Воякин, 2010). Первая, наиболее простая, сводилась к изготовлению цельносталльного или цельножелезного наконечника с помощью обычных приемов пластической обработки металла в горячем состоянии. Вторая, вызывающая особый интерес для данной категории изделий, основана на сочетании железа и стали – материалов с различными свойствами, путем двухслойной или многослойной сварки. Аналогичный тип лемехов найден на городище Булгар (Волжская Булгария). Датируется XI-XII вв. (Степи Евразии..., 1981: 254, рис. 78, 17,18).

Рис. 4 – Лемехи ЦМК КП 2255, городище Талгар; городище Булгар

Литые лемехи, согласно типологии относят к наконечникам пахотных орудий танского типа (Евтюхова, 1948). Представляют собой втульчатый, двухлопастной наконечник под треугольной формы. Втулка эллипсоидной формы, на корпусе есть отверстия для закрепления на деревянной основе. Размеры: длина 20 см, ширина 17 см. В коллекции городища Талгар имеется один экземпляр (КП 2255, рис. 5). Аналогичные лемехи имеются в коллекциях Минусинского и Государственного Исторического музеев (Древности Минусинского музея, 1886: 150, рис. 163). Лемехи обычно железные, крупные, массивные в форме закругленного конуса с большим отверстием – втулкой для насадки на деревянную часть плуга. Вдоль этой втулки идет режущая часть в виде широкой плоскости, заостренной на конце. Режущая плоскость имеет на боках небольшие выемки — перехваты. Евтюхова Л.А. такой формы лемехи называет китайскими, так как на некоторых были клейма с китайскими иероглифами (Евтюхова, 1948).

Рис. 5 – Лемехи ЦМК КП 2255, ЦМК КП 9089, Минусинская котловина

Кованные и литые наконечники такого типа были широко распространены в Казахстане и Средней Азии под названием «тис», «тиш», «омоч тиши» (Гамбург, 1975: 117). Аналогичные наконечники из чугуна встречены в Монголии, где они известны с V в. и широко бытовали в VII-XII вв. Также подобные виды встречаются в Волжской Булгарии. По мнению Смирнова А.П. подобные орудия появляются в X в. в связи с развитием земледелия (Смирнов, 1951:17, рис. 2, 3), от Талгарских лемехов отличаются массивными размерами.

Кирки – массивные двулезвийные орудия длиной 32,5 см, представляют собой битапедиявидную форму с закругленными лезвиями, сужены в центре, где пробито прямоугольное отверстие для рукоятки (ЦМК КП 2255, рис 6). Использовались для обработки твердых грунтов, или для добычи руды, должны были сочетать качества твердости и пластичности. Что достигалось, как это установлено Воякиным Д.А., с использованием техники двухслойной сварки, основная суть которой заключалась в сочетании пластичных и твердых качеств разных полос металла (Воякин, 2010).

Рис. 6 – кирка КП 2255

4) Деревообделочный инструмент: топоры, тесла.

Многочисленный и разнообразный деревообрабатывающий инструмент использовался в домостроении, плотницком деле, изготовлении деревянной посуды, для резьбы по дереву. В изученной коллекции имеются топор и стамески.

Стамеска – инструмент для выдалбливания пазов в деревянных конструкциях, состоит из брусковидного черенка, переходящего в слегка расплющенное лезвие. В коллекции их насчитывается два экземпляра (ЦМК КП 20305\14; ЦМК КП 20305\16, рис. 7).

Рис. 7 – Стамески ЦМК КП 20305\14; ЦМК КП 20305\16

Топор – применялся не только в деревообработке, но и практически каждый житель города и сельскохозяйственной округи имел этот инструмент. В коллекции имеется один экземпляр (ЦМК КП 2255, рис.8). Форма топора стандартная – клиновидное лезвие с закругленным краем, расширяющийся и отогнутый под углом к лезвию плоский обух с округлым отверстием для рукоятки. Длина топора 20 см, ширина лезвия 8 см, ширина обуха 7 см. Диаметр отверстия составляет всего 2,4-3,3 см. В средневековье подобного вида топоры были распространены довольно широко. Аналогичные топоры встречаются в Чуйской долине, найдены в Фергане на городище Карабулак в слое XI-XII вв. а так же в материалах Саркела (Байпаков, Савельева, Чанг, 2005).

Рис. 8 – Топор ЦМК КП 2255

5) Универсальные инструменты и орудия для домашних промыслов: ножи, ножницы.

В рассматриваемой коллекции имеется несколько многофункциональных категорий орудий труда, используемых, главным образом, в быту – это ножи и ножницы (рис.9).

Ножи – в коллекции насчитывают пять экземпляров, представлены тремя видами:

- черешковые, однолезвийные, треугольные в сечении, длиной от 6,5 см до 16,5 см;
- черешковый, однолезвийный при переходе в черенок имеет уступы, длина 18 см;
- однолезвийный, треугольной формы в сечении, с округлым отверстием, для крепления рукоятки, длина 12 см.

Рис. 9 – Ножи. ЦМК КП 20305\18, ЦМК КП 20490\11, ЦМК КП 2255/5

Формы ножей из коллекции городища Талгар обычные, находят широкие аналогии среди изделий этой категории на памятниках Жетысу и Средней Азии (Байпаков, Савельева, Чанг, 2005).

Ножницы – универсальное орудие труда, широко используемое в быту, домашних промыслах и ремеслах. В археологических материалах известно несколько экземпляров. Все они относятся к типу шарнирных. Конструкция их близка современным ножницам: две половины, состоящие из лезвия и рукояти, заканчивающейся круглым сомкнутым или несомкнутым кольцом, подвижно соединенные штифтом.

В коллекции ножницы представлены двумя экземплярами (ЦМК КП 20305/1, 5, рис.10). Состоят из двух половинок, подвижно соединенных штифтом между собой. Лезвия прямоугольной формы с закругленным концом, рукоятки, заканчиваются несомкнутыми кольцами. Изготовлены из железа, техникойковки. Датируются X-XIII вв.

Рис. 10 – Ножницы. ЦМК КП 20305\1, 5

б) Защитное и наступательное вооружение: панцирные пластины, кинжалы и наконечники стрел.

При изучении коллекции городища Талгар, были выявлены панцирные пластины, кинжал и наконечники стрел.

По мнению Савельевой Т.В. и Воякина Д.А. комплекс вооружения тальхирского воина состоял из оружия ближнего, дальнего боя и защитного доспеха. В качестве оружия дальнего боя, позволявшего поражать противника на расстоянии, воины средневекового Тальхира применяли луки со стрелами и дротики (метательные копья). Защитой тальхирскому воину служил доспех. Это мог быть нагрудник с подолом или куяк, состоящий из соединенных пластин. Пластины крепились, по всей видимости, двумя способами: впритык (пластина к пластине) и одна поверх другой по типу чешуи. Несомненно, неотъемлемой частью защитного вооружения были щиты, шлемы, поножи, и т.д., известные по материалам других памятников, но на сегодняшний день на городище Талгар не было найдено материальных свидетельств бытования этих предметов (Воякин, 2010; Байпаков, Савельева, Чанг, 2005: 88). Комплекс вооружения из Талгара хронологически имеет широкие рамки VIII – начало XIII вв. Исследователями сделано предположение, что вероятно, в средневековом Тальхире существовали железоделательные мастерские, которые специализировались на производстве военного снаряжения.

Панцири служили защитным вооружением населения. В коллекции насчитывается два фрагмента, представляющих несколько спаянных коррозией пластин (ЦМК КП 20490\24а, б, рис.11). Все они имеют прямоугольную форму и от 12 до 18 крепежных отверстий. Размеры: длина 9 см, ширина 2 см.

Рис. 11 – Панцирные пластины ЦМК КП 20490\24а, б. Наконечник стрелы. ЦМК КП 20305\17

Наконечник стрелы из талгарской коллекции черешковый трехгранной формы (ЦМК КП 20305\17, рис 11). Размеры: длина 5см, ширина 1см. Такие наконечники большей частью относятся к категории бронебойных. Усиление бронебойных свойств производилось посредством увеличения кинетической энергии летящей стрелы, изменяющейся прямо пропорционально массе изделия (Воякин, 2010). Хронологически относится к X-XIII вв.

7) Предметы конского снаряжения: удила и подковы.

В коллекции предметы конского снаряжения представлены кольчатыми удилами и подковами.

Удила (ЦМК КП 20305\13, рис.12) состоят из двух подвижно соединенных звеньев, на концах одеты кольчатые псалия. Размеры: длина 16 см, диаметр 4,5 см. Датируются X-XIII вв.

Подковы овальной формы, изготовлены из плоских пластин, утончаются к концам, в сечении – треугольные. В срединной части они более широкие (2 см), к концам плавно сужается до 1 см, толщина подковы 0,6 см. По срединной продольной оси симметрично расположено 6 сквозных прямоугольных отверстия для заклепки (ЦМК КП 20490/8а, б; рис.12).

Рис. 12 – Удила кольчатые. ЦМК КП 20305\13. Конские подковы ЦМК КП 20490\8а, б

8) Предметы домашней утвари: котлы, замки, ключи, металлические элементы дверей и т.д.

В коллекции имеется два фрагмента металлических котлов (ЦМК КП 20305/20, 3, рис.13). Котлы чугунные – полусферической формы, венчик прямой, горизонтально подрезан, тулово округлое, на поверхности замятины от ударов острым предметом. Датируются X-XIII вв. Размеры: длина 8 см, ширина 6 см (КП 20305\20, рис. 13). Размеры: высота 3см, ширина 10 см (ЦМК КП 20305\3, рис. 13).

Рис. 13 – Котлы (венчик). ЦМК КП 20305/20, 3

Гвозди – один из видов кузнечной продукции, относится к крепежно-строительному типу. В коллекции их насчитывается три экземпляра. Представляют собой четырехгранный железный штырь, с округлой шляпкой и заостренным концом. Размеры: длина 10-18 см, ширина 1 см (ЦМК КП 20490\27 а, б).

Замки и ключи в городах Жетысу применялись для запираения помещений, крышек сундуков, оков и пуг. Все изученные замки типологически близки друг другу. Конструкция их состоит из конусовидного полого корпуса, переходящего в массивную дужку. В зависимости от формы запорного устройства замка конец дужки мог оформляться в виде штыря, либо в нем пробивалось

округлое или прямоугольное отверстие. Необходимым элементом замка являлось запорное устройство, которое изготавливалось в двух вариантах. В одном случае запорное устройство состояло из стержня с округлой плоской головкой. На противоположной стороне от нее приваривались расходящиеся пружины. Во втором случае стержень с пружинами увенчивался плоским щитком с округлым отверстием на конце, в которое при запирании продевался штырь дужки замка (ЦМК КП 20305\8, рис.14).

Рисунок 14 – Замок дверной ЦМК КП 20305\8. Детали дверного замка и скоба ЦМК КП 20305\23, 24; ЦМК КП 20305\25, 26; ЦМК КП 2255

Для отпирания замков служили специальные ключи с округлой фигурной прорезью на конце. Когда необходимо было отпереть замок, ключ вставлялся в специальное отверстие. При дальнейшем движении ключа пружины сжимались, после чего вынималось запорное устройство. Ключевое отверстие располагалось, как правило, в месте перехода стержня дужки в полый корпус.

По мнению исследователей, при изготовлении замков были использованы методы кузнечнойковки металла в горячую, при сборке отдельных элементов изделия широко применяли медную пайку, а исходным материалом для работы послужила низкоуглеродистая сырцовая сталь (Воякин, 2010).

В талгарской коллекции ключ от замка имеется в одном экземпляре (ЦМК КП 20490\23). Размеры: длина 14 см, ширина 1,1см. Датируется X-XIII вв. Представляет собой стержень, половина которого, имеет прямоугольную форму в сечении, к концу заострена, другая половина раскована в уплощенную прямоугольную пластину слегка загнутую дугой.

Дополняют коллекцию детали дверного замка, состоящие из 3-х звеньев цепи: овального, восьмеркообразной формы и скобы. Размеры: длина 19-20 см (КП 20305\23, 24, рис. 14).

Скобы изготовлены из железной пластины, прямоугольной формы в сечении с заостренными концами, согнута дугообразно (ЦМК КП 2255, рис. 14).

Коллекция металлических изделий из городища Талгар показывает существование и развитие таких отраслей хозяйства, как металлургия, кузнечное ремесло, торговля, земледелие и скотоводство в VIII-XIII вв. в Жетысу, что позволяет выявить истоки казахского железоделательного производства в XV-XIX вв.

Список литературы

Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг. К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Приложение. Результаты анализов (Естественно-научные методы в археологии). 2-е изд., дополн. Алматы, 2005. 188 с.

Воякин А.Д. Кузнечное ремесло Северо-Восточного Семиречья в средние века (по материалам городищ Талгар, Алматы) // Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук РК. Алматы, 2010. 24.с.

Гамбург Б.С. К характеристике орудий земледельцев Ферганской долины и Ташкентского оазиса конца XIX в. – начало четверти XX в. // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1975. С. 117.

Городецкий В.Д. Древности Семиреченской области. Рукопись ИИАЭ АН Каз ССР. № 37 ф.1, л.3.

Городецкий В.Д. Остатки древнего поселения к югу от г.Алма-Аты {Верный} // Бартольд В.В. туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. 558 с.

Древности Минусинского музея. Памятники металлических эпох. Томск: Издание Иннокентия Кузнецова, 1886 (Типография "Сибирской газеты"). 185 с.

Дублицкий Б.Н. Хроника археологических разведок и находок на территории Казахской ССР (1928–1938). Алма-Ата, 1939. С. 25 // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Инв.

№81a/1977).

Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан, 1948. 109 с.

Зиняков Н.М. Металлургия и металлообработка в средневековых городах Казахстана: характеристика общественных условий и уровня развития производства // Вестник Томского государственного университета. История. 2013. №3 (23). С. 231-234.

Зиняков Н.М., Савельева Т.В. Булатная сталь средневекового Тальхира. Реконструкция производства тигельной узорчатой стали // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2009. № 1. С. 200-210.

Зиняков Н.М. Черная металлургия и кузнечное ремесло Западной Сибири в эпоху раннего железа и средневековья : автореферат дис. ... доктора исторических наук: 07.00.06 / Ин-т археологии и этнографии. Новосибирск, 1996. 59 с.

Маргулан А. Х., Агеева Е. И. Археологические работы и находки на территории Казахской ССР (с 1926 по 1946 гг.) // Известия АН КазССР. Серия археология. Алматы, 1948. Вып. 1. С. 124-135.

Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии). Алматы: Гылым, 1994. 216 с.

Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. Алматы, 1994. 116 с.

Савельева Т.В., Зиняков Н.М., Камалдинов И.Р. Кузнечное ремесло средневековых городов Илейской долины (историография и датирование чугунных изделий) // Қазақстан археологиясы. № 3 (9). 2020. С. 70-91.

Смирнов А.П. Волжские Булгары // Труды Государственного исторического музея. Вып. XIX. М., 1951. 295 с.

Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР. М.: Наука, 1981. 304 с.

ЦГМ РК. Акт №109 от 7.05 1986 г. Акты поступлений основного фонда КП 20305/1-30; КП 20490/1-40.

**Талғар қалажұртының зергерлік бұйымдары:
И.И. Копылов материалдары негізінде**

Талғар (Талхиз) қалашығы қазіргі Талғар қаласының оңтүстігінде орналасқан. XIX ғ бастап археологиялық ескерткіш ретінде танымал. 1921-1924 жж. археолог В.Д. Городецкий қалажұрттың құрылымдарына зерттеулер жүргізді, қолдан сызылған жоспарын жасады. Сондай-ақ, селдің әсерінен қираған мәдени қабаттарды анықтады. Зерттеу барысында мәдени қабаттардан қалашықтың батыс рабадында шеберханалар болғандығы анықталды (Городецкий, 1928, 54).

Шеберханалар қалашықтың батыс қабырғасынан төмен тар жағалауда орналасқан. Бұл ескерткіштің және оның аумағындағы археологиялық орындарының алғашқы ғылыми сипаттама негізінде сақталған бөлігі, алайда басым көпшілігі осы уақытқа дейін жетпеді, жеке адамдардың территориясына кіріп кеткен. Бұған 20-жылдардағы қалажұрттың солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан аумақты жергілікті шаруашылықтарға берілгендіктен біраз бөлігі жойылып кетті (Городецкий, 1928, 54).

Талғар қалажұрты тау шатқалынан ағатын өзеннің қасында орналасқан. Ортағасырлық қалажұртқа дейін елді мекенде адамдар тіршілік еткен тас дәуірінен бастап қоныстанғаны белгілі. Қалажұрт ЮНЕСКО-ның «Жібек жолы» трансшекаралық номинациясына сай келетін әмбебап мәдени құндылықтар негізінде 2014 ж. Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енген. Талғар қалажұрттан табылған артефактілер мәдени қабаттар мен мәдени ландшафттағы тығыз байланысты көрсетеді.

Археолог И. И. Копылов Талғар қалажұртына ұзақ жылдар бойы қазба жұмысын жүргізді. И. И. Копыловтың жеке іс-құжаттары «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қорында сақталуда. Іс-құжаттарға ғылыми сараптамалар жүргізілуде. Археолог И. И. Копыловтың іс-құжаттарын сұраптау барысында қалажұрттың орталық бөлігіндегі №7 зергерлер үйіне 1964-1967 жж археологиялық қазба жұмысы жүргізілгендігі көрсетілген. Қазба қалажұрттың орталығынан ағатын арықтың оң жағалауында орналасқан. (Копылов, 1978, 48-49) 1964-1967 жж қазба жұмысы жүргізілген зергер үйінен қырықтай тиындар, жүз елуей тиындардың бөлшектері табылған, басым көпшілігі қола және мыстан жасалған тиындар (Копылов, 1978, 49). Тиындар қарақытайлар мен қидандар мерзіміне тән деп көрсетілген. Аталмыш деректер бойынша И. И. Копыловтың жеке-іс құжаттары (Копылов, 1978, 48) және 1980 жылғы №18 есепте қазба туралы жазылған, Есеп жазылған құжаттар А. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағатында сақталуда. 1964-1967 жж №7 зергерлер үйіне археолог И. И. Копылов қазба жұмысын жүргізгені туралы екі құжатта да қазба қалажұрттың бекінісі шахристанның орталық бөлігінде жүргізілгені көрсетілген (Копылов, 1987, 35)

И. И. Копылов жүргізген маусымдық қазба кезінде табылған заттай деректер, артефактілер қазіргі таңда қазақстанның көптеген музейлерінде сақталуда, олар Алматы қаласындағы Мәдениеттерді жақындастыру орталығы. ҚР МОМ қорында және т.б музейлердің экспозициялық залдарында тұр. Сондай-ақ И. И. Копылов қазіргі Абай атындағы Қазақ педагогикалық университетінде оқытушы қызметін атқарған кезде жаз мезгілінде тарих факультетінің студенттерін Талғар қалажұртына археологиялық қазба жұмысына маусымдық тәжірибеге қатыстырған (Копылов, 1987, 65-66).

И. И. Копылов Талғар өзенінің қарама-қарсы бетінде орналасқан қоныс Тунк елді мекен екендігінде айтады. Елді мекенді түркі тіліндегі «түйе тауы» деген атпен байланыстырып «Худуд әл-Алам мин әл-Машрик ила-Л-Мағриб» яғни «Әлемнің шығыстан батысқа қарай шекаралары» атты авторы белгісіз жазба деректерде айтылғанын келтіреді (Копылов, 1987, 61-62).

Шамамен 1950 жылдары Тунк елді мекенін ауылшаруашылық мақсатта пайдалану үшін жері бульдозермен тегістелген, 1960 жылы И. И. Копылов аталмыш аумаққа зерттеу жұмысын жүргізгендігін айта келе, ешқандай нәтиже көрсетпегендігін айтады (Копылов, 1987, 63-64). Кейін 2021 жылы аталмыш елді мекеннің қазіргі таңда бау-бақша өсіріп отырған орнына музей-қорықтың қызметкерлері барлау, бақылау жұмысын жүргізді, өкінішке қарай ешқандай нәтиже шықпады. Ортағасырлық қалажұрттың қалдықтары толығымен жойылғандығы белгілі болды.

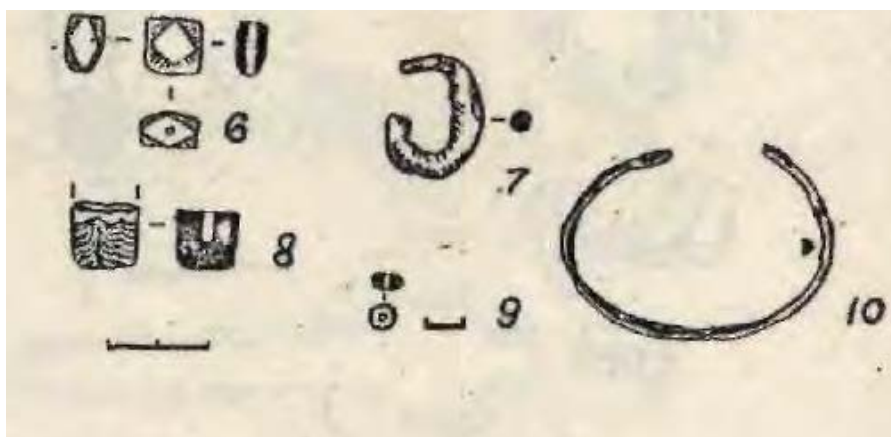
№7 зергер үйіне қазба жұмысын жүргізу кезінде қолөнер өндірісінің материалдары мен қалдықтары, күкірт қалдықтары, тигель, зергер құралдары зергер үйінің еден астынан табылғандығы туралы жазады.

Жоғарғы жағында құлағы бар, пішіні созылған адам тәрізді ерекше бұйым осы қазба кезінде табылған екен. И. И. Копыловтың пайымдауынша бұл XII-XIII ғғ. христиан дініне қатысты кресттерге ұқсастайтындығын айтады. Аталмыш бұйым белгілі бір адамның бір реттік тапсырысы болуы да мүмкін дегенде болжам айтады (Копылов, 1987, 87). Осы бұйым жөнінде И.И.Копылов өз қолжазбасында суретін салып көрсетіп, сипаттамасын келтірген. Аталмыш бұйымның өлшемін анықтау қиын, себебі сурет масштабсыз салынған. Жасалу технологиясы иілген сымдарды дәнекерлеу арқылы жасалған, формаға құйылмаған. Осы бұйым жөнінде Б. А. Железняковтың жазған ғылыми мақаласы бар (Железняков, 2003, 202).

Қолда бар тағы бір заттай дерек ол «Есік» музей-қорықтың қорында сақталған қосу таңбасы бар білезік. Қосу таңбаны христиан дінімен байланыстырушылар да бар. Дегенмен, орта жүздің ашамайлы керей руының таңбасы қосу таңбалы екендігін білеміз. Осы жөнінде И. И. Копыловтың Талғар қалажұртында орта жүздің ашамайлы керей руының таңбасы белгіленген заттар XII ғасырда қолданыста болған дей келе, ол жөнінде И. И. Копылов пен Л. И. Керекешаның «Талкир (древний Талгар) – развилка Великого Шелкового пути» атты мақаласында Талхиз қалажұртында ашамайлы керейдің таңбасы таңбаланған қыш ыдыстар, еңбек құралдары мен әшекей бұйымдар кездесетіні туралы жазып, мысалдар келтірген (Копылов., Керекеша, 1993, 125).

1980 жылдары Талғар қалажұртына жақын орналасқан Қайназар елді мекенінен табылған жер бетілік материал білезікте де аталмыш таңба белгіленген. Қайназар елді мекені Талхиз қалажұртынан 10 шақырым жерде тау бөктерінде орналасқан.

Білезікті 2020 ж. Б.А. Железняков музей-қорықтың қорына тапсырған. X-XI ғғ. мерзімделінген. Жерді игеру кезінде жер бетіне шығып қалу мүмкін деген болжам айтылып жүр. Білезік туралы археолог Т. В. Савельева сол уақытта басқарған Талғар археологиялық қазбаның жетекшісі ретінде өзінің (Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии). Алматы, 1994) монографиясында Талғар қалашығынан табылған моншақ, салпыншақ, сырғалармен бірге жарияланған жалғыз олжа екен. Зерттеушінің пайымдауынша, білезік әйел адамға тиесілі, екі ұшындағы қосу белгісі христиандық крест делінген (Савельева, 1994, 212).

1-сур. Әшекей заттар: 1,2,5 – салпыншақтар, 3,6,8,9 – моншақтар, 4,7 – сырғалар, 10 – білезік. (Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии).

Дегенмен, мұндай айқыш немесе қосу таңбаны дінге қатысты деп бір жақты қараған дұрыс емес деп ойлаймыз. Қазақ этнологиясында мұндай таңба айқас таңба немесе қас таңба деп те аталып жүр. Алайда, білезікке жақсылап назар аударатын болсақ, екі ұшындағы қосу таңба немесе айқыш қазақ рулары мен ұлттық нақыштарында жиі кездесетін таңба екенін ескерсек, дінге ешқандай қатысы жоқ деген уәж айтамыз.

Керейдің ашамай таңбасында айқасқан белгі бар, киіз үйдің шаңырағындағы айқасқан белгі төрт төңіректі білдірсе, сондай-ақ қойдың басын қасқалап төртке тіліп тартамыз, ол дегеніміз ұзыннан түскен сіздің жол көлдененнен түскен біздің жол дегенді білдіреді және тұмсығын қонаққа қаратып қоямыз. Осының барлығын ескерсек, ортағасырлық білезіктегі айқыш немесе

қосу таңбаны дінге қатысты келтіру қисынға сай келмейді деген пікірдеміз. Сонымен қатар ортағасырлық Талғар қалажұрты пайда болғанға дейін де елді мекенде адамдар өмір сүрген, тіршілік еткендігі белгілі.

Демек, екі ұшында қосу немесе айқыш таңбасы белгіленген оймышты бедері бар білезікте белгілі бір рудың таңбасы белгілену әбден мүмкін.

Осы орайда таңба туралы айта кететін болсақ, таңба қоғамдық құбылыс ретінде бірнеше даму сатыларынан өткен. Таңбаның мерзімделу кезеңі тас дәуірінен бастау алады. Тас дәуірінде пайдаланылған және қалыптасқан белгілер мен таңбалар, символдар белгілі бір аумақта, киелі жерді, қару-жарақ пен түрлі заттың нақтылы айқындаушы қызметін атқарса керек. Дегенмен, тас дәуірінде этноәлеуметтік қатынастардың реттелмегенін, қоғамдық институттардың әлі де дамып жетілмегендігін ескерсек, аталмыш кезеңдегі таңбалар жан-жақты терең талдауды қажет етеді (<http://kazmuseum.kz/eksponat-tarikhy/item/2064-bilezik-koneden-zhetken-ashekej>).

Қола дәуірі кезінде символдар мен таңба тектес белгілердің бірізді күрделі жүйесі қалыптасқаны белгілі. Таңба ең алдымен заттың иесінің бар екендігін көрсететін белгі, әрі мифтік-салттық кешендерде кеңінен қолданылған. Қоршаған орта мен табиғат құбылыстарының нышандарын бейнелеген. Осы кезеңнен бастап қоғам өмірінің рухани саласында символ мен белгі сакральдық-магиялық басымдық ие бола бастаған.

Таңба бастапқы кезде жануарлардың тұяғы, табаны, солярлық аспан денелері сияқты түрлерде жиі қолданыста болды. Алайда уақыт өте келе күрделене түсіп, кейбір таңбалар абстракциялық символдарға айналған. Ерте ортағасырда құрылған тайпалар мен қағандық басқару жүйесінде таңба қолданысының қызметі, оның қолданылу аясы мен мағынасы ерекше мәртебеге ие болды. Түркі кезеңінде таңбалардың семантикалық кеңістігі тереңдеп, әрі мағынасы күрделене түскен (<http://kazmuseum.kz/eksponat-tarikhy/item/2064-bilezik-koneden-zhetken-ashekej>).

2-сур. «Есік» музей-қорындағы білезік

Қорыта келе, Талғар қалажұрты мен маңынан табылған әрбір құнды затты зерттеу арқылы сол кезеңнің ғылыми ортаға беймәлім тұсын аша түсетіні хақ. Демек, табылған заттар мәдени көкжиектің кеңдігі және жасалу мен орындалу технологиясының өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен қатар елді мекендегі халықаралық қарым-қатынастың деңгейінде аңғартады. Ал Іле алқабына діндердің келу кезеңдерін кидан мерзімінен байланысты қарастыру мәселелері әлі де болса зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Сондай-ақ Жетісу өңірі Қайназар елді мекенінен табылған білезіктегі таңба туралы да алдағы уақыта тағы қарастырамыз деген ойдамыз. Таңба, тамга, символ, белгілерге қатысты деректер түркі тектес халықтарда жиі қолданыста болғандығы да белгілі. Осы орайда әлі де тың ойлар мен пікірлер туындайды. Егер мүмкіндік болса білезіктің металына сараптама жасату да ойда бар мәселелердің бірі.

Археолог И.И. Копыловтың Талғар қалажұртындағы зергерлер үйіне жүргізген қазба жұмысы кезінде белгілі болғандай шеберлер жергілікті шикізатты пайдалану және металл өңдеу технологиясын меңгерудің және ұста шеберлігінің дамуындағы өзіндік ерекшеліктерді көрсетіге тырысқандығын көреміз.

Әдебиеттер тізімі

Байпаков К. М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. Алматы: Хикари, 2013. 514 с.

Городецкий В. Д. Талгарское городище // Известия Средазкомстариса, Ташкент, 1928, Вып. 3. С. 49-55.

Железняков Б. А. Находки предметов с иконографическими изображениями из Жетысу (несторианство, манихейство) // Известия МОН РК, Сер. обществ. наук. Алматы, 2003, № 1. С. 260-276.

Жумай Г. Білезік – көнеден жеткен әшекей // Қазақстан музейлерінің ақпараттық-әдістемелік орталығы. 2021. <http://kazmuseum.kz/eksponat-tarikhy/item/2064-bilezik-konedden-zhetken-ashekej> (қаралған күні 05.03.2021 ж).

Копылов И. И. Культура древнего Талгара. Алма-Ата, 1978. 49 с. // Рукопись. Личный фонд И.И.Копылова Фонды ГИКЗМ «Есик». ГИКЗМ «Есік» Фонд музея ф. 3, о. 2, п. 64, л. 5. 49 с.

Копылов И. И. Отчет об археологических раскопках на Талгарском городище в 1986 году. Рукопись. Алма-Ата, 1987. 35 с. //Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Оп-2, П-2147, Св-162.

Копылов И. И., Керекеша Л.И. Талкир (древний Талгар) – развилка великого шелкового пути // Археологические памятники на Великом Шелково пути. Алматы, 1993. С. 122-136.

Мухтарова Г. Р., Железняков Б.А., Жумай Г. Бронзовые зеркала из Тальхира как источник по материальной культуре: исследования И.И. Копылова // Археология Казахстана, № 3, 2021, с. 43-60.

«Ұлы Жібек жолындағы мәдениет пен дін» экспозиция каталогы. Құрастырушы: Халықаралық мәдениеттерді жақындастыру орталығы / Алматы. 2020: ХМЖО.

Савельева Т. В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии). Алматы: Ғылым, 1994. 216 с.

Ортағасырлық Көделі-1 төрткүлі (2021 ж. далалық зерттеулердің нәтижесі бойынша)*

Кіріспе

Ортағасырлық төрткүлдерді Талас өңірінің барлық бөлігінен кездестіруге болады. Төрткүлдердің көбі Талас өзенінің орта ағысында, оған құятын тау алды жазықтықтан бастау алатын шағын өзендердің бойында орналасқан. Шағын өзендерді бойлай белгілі бір қашықтықта тізбектеліп орналасқан төрткүлдерді де кездестіруге болады. Төрткүлдердің саны жыл санап артып келеді. Себебі, өңірдегі ескерткіштерді анықтауда жүргізілген ХХ ғ. ішіндегі зерттеулер тікелей экспедиция маршруттарымен, сонымен қатар жергілікті халықтың айтуымен, сирек жағдайда бас штабтың картасында көрсетілуімен байланыста табылған болса, соңғы жылдарда, шамамен он жыл көлемінде төрткүлдердің орнын анықтау Google Earth бағдарламасының көмегімен, яғни ғарыштан түсірілген суреттердің арқасында жүзеге асырылып жатыр. Төрткүлдердің орнын жылдам анықтауға олардың жоспары себеп болып отыр. Өйткені, жоспары бойынша көбінде шаршылы немесе тіктөртбұрышты келген биік жалдары ғарыштан түсірілген суреттерден анық байқалады.

Кеңестік кезеңде анықталған төрткүлдерге көбінде нақты «төрткүл» деген атау берілмей, «қоныс», «бекініс», «қала» және т.б. атаулармен ескерткіштер жинақтары мен мақалаларда жазылды. Анықталған төрткүлдердің нақты географиялық координаттары көрсетілмей, сол маңайға жақын немесе белгілі ауылдардан қанша шақырым және қандай бағытта орналасқандығы, тіпті «пәленше» атындағы колхоздың немесе совхоздың аумағында орналасқан деп те берілді. Ал, бүгінде ол колхоз бен совхоз жоқ, көз мөлшерлеп қойған қашықтықтағы және бағыттағы ескерткішті анықтау қиын болып қалды. Бірқатар жерлер мен сулардың атаулары өзгерген, жер телімдері жекеменшікке өтіп кеткендіктен, көбі сол жерді алған шаруа қожалығының атымен немесе иесінің атымен, болмаса өздері ойлап шығарған атаулармен аталып кеткен. Атас ауылдар да кезінде көп болды, қазір, олардың көбінің атаулары өзгеріп кетті. Осындай жағдайлардың барлығы, ескерткіштерді анықтауда қиындық туғызып, жүргізілген кейінгі экспедициялар кейбір ескерткіштерді қайта ашуына себеп болып жатыр. Егер ескерткіш орналасқан жердің маңайында ауыл болмаса, оны анықтау өте қиын. Сондай ескерткіштердің қатарына, ауылдан қашықта орналасқан Көделі-1 төрткүлін жатқызуға болды.

Зерттелу тарихы

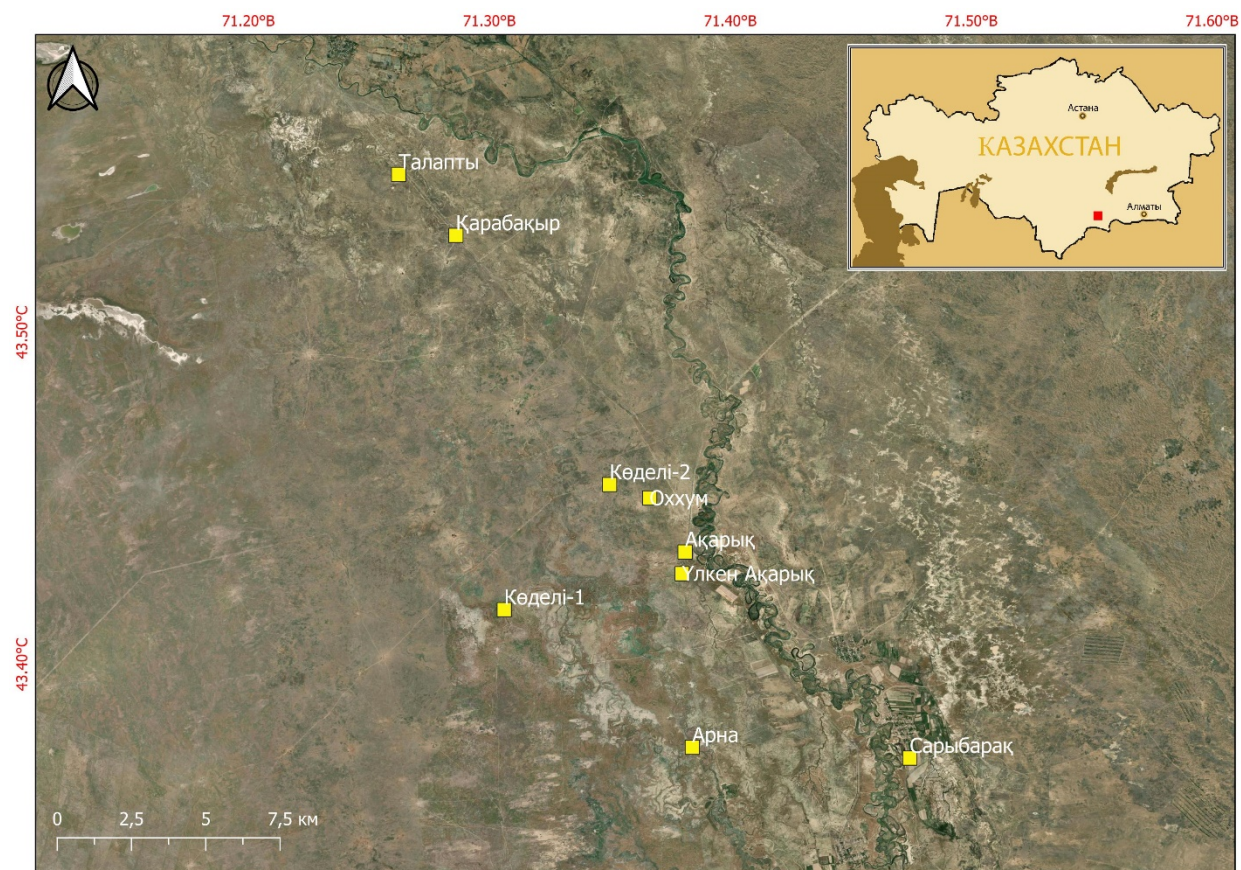
Көделі-1 төрткүлі Талас өзеніне құятын, бүгінде арнасы құрғап қалған Қарабақыр өзенінің сол жағалауындағы жазық жерде, әкімшілік-территориялық бөлініс бойынша Жамбыл облысы Байзақ ауданы Тегістік ауылынан 14 км солтүстік-батыста, Шахан ауылынан 11 км батыста орналасқан (сурет 1). Көделі деп аталатын жерде орналасқан ескерткіштің маңына бүгінде жеке шаруа қожалықтың мал қорасы түскен. Осы маңайдағы малшылардың барлығы ескерткішті «Қорған» деп атайды.

Ескерткішті 1983 ж. Университет археологиялық экспедициясының (жетекшісі: У.Х. Шәлекенов) барлау тобының басшысы М. Елеуов анықтап, схемалық жоспары мен фотосуретін түсіріп, сипаттамасын береді (сурет 2). М. Елеуов ескерткішті «Городище Кудели 1» деп атап, Оххум қаласынан 6 км оңтүстік-батыста орналасқандығын, қазба жұмыстары жүргізілмегендігін, үстінен жиналған керамикалық материалдар шарықта жасалып, жақсы күйдірілгендігін жазады. Жоғарғы бөлігі табылған көзеге ұқсас керамикалар Шу және Талас өңіріндегі ескерткіштердің Х–ХІІ ғғ. жататын қабатынан кездесетінін де айтып өтеді (Шәлекенов, 1983, 44-45).

Қазақ тілінде «көделі» және «күделі» деген сөздер кездеседі. Көде – сұлы тұқымдас өсімдіктердің бір түрі. Көделі – көдесі бар, көде біткен, көде өскен (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011, 171-172 б.). Күде – шошайта жиналған шөп, үйме (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011, 420 б.).

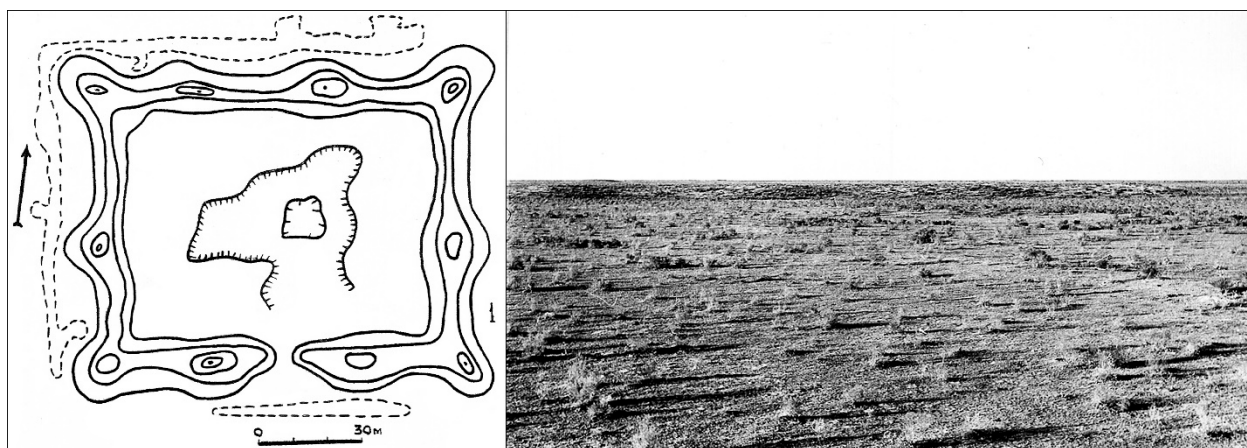
* Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR20280993 «Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан: археологиялық деректерді жүйелеу және талдау» бағдарламасы аясында орындалды.

Келтірілген екі сөз де ескерткіш орналасқан аймаққа қатысы бары анық. Дегенмен, «көделі» сөзі орыс тілінде көбінде «кудели» деп жазылады.

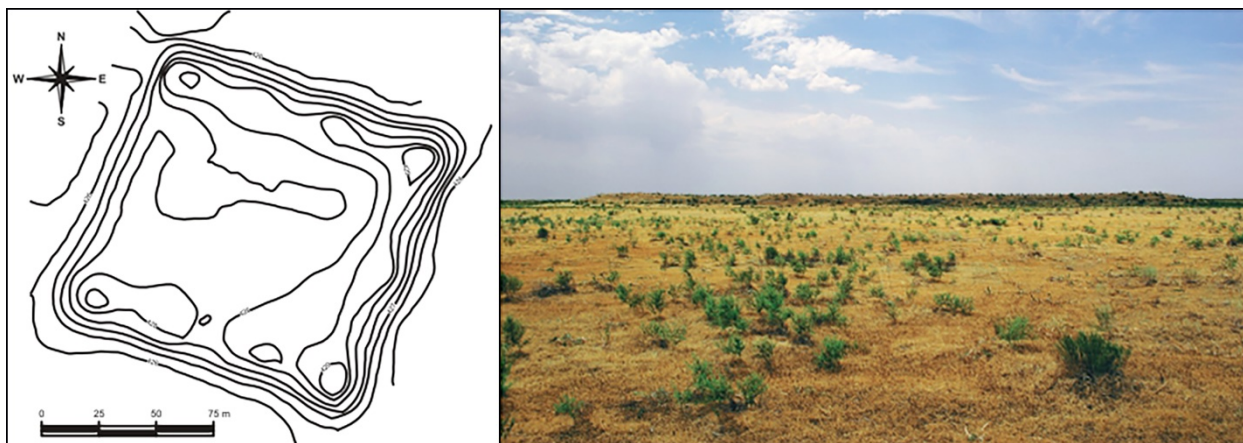
Сурет 1. Көделі-1 төрткүлінің Қазақстан картасында орналасуы.
Орындаған: М. Шағырбаев

2002 ж. шыққан Ескерткіштер жинағына М. Елеуовтің авторлығымен «Городище Кудели 1» деп сипаттамасы 122-нөмірмен еніп, схемалық жоспары беріледі (Елеуов, 2002, с. 120).

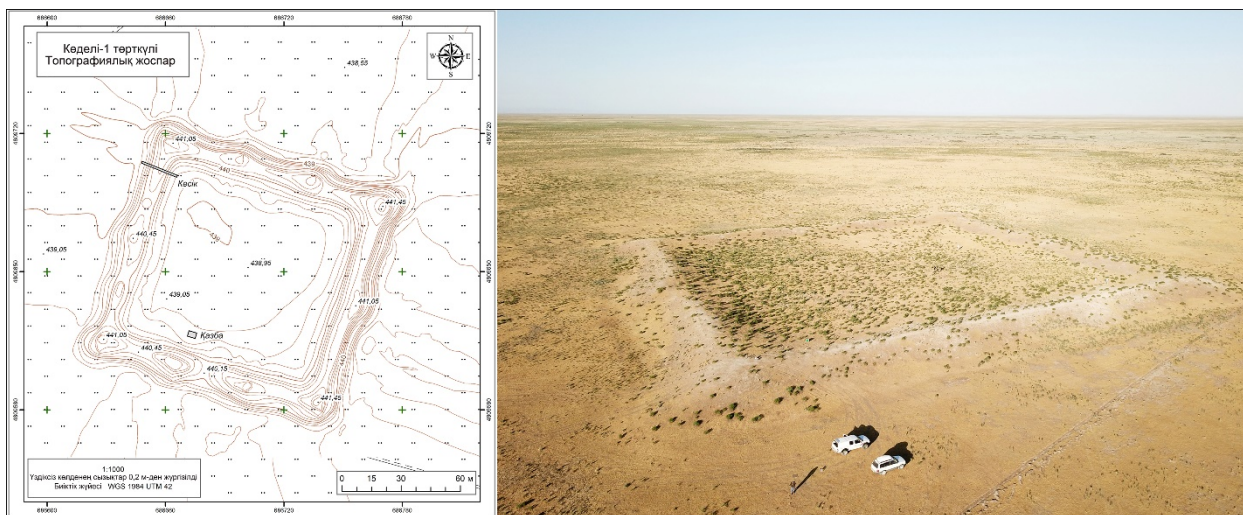
Сурет 2. Көделі-1 төрткүлінің схемалық жоспары мен оңтүстік жағынан түсірілген фотосуреті (М. Елеуов бойынша)

2010 ж. «Археологиялық экспертиза» ЖШС-нің Ескерткіштер жинағы экспедициясы (С. Ақылбек, Ш. Құдабаев) зерттеп, құралмен жоспарын және фотосуретін түсіріп (сурет 3), географиялық координаттарын алады. Осы жылы шыққан Байзақ ауданының тарих және мәдениет ескерткіштері жинағына 119-нөмірде «Төрткүл» атымен сипаттамасы беріледі. Ескерткішті X–XII ғғ. жатқызады (Ақылбек, 2010, 160-161 б.).

Сурет 3. Төрткүлдің жоспары мен фотосуреті (С. Ақылбек бойынша)

2021 ж. далалық маусымда Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының Талас археологиялық отряды (жетекшісі: Е.Ш. Ақымбек) әуеден фотосуретін түсіріп, лазерлі тахеометр арқылы топографиялық жоспарын алып (сурет 4), қабырғасы мен мәдени қабатын анықтау мақсатында қазба жұмыстарын жүргізді.

Сурет 4. Көделі-1 төрткүлінің топографиялық жоспары (түсірген: Б. Железняков, орындаған: А. Казизова) мен әуеден түсірілген фотосуреті (түсірген: М. Шағырбаев)

Төрткүлдің сипаттамасы

Әлемнің төрт тарабына сәл ауытқып орналасқан төрткүл жоспары бойынша тіктөртбұрышты келген. Шығыстан батысқа қарай болмашы созылған төрткүлдің ұзындығы 128 м, ені 120 м. Жал болып жатқан қабырғаларының ені 15 м-ге дейін барады, биіктігі 2 м. Бұрыштары мен қабырғаларының бойында мұнара іздері сақталған. Солтүстік және оңтүстік қабырғаларының бойында екі-екіден, ал шығыс пен батыс қабырғаларының ортасында бір-бірден кездесетін мұнараларының орны төбешік болып, қабырға сыртына дөңгеленіп шығып тұр. Мұнара орындарының диаметрі 18–20 м, қабырғасынан мұнаралары 0.2–0.4 м биік. Солтүстік және оңтүстік қабырғаларының бойындағы мұнаралар ішке қарай да дөңгеленіп шыққан болса, керісінше шығыс пен батыс қабырғаларының ортасындағы мұнаралардың орны қабырға ішіне қарай ойық болып кіріп тұрғаны байқалады. Қақпа оңтүстік қабырғасының ортасында орналасқан. Осы жерде қабырға үзіліп, сай болып жатыр, оның ені 6 м. Қақпа алдында төрткүлмен байланысы бар құрылыстардың ізі сақталған. Ескерткіштің солтүстігінен бастап, батысын айнала оңтүстігіне дейін 350–550 аралықтағы қашықтықтан білінер-білінбес жал өткен. Ені 6–8 м болатын жал бір кездері төрткүлді айнала қоршап жатқан қабырға болған секілді. Жал мен төрткүлдің арасынан арықтар және шаршылы немесе тіктөртбұрышты келген көптеген құрылыс қалдықтарын көруге болады (сурет 5).

Барлау жұмыстарында үстінен аз мөлшерде қыш ыдыстардың сынықтары анықталды.

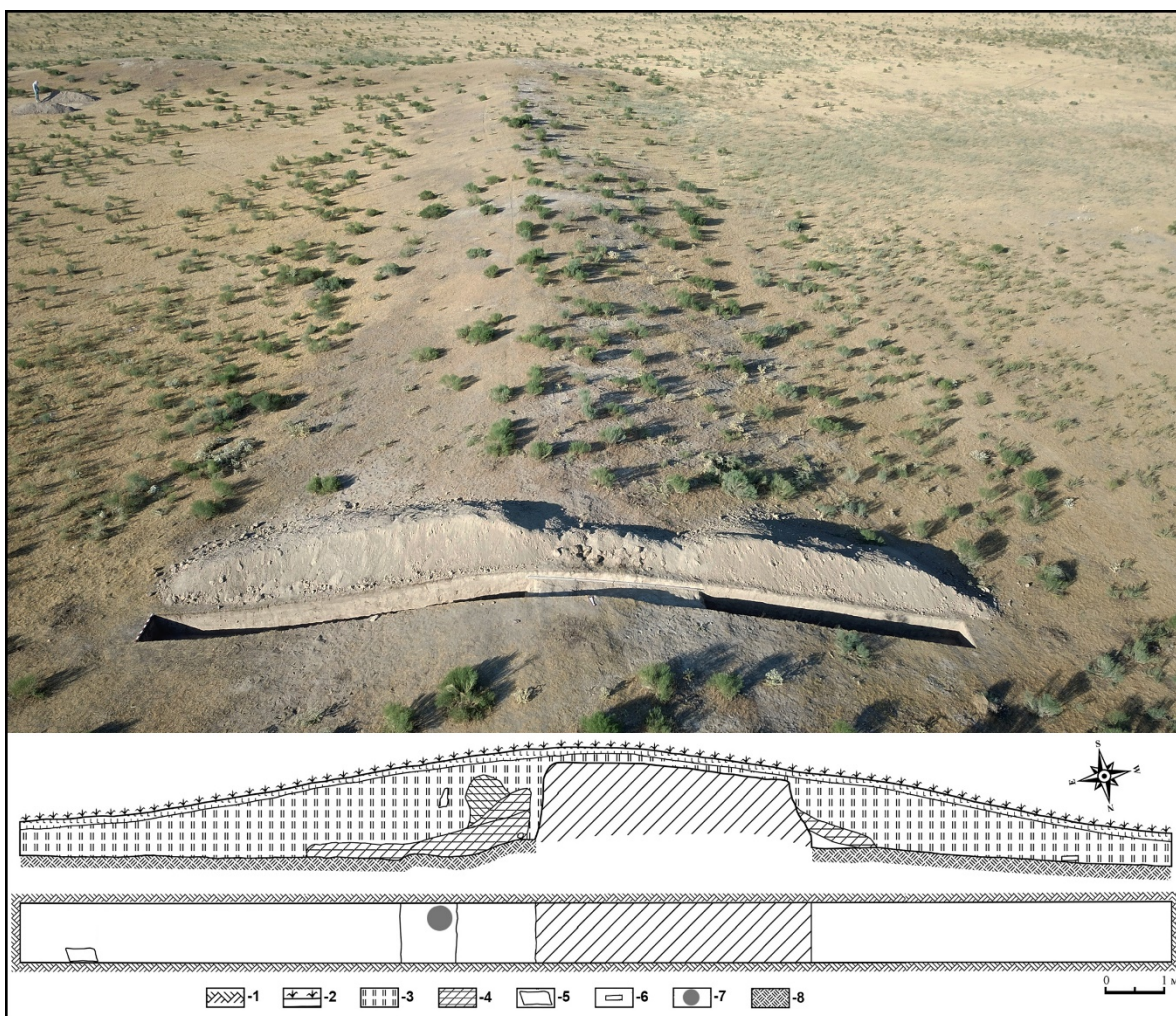
Сурет 5. Көделі-1 төрткүлі. Google Earth бойынша, 2016 ж.

Қазба жұмысы

Көделі-1 төрткүлінің солтүстік-солтүстік-батысындағы бұрыш мұнарасы үстінен оңтүстікке қарай 14 м жерден қабырғасын қиып өтетін ұзындығы 19 м, ені 1 м (19 м²) траншея жүргізілді (сурет 6). Қалыңдығы 0.1–0.15 м шым қабатының астынан, жер бетінен 0.25 м тереңдіктен, жалдың ең биік жерінің сырт жағынан пақсадан тұрғызылған қабырғаның қалдықтары ашыла бастады. Жер деңгейінен 1.5 м тереңдетілген қазбадан толығымен ашылған қабырғасының қалыңдығы 4.5 м, сақталған биіктігі 1.4 м. Қабырғаның ішкі жағынан 1.5 м жерден, отқа қызарған еден деңгейінен ашық ошақтың орны анықталды. Ошақтың астына өзеннің малта тастары төселген. Траншеяның шығыс жақ шетіне таман шыққан қисық төртбұрышты тастың өлшемі: 40×17×7–8 см. Қабырғаның сырт жағынан анықталған, отқа қызарған саз кірпіштің өлшемі: ?×22×8 см.

Стратиграфиясы. Құрылыстың іші мен сыртын бос топырақ қабаты басып қалған. Қабырғаның екі бетінің іргесінде құлаған қабырғалар жатыр. Әсіресе, ішкі бөлігінде бірнеше құланды қабырға қабаты катпарланған. Бұл ескерткіш өмір сүруін тоқтатқаннан кейін, қабырға көбінесе ішке қарай құлағандығын көрсетеді.

Көделі төрткүліне жүргізілген траншея жұмыстарынан, ескерткіштің ішкі бөлігінен ешқандай да құрылыстың қалдықтары байқалмады. Дегенмен, тапталған топырақ қабаты анықталды. Осыған байланысты, ескерткіштің ішкі бөлігінде, яғни орта тұсында құрылыс қалдықтары, яғни мәдени қабатының бар-жоғын анықтау мақсатында оңтүстік-оңтүстік-батыстағы қабырғасының ортасындағы қақпа орнынан 15 м ішкері, батыс жағынан көлемі 4×3 м (12 м²) қазба жұмыстары жүргізілді. Қазбаны 0.5–0.85 м тереңдеткенімен, құрылыс қалдықтары анықталмады. Бірақ, қазбаның төменгі бөлігінің барлығы қатты тапталғаны белгілі болды.

Сурет 6. Көделі-1 төрткүлі. 1 – қазбаның солтүстіктен қарағандағы көрінісі. Түсірген: М. Шағырбаев; 2 – қазбаның сызбасы. Сызған: Е. Ақымбек, орындаған: Р. Абир. 1 – қазба шекарасы; 2 – шым қабаты; 3 – бос топырақ; 4 – құланды қабырға; 5 – тас, 6 – қам кірпіш; 7 – ашық ошақ; 8 – материк.

Керамикалық материалдар

Барлау, траншея және қазба жұмыстарынан аз мөлшерде керамикалық материалдар табылды (сурет 7).

Барлау. Барлау жұмыстары нәтижесінде барлығы 19 дана қыш ыдыс фрагменті табылды. Қыш бұйымдар қолданылу аясына қарай асүйлік (2), асханалық (14) және шаруашылық-тұрмыстық (3) деп үшке жіктелді. Қыш ыдыстардың күйдірілу температурасы бірқалыпты. Түсі қызғылт қоңыр. Асүйлік ыдыстар қазанның ернеу және бүйір қабырғасының сынықтарынан тұрады. Ернеуінің қалыңдығы 1.1 см. Жасалу әдісі бойынша ернеуі сыртқа қарай қайтарылмаған. Қазанның бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0.9–1.2 см аралығында ауытқиды. Сыртында күйе іздері сақталған. Ыдыстардың басым бөлігі қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Асханалық ыдыстарды құмыраның бөлшектері құрайды. Құмыраның бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0.5–1.3 см аралығында ауытқиды. Тұтқасының қалыңдығы 1.6–2.1 см, жалпақтығы 2.6–5.2 см. Құмыра түбінің диаметрі 8 см, түптерінің қалыңдығы 1.2 см. Ыдыстардың басым бөлігі шарықта жасалған. Шаруашылық-тұрмыстық қыш бұйымдарды хұмның бөлшектері құрайды. Хұмның бүйір қабырғаларының қалыңдығы 1.4–1.6 см аралығында ауытқиды. Ыдыстар қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған.

Траншея. Қазба жұмыстары нәтижесінде барлығы 27 дана қыш ыдыс фрагменті табылды. Қыш бұйымдар қолданылу аясына қарай асүйлік (29.6%), асханалық (63%) және шаруашылық-тұрмыстық (7.4%) деп үшке жіктелді. Керамикалық материалдардың басым бөлігі отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр.

Асүйлік ыдыстар қазанның ернеу және бүйір қабырғасының сынықтарынан тұрады. Ернеуінің қалыңдығы 1 см. Жасалу әдісі бойынша ернеуі сыртқа қарай аз ғана қайтарылған.

Қазанның бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0.6–0.9 см аралығында ауытқиды. Сыртында күйе іздері сақталған. Ыдыстардың басым бөлігі қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Асханалық ыдыстарды құмыраның бөлшектері құрайды. Құмыра ернеуінің қалыңдығы 1 см, бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0.6–1.2 см аралығында ауытқиды. Жасалу әдісі бойынша ернеуі сыртқа қарай шығыңқы етіп жасалған. Тұтқасының қалыңдығы 1.6 см, жалпақтығы 4 см. Құмыра түптерінің диаметрі 12–18 см, түптерінің қалыңдығы 0.9–1.2 см аралығында ауытқиды. Ыдыстардың басым бөлігі шарықта жасалған. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр. Шаруашылық-тұрмыстық қыш бұйымдарды хұмның бөлшектері құрайды. Сақталған бір хұм ернеуінің сынығы бойынша диаметрі 32 см, ернеуінің қалыңдығы 4 см. Ернеуі сыртқа қарай шығыңқы етіп жасалып, жиегі саусақ ұшымен бастырылып өрнектелген (сурет 7, 9). Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 1–2 см аралығында ауытқиды. Ыдыстар қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған.

Қазба. Қазба жұмыстары нәтижесінде барлығы 17 дана қыш бұйым фрагменті табылды. Қыш бұйымдар қолданылу аясына қарай асүйлік (3), асханалық (13) және шаруашылық-тұрмыстық (1) деп үшке жіктелді. Керамикалық бұйымдардың басым бөлігі отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр. Асүйлік ыдыстар қазанның ернеу және бүйір қабырғасының сынықтарынан тұрады. Ернеулерінің қалыңдығы 0.9–1.2 см. Жасалу әдісі бойынша ернеуі сыртқа қарай аз ғана қайтарылған. Қазанның бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0.8–1 см аралығында ауытқиды. Сыртында күйе іздері сақталған. Ыдыстардың басым бөлігі қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Асханалық ыдыстарды құмыраның бөлшектері құрайды. Құмыраның бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0.5–1.2 см аралығында ауытқиды. Кейбірінің сыртына ангоб сұйықтығы жағылған. Құмыра түптерінің қалыңдығы 1.2–1.6 см аралығында. Ыдыстардың басым бөлігі шарықта жасалған. Шаруашылық-тұрмыстық қыш бұйымдарды ұршықтың басы құрайды (сурет 7, 4). Ұршық басының диаметрі 4 см, ортасындағы тесіктің диаметрі 0.6 см, қалыңдығы 0.9 см.

Сурет 7. Көделі-1 төрткүлі. Керамикалық материалдар. 1-2 көзе ернеуі; 3 құмыра ернеуі; 4 ұршықтың басы; 5-8 құмыра тұтқалары; 9 хұм ернеуі; Фотосуретті түсірген: Н. Нұрғали, сызған: Ө. Доспенбетов

Археозоологиялық зерттеулер

Көделі-1 төрткүлінен барлығы 35 жануар сүйегі табылды. Остеологиялық коллекцияға археозоологиялық талдау жүргізіліп, жануар түрлері, қаңқа элементтері мен жас ерекшеліктері анықталды. Остеологиялық материалдардың 25 данасы нақты жануар түрлеріне дейін ажыратылды. Оның ішінде 15 сүйек – уақ малға, 3 сүйек – жылқыға және 7 сүйек – ірі қараға тиесілі. 11 сүйектің морфологиялық белгілері нашар сақталғандықтан, жалпы сүтқоректілер деп анықталып, сүйектердің морфологиялық пішіндеріне (сүйектің қалыңдығы, қорек тесігінің көлемі және т.б.) қарай «ірі» және «ұсақ» жануарлар деп топталды (кесте 1). Остеологиялық материалдардың морфологиялық белгілері Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының зооархеология зертханасындағы эталон коллекциясымен салыстырмалы түрде талданды. Жануарлардың жас ерекшеліктері ұзын сүйектерінің эпифиздерінің жетілуіне қарай жалпылама анықталып отыр [Silver 1969].

Жануар түрі	Сүйек саны	Сүйек саны, %		Жануар саны
Үй жануарлары				
Уақ мал – <i>Ovis et Capra</i>	15	60.0		3
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	3	12.0		1
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	7	25.0		1
	25	100		5
Анықтауға келмейтін сүйектер				
Сүтқоректілер – Mammalia indet	11	Ірі	6	54.5
		Ұсақ	5	45.5

Кесте 1. Көделі-1 қалашығынан табылған жануар сүйектерінің таксономиялық құрамы

Уақ мал (қой – ешкі) – *Ovis et Capra*. Уақ малға жалпы 3 жануардан тарайтын 15 сүйек тиесілі. Сүйек материалдардың басым бөлігі бөлшектенген (93.4%). Қаңқа бөліктерінің құрамы біртекті. Кеуде және тірек-қимыл жүйесіне тиесілі сүйектердің саны өзара бірдей (кесте 2). Бас сүйек элементтерінен тек төменгі жақ пен жеке бір дана тіс анықталды. Сойылған жануарлардың үшеуі де ересек. Уақ малдың құрамында бірыңғай ересек жануарлардың басым болуы, төрткүл тұрғындарының жүн-тері өнімдерін алу мақсатында шаруашылықта пайдаланғанын жанама түрде растайды.

Жылқы – *Equus caballus*. Үй жануарларының бұл түріне бір (шартты түрде алынып отыр – авт.) жылқыдан тарайтын үш сүйек (асықты жіліктің төменгі бөлігі, төменгі жақ сүйектің вентральды қыры және топай сүйегі) тиесілі. Жылқы сүйектерінің екеуі тағам қалдығы болса, біреуі өңдеуге түскен. Барлық сүйектер ересек жануарға тиесілі.

Ірі қара – *Bos taurus*. Жеті дана қаңқа элементінің барлығы бір ересек сиырға тиесілі. Ірі қара сүйектері жалпы материалдардың 25% құрағанымен, басым көпшілігі сынып, бөлшектеніп кеткен (85.8%). Сиыр сүйек саны бойынша уақ малдан кейінгі орында болғанымен, жануар саны бойынша жылқымен бірдей. Қаңқа бөліктерінің өзара қатынасында ортақ ұқсастық байқалмайды. Сүйек коллекциясының құрамында тек «етті» бөлік саналатын кеуде және аяқтың жоғарғы бөлігіне тиесілі элементтер басым. Сүйек эпифиздеріне жүргізілген талдау, жануардың ересек шағында (шамамен 3.5–4 жастан асқанда) сойылғанын айғақтайды.

Қаңқа элементтері	Ірі қара		Жылқы		Уақ мал	
	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф
Төменгі жақ сүйек – Mandibula	0	0	0	1	1	0
Тіс – Dentes	0	0	0	0	0	1
Қабырға – Costae	0	2	0	0	0	1
Тоқпан жілік – Humerus	0	1	0	0	0	0
Кәрі жілік – Radius	0	0	0	0	0	2
Жамбас – Os coxae	0	0	0	0	0	2
Сан жілік – Femur	0	1	0	0	0	1
Асықты жілік – Tibia	0	0	0	1	0	5
Артқы сирақ – Metatarsalia	0	1	0	0	0	0
Алдыңғы сирақ – Metacarpalia	0	1	0	0	0	2

Фаланга 1 – Phalanx 1	1	0	0	0	0	0
Фаланга 2 – Phalanx 2	0	0	1	0	0	0
Жиыны	1	6	1	2	1	14
	7		3		15	
%%	14.2	85.8	33.3	66.7	6.6	93.4
Б – бүтін; Ф – фрагмент						

Кесте 2. Үй жануарларының қаңқа элементтерінің құрамы

Модификацияланған сүйектер. Көделі-1 төрткүлінен табылған сүйектердің арасында төрт дана өңделген қаңқа элементтері кездесті. Жалпы остеологиялық материалдар саны аз болғанымен, өңделген сүйектердің салыстырмалы түрде көп анықталуы (11.1%), төрткүл тұрғындарында сүйек өңдеу кәсібінің тұрақты түрде орын алғанын көрсетеді.

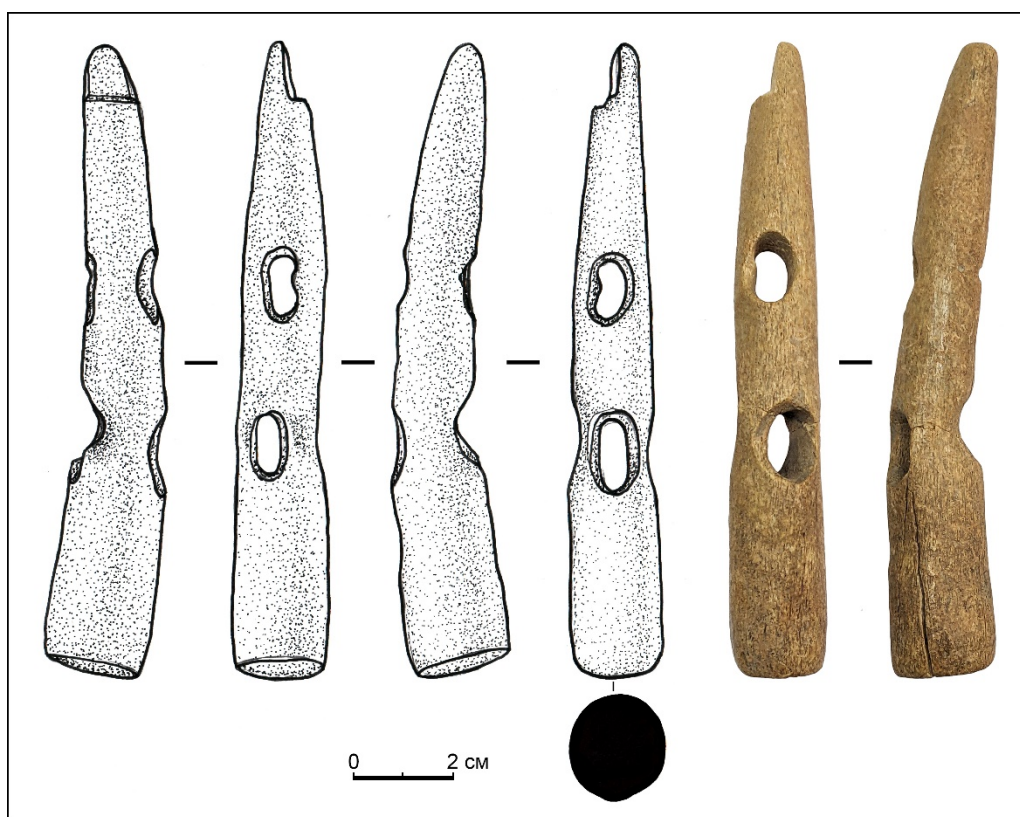
1) Ақбөкен мүйізі. Мүйіздің сыртқы сүйекқабы (*periosteum*) тегістелген. Ортаңғы бөлігінде медиальды-латеральды бағытта екі саңылау жасалған. Бұл – екі саңылаулы мүйізден жасалған сулық. Мүйіздің табиғи пішінін тиімді қолдана отырып жасаған. Өлшемдері: ұзындығы 13 см, жуан бөлігінің диаметрі 1.8–2.1 см, саңылауларының өлшемі бірдей 1.2×0.6 см. Жуандау келген жағындағы тесік тұсы қатты қажалып жіңішкерген (сурет 8).

Классификациясы бойынша өзекті, сәл иілген. Саңылаулары негізгі ұзындық бойымен сопақ пішінде бір тегістікте (сәл ауытқу бар) тесілген. Екі саңылау арасындағы қажалған іздер сулықтың сол кезде шығыршықты немесе 8-тәрізді ауыздықпен қолданғандығын білдіреді.

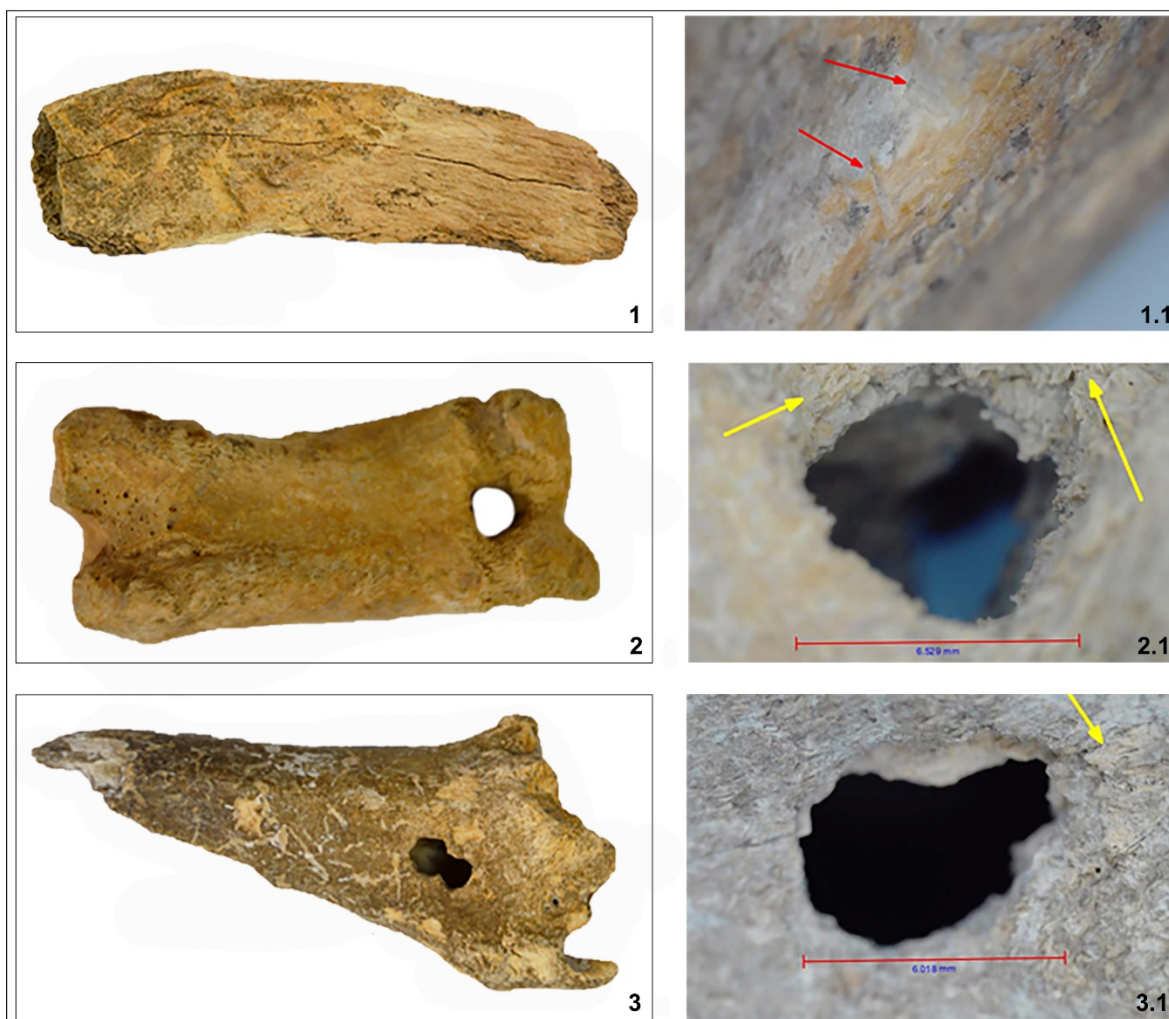
2) Жылқының жақ сүйегі. Вентральды қыры ғана сақталған сүйектің бетінде егеу, кесу іздері сақталған. Сүйектің жұмыс бетін нақты көрсету қиын. Сүйек тұрмыста пайдаланылмаған (сурет 9, 1; 1.1).

3) Сиырдың тұсамыс сүйегі (*Phalanx 1*). Сүйектің дистальды эпифиз маңынан (эпифизарлы жік) дорса-плантарлы бағытта тесік жасалған. Сүйек тұрмыста пайдаланылмаған (сурет 9, 2; 2.1).

4) Қойдың асықты жілігі. Асықты жіліктің дистальды эпифизіне жақын аумақтан, краниальды бетіне тесік жасалған. Сүйек материал тұрмыста пайдаланылмаған (сурет 9, 3; 3.1).

Сурет 8. Көделі-1 төрткүлінен табылған сүйек сулық. Сызған: Ө. Доспенбетов, Фотосуретті түсірген: Е. Ақымбек

Сурет 9. Көделі-1 төрткүлінен табылған өңделген сүйектер: 1 – жылқының жақ сүйегі, 1.1 – өңдеу іздері; 2 – сиырдың топай сүйегі, 2.1 – өңдеу ізі; 3 – қойдың асықты жілігі, 3.1 – өңдеу ізі мен өлшемі. Фотосуретті түсірген және орындаған: М. Шағырбаев

Нәтижесі

Көделі-1 төрткүліне жүргізілген далалық зерттеулердің нәтижесінде топографиясы өңірдегі басқа да ескерткіштерге ұқсамайтындығы белгілі болды. Қабырғаларының бойындағы мұнараларының саны барлық жағында бірдей емес, сонымен бірге шығыс және батыс қабырғалары ортасындағы мұнараларының құрылымы бөлек. Яғни мұнараларының ішкі жақтары қабырғаға қарай кірген. Қабырғасының қалыңдығы 4.5 м, сақталған биіктігі 1.4 м болғанымен, қабырғаның ішкі жағынан ешқандай құрылыс анықталмады. Бірақ, ашық ошақ орны шықты. Ошақтың астына малта тастар төселуі қызуды ұзақ уақыт бойы ұстап тұрады. Осындай әдісте ошақты оңтүстік өңірлердің ауыл тұрғындары әлі күнге дейін жасайды. Ошақтың маңынан ерте темір дәуірінде қолданылған жылқы жүгенінде болатын сүйек сулықтың болуы өте қызық жағдай.

Төрткүлдің ішкі бөлігінің бедері бір деңгейде тегіс емес, бірақ нақты құрылыстардың орны да байқалмағандықтан, қазба жұмыстары жүргізілгенімен, ешқандай құрылыс қалдықтары анықталмады. Құрылыстың ішкі бөлігі 0.8 м-ге дейін тапталған топырақ қабатымен қатпарланған. Бұл ескерткіштің ұзақ уақыт бойы қызмет атқарғандығын білдіреді.

Табылған керамикалық материалдардың жартысынан көп бөлігін асханалық ыдыстардың құрайтынын ескерсек, құрылыс тұрғын-жай қызметін атқармағандығын білдіріп тұр. Ашық ошақ анықталғанымен, асүйлік қазан, көзе, таба және т.б. секілді ыдыстар өте аз.

Радиокөміртекті зерттеу нәтижелері

Төрткүлдің тіршілік еткен уақытын анықтау үшін қорғаныс қабырғасының ішкі бөлігінен 1 м тереңдіктен, қабырға іргесінен ағаш көмірі алынды. Үлгіге жүргізілген радиокөміртекті (C14) талдау жұмысы VII ғ. аяғы – VIII ғ. басын көрсетті. Нәтиженің ортақ көрсеткіші VIII ғ. басын көрсетіп отыр (кесте 3).

Ескерткіштің атауы	Зертхана шифры, мерзімдеу нөмірі	¹⁴ C-мерзім, ж.б.	Мөлшерлік мәні, б.д. жж.		pMC*
			1σ (68,3%)	2σ (95,4%)	
Көделі-1	FTMC-SF12-103	1341±30	652–759 Cal AD	645–775 Cal AD	84.62±0.31
Оххум	FTMC- SF12-122	798±31	1226–1265 Cal AD	1180–1279 Cal AD	86.49±0.38

Ескерту: *pMC (percentage modern carbon) – көміртегінің қазіргі пайызы

*Кесте 3 – Радиокөміртекті талдаудың нәтижесі
(«БАРНАС» ғылыми қызмет компаниясы, Вилниус рабиокарбон)*

Талқылау

Жазық жерде орналасқан төрткүлдің үстінен солтүстік-шығыста 5.5 км жерде орналасқан Оххум қаласы анық көрінеді. Төрткүлдің Оххум қаласына қатысы бары анық, екеуі де Қарабақыр өзенінің екі жағасында орналасқан. Бірақ, төрткүлден алынған үлгіге жүргізілген радиокөміртекті талдау нәтижесі көрсеткендей VIII ғ. басында Оххум қаласы және оның маңайындағы ортағасырлық ескерткіштер тіршілік етті ме, осы мәселеге тоқталып өтсек.

1894 ж. В.В. Бартольд Әулиеата қаласының солтүстігінде орналасқан Окум (Оххум – авт.) қаласын анықтап, сипаттайды (Бартольд, 1966, с. 31).

1936-1938 жж. Материалдық мәдениет тарихы институты мен КСРО ҒА Қазақ филиалының Семиречье археологиялық экспедициясы (жетекшісі: А.Н. Бернштам) Оххум қаласын зерттеп, IX–XIII ғғ. мерзімдейді (Труды САЭ, 1949, с. 85-86).

Г.И. Пацевич Оххум (Ох-хум) қаласының алып жатқан көлемі мен қорғаныс қабырғаларын зерттей келе, үстінен жиналған материалдарды сипаттай отырып, шартты түрде VIII–XIII ғғ. мерзімдейді (Пацевич, 1954, с. 288-290).

1983 ж. Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) Университет археологиялық экспедициясының барлау тобы (М. Елеуов) қаланың қорғаныс қабырғаларына қазба жұмыстарын жүргізіп, алынған материалдарына салыстырмалы талдау жүргізіп, X–XII ғғ. жатқызады (Шәлекенов, 1984, с. 41-44).

Өңірдің ортағасырлық ескерткіштеріне зерттеу жүргізген М.С. Қасенов Оххумды VI–XII ғғ. (кейде IX–XII ғғ.) жатқызады (Қасенов, 2015, 23-24 бб.).

Көріп отырғанымыздай Оххум қаласының өмір сүрген уақыты бойынша зерттеушілердің арасында ортақ пікір жоқ. Барлау жұмыстары кезінде Оххум қаласының үстінгі қабатынан (жер бетінен 25 см тереңдіктен) алынған өртенген ағаш көміріне жүргізілген радиокөміртекті (C14) талдау нәтижелері XIII ғ. басын көрсетті (кесте 3). Қаланың төменгі қабаттарына бүгінгі күнге дейін ешқандай қазба жұмыстары жүргізілмегендіктен, оның нақта қай уақыттан бастап тіршілік еткендігін белгісіз болып отыр.

Оххум қаласынан басқа осы аймақта Көделі-1 төрткүліне жақын орналасқан бірқатар төрткүлдер бар. Жүргізілген зерттеу жұмыстары Талапты төрткүлі X–XI ғғ. (Ақымбек және т.б., 2022, 157-168 бб.), Арна төрткүлі XI–XII ғғ. (Ақымбек және т.б., 2022, 22-43 бб.), Ақарық төрткүлі X–XII ғғ. (Ақымбек және т.б., 2023, 186-202 бб.), Жаргүл төрткүлдері IX–XII ғғ. (Ақымбек және т.б., 2024, 256-287 бб.) белгілі болды.

Олай болса, Көделі-1 төрткүлі орналасқан аймақтағы ескерткіштердің ішінде Оххум қаласының өмір сүрген уақыты біршама ерте уақытқа кететіні анық. Себебі, оның мәдени қабатының қалың болуы уақыт өте қабатталғанын білдіреді. Сонымен бірге, Көделі-1 төрткүлін сыртынан бірнеше жүздеген метрден қоршаған білінер-білінбес қабырға-жалы Оххум қаласын сыртынан қоршаған жіңішке жалдарына ұқсас келген.

Керамикалық бұйымдардың ішінде жоғарғы бөлігінің бір шеті ғана сақталған хұмның сынығы дамыған ерте орта ғасырдың шаруашылық ыдыстарына ұқсамайды. Ернеу астындағы саусақ ұшымен бастырылып бедерленген өрнектер үлкен хронологиялық шеңберде кездескенімен, биік (ұзын) келген мойны бар хұм ыдыстары сирек (сурет 7, 9).

Қазбадан анықталған мерзімін көрсетуге септігін тигізетін сулыққа келетін болсақ. Жалпы, мүйіздің өзегінен жасалған, үш саңлаулы сулықтар б.з.д. XV ғ. бастап, ал екі саңлаулы сулықтар б.з.д. V ғ. бастап ерте орта ғасырға дейін кездеседі. Екі саңлауы бар сулықтар осы көрсетілген

мерзімнің кейінгі уақыттарына тән. Сүйектен жасалған сулық Түзусай қонысының б.з.д. V–IV ғғ. жататын қабатынан табылған (Chang, 2018, p. 84).

Қорытынды

Қарабақыр өзені арнасы бойында Көделі-1 төрткүлінен басқа, жақын орналасқан ескерткіштер – Арна мен Қарабақыр төрткүлдері. Қарабақыр өзенінің Арна төрткүліне жетпей арналары көбейсе, Қарабақыр төрткүлі өзеннің Таласқа құяр жеріне жақын орналасқан. Арна мен Қарабақыр төрткүлдерінің сыртқы қабырға-жалдары биік емес және екеуінің де қақпаларының орны шығыс жағынан байқалады. Өңірдегі, негізінен IX–XII ғғ. жататын төрткүлдердің көбінің қақпалары шығыс жағында, тек үлкен қорғанысты келген Қонысбай және Нарымбай секілді төрткүлдердің қақпаларының біреуі оңтүстікте орналасқан.

Ішкі жағынан нақты құрылыс қалдықтары байқалмайтын, тек тапталған топырақ қабатынан тұратын Көделі-1 төрткүлі қақпасының оңтүстікте орналасуы, оның белгілі бір дәрежеде атқарған қызметіне байланысты болған сияқты. Үлкен аумақты ала қоршап жатқан қабырға-жалдарының болуы қорғаныс жүйесінің жоғарғы деңгейін көрсетеді. Орталық бөлігінің шығыс жағындағы жалы көрінбейді. Осы жағынан көптеген арықтар өткендіктен бұзылып кеткенге ұқсайды. Сыртындағы жал мен орталық бөлігінің аралығынан, әсіресе солтүстік және оңтүстік бөлігінен құрылыс қалдықтары мен оларға қарай Қарабақыр өзенінен тартылған арықтың қай уақытқа жататындығын анықтау мүмкін болмады, себебі ол жерлерден материалдар анықталмады. Құрылыстар шаршылы және тікбұрышты болып келген.

Жүргізілген қазбадан анықталған 4.5 м қабырға уақыт өте іші мен сыртына қарай 6-8 м-ге дейін жайылып шайылғанына қарағанда қамал қабырғасы орта ғасырда биік болғандығын көруге болады. Қабырғаның іргесінен ашық ошақ орнының шығуына және қабырғаны жағалай құрылыстардың жоқтығына қарағанда тұрғын үй ретінде қызмет атқармаған. Бүгінгі күнге дейін Талас өңірінен анықталған төрткүлдердің ішінде топографиялық жоспары бойынша ерекше келген Көделі-1 төрткүлі VIII–IX ғғ. өмір сүрген қорғанысы берік құрылыс болған. Оның Оххұм қаласымен қандай байланысының барын, келешектегі қаланың төменгі қабаттарына жүргізілген далалық зерттеулер көрсетеді.

Алғыс. Көделі-1 төрткүлінде жүргізілген қазба жұмыстарына қатысқан Жамбыл облыстық «Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясының» қызметкері Ілияс Шайбекке, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің Археология, этнология және музеология кафедрасының түлектері Зильфия Құралова мен Нұрдәулет Бектемірге алғыс білдіреміз.

Әдебиеттер тізімі

Ақылбек С.Ш. Төрткүл / Торткуль // Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Байзақ ауданы / Жауапты ред. К.М. Байпақов. Алматы: Археологическая экспертиза, 2010. 204 б.

Ақымбек Е.Ш., Шағирбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Жаргүл төрткүлдерінің керамикалық және остеологиялық материалдарын талдау нәтижелері: палеоэкономикалық аспект (Оңтүстік Қазақстан) // Қазақстан археологиясы. 2024. № 1 (23). 256-287-бб. DOI: 10.52967/akz2024.1.23.256.287

Ақымбек Е.Ш., Шағирбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Ақарық төрткүлі: 2022 ж. жүргізілген зерттеулер бойынша (Оңтүстік Қазақстан) // Қазақстан археологиясы. 2023. № 2 (20). 186-202-бб. DOI: 10.52967/akz2023.2.20.186.202

Ақымбек Е.Ш., Шағирбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Арна төрткүлі // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 28–29 қазан 2022 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 22-43-бб.

Ақымбек Е.Ш., Шағирбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Талапты төрткүлінің керамикасы // Еуразиялық далалық өркениет: адам және тарихи-мәдени орта. Еуразия даласы археологиясы V халықаралық конгресінің материалдары (Түркістан қ., 11–14 қазан 2022 ж.) / Бас. ред. А.Оңғар. 5 томдық. Алматы – Түркістан: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2022. 3 том. 157-168-бб.

Бартольд В.В. Сочинения. Т. VI. Работы по истории ислама и Арабского халифата. / Отв. ред. И. Н. Винников. Москва: Наука. 1966. 784 с.

Елеуов М. Городище Кудели 1 // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. Т.2. 350 с., карты, ил.

Касенов М.С. Талас өңірінің отырықшылық мәдениеті (VI-XIII ғғ.). Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2015. 180 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. Алматы, 2011. 744 б.

Пацевич Г.И. Историческая топография городов и поселения Юга Казахстана VII-XV в.в.н.э. (по археологическим данным) // Дис... канд. ист. наук. Москва: Институт истории материальной культуры. 1954. 408 с. + илл

Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936-1938 гг.). Таласская долина / Сост.: А.Н. Бернштам. Алма-Ата; Издательство АН КазССР, 1949. 229 с.

Шалекенов У.Х. Отчет «Археолого-этнографическое изучение Чуйской долины» (1983 г.) // Архив ИА КН МНВО РК. Ф. 2, д. 2002, 120 л.

Claudia Chang. Rethinking Prehistoric Central Asia. Shepherds, Farmers, and Nomads. 2018. 194 p.

Silver I.A. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaeology. Basic books, Inc., Publishers. New York, 1969. P. 250-268.

Символика орнаментов на керамике средневекового Хорезма и их семантика в Каракалпакской орнаментике

*Символ – это элемент живого сакрального мира
и неизбежная ступень к нему*
А. Ровнер.

В древности керамика представляла собой не только произведения декоративно-прикладного искусства, но и являлась одним из основных знаковых символов культуры. «Расшифровка» орнаментов и символов на керамической посуде не только позволяет понять дух той или иной эпохи (что особенно ярко демонстрируют изделия эпохи неолита и бронзы в культурах земледельческо-скотоводческого и преимущественно скотоводческого круга) – с самого начала различные варианты орнаментов выполняли также функции оберега и привлечения благ.

В пору развитого средневековья, когда керамическое производство достигает в Хорезме максимального уровня развития, мотивы орнаментов посуды в различных комбинациях дополняют друг друга, создавая разнообразные композиции. Принцип их размещения различный, но на поливной посуде открытых типов декор обычно находится на дне, образуя самостоятельный орнаментальный сюжет. Существовали определенные принципы композиции (центрический, радиальный, сегментовидный и т. д.). Эпиграфический орнамент и зооморфные мотивы встречаются редко, но в то же время широко распространяются различные варианты геометрических, абстрактных и стилизованно-растительных композиций.

Как показывают исследования, плодотворным путем анализа символики орнаментов, поиска смыслового их объяснения на керамике является сравнение их с орнаментами вышивок, ковров, украшений и в целом предметов быта. Выбор каракалпакского орнамента в аналогиях с посудой древнего и средневекового Хорезма не случаен. Символика орнаментов каракалпакского народа, который рядом с другими этносами мирно сосуществовал на этой территории, исследователями-этнографами хорошо изучена.

Основными мотивами орнамента являлись солярные знаки: круги, кресты; волнообразные ритмические линии – знаки воды; горизонтальные прямые линии, обозначающие землю; изображения дерева – олицетворение вечно живой природы и т. д. Они составляют орнаментальные композиции, структурированные определенным образом, отличаются художественной завершенностью и наполнены конкретным образным содержанием. Простейшие знаки, пишет исследователь И. Богословская, сочетаясь, приобретали смысловое значение, в том числе – определяли взаимоотношения между людьми и окружающим миром (Богословская, 2019: 133-134).

Т.А. Жданко сопоставляла мотивы орнаментики изделий каракалпаков с орнаментацией керамики эпохи бронзы. Она показала, что древнейшими по своему происхождению мотивы сохраняются в некоторых узорах вышивки, резьбы по дереву и сырой глине (Жданко, 1958: 406). Не менее древнее происхождение имеют некоторые элементы орнамента вышивки и дорожек комбинированного тканья. Так, типичные для каракалпаков композиционные сочетания мотива рогов – муйиз – повсеместно присутствуют на керамике андроновского типа в Казахстане (Жданко, 1958: 407).

Орнамент, встречающийся на памятниках античного Хорезма первых веков нашей эры, имеющий столь широкие и прямые параллели в прикладном искусстве хорезмских узбеков и туркмен, отражается также и в народном каракалпакском узоре. Так, С. П. Толстов находил аналогии орнаменту вышивки кимешека (нагрудно-головная накидка) рисункам нагрудной части одежды женских фигур, изображенных в росписях дворца Топрак-кала (Толстов, 1947. Рис. 13, 15, 20, 21, 27; Толстов, 1948а; Толстов, 1948б; Толстов, 1950). Все это говорит о давности исторических связей предков каракалпакского народа с оседлым земледельческим населением Хорезма.

Богата и разнообразна орнаментация керамики средневекового Хорезма, которая традиционно делится на четыре вида: растительную, геометрическую, эпиграфическую и зооморфную керамику.

Цветы. В полихромной поливной керамике XIII–XIV вв. с богатой орнаментацией присутствует огромное количество образцов с элементами растительного орнамента. Часто в центре помещается шести- или восьмилепестковая розетка, расчлененная радиусами на сектора в виде лепестков (рис. 1, 1-4, 6, 10). Иногда цветок окружают добавочные лепестки и узкие стебли (Вактурская, 1959. Рис. 30; 36, 119) (рис. 1, 1-2). Вариантом является композиция, имеющая в центре описанный цветок с розеткой, вокруг него такие же цветки в виде кругов с трапециевидными лепестками; частично они расцвечены характерными для XIII–XIV вв. синими рельефными точками (Воробьева и др., 1963. Рис. 8, 11) (рис. 1, 9).

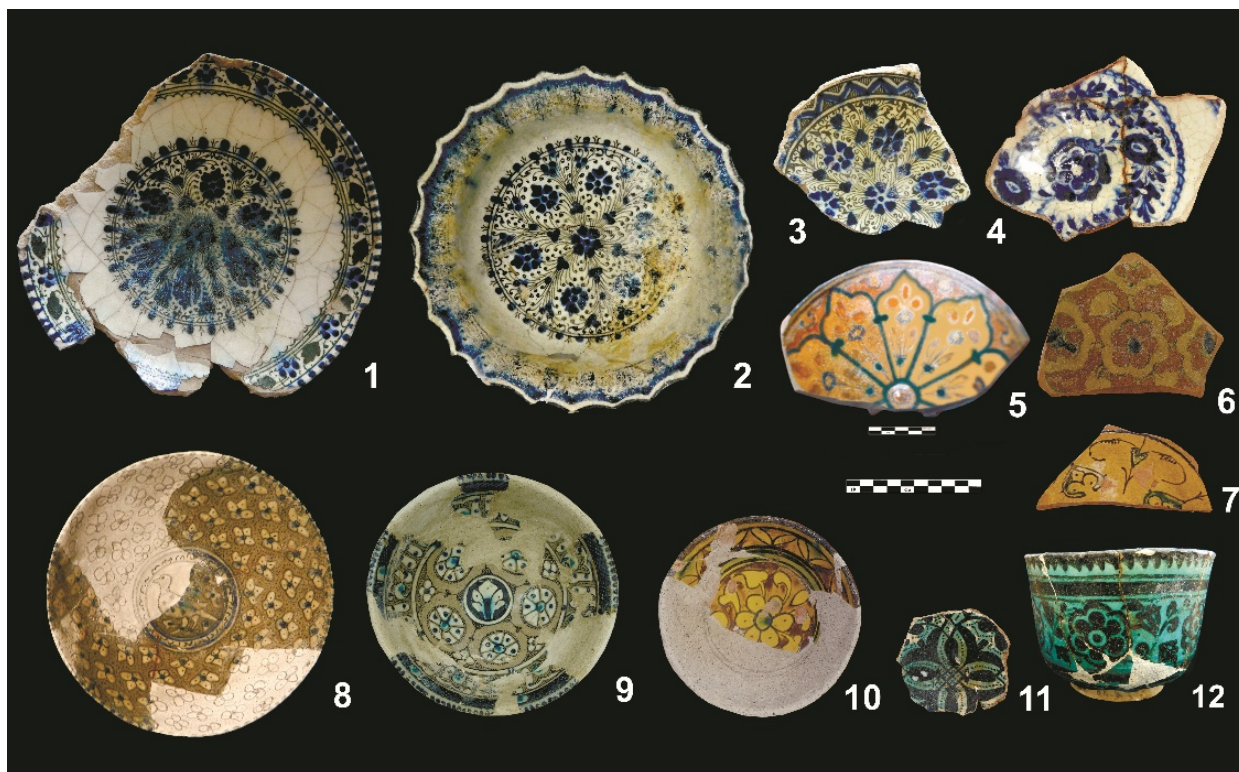

Рис. 1. Глазуванная керамика средневекового Хорезма: 1-6, 10-12 (Фонд КГУ); 8-9 (Фонд ККГМИ)

На другой чаше желтое поле сосуда изнутри богато украшено темно-коричневыми восьмилепестковыми цветками, кончики которых имеют очертания трехлопастной арки (рис. 1, 5). Построение рисунка центрическое, растительный орнамент радиально расходится из центра дна. Внутри лепестков также расположены более крупные трехлепестковые цветки, их фон местами украшен крупными точками. По верхнему поясу идут узкие сдвоенные полосы и «пальметки» – «трилистники», ограниченные узкой линией. Красноглиняная чаша с таким орнаментом происходит, в частности, из помещения «Восточного квартала» Миздахкана (Фонд КГУ. МО-87, ВК-I, п. 31).

В росписях чаш гончары применяли стилизованный мотив растительного узора. Орнамент выражен преимущественно в виде крупных листьев или растительных колец. На городище Джанпык-кала найдены фрагменты чаш и поддона сосуда высокой бокалообразной формой. Одна из кашинных чаш на кольцевом поддоне украшена по белому ангобу неширокими концентрическими линиями, делящими внутренний объем на широкие пояса. Внутри них во внешнем круге «колец» дан схематический рисунок раскрывшегося бутона, выполненного темно-бирюзовой краской (рис. 1, 9). Изображение максимально упрощенно, но достаточно выразительно благодаря несколько утрированной передаче основных деталей на белом кашинном фоне (Фонд ККГМИ. Дж-к-87, Р-7. Кп № 41082, инв. № 1013).

Изменения в средневековой орнаментике развиваются по линии усложнения декора и большей изящности исполнения при сохранении основных форм сосудов. Характерной

особенностью орнаментации является оформление ее насыщенными растительными мотивами. Внутренняя поверхность сосудов делится на три орнаментальных пояса, из которых часто оформлялись два: центральная часть и боковые стенки, а верхний пояс, идущий по краю, сочетал растительные мотивы с геометрическими (линия, точка, косые насечки в виде ромба). Границы пояса от соседнего отделялись обрамлением скругленной линией. Богатая гамма красок (зеленая, коричневая, бирюзовая, кобальт, красная), придавала особую нарядность и красочность посуде.

Полихромная поливная керамика часто оформлялась цветочным букетом с осевой симметрией, вырастающим из центра сосуда (рис. 1, 1-3) (Фонд КГУ, МО-87, ВК-I, п. 34). На одной из тарелок, найденной в Миздахкане, в центре изображена шестилепестковая розетка, от которой разрастается цветок со стилизованными листьями, стеблями, побегами (рис. 1, 1) (Фонд КГУ. МО-97,СК-3). Все это обведено кольцевой зоной из зигзагов со штриховкой. Тонкие лепестки не только стилизованы, они часто напоминают раскрывающийся «павлиний хвост». Такие же «павлиньи хвосты», но поменьше, расположены по фестончатому краю темуридской кашинной чаши из «Северного квартала» Миздахкана (рис. 1, 2). На некоторых чашах второй пояс по стенкам украшен в шахматном порядке мелкими четырехлепестковыми цветками (рис. 1, 8). Существуют разные трактовки этого орнамента. Одни исследователи считают их «птичками» (Вактурская, 1959. Рис. 3, 1) другие склонны видеть в них «крестики», «скомпонованные точки» или «трехлепестковые бутоны-листья» (Якубовский, 1931: 37).

На дне чаш встречаются также крупные четырехлепестковые орнаменты, выполненные стилизованно переплетающимися полосами бирюзового цвета с расцвеченными черными мелкими точками на них по всей длине, в центре цветка – квадрат, разделенный линиями, также заполненный черными точками (рис. 1, 11; 3, 9).

Очень разнообразна орнаментация чернолощеной керамики средневекового Хорезма. Она содержит разнообразные мотивы растительного и геометрического орнамента, особенный акцент делается на изображении плода осоки (рис. 5).

Орнаментальному искусству каракалпаков в разнообразных вышивках, предметах народной одежды, на коврах и резьбе по дереву, в ювелирных изделиях посвящено большое количество научных исследований (Almásy, 1907; Шнейдер, 1925: 150–157; Дудин, 1925; Андреев, 1928: 18; Чепелев, 1939; Ромм, 1941: 41; Мошкова, 1946; Бернштам, 1948; Ванслов, 1956: 184; Салтыков, 1957: 111; Жданко, 1958; Гогель, 1959: 26; Саурова, 1968: 18; Иванов, 1968: 140; Алламурастов, 1977; Гюль, 2013; Богословская, 2019). Значительную группу орнаментов составляют знаки, тамги, связанные с этнической историей, верованиями и представлениями народа; былое значение и наименование многих из них утеряно.

Мотивы растительного и геометрического вида на вышивках преобладают на сукне таких изделий, как кызыл-кимешек (ритуальная нагрудно-головная накидка женщины-каракалпачки), шай-калта (мешок для чая), женгсе (вышитый, отороченный мехом нарукавник, нашивавшийся на рукава женской верхней одежды) (Алламурастов, 1977: 29). Растительные мотивы в культуре степных кочевий демонстрируют древний мир образов, связанный с представлениями о вечно обновляющейся природе (Богословская, 2019: 173). Вышивки выполняются петельным, тамбурным швом и крестом. Вышивку крестом население считает более древней и исконно каракалпакской, но встречается она в быту гораздо реже других (Жданко, 1958: 400).

Цветочные мотивы присутствуют в декоре почти всех видов одежды и бытовых предметов, украшенных вышивкой. Наиболее часто встречаются стилизованные изображения *ерик гуль* (цветок урюка), *кауаша гуль* (цветок хлопчатника), *карели гуль* (цветок сливы), *кораллы гуль* (огороженный цветок), *айгабагар* (подсолнух) и прочее (Богословская, 2019: 174) (рис. 2, 1-3, 8; 3). Цветочные мотивы весьма органично сочетались с другими элементами. Встречаются различные варианты цветочных орнаментов. На одежде они в основном располагаются на центральной композиции киймешака так называемой орта-кара (рис. 2, б), в редких случаях, вышитые восьмилепестковыми цветами, помещаются на акжегде, (женский халат-накидка) (рис. 2, 1). А. Алламурастов акцентирует внимание на народной традиции, где в одежде девушки и молодой женщины-каракалпачки преобладают красные тона; возможно, это отражение происхождения слов «кыз» – девушка и «кызыл» – красный. Так, в одной каракалпакской народной песне поется: «Кыз дегенин кызыл гульдур» – «Девушка подобна красному цветку» (Алламурастов, 1977: 14).

Крест. На полусферических чашах из Джигербента (рис. 4, 7-8) присутствует трехцветная роспись – черная, желтая и зеленая по черепку под прозрачной сероватой глазурью с орнаментом в виде ровных четырехсекторных композиций (в виде креста), заполненных квадратной сеткой с мелкими точками, окрашенной в шахматном порядке ярко-желтыми и зелеными пятнами

(Вишневская, 2000: 41. Рис. 1, 3; Вишневская, 2001: 47–48; Вишневская, 2018: 44). Поверх росписи шло покрытие однотонной, слегка сероватой глазурью. На чаше, наряду с другими мотивами, имеется ажурная сетчатая композиция, заполняющая все поле внутри сосуда. Такой тип керамики характерен, в частности, для самаркандских ранних глазурей первой половины IX в. (Шишкина, 1979. Табл. ХLI, 1, 4, 6; Иневаткина и др., 2000. Рис. 2, 4).

По-иному решена орнаментальная композиция другой чаши из Джигербента. Она заполнена густой косой сеткой в сочетании с мелкими точками. Внутреннее поле чаши разделено параллельными косыми полосами на четыре сектора: верхняя сторона полосы вытянута вправо, в виде пропеллера в движении (Вишневская, 2000: 41. Рис. 1, 4; Вишневская, 2018: 44). По краю чаш нанесена круговая зубчатая полоса с контрастной краской, придающей посуде яркий колорит. В то же время каждой из них свойственны отличительные признаки. Афрасиабские (самаркандские) образцы покрывались мутноватой щелочной глазурью, а на джигербентской чаше – прозрачная свинцовая полива. Отличия отмечены и в композиции секторов: афрасиабская чаша имеет восьмисекторный орнамент, а хорезмийская композиция состоит из четырех секторов (крест).

Крестообразные знаки на памятниках Средней Азии встречаются повсеместно. Знаки кресты на керамике Каунчинской и родственной ей культур периода поздней античности и раннего средневековья были широко распространены в присырдарьинских районах, в долине реки Зарафшан и в Хорезме. Один из первых исследователей Каунчи Г. В. Григорьев считал, что появление знаков в виде креста отражало замену тотема животного космическим символом – солнцем (Григорьев, 1948: 55). В то же время, по этнографическим данным, крест у народов Средней Азии является схематизированным человеческим изображением, передающим образ духа, который должен охранять человека в первую очередь от зла, вызываемого «сглазом» (Пещерева, 1959: 110). Это перекликается с точками зрения В. М. Массона и И. Н. Хлопина, которые, анализируя орнаменты керамики древнеземледельческих культур юга региона, пришли к выводу, что изображение креста имело магический смысл охраны содержимого сосуда (Массон, 1964: 357; Хлопин, 1962: 18). Крестообразные фигуры, известные в керамическом декоре со времен неолита, были связаны также с идеей Солнца и, соответственно, небесного, божественного покровительства. Наряду с солярным значением, крест был знаком и четырех сторон света.

Рис. 2. Традиционная каракалпакская вышивка (по: Богословская, 2019)

В целом крест и крестообразные элементы в прикладном искусстве каракалпаков встречаются повсеместно (рис. 2, 10-11): в резьбе по дереву и на многочисленных образцах вышивки, на ковровых изделиях и шиях, в предметах быта, на головном уборе саукеле и ювелирных украшениях (Богословская, 2019: 140). Их популярность обусловлена в первую очередь

устойчивостью культовых и тотемных верований.

Орнамент «крест» у каракалпаков – *атанак* – обычен в качестве оберега. Есть варианты со стреловидными или рогообразными завершениями по сторонам креста. В зависимости от очертаний меняется названия такого орнамента. Например, *бака нагыс* – лягушка (рис. 2, 11-3), *атлау бас* – пестик маслобойки, *ит табан* – след, лапа собаки (рис. 2, 11-2), *штак* – бляха (рис. 2, 11-1).

В свою очередь, перекрестие в верхнем круге юрты – *шангарак* – было подобно солнечному кругу с мирозданием и четырьмя сторонами света (Алламуратов, 2019: 20).

Рис. 3. Виды орнаментальных мотивов на керамических изделиях и каракалпакской вышивке

Вихревая розетка, свастика. В растительном орнаменте на керамике особое место занимает мотив вихревой розетки (рис. 4, 1-6). В Средней Азии (Бинкент-Ташкент) изображение вихревой розетки впервые встречается на керамике первой половины X в. (Брусенко, 1975: 27). В Согд она проникает в конце X – первой половине XI вв. (Шишкина, 1979: 58). Кроме того, она известна и на других памятниках Средней Азии – это Талас, Фергана, Тараз, Пайкенд (Сенигова, 1972: 157; Анарбаев, Ильясова, 2000. Рис. 1, 2; Раскопки в Пайкенде, 2004. Рис. 62, 5; 72, 7). В Хорезме вихревая розетка как самостоятельный декор появляется в X–XI вв. Розетка часто изображалась на дне полусферических чаш густым темно-коричневым, реже ярко-зеленым цветом. Ранние варианты розеток не имеют обрамления в виде параллельных кругов. Позднее контуры лепестков вихревой розетки и их обрамление подчеркиваются процарапанной гравировкой в технике «граффито» (МО-2002; РІ-Х. ЮП. П.72, подъем 82). На некоторых чашах вихревая розетка употреблялась в сочетании с элементами растительного орнамента (МО-2002; ЮП., п. 10/41) (рис. 2, 2).

Своеобразна по своей орнаментальной композиции чаша, обнаруженная в южном поселении Миздахкана, где свастикообразной формы орнаментальная розетка в круге образована коричневыми стеблями, концы которых скручены в виде вихревого движения завитков (рис. 2, 2). Свободное поле между стеблями занято нарочито нанесенными крупными точками зеленого цвета. Построение рисунка центрическое, одна сторона (конец) вытянуто-скручена вправо в виде четырехлистника, она как бы символизирует эффект бесконечного движения. В качестве самостоятельного такой орнамент появляется на поливной керамике в IX в. (Жураев, 1997: 162–167). Аналогичные мотивы такой росписи в IX–XI вв. имеют широкое распространение по всей Средней Азии (Лунина, 1962: 270; Шишкина, 1979: 58; Брусенко, 1986: 56–57).

Известна она была как центрическая композиция и в хорезмской керамике X–XI вв. (Вактурская, 1959: 289. Рис. 11, 2, 3). Розетка изображалась на светлом фоне в виде цветущего многолепесткового цветка, создавая зрительное восприятие бесконечного движения по кругу. В XII – начале XIII вв. вихревая розетка теряет былое очертание. Теперь она схематична, в то же время лепестки и стебли нанесены тщательно, их концы изогнуты в виде пальметтообразных завитков. Не менее стилизованными становятся элементы (побеги и листья) растительного орнамента типа «ислими».

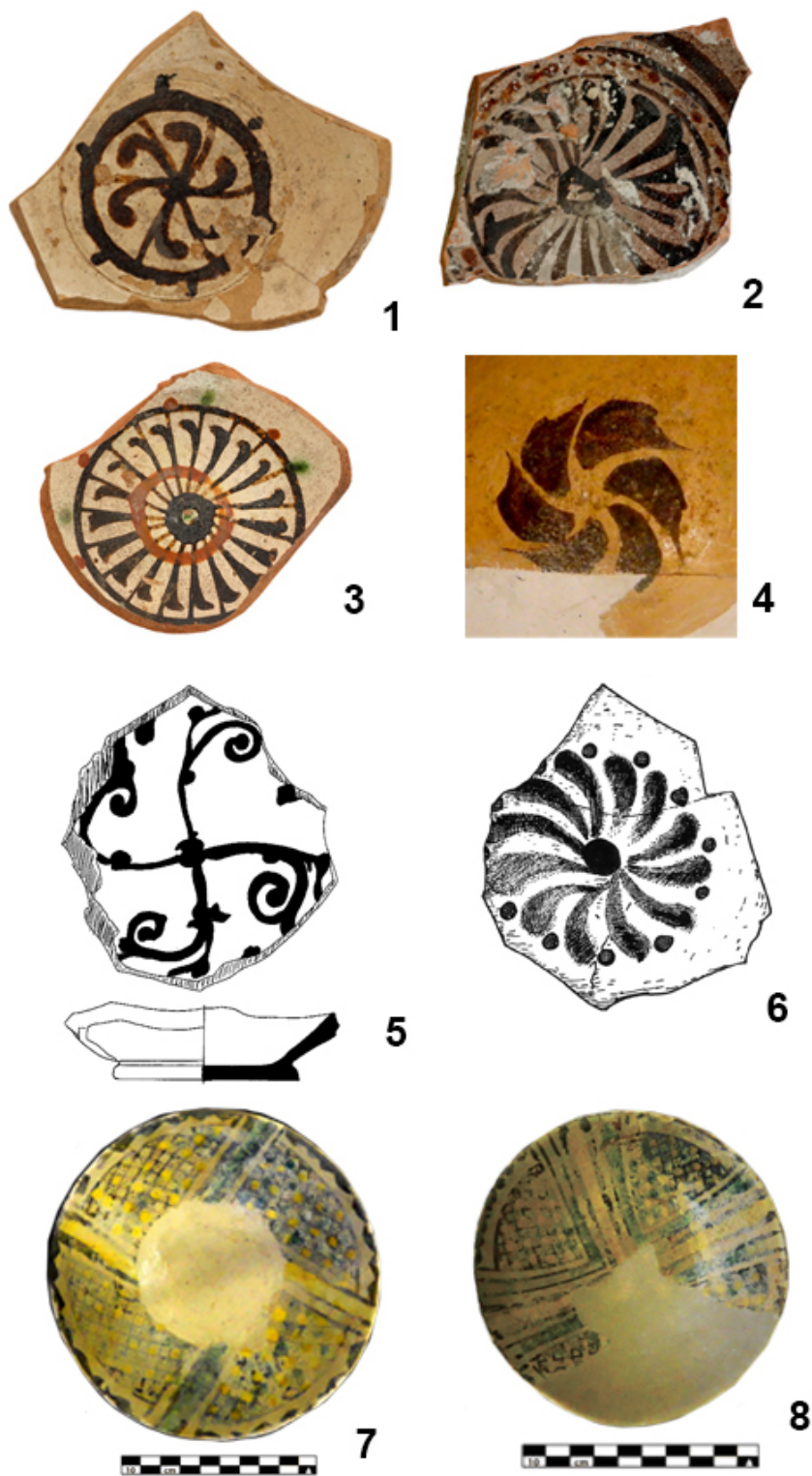

Рис. 4. Орнаментация керамики: 1-6 (Фонд КГУ); 7-8 (по: Вишневецкая, 2018)

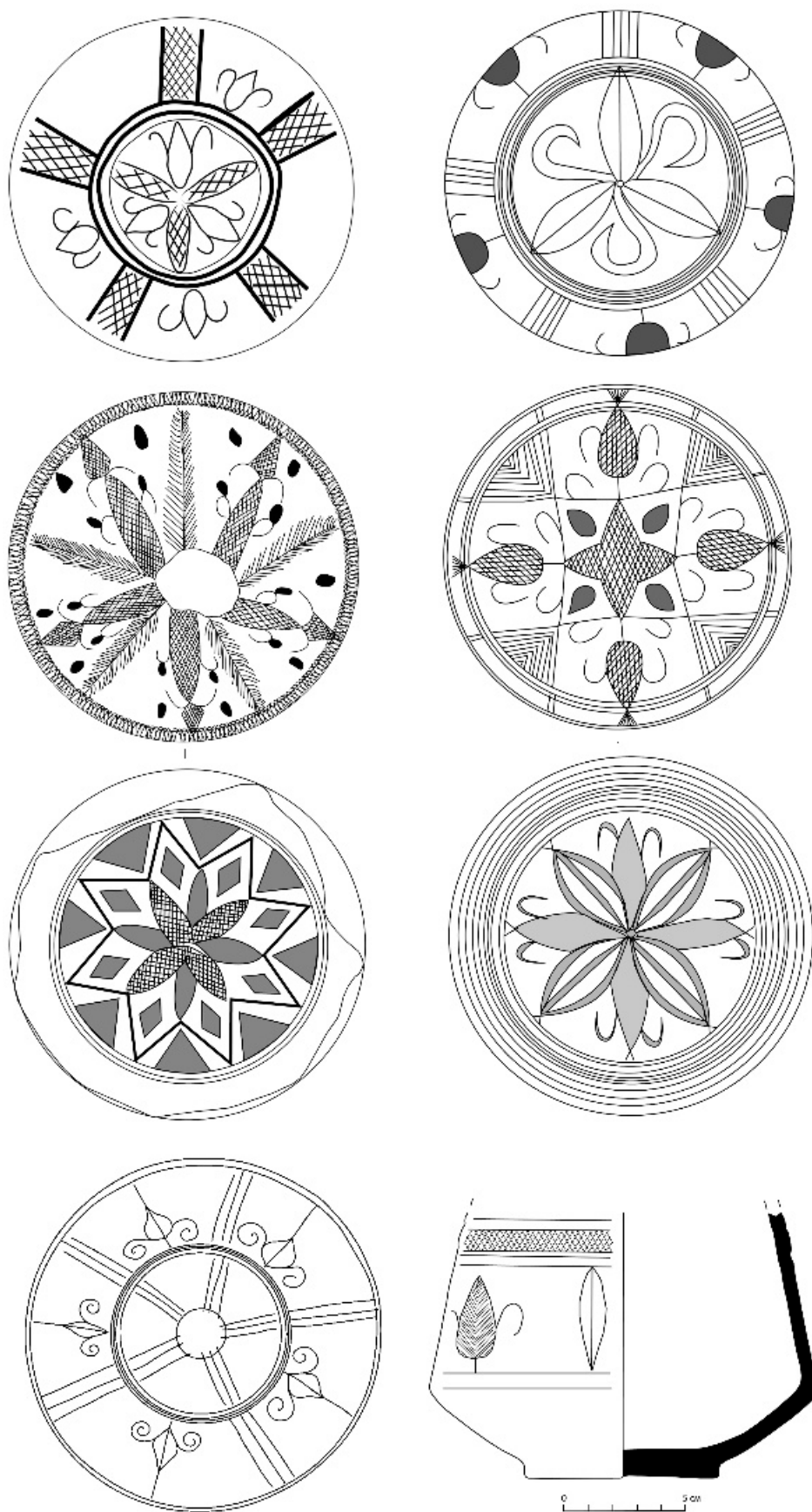

Рис. 5. Чернolocеная керамика средневекового Миздахкана (Фонд КГУ)

Рис. 6. Каракалпакские ковровые изделия (кошма) (по: Богословская, 2019)

Близкие мотивы с некоторыми деталями различия встречаются в орнаментике ковровых изделий (Кармышева, 1955. Рис. 21, 22). В Хорезме у входа в дом помещали орнамент "вихревой розетки", считавшийся средством от дурного глаза (Снесарев, 1969: 230).

В 1852 г. французский ученый Эжен Бурнуф впервые дал четырехконечному кресту с загнутыми концами санскритское название «свастика», что означает «несущая добро» (Burnouf, 1844: 672). А. Алламурастов уточняет, что орнаменты «крест и свастика» потеряли в сознании каракалпакского народа свое былое значение и наименование и их смысл можно восстановить лишь основываясь на косвенных источниках (Алламурастов, 1977: 14). Свастический орнамент (на керамике его называют вихревой розеткой (Ташходжаев, 1967: 82; Искандерова, 2016а: 52. Рис. 6, 1-3). или вертуном (Ильясова и др., 2016: 176) встречается в орнаментальной системе каракалпаков довольно редко. Так, в вышивке накидки *ак жегде* орнамент свастика является центром мотива *колтыкша муйиз* (рис. 2, 5; 6, 2). Здесь квадратный элемент в центре (концы в виде загнутых вовнутрь растительных элементов) включен в общий орнаментальный строй композиции.

С древнейших времен этот символ толковался как солярный, как знак света и блага, и изображался в виде креста с загнутыми под прямым углом в направлении или против часовой стрелки концами (левосторонняя и правосторонняя свастика) (Мифы народов мира: 2008, 903). Очевидно, он является указателем видимого движения Солнца вокруг Земли и делит годы на четыре сезона, фиксируя также солнцестояния. Также знак отражает идею четырех сторон света, центрированных вокруг оси (Разаева: 2010, 20).

Известен вариант свастики, где линии, образующие этот элемент, имеют плавно изогнутые очертания. Этот элемент со временем мог трансформироваться в зооморфный или растительный элемент, в вихревую розетку, напоминающую одновременно как перекрещивающиеся рога, так и растительные элементы с загнутыми внутрь лепестками (Богословская, 2019: 144). По мнению Л. И. Ремпеля, «изображение круга или звездчатой розетки с перекрестием или вертуном розетка-вертун трактовалось у многих народов мира то как изображение солнца, планет, звездных миров

(астральные фигуры), то как онгон (шаманские изображения), то как эмблема или герб, то в духе и характере поэтической метафоры и символа мироздания» (Ремпель: 1965, 9).

В каракалпакских войлочных изделиях чаще встречаются композиции из центрических кругов с размещенными на их фоне цветочными розетками или вихревыми свастиками (рис. 6, 1-2).

Древо жизни. Этот орнамент в основном представлен на привозной керамике средневекового Хорезма (рис. 3, 10-12). Среди импортной керамики в ограниченном количестве присутствуют изделия, выполненные в технике *минаи*. Так, фрагмент кашинной чаши на кольцевом поддоне с надглазурной росписью цветными эмалями, с изображениями обращенных друг к другу всадников, происходит из городища Джанпык-кала. Между фигурами размещен растительный орнамент – «древо жизни» (Доспанов, Сайпанов: 1997, 129–132) (рис. 3, 11). На фоне другого сосуда – блюда – изображены три сидящие женщины в полосатых халатах (рис. 3, 12). Одна держит в руке стебель, символизирующий «древо жизни» (Искандерова: 2002, 87; Искандерова: 2016б, 31).

Генезис мотива восходит к архаичным культурам земледельческого круга. Древо трактуется как выражение структурированного космоса, пространственная структура мира, воплощение универсальной схемы мироустройства, состоящей из мира хтонического (корни), земного (ствол) и небесного (крона) (Богословская, 2019: 174). Древо жизни – один из наиболее часто встречающихся мотивов в искусстве тюркских народов. Он является важным объектом тюркской культуры, упоминается и в тюркской мифологии. В представлении шаманов мировое древо отражает не только священную природу, но и его защитную силу (Агбаба: 2021, 35).

По нашему мнению, присутствие данных фрагментов на городищах Хорезма можно рассматривать как подтверждение экономических связей, которые существовали между Хорезмом и Ираном, видимо, и как результат включения восточного Ирана в состав государства Хорезмшахов.

В каракалпакской же орнаментике мотив древа ярко прослеживается на узорчатых полосах *ак баскура*, одного из элементов убранства каракалпакской юрты, в ковроткачестве и вышивке (на *кызыл киймешеках*, *женгесе*, *жауырыниша*, *кызыл жегде*) (рис. 2, 11; 3, 8-9). Нашел он свое отражение, в частности, в сложной орнаментально-изобразительной композиции декоративных колонн и дверей Атабаева в Государственном музее искусств им. И. В. Савицкого. Там использованы разнообразные узоры: «древо жизни», круглая розетка, крестовидная фигура, ромбы с боковыми отростками и т. д. (Алламуратов, 2019:121).

В целом названия орнаментов, их сходство с явлениями природы, предметами быта и украшениями демонстрируют разнообразное смысловое значение. Подвергаются большой стилизации изображения предметов, или же, напротив, геометрическим фигурам присваивают названия предметов, явлений природы, сходство с животными (серьги, «талиа» муравья, след мыши и т. д.). Орнаментальные мотивы, общие для вышивки и других видов прикладного искусства каракалпаков, получают различную трактовку в каждом из них.

Приведенные сравнительные данные позволяют сделать вывод о том, что, наряду с некоторой генетической и культурной общностью в рамках всего среднеазиатского региона, каракалпакская народная орнаментика обладает своей художественной самобытностью. Очевидны очень древние корни формирования художественного стиля каракалпакского народного прикладного искусства, на развитие которого на всем протяжении истории оказывали влияние этнические, экономические и культурные связи с народами Средней Азии, Казахстана, Поволжья, Урала, Сибири, Северного Кавказа.

Список литературы

Агбаба А. Культ дерева в мифологии тюркских и славянских народов // East European Scientific Journal. № 6 (70), 2021. С. 34-36.

Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. Нукус: Каракалпакстан, 1977. 79 с., 16 л. ил.

Алламуратов А. Каракалпакское декоративно-прикладное искусство. Вопросы художественного своеобразия // Архивные материалы Центральной Азии. Том VI. Самарканд: МИЦАИ, 2019. 220 с.

Анарбаев А. А., Ильясова С. Р. Глазурованная керамика Ферганы XI в. // ИМКУ. № 31. Самарканд, 2000. С. 238-239.

- Андреев М. Орнамент горных таджиков верховьев Аму-Дарьи и киргизов Памира. Ташкент: Типолит. № 2 Казгиза, 1928. 41 с.
- Богословская И.В. Каракалпакский орнамент: образ и смысл. Алматы: МИЦАИ, 2019. 220 с.
- Брусенко Л.Г. Глазурованная керамика Чача IX–XII вв. Ташкент: Фан, 1986. 136 с.
- Брусенко Л.Г. Зооморфные мотивы в глазурованной керамике Бинкета X–XII вв. // ИМКУ. № 12. Ташкент, 1975. С. 121-127.
- Вактурская Н. Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX–XVII вв.) // Керамика Хорезма / ТХАЭЭ. Т. IV. М.: Изд. АН СССР, 1959. С. 261–342.
- Ванслов В.В. Содержание и форма в искусстве. М.: Искусство, 1956. 372 с.
- Вишневская Н.Ю. Глазурованная керамика Средней Азии конца VIII – начала XIII века в собрании Государственного музея Востока. Каталог коллекции. Отв. ред. Е.С. Ермакова. М.: ГМВ, 2018. 154 с.
- Вишневская Н.Ю. Керамический комплекс IX в. из субструкционной клетки цитадели Джигербента // Средняя Азия. Археология. История. Культура / Материалы международной конференции, посвящённой 50-летию научной деятельности Г.В. Шишкиной (Государственный музей Востока. Москва, 14-16 декабря 2000 г.). М.: Пересвет. 2000. С. 36-45.
- Вишневская Н.Ю. Ремесленные изделия Джигербента (IV в. до н.э. — начало XIII в. н.э.). М.: Восточная литература. 2001. 176 с.
- Воробьева М.Г., Лапиров-Скобло М. С., Неразик Е. Е. Археологические работы в Хазараспе в 1958–1960 гг. // МХЭ. Вып. 6. М., 1963. С. 157-201.
- Гогель Ф.В. Ковры. М.: Госиздат. 1950. 209 с.
- Григорьев Г.В. Келесская степь в археологическом отношении (К истории культуры древних саков) // Известия АН КазССР. Серия археологическая. Вып. 1. №46. Алма-Ата: АН КазССР, 1948. С. 47–67.
- Гюль, Э. Сады небесные и сады земные: вышивка Узбекистана: скрытый смысл сакральных текстов. М.: Морджани, 2013. 207 с.
- Доспанов О. Т., Сайпанов Б. Два фрагмента люстровой керамики из Джанпык-калы // ВККО АН РУ. 1997. № 4. С. 129-132.
- Жданко Т. А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков // ТХАЭЭ. Том 3. М.: ИАН СССР, 1958. С. 373-410.
- Жураев Ш. Бухоро воҳаси IX–XI асрлар кулолчилиги «Чамбарак» нақшлари ҳақида // ИМКУ. Вып. 28. Самарканд: Суғдиён, 1997. С. 162–167.
- Иванов С.В., Антипина К.И. Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. М.: Наука, 1968. 148 с.
- Ильясова С. Р., Ильясов Дж. Я., Имамбердыев Р. А., Исхаков Е. А. «Нет блага в богатстве...». Глазурованная керамика Ташкентского оазиса IX–XII веков. М.: Фонд Марджани, 2016. 596 с.
- Иневаткина О. Н. Шпенева Л. Ю., Лушникова Е. В. Керамика из хозяйственного сектора средневековой цитадели Афрасиаба // Средняя Азия: Археология. История. Культура / Материалы Международной конференции, посвященной 70-летию и 50-летию научной деятельности Г. В. Шишкиной. М., 2000. С. 67-74.
- Искандерова А. Д. Два люстровых блюда из Кават-калы // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. № 4. Нукус, 2002. С. 87–89.
- Искандерова А. Д. Орнаментация поливной керамики IX–XI вв. // Археология Узбекистана. № 1(12). Самарканд, 2016а. С. 52.
- Искандерова А. Д. Привозная керамика как свидетельство культурных связей средневекового Хорезма с Ближним Востоком и Китаем // Вестник МИЦАИ. № 23. Самарканд, 2016б. С. 24–43.
- Кармышева Б.Х. Локайские «мапрамачи» и «ильгичи» // Сообщения республиканского историко-краеведческого музея Тадж.ССР / История и этнография. Вып. 2. Сталинабад, 1955. С. 121-169.
- Бернштам А. Н. Киргизский народный повествовательный узор // Киргизский национальный узор. Л.-Ф.: Тип. Гос. Эрмитажа, 1948. 104 с.
- Лунина С.Б. Гончарное производство в Мерве X – начала XIII вв. // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции (ЮТАКЭ). Т. XI. Ашхабад: Изд. АН Туркменской ССР, 1962. С. 217–417.
- Массон В. М. Средняя Азия и Древний Восток. М.–Л.: Наука, 1964. 468 с.

- Хлопин И. Н. Изображение креста в древнеземледельческих культурах Южной Туркмении // КСИА. Вып. 91. М., 1962. С. 14-21.
- Мифы народов мира. Энциклопедия / Гл. ред. С. А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 2008. 1147 с.
- МО-2002; РІ-Х. ЮП. П.72, подъем 82.
- МО-2002; ЮП., п. 10/41.
- Мошкова В.Г. Племенные гелы на туркменских коврах // СЭ. 1946. № 1. С. 145-162.
- Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии // Труды Института этнографии. Нов. сер., Т. 42. М.—Л.: Изд. АН СССР, 1959. 396 с.
- Рзаева С.Ш. Древние культы и символика Азербайджана (доисламского периода). Баку, Элм, 2010, 275 с.
- Раскопки в Пайкенде в 2003 году. Материалы Бухарской археологической экспедиции. Вып. V. Санкт-Петербург, 2004.
- Ремпель Л. И. К изучению каракалпакского народного искусства // «Народно-прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву». Ташкент, 1965.
- Ромм А. Очерк истории изобразительного искусства Киргизской ССР. М.-Л. 1941.
- Салтыков А. Проблема образа в прикладном искусстве // «Некоторые вопросы теории изобразительного искусства». М., 1957.
- Саурова Г. И. Современный туркменский ковер и его традиции. Ашхабад, 1968.
- Сенигова Т. Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972.
- Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969.
- Ташходжаев Ш. С. Художественная поливная керамика Самарканда IX – начала XIII вв. Ташкент: Фан, 1967.
- Толстов С. П. Города гузов // СЭ. Вып. 3. М., 1947.
- Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948а.
- Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., 1948б.
- Толстов С. П. Огузы, печенеги, море Даукара (Заметки по исторической этнонимике восточного Приаралья) // СЭ, 1950, № 4.
- Фонд КГУ, МО-87, ВК-І, п. 34.
- Фонд КГУ. МО-87, ВК-І, п. 31.
- Фонд КГУ. МО-97,СК-3.
- Фонд ККГМИ. Дж-к-87, Р-7. Кп № 41082, инв. № 1013.
- Чепелев В. Киргизское народное изобразительное искусство. М.: Искусство, 1939. № 5.
- Шишкина Г. В. Глазуванная керамика Согда (вторая половина VIII – начала XIII вв.). Ташкент: Фан, 1979.
- Шнейдер Е. Р. Казахская орнаментика // «Казахи. Антропологические очерки», Ленинград, 1925.
- Дудин С. М. Киргизский орнамент. М.: «Восток», 1925. № 5.
- Якубовский А. Ю. К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая-Берке // ИГАИМК. Т. VIII. № 2–3. Л., 1931.
- Almásy György. Karakirgiz-Ornament. Budapest, 1907.
- Burnouf E. Introduction à l'histoire du Bouddhisme indien. Paris, 1844. 672 p.

Майманы /найманы Горного Алтая: тамговые знаки и некоторые вопросы происхождения

Майманы Горного Алтая представляют собой крупнейшее племя алтайцев наряду с тодошами, тёлёсами и кыпчаками. В отличие от указанных племен, включающих десятки родовых подразделений, майманы состоят из трех подразделений – черных *кара*, голубых *кёгёл*, ябыр *ябыр*. При этом считается, что ябыры присоединены к майманам намного позже, т.е. общие предки майманов возвращаясь с военного похода, привезли с собой мальчика, давшего начало роду ябыр. Считается, что этноним майман Горного Алтая идентичен названию найман (Потапов, 1969:39). В последующем изложении по мере необходимости (конкретизации, обозначения единства) мы будем пользоваться двойным названием *майман/найман*. Согласно «военно-кастовой» дифференциации (по материалам устных преданий и мифов) майманы маркировались как «плавильщики железа», прекрасные кузнецы, изготовители вооружения и техники. Тотемным знаком алтайских майманов считается собака/синяя (голубая) собака *ийт/кёк ийт* (Екеев, 2011:172, 177). У некоторых тюркских племен собака присутствовала в качестве тотема, что очевидно из настенных росписей дворцов тюркских каганов (Аржанцева, Иневакина, 2005: рис.11).

Майманы Горного Алтая не отличаются также разнообразием тамговых знаков. При компактном проживании (преимущественно в Чемальском и Онгудайском районах, по переписи конца XIX в.) у них отмечено в основном, при некоторых исключениях, два тамговых знака – *чорго* труба от винокурного аппарата для черных *кара* майман и *култья* бараний рог у голубых *кёгёл* майманов. Бытования указанных тамговых знаков в контексте историко-культурного единства народов Центральной Азии в научной литературе не освещались, что представляет собой актуальность темы.

Прежде чем перейти к рассмотрению бытования тамговых знаков майманов на наскальных рисунках, изваяниях и бытовых предметах, относящихся к культурному миру Центральной Азии, кратко коснемся некоторых проблем происхождения найманов. До известного «мягкого захвата» киданьского трона, о котором сообщает «Дайляо гууни судури» (История железной империи, 2007:133), найманы зафиксированы в летописи чжурженей «Цзинь-ши» под названием *нянь-ба-энь* (Екеев, 2011:107). Н.В. Екеев идентифицирует этноним найман в указанном в летописи *нянь-ба-энь*, что помимо фонетической созвучности, подтверждается тунгусо-эвенкийским термином *dzarqun*, имеющего значение «восемь» (Екеев, 2011:114). В тюркологических исследованиях принято возводить происхождение этнонима к монгольскому термину «найман», что означает «восемь». Однако, монгольское наименование «найман» отнюдь не означает принадлежности найман к монголам. По мнению Н.В. Екеева этноним найман происходит от киданьского слова «восемь». Это киданьское (монгольское) произношение названия древнетюркского племени *сегиз-огуз*. В исследованиях утверждается точка зрения об тюркском происхождении найманов (Потапов, 1969:175). В разные века в разных источниках упоминается 15 гаогюйских племен (родов), 11 тйелесских племен, 9 (иногда 8) огузов. Этноним восемь огузов *секиз огуз* впервые появляется после того, когда один из вождей девяти огузов Тай-Бильгя-тутук отказался признать ханом уйгурского Моюн-Чура. В переводе С.Е. Малова «восемь огузов» совместно в «трехзнаменным тюркским народом» и девятью татарами поднимали восстания против уйгуров (Малов, 1959:39-40, 43), что свидетельствует о том, что они были в союзе с остатками голубых *кёк* тюрков, т.е. остатками войск *тёлис/тардуш* Второго тюркского каганата. О совместном выступлении секиз-огузов, тогуз-татар и «не сдавшихся» тюрков-тугу сообщается в уйгурском памятнике Могойн-Шине-ус (в долине реки Селенга) в чтении В.Е.Войтова (Войтов). Известно, что впоследствии Моюн-Чур восстановил военно-административную систему *тёлис/тардуш*. После упадка Кыргызского каганата, в эпоху «смутного времени» борьбы киданей против чжурженей на восточной части Центральной Азии, часть огузских племен, как указывалось выше, в летописи «Цзинь-ши» известны нам под названием *нянь-ба-энь*. В летописи «Дайляо гуруни судури» упоминается восемь племен *диле*, которые в 997 г. отложились от киданьского подданства (История Железной империи, 2007:92). Авторы монографии «Очерки этнополитической истории

кыпчаков» Я.В. Пилипчук, Ж.М.Сабитов выдвигают предположение, что *диле* – видоизмененное *теле*, т.е. восемь племен теле и дзубу – одни и те же племена (Пилипчук, Сабитов, 2015:165). В конце XII в. они называются найманами. По мнению Д.Г. Савинова найманы появились на территории Горного Алтая ещё в предмонгольское время, после разгрома монголами в 1199 г. Буюрुक-хан, «брат государя найманов» ушел в местность Кем-Кемджиут, входившим в область киргизов. Области Киргиз и Кем-Кемджиут составляли одно владение. Д.Г. Савинов полагал, что под областью Киргиз имелась в виду территория Горного Алтая и Верхнего Приобья, откуда в XV в. группы кыргызско-кыпчакских племен переселились на Тянь-Шань (Савинов, 1992:120). После поражения на войне с Чингиз-ханом часть найманов ушла вместе со своим ханом Кушлуком к киданям, а часть, возможно, осталась на местах, и, вместе с «татаро-монгольскими» войсками дошли до Волги. В эпоху правления потомков Чингиз-хана и тюркских династий, а также в эпоху переселения енисейских кыргызов на Тянь-Шань найманы окончательно засели в Афганистане и Средней Азии. Г.Н. Пиков отмечает, что потомками найманов, часть которых во главе с Кучлуком переселилась в начале XIII в. на территорию Семиречья, можно считать киргизское племя найман (Пиков, 2007:324). Однако часть многочисленных найманских племен по-прежнему продолжали жить в Большом Алтае, в верховьях Иртыша (Несказочная, 2011:351; Екеев, 2011:173). Хотя, возможно, имело место проникновение найманов в Горный Алтай через Туву (Потапов 1969:39). Исторические предания алтайцев связывают проживание майманов в Большом Алтае с обширной территорией *Буурыл-Тохой* и *Кёк-Тохой* в верховьях Иртыша (ныне в СУАР провинции КНР). Это были местами не только проживания, но и поклонения и проведения ритуалов (Алтай кепкуучындар, 1994:234-236). Помимо вершин Буурыл-Тохой и Кёк-Тохой, названия которых позже было запрещено упоминать в молениях, майманы/найманы Горного Алтая сохранили до настоящего времени в своих устных религиозных текстах упоминание священных гор Хангая *Кангай* в Монголии. В ритуальных текстах телеутских шаманов встречается божество *Окту-хан*, которое может быть идентифицировано с духом-покровителем горы *Отукен* (на монгольском *Отхон*). Хотя в имя Окту-кан может быть идентифицировано с топонимом Окту, вершиной горы на Восточных Саянах, что представляется нам лишённым логики (Ямаева, 2017). Хотя, впрочем, почитание Хангая сохраняется в устной памяти всех племен Алтая. После падения Джунгарского государства майманы с Иртыша мигрировали на Алтай. Найманские роды зафиксированы у всех тюркоязычных народов Средней Азии и Поволжья (Кляшторный, Султанов, 2000:208). Каранайманы и кёк-найманы Кыргызстана входят в группу ичкилик, проживают большей частью на южном Кыргызстане. Кёк-найманы в XIX- XX вв. отмечены на Памирском Афганистане (Туран, Осоров, 2001:93-96).

Как упоминалось выше устойчивыми тамговыми знаками черных *кара* майманов являются труба от винокурного аппарата *чорго* и бараний рог *култья*. Что касается тамги «бараний рог» *култья* голубых *кёгёл* майманов, то он встречается как в изолированном виде *култья* (Потанин, 2005, табл. I, № 13), так и в составном виде «луна с «бараньим рогом» *култьялу ай* «косичка» *кетъеге култья* (Потанин, 2005, табл. I, № 14, 15). В одном случае «бараний рог» изображен в виде двух закрученных линий (напоминающих ножки стола), отходящих от полукруга. Именно такой вид тамги позволил нам сравнить его с тамгами Дома Чжаову, напоминающими сосуды на ножках (Ямаева, 2003). Знаки, напоминающие трубу *чорго*, фиксируются у среди халхассцев и торгоутов, а также в восточном Алтае, на северной границе Гоби, в местности Сухайты (Потанин, 2005, табл. XXVI, №№ 5,8, табл. X). Тамговые знаки найман Средней Азии и Поволжья очень разнообразны. Они весьма отличаются по форме от тамги алтайских майманов. У кыргызских найманов основная тамга «чомуч тамга» V (Туран, Осоров, 2001:96-97).

Тамга алтайских *кара* майманов представляет собой фигуру в виде дуги в форме половины эллипса, но не полукруга. И.В. Кормушин маркирует эти знаки только как дугу и дугу с диакритическими линиями (Кормушин, 2008). При внимательном рассмотрении тамговых знаков на изваяниях Тувы, описываемых как дуга с крестом или другим составляющим, все же обнаруживается, что в ряде случаев они оформлены в виде чуть согнутой прямой линии или полуэллипса, что напоминает тамговый знак *чорго* майманов. У *кара* майманов полуэллипс оформляется с добавочными линиями называемыми «сердце» *тюрек* и «косичка» *кетъеге* (Екеев, 2011:178). В данном случае речь идет только знаках на тех каменных изваяниях, на которых изображение четкое, и, вероятно, точное (Кызласов, 1965, рис.3,6). Знаки, подобные трубе винокурного аппарата, встречаются на оленных камнях Алтая (Елин, Ларин, 1994, рис.2, № 2). *Чоргообразные* знаки зафиксированы Кызласовым Л.Р. на писанице Сулек Хакасии и на плите тагарского времени у деревни Знаменка (Кызласов, 1960:111, рис. №№ 8,9), а также на скале Хая-

Бажи в Туве (Кызласов, 1960: 112, рис. №12,13). Знаки, аналогичные тамге *чорго*, ассоциированы с рисунками, относящимися, очевидно, к гунно-сарматскому времени (Окладников, 1980, табл. 6. Орхон-сумон, табл.49, рис. 2. Дно Гоби, табл.49, рис. 10.), а также среди фигур, запечатленных на горе Булагат Булган-сомона (Окладников, 1980, табл. 105, рис. 4). На изваяниях Горного Алтая рядом с рунической надписью запечатлены тамговых знаков в форме *чорго* (полуэллипса) и раздвоенной палочки *бакана*. По мнению В.Д. Кубарева эти знаки принадлежат населению другой эпохи и не относятся к рунической надписи (Кубарев, 1968:49, рис.4). Чоргообразные знаки чаще всего встречаются на изваяниях древнетюркского времени в Туве. Полулуна (полуэллипс) с «косичкой» зафиксирован на изваянии на р.Ерба (Кызласов, 2021:15). Полуэллипсы (полулуна по Кормушину) с различными диакритическими линиями на памятниках Кожээлиг-Хову, Эль-Бажи, (Кызласов, 2021:70), Кызыл-Чыраа (Е43), Чаа-Холь (Е13), Телээ (Е46), Бай-Булун (Е49) (Аманжолов, 2003:125,124,129,131). Тамга на Кожээлиг-Хову, очевидно, принадлежал малоизвестному племени кюмюл (Аманжолов, 2003:128). Тамга в форме полуэллипса зафиксирован на памятнике Илэтмиш Бильге кагана (Моюн Чура) (Кызласов, 2021:65). Тамговые знаки в виде рассматриваемой нами «трубы» и «удочки» на тюркских петроглифах в Горном Алтае встречаются мало. Редкий знак «чорго» отмечен на средневековом рисунке из Елангаша (Фотографии 1, 2. Материалы экспедиции 2009 г. Фото Е. Ямаевой. Изображение шаманского камлания и примыкающий к рисунку тамговый знак на соседнем экране).

Следует заметить, что помимо фигуры в виде полуэллипса часто встречаемых на изваяниях и оленных камнях Тувы, фиксируются и фигуры в форме прямой линии с загнутым крючком. Фигура напоминает удочку для ловли рыбы кармак. Данная фигура встречается на изваяниях не редко, и фиксируется на изваяниях, посвященных чикам, и идентифицируется как их тамга. Таким образом, согласно опубликованным источникам на скалах и изваяниях Тувы и Горного Алтая встречаются фигуры в виде «удочки» кармак и «трубы» чорго (полуэллипса).

В алтайской мифологии изобретение вина, следовательно, и деталей перегонного аппарата *чорго* - трубы для стекания молочной водки, приписывается Эрлику/Эрклигу (Потанин, 2005:214). В алтайской мифологии бог Эрлик/Эрклиг атрибутируется медной удочкой *тьес кармак* и сосудом для хранения вина *дыракы*. Данному богу приписывается, таким образом, обладание аппаратом для перегонки вина, его деталями – трубкой *чорго* и сосудом *дыракы*. Опьяняющий напиток *аракы* получается путем тщательной переработки молока. Перегонка молочной водки более характерна тюрков Южной Сибири и монголов. Они также владеют методами изготовления слабоалкогольного напитка из кобыльего молока *кумыс*. В алтайском сказании о божестве войны и покровителе воинов Кёнтюркее рассказывается о том, что после трудного сражения, чтобы устроить победный пир, богатырь спускается в мифическую страну старухи Бёкён-Таадьи, что находится в мифической стране Куран-каана в подземном мире с целью добыть *аракы* (Ямаева, 2010:147). Вероятно, будет правильно сказать, что для кыргызов и казахов более характерно изготовление кумыса. Такая деталь аппарата для изготовления кумыса как мешалка для сбивания кобыльего молока становится символом принадлежности к племени киргизов (Гродеков, 2011). В целом алкоголь имеет как благожелательные, так и запретительные семантические черты (Алтай кеп-куучындар, 1994:39). Изображение тамгового знака «рог барана» *кулья* фиксируется на различных артефактах с древнейших времен и имеет широкое распространение на всей территории Сибири и Центральной Азии, поэтому его привязка к какому-либо этносу или племени вряд ли возможно. Семантика знака «бараний рог» связана с представлениями о богатстве, процветании и т.д.

В контексте исследования необходимо прокомментировать сходство тамги кёк майманов/найманов с одной из тамговых знаков из Цагангола в Монголии, который по мнению Б.И. Вайнберг и Э.А. Новгородовой свидетельствует о генетических связях его носителей с представителями юечжийского Дома Чжаову (Вайнберг, Новгородова, 1976). Возможно, что *кёгёл майманы* могли в исторической памяти сохранить знания об архаических «деталях», сложных тамговых знаков, уходящих в глубину истории. Имеет ли оно отношение к найманам и их тамге? В историко-культурном плане речь касается отношений юечжи и хунну/гуннов, их происхождения. По мнению некоторых ученых пазырыкцы Алтая были юечжи, которые были завоеваны гуннами (Кляшторный, Юечжи и гунны), и, при этом носители тюркского языка быстро заменили языки скифов и иранские диалекты по всей Центральной Азии (Википедия). Возможно, тем самым увеличилось население известное как северные хунну? Кем бы ни были юечжи, происхождение которых до сих не известно, голубые (алтайские) *кёгёл найманы* могли быть

потомками древних племен Южной Сибири, обладающими тамговым знаком, похожим на юечжийский тамговый знак?

Рис. 1. Тамговые знаки. Материалы экспедиции 2009 г. Фото Е. Ямаевой

Рис. 2. Тамговые знаки. Материалы экспедиции 2009 г. Фото Е. Ямаевой

Отдельных исследований по гаплогруппам алтайских найманов/майманов сведений не имеется. По источникам, представленным Википедией, для казахстанских найманов характерен кластер С2-М2/17, что позволяет сделать вывод о том, что генетически найманы Казахстана из азиатских народов наиболее близки к узумчинам, проживающим во Внутренней Монголии и на

востоке Монголии (Википедия). Кроме того, согласно источнику Википедия, найманы относятся к этнополитическому объединению цзубу, включавшем кроме них ещё керейтов, меркитов, джалаиров, татар. В рамках настоящей статьи обсуждение этой темы слишком спорно и неоднозначно. Вместе с тем, можно отметить, в настоящее время стали известны геномы хунну. Генетические исследования 52 геномов из гуннского захоронения Тамир в Центральной Монголии показало, что 16 из них принадлежали гаплогруппе R1a, пять – Q1, два – N, один – G1 (Стал известен генетический портрет). Из исследованных 28 экземпляров, таким образом, 16 принадлежали гаплогруппе R1a, оказавшись в родстве с гаплотипами индивидов Южной Сибири средней бронзы и из региона Красноярска и Тувы железного века (Древние геномы...). Носителями гаплогруппы R1a являются, как известно, преимущественно киргизы, алтайцы, шорцы, телеуты, уйгуры.

Обсуждение данной темы приводит нас к выводу о том, что тамговые знаки племени майман/найман у алтайцев находят аналоги со знаками, которые хронологически коррелируются обозначениями бытовых предметов эпохи древних тюрков и огузов VIII в. Отметим, что речь идет об огузах эпохи создания тюркских каганатов (VII-IX вв.). Тамговые знаки на стелах и изваяниях тюркского времени позволяют нам идентифицировать их принадлежность к племенам огузского (местного) происхождения. Согласно опубликованным материалам, чаще всего они встречаются в Туве, Северной Монголии. Вместе с тем они не фиксируются на официальных (государственных) памятниках, установленных в Северной Монголии представителями Ашина и советника Тоньюкука. Однако «полудуга/полуэллипс» выбита на стеле Моюн-Чура. На некоторых источниках тамга представлена с «косичкой», а на некоторых в виде полуэллипса, что затрудняет её интерпретацию на памятнике этого кагана. Данный знак на этом памятнике требует дальнейшего исследования, уточнения. Голубые *кёгёл/кёк* и черные *кара* майманы/найманы Горного Алтая, обладатели маркировочных знаков *чорго* и *культя*. Их предки, очевидно, имеют отношение к «восьми огузам» *сегиз огуз*, вступившими в союз с *кёк тюрками*, пытавшимися поднять восстания в Уйгурском государстве (IX в.), очевидно позже часть из них подчинилась Моюн-Чуру. Однако, нельзя утверждать, что тамговый знак *чорго* не фиксируются в ранние эпохи, например, во времена поздних гуннов (IV-V вв.). Ведь этнический состав центральноазиатских огузов отличается от состава среднеазиатских огузов (Ховалыг, 2009), и, тамги-знаки в виде полуэллипса и бараньего рога *культя* принадлежали сибирским огузам. Тамга *кёгёл* майманов «луна с «бараньим рогом» *культялу ай* «косичка» *кетъеге культа* может быть отнесен к эпохе «великого переселения». Тамговый знак *чорго* в виде полуэллипса (иногда с диакритической черточкой), принадлежащий алтайцам, свидетельствует о том, что предками майманов/найманов были огузские племена, занимавшие огромную территорию на юге Сибири и Северной Монголии, обозначенную в китайских летописях как «бывшие земли северных хунну». Потомки огузов, многочисленные племена средневековых найманов, объединенные в одно время в единое Найманское государство, возможно, отличались разнообразными тамговыми знаками, и, алтайские майманы сохранили свои «родовые» знаки.

Список литературы

Алтай кеп-куучындар (Алтайские мифы и предания). Сборник фольклорных текстов /Сост. Е.Е.Ямаева, И.Б.Шинжин. Горно-Алтайск: Ак-Чечек, 1994. 415 с.

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: Издательство «Мектеп», 2003. 368 с.

Аржанцева И.А., Иневакина О.Н. Еще раз о росписях Афрасиаба: Новые открытия, которым четверть века // Центральная Азия. Источники. История. Культура. М.: Восточная литература РАН, 2005. С. 118-145.

Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии. М.: Издательство «Наука», 1976. С. 66-74

Войтов В.Е. К вопросу о летних и зимних резиденциях первых уйгурских каганов в Монголии // Материальная культура Востока. М., 2002. Вып.3. URL: <http://annales.info/step/uygur/uygur.htm> (дата обращения 23.08.2022)

Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр - Дарьинской области. М.: Издательство фирма «Восточная литература» РАН, 2011. 566 с.

Древние геномы о предках и потомках хунну. URL: http://xn--c1acc6aafa1c.xn--p1ai/?page_id=3949 (дата обращения 15.09.2023)

- Елин В.Н., Ларин О.В. Два оленных камня из Горного Алтая // Материалы по истории и культуре Республики Алтай, 1994. С. 50-52
- История Железной империи. Пер. и коммент. Л.В. Тюрюминой. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. 356 с.
- Кляшторный С.Г. Юечжи и гунны // URL: <https://lib.icr.su/node/2230> (дата обращения 05.09.2023)
- Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. М.: Наука, 2008. 340 с.
- Кубарев В.Д. Чашечные камни на Алтае // Материалы по археологии Горного Алтая. Горно-Алтайск: Горно-Алтайское книжное издательство, 1968. С. 68-80
- Кызласов Л.Р. Новый памятник енисейской письменности // Советская этнография. М.: Издательство «Наука», 1965. № 2. С. 104-113 <https://nbdrx.ru/pdf/Kyzlasov/ax0000006.pdf> (дата обращения 23.07.2023)
- Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская археология. М.: Издательство «Наука», 1960. № 3. С. 93-120.
- Кызласов И.Л. Рунические письма Сибири. Рассказы археолога. Москва-Абакан: Хакасское книжное издательство, 2021. 152 с.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1959. 105 с.
- Окладников А.П. Петроглифы Центральной Азии. М.: Наука, 1980. 227 с.
- Пиков Г.Г. Западные кидане / Пиков Г.Г. // История Железной империи. Пер. и коммент. Л.В. Тюрюминой. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. С. 316-329
- Пилипчук Я.В., Сабитов Ж.М. Очерки этнополитической истории кыпчаков. Астана: «Гылым» баспазы, 2015. 248 с.
- Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Ленинград: Издательство «Наука», 1969. 195 с.
- Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии. Горно-Алтайск: Издательство «Ак-Чечек», 2005. 1025 с.
- Савинов Д.Г. Исторические свидетельства о времени появления найманов на Горном Алтае // Проблемы изучения истории и культуры Алтая и сопредельных территорий. Материалы конференции, посвященной 40-летию ГАНИИИЯЛ. Горно-Алтайск: ГАНИИИЯЛ, 1992. 119-121 с.
- Стал известен генетический портрет гуннов. URL: <https://dzen.ru/a/YEtpNuKeR159qMhX> (дата обращения 11.08.2023)
- Туран Нурбев, Осоров Эшполот. Тёёлёс. Тарых жана санжыра. Б.: «Турар», 2001. 520 б.
- Ховалыг У.Т. «Тогуз-огузская» проблема в истории изучения древних уйгуров Центральной Азии // Вестник НГУ. Серия: История, Филология. Том 8 (2009). Вып. 5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tokuz-oguzskaya-problema-v-istorii-izucheniya-drevnih-uygurov-tsentralnoy-azii> (дата обращения 23.08.2022)
- Ямаева Е.Е. Родовые тамги алтайских тюрков. Горно-Алтайск, 2003. 60 с.
- Ямаева Е.Е. Кёнтюркей /Кёён(и)-Тюрк/ - небесный дух-покровитель войны и богатырей в алтайском героическом эпосе (по материалам сказания «Ирбис-Буудай»). Исполнительница К.Кокпоева). //Научный вестник Республики Алтай. Статья. Горно-Алтайск: РИО Горно-Алтайского государственного университета, 2010. Вып. № 4. С. 142-155.
- Ямаева Е.Е. "Семнадцать их было": к проблеме культурных ландшафтов Большого Алтая // Известия Алтайского республиканского отделения русского географического общества = The news of the Gorno-Altai department of the Russian geographical society / отв. ред. А. М. Маринин. Горно-Алтайск: БИЦ ГАГУ, 2017. Вып. 5. С. 254-259.

2022-2023 жылдары жүргізілген археозоологиялық зерттеулерге шолу⁷

Кіріспе

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археологиялық технологиялар зертханасында жүргізілген археозоологиялық зерттеулердің нәтижелері бұған дейін 2018-2022 жылдар аралығындағы зерттеулер бойынша топтастырылып, шолу жүргізілген болатын (Шағирбаев, 2022). Соңғы екі жылдағы зерттеулерде остеологиялық материалдар көлемі қордаланып, оларға жеке сараптама қажеттігі туып отыр. Археология институтының зооархеология зертханасында (бұрынғы археология технологиялар зертханасы – авт.) 2022-2023 жылдары 59 археологиялық нысаннан (қайта зерттелгендерді есепке алғанда 55 ескерткіш) табылған жануар сүйектеріне талдау жүргізілді. Салыстырмалы түрде, бір зертхананың зерттеу әлеуеті үшін мұндай көрсеткіш саны жағынан көп болып көрінгенімен, материалдардың көлемі жағынан үлкен қиындық тудырды деп айта алмаймыз. Бүгінде зертханада бұған дейін ғылымда қалыптасқан археозоологиялық зерттеу әдістерінің басым бөлігі еркін қолданылып келеді. Салыстырмалы-морфологиялық зерттеулер үшін эталон коллекциясы (үй және жабайы жануарлар және құс қаңқалары немесе қаңқа элементтері) да жинақталған.

Зерттеу жұмысының мақсаты – зертхана қорына келіп түскен остеологиялық коллекцияны зерттеудің нәтижелерін жүйелі түрде сипаттау және кейбір таксономиялық және фауналық ерекшеліктерін атап өту. Төменде сипатталған ескерткіштерінің бірқатары ғылыми айналымға еніп үлгерді. Ол туралы толығырақ мәліметтерді сілтемедегі еңбектерден табуға болады.

Зерттеу жұмысында Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, зооархеология зертханасының қорында сақталған остеологиялық материалдар негіз болып отыр. Жануар сүйектері зертхана қорына 2022-2023 жылдары түскенімен, бірқатарының қазба жүргізілген уақыттары әртүрлі. Алайда біз материалдардың зертханада талданған кезін неізге алып отырмыз. Зерттеу нәтижелері ескерткіштердің хронологиялық кезеңдері бойынша топтастырылды.

2022 жылғы зерттеу нәтижелері

Шағалалы-2 қонысынан – 3293 сүтқоректілердің сүйектері зерттелді. Археозоологиялық талдау барысында, жануарлардың 13 түрі анықталды: ірі қара, қой, ешкі, жылқы, түйе, шошқа, ит, бұғы, елік, қабан, қасқыр, түлкі, қоян. Остеологиялық материалдардың ішінде үй тұяқтыларының сүйектері басым. Бірінші орында ұсақ мал – 749 немесе 51,7%. Бұл топқа қой (31,8%) және ешкі (0,9%) сүйектері кіреді. Ірі қара мал екінші орында – 580 немесе 40%. Үшінші жылқы сүйектері – 65 немесе 4,5%. Материалдардың құрамында түйе (0,4%), шошқа (0,5%) және ит (0,2%) сүйектері де бар¹.

Бәбіш мола қаласынан – зертханалық талдауға 654 сүйек ұсынылып, 617-сі нақты түрге дейін ажыратылды. Туысы мен түрі анықталған жануар сүйектерінің басым бөлігі үй жануарларына тиесілі (90,2%). Оның ішінде негізгі орынды уақ мал сүйектері (66,5%) құрайды. Сүйек саны жағынан екінші орында ірі қара (15%), үшінші жылқы – 7,6%. Уақ мал сүйектерінің ішінде қойдың қаңқа элементтері басым (52,1%). Аздаған мөлшерде түйе сүйектері де кездеседі (0,6%). Жабайы жануарлардың сүйектері өте аз, оның ішінде еті (ақбөкен, құлан) және терісі үшін ауланған жануарлар (қоян) деп бөлуге болады².

Ақбауыр қонысы – бойынша остеологиялық материалдар Ақбауыр кешенінде қазба жұмыстары жүргізілген 7 қоныстың мәдени қабатынан жиналған. Барлығы 23252 сүтқоректілердің және 14 құстың сүйектері зерттеліп, олардың ішінде 5745 (24,7%) сүйек нақты түрге дейін анықталды (Шағирбаев, 2022).

Бозай-1 қорымынан - зерттеу жұмысына жалпы 24 дана жануар сүйектері тапсырылды. Қаңқа қалдықтарын салыстырмалы-морфологиялық талдау нәтижесінде 22 дана сүйек элементінің бір құсқа және 2 дана сүйек фрагментінің сүтқоректі жануар(лар)ға тиесілі екендігі анықталды.

⁷ Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR20280993 «Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан: археологиялық деректерді жүйелеу және талдау» бағдарламасы аясында орындалды.

Зерттеудің қазіргі деңгейінде зертханаға тапсырылған құс сүйектері жануарлар классификациясы бойынша тек туыс/род деңгейіне дейін (Туыс *Aquila* Brisson, 1760 – Бүркіттер) анықталып отыр³.

Бурнооктябрьское қаласынан – 2018-2019 жылдары табылған жануар сүйектері уақытша Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының зертханасына өткізіліп, палеозоологтар П.А. Косинцев және М.С. Шагирбаев талдау жасайды (Талеев, Шагирбаев, 2020, 234). 2020-2021 жылдары қазба барысында табылған жануар сүйектеріне палеозоолог М.С. Шагирбаев археозоологиялық сараптама жасады (Шагирбаев, Ақымбек, 2023).

Бақатөбе төрткүлінің – остеологиялық материалдары 2022 жылы Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының Теріс-Аса отряды (жет.: Е.Ш. Ақымбек) жүргізген барлау жұмыстары кезінде жинап алынады. Жануар сүйектеріне М.С. Шагирбаев археозоологиялық талдау жүргізеді (Шагирбаев, Ақымбек, 2023).

Қарақабқ қаласынан – 295 сүтқоректілердің, 1 балық және 15 құс сүйектері зерттелді, олардың ішінде 257 (82,6%) сүйек нақты түрге дейін анықталды. Тұқым мен түрге дейін анықталған сүйек қалдықтарының барлығы дерлік үй тұяқтыларына жатады (89,4%). Олардың ішінде уақ малдың сүйектері (50,6%) көп бөлігін құрайды. Сүйектер саны бойынша екінші орында жылқы (21,4%), үшінші орында ірі қара – 16,3%. Ұсақ мал арасында қой сүйектері басым. Түйе мен ит сүйектері де кездесті⁴.

Үшбастөбе қонысынан – 385 сүйек анықталғанымен, жануарлардың құрамы өте көп. Оның ішінде қой, ешкі, ірі қара, жылқы, түйе, есек, ит, мысық, бұғы, тау ешкі, арқар, қаракұйрық, ақбөкен, елік, қабан, құлан, аю, түлкі және басқа да сүтқоректілердің қаңқа элементтері анықталды. Археозоологиялық зерттеу тәжірибеде шағын сүйек коллекциясынан 20-ға жуық жануар түрінің анықталуы өте сирек жағдай⁵.

Төрткүлдер – 2022 жылы Талас өзенінің сол жағалауы мен Аса өзенінің бойында орналасқан ортағасырлық төрткүлдерді зерттеу барысында (экспед., жетекшісі – Е.Ш. Ақымбек), 12 төрткүлден әртүрлі көлемде жануар сүйектері анықталып, археозоологиялық зерттеу жүргізілді. Археозоологиялық зерттеу жүргізілген төрткүлдерден жалпы саны 435 дана сүтқоректі жануарлардың қаңқа элементтері табылды. Аталған ескерткіштердің бірқатарының остеологиялық материалдары ғылыми айналымға енген (Ақымбек, Шагирбаев, Нұрғали, 2023, Ақымбек және т.б., 2023).

Аспара қаласынан – зертханалық талдауға 3277 дана сүйек ұсынылып, 2526 сүйек нақты түрге дейін ажыратылды. Туысы мен түрі анықталған жануар сүйектерінің басым бөлігі үй жануарларына тиесілі (77%). Оның ішінде негізгі орында уақ мал сүйектері (42%) құрайды. Сүйек саны жағынан екінші орында ірі қара (29%), үшінші орында жылқы – 21,8%. Аздаған мөлшерде түйе сүйектері де кездеседі (1,4%). Жабайы жануарлардың ішінде еті үшін ауланған жануарлар (ақбөкен, құлан, арқар, қабан) және терісі үшін ауланған жануарлар (қоян, түлкі, қасқыр?) деп бөлуге болады (Шагирбаев, Буранбаев, 2022).

Шаруашылық қаласынан – 2406 жануар сүйегі зерттеліп, оның ішінде 1604 данасы нақты жануар түріне дейін анықталды. Үй жануарларының құрамында уақ мал мөлшері басым (50,4%). Екінші орында ірі қара – 30,4%, үшінші – жылқы (13,5%). Аздаған мөлшерде түйе, есек, ит сүйектері кездесті. Жабайы жануарлардың құрамында ақбөкен, елік және құлан (?) сүйектері кездесіп отыр (Шагирбаев, Буранбаев, 2022).

Қастек қаласынан – остеологиялық материалдар 2022 жылы Қастек қаласына жүргізілген барлау жұмыстары кезінде, 2021 жылы жүргізілген қазба аумағынан М.С. Шагирбаевтың тарапынан жинастырылған. Барлығы 59 дана сүтқоректі жануарлардың сүйектері зерттеліп, оның 55 данасы (93,2 %) нақты түрге (species) ажыратылды. Археозоологиялық зерттеу нәтижесінде 5 үй жануары (*Ovis et Capra*, *Bos taurus*, *Equus caballus*, *Camelus bactrianus*, *Equus asinus*) және 1 жабайы тақтұяқты жануар (*Equus hemionus*) анықталып, қала тұрғындарының шаруашылығы мен аңшылық кәсіптері туралы талдаулар жасауға мүмкіндік туды (Таңғытова, Идришева, 2023).

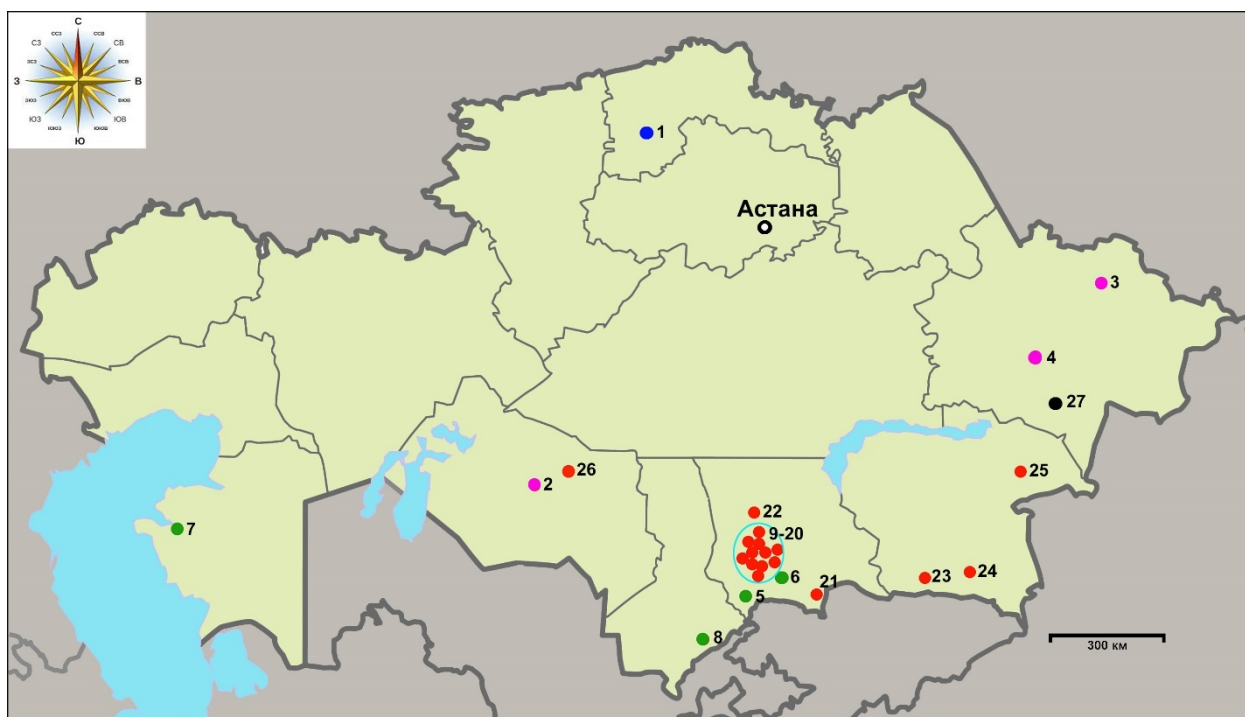
Рахат қаласынан – жалпы зерттеуге 591 дана сүйек ұсынылып, 490 данасы нақты түрге ажыратылды. Нақты туысы мен түрі анықталған жануар сүйектерінің басым бөлігі үй жануарларына тиесілі (79%). Оның ішінде негізгі орында уақ мал сүйектері (50%) құрайды. Сүйек саны жағынан екінші орында ірі қара (30%), үшінші орында жылқы – 15,5%. Уақ мал сүйектерінің ішінде қой сүйектері басым (76,9%). Аздаған мөлшерде түйе сүйектері де кездеседі (1,8%). Жабайы жануарлардың сүйектері өте аз, оның ішінде еті (арқар, тау ешкі, қабан, елік) және терісі үшін ауланған жануарлар (түлкі) деп бөлуге болады⁶.

Қойлық қаласынан – барлығы 435 дана жануар сүйегіне археозоологиялық талдау жүргізілді. Таксономиялық құрамында уақ мал (қой-ешкі), ірі қара, жылқы, түйе, ит және мысық сүйектері анықталып отыр⁷.

Қышқала қаласынан – 2022 жылы 2388 дана жануар сүйегі зерттеуге ұсынылып, оның 2237 данасы нақты түрге ажыратылды. Қышқаладағы үй жануарларына тиесілі материалдардан (96,5%) басқа, құлан (*equus hemionus*), бұғы (*cervus elaphus bactrianus*), елік (*capreolus*), қоян (*Lepus tolai*) және кеміргіштерге (*Rodentia*) тиесілі қаңқа элементтері анықталды (Елеуов, Шагирбаев, Молдахмет, 2022).

Найманқаладан - жалпы 157 дана жануар сүйегі зерттеуге ұсынылып, оның 157 данасы (100%) нақты түрге дейін ажыратылды. Оның ішінде негізгі орында уақ мал сүйектері (89%) құрайды. Уақ малдың ішінде саны жағынан қой сүйектері басым (66,6%). Ешкі сүйектері уақ малдың ішінде – 16,6% құрайды. Қалған 16%-ы қой-ешкі деп ажыратылды. Уақ мал сүйектерінің нақты морфологиялық белгілері жойылған, белгілі бір таксон түрін айтуға жеткіліксіз. Сүйек саны жағынан екінші орында ірі қара (10,8%), үшінші орында жылқы - 7,6%⁸.

Сурет 1. 2022 жылы археозоологиялық материалдары зерттелген ескерткіштердің Қазақстан картасында орналасуы (картадағы ескерткіштер I-кестедегі нөмірлермен сәйкес). Орындаған: М. Шағырбаев

№	Ескерткіш ататуы	Әкімшілік-территор.	Мерзімделуі	Сүйек саны*	Археолог
<i>Қола дәуірі</i>					
1	Шағалалы-2	Ақмола обл.	қола дәуірі	3293	Сәкенов С.Қ.
<i>Ерте темір дәуірі</i>					
2	Бәбіш мола	Қызылорда обл.	б.з.д. IV-II	654	Утубаев Ж.Р.
3	Ақбауыр	ШҚО	VII	23 252	Самашев З.С.
4	Бозай 1	ШҚО	б.з.д. IX-VIII	Қаңқа**	Омаров Ғ.Қ.
<i>Ерте ортағасыр</i>					
5	Бурнооктябрьск	Жамбыл обл.	II-IV	646	Талеев Д.Ә.
6	Бақатөбе	Жамбыл обл.	II-IV	108	Төрежанова Н.
7	Қарақабак	Маңғыстау обл.	II-IV	257	Оралбай Е.
8	Үшбастөбе	Түркістан обл.	III-IV	385	Подушкин А.Н.
<i>Ортағасыр</i>					
9	Ақарық	Жамбыл обл.	X-XII	159	Ақымбек Е.Ш.
10	Аса	Жамбыл обл.	X-XII	5	Ақымбек Е.Ш.
11	Кіші Аса 2	Жамбыл обл.	X-XII	4	Ақымбек Е.Ш.

12	Төрткүлтөбе	Жамбыл обл.	X-XII	4	Ақымбек Е.Ш.
13	Қапал	Жамбыл обл.	X-XII	5	Ақымбек Е.Ш.
14	Қусак	Жамбыл обл.	X-XII	8	Ақымбек Е.Ш.
15	Жұма	Жамбыл обл.	X-XII	22	Ақымбек Е.Ш.
16	Өрнек	Жамбыл обл.	X-XII	98	Ақымбек Е.Ш.
17	Наурызбас	Жамбыл обл.	X-XII	30	Ақымбек Е.Ш.
18	Саза	Жамбыл обл.	X-XII	44	Ақымбек Е.Ш.
19	Шайдана 2	Жамбыл обл.	X-XII	17	Ақымбек Е.Ш.
20	Кіші Аса 1	Жамбыл обл.	X-XII	37	Ақымбек Е.Ш.
21	Аспара	Жамбыл обл.	XIII-XIV	3277	Рогожинский А.Е.
22	Шаруашылық	Жамбыл обл.	XIII-XIV	2406	Рогожинский А.Е.
23	Кастек	Алматы обл.	X-XII	60	Нуржанов А.А.
24	Рахат	Алматы обл.	X-XII	541	Айтқұл Х.
25	Қойлық	Алматы обл.	VIII-XIV	435	Байпақов К.М.
26	Қышқала	Қызылорда обл.	XIII-XIV	2388	Елеуов М.Е.
<i>Этнографиялық кезең</i>					
27	Найманқала	ШҚО	XIX	157	Оралбай Е.
* бұл жерде жалпы анықталған сүйектер. Нақты түр белгілі болған сүйектер саны аз болуы мүмкін.					
** бұл жерде қаңқа саны сөз болып отыр. Жеке элементтер есепке алынбайды.					

Кесте 1. 2022 жылы жүргізілген археозоологиялық зерттеулердің ескерткіштер бойынша тізімі

2023 жылғы зерттеу нәтижелері

Шағалалы-2 қонысынан - жалпы 2351 жануар сүйегіне морфологиялық талдау жүргізіліп, 1883 сүйек нақты түрге дейін ажыратылды. Аталған сүйектер кемінде 144 бас жануарға тиесілі. Зооархеологиялық талдау барысында 13 үйі және жабайы жануар түрлері анықталды. Зооархеологиялық зерттеу нәтижесі көрсетіп отырғандай, Шағалалы II қонысында уақ мал сүйектері басым. Уақ сүйектерінің ішінде қойдың сүйектері негізгі орынды алады. Екінші орында ірі қара, ал үшінші орында жылқы сүйектері. Остеологиялық материалдардың ішінде Солтүстік Қазақстан өңіріндегі қола дәуірі қоныстарынан жиі кездесе бермейтін түйе сүйектері де анықталып отыр (Сакенов, Шагирбаев, 2023).

Елеке қонысынан - жалпы 2882 жануар сүйегі зерттеуге ұсынылып, оның 1675 данасы (58,1%) нақты түрге дейін ажыратылды. Нақты туысы мен түрі анықталған жануар сүйектерінің басым бөлігі үй жануарларына тиесілі (97,1%). Оның ішінде бірінші орында уақ мал сүйектері (66,2%) құрайды. Сүйек саны жағынан екінші орында ірі қара (27,3%), үшінші орында жылқы – 4,4%⁹.

Тарангул қонысынан – жалпы 2908 дана жануар сүйегі зерттеліп, оның ішінде нақты түрге дейін 2447 сүтқоректілердің сүйектері немесе 40,1%, (ең аз дегенде 232 жануар) анықталды. Қатты бөлшектелген 3642 сүйек «анықталмайтын сүтқоректілер» ретінде көрсетілді. Археозоологиялық зерттеу нәтижесінде жануарлардың 18 түрі белгілі болып отыр: ірі қара, қой, ешкі, жылқы, шошқа, ит, қасқыр, түлкі, аю, елік, бұлан, тур, ақбөкен, қабан, қоян, суыр, сарышұнақ және дала тышқаны¹⁰.

Белқарағай қонысынан – жалпы 161 дана жануар сүйегі зерттелді. Оның ішінде 116 сүйек – жылқыға, 1 сүйек – қасқыр және 1 сүйек – ақбөкенге тиесілі. 43 сүйек қатты бөлшектенгендіктен, жалпы сүтқоректілер деп көрсетілді¹¹.

Қырықұңгір қонысынан – барлығы 376 сүтқоректілердің сүйегі зерттелді. Түрге дейін 221 сүйек немесе 58,7% анықталып отыр. Барлық материалдар кемінде 30 жануардан тарайды. Қатты бөлшектелген 155 сүйек «анықталмайтын сүтқоректілер» ретінде көрсетілді. Тұяқты жануарлардың 8 түрі анықталды: ірі қара, қой, ешкі, жылқы, бұғы, елік, ақбөкен, арқар¹².

Сазды қорымындағы – остеологиялық материалдар тек қаңқалардың бөліктерімен, ең алдымен қой сүйектерімен ұсынылған. Сүйек кешендерінің құрамында жылқы сүйектері де кездеседі. Құрбандық шалу рәсімі үшін 1 жастан асқан жылқы (1 жануар) және шамамен 2 жастағы қой (2 жануар) тандалған. Морфометриялық талдауға сәйкес, жылқы мен қой қысқа бойлы жануарларға жатады. Бұл жануарлардың жас ерекшелігімен байланысты¹³.

Қызылжар қорымынан – құрбандыққа шалынған жануарлардың қаңқа элементтері анықталып отыр. Оның ішінде түйе, ірі қара, жылқы, қой және иттің қаңқа сүйектері зерттелді¹⁴.

Бәбіш мола қаласындағы – остеологиялық материалдарының басым бөлігі Бәбіш мола 1 қаласы аумағындағы қазбадан және аздаған мөлшерде Бәбіш мола 10А (ғибадатхана) нысанынан табылды. Зертханалық талдау нәтижесінде 1186 сүйек зерттеліп, оның 822 данасы нақты түрге

дейін анықталды. Остеологиялық коллекцияның 96,5% үй жануарларының қаңқа элементтері құрайды. Тұяқты үй жануарларының құрамында уақ малдың (қой және ешкі) сүйектері – 54,4%. Сүйек саны жағынан екінші орында – ірі қара, үшінші жылқы сүйектері. Аздаған мөлшерде түйе және иттің қаңқа элементтері де кездесті. Жабайы жануарлардың құрамында құлан (*Equus hemionus*), ақбөкен (*Saiga tatarica*), арқар (*Ovis ammon*), түлкі (*Vulpes vulpes*), қоян (*Lepus tolai*), тасбақа (*Testudo horsfieldii*) және құс (*Aves ind.*) сүйектері кездесіп отыр (Утубаев, Шагирбаев, 2024).

Таутүрген ескерткішінен – бір дана мүйізден жасалған сулық зерттеуге ұсынылды. Сүйектің морфологиялық белгілері бұғыға тиесілі екендігін көрсетті¹⁵.

Тауткелі қорымындағы – жылқылардың сүйек қалдықтары 2023 жылғы қазба жұмыстары нәтижесінде табылды. Жыныстық диморфизмді №56 қорғандағы жылқыдан анықталды¹⁶.

Елеке сазы қорымынан – зерттелген барлық остеологиялық материалдар екі жануарға тиесілі. Оның ішінде негізгі орынды жылқы қаңқасы алады. Жылқы қаңқасының құрамы толық емес, бас сүйегі сақталмаған. Бірақ зерттеу кезінде жоғарғы жаққа жататын оқшауланған тістер анықталды. Қаңқаның омыртқа жүйесінен мойын омыртқасының бір ғана элементі – эпистрофей кездесіп отыр. Сүйек нашар сақталған, осы тік омыртқаның жотасы сынған. Қалған мойын мен кеуде омыртқалары толық емес¹⁷.

Құрайлы асар қорымынан – төменгі жақ сүйек және атлант, мойын омыртқалары зерттелді. Метакарпальды және метатарсальды сүйектер барлық фалангтармен бірге табылып отыр. Грант әдісіне сәйкес (Грант, 1982), зерттеулер қойдың төменгі жақ тістерінің тозу дәрежесі жануардың 40-42 айлық кезінде өлгенін көрсетті¹⁸.

Кансар қорымынан – табылған 3 жылқы қаңқасына археозоологиялық зерттеулер жүргізілді. Жануарлардың сүйектері археологиялық қазба жұмыстары кезінде бүлінбеген қаңқа түрінде табылды, бірақ бірқатар сүйектер топырақ қышқылдарының әсерінен нашар сақталған¹⁹.

Жайлаутобе қалашығынан – 466 сүтқоректілердің сүйектері зерттелді. Нақты түрге дейін 357 сүтқоректілердің сүйектері немесе 76,6% сүйек (ең аз дегенде 36 жануар) анықталды. Остеологиялық материалдардың ішінде үй тұяқтыларының сүйектері басым (98%). Бірінші орында ұсақ мал – 181 немесе 38,8 %. Бұл топқа қой (11,8%) және ешкі (1,9%) сүйектері кіреді. Сондай-ақ, сүйектердің 25,1% ұсақ мал ретінде анықталған. Ірі қара сүйек саны бойынша екінші орында – 120 немесе 25,8%. Үшінші орында жылқы сүйектері – 44 немесе 9,4%. Сүйек коллекциясының құрамында түйе (0,2%) және ит (0,9%) сүйектері де бар. Үй сүтқоректілерінен басқа жабайы фаунаның сүйектері анықталды²⁰.

Берел қорымынан – барлығы 21 жылқының қаңқасына археозоологиялық зерттеу жүргізілді. Жерлеу рәсімі үшін әр түрлі жастағы айғырлар таңдалған. 21 жылқының алтауы-20 жастан асқан, екеуі 18-20 жаста, біреуі 10-12 жаста, біреуі 12-15 жаста, төртеуі 10-15 жаста, біреуі 5-6 жаста, екеуі 4-5 жаста, үшеуі 3,5 жаста және біреуі 2,5-3 жаста. Жылқылардың жалпы санының 62% ересек және қартайған шағында құрбандыққа шалынған²¹.

Ақтөбе қаласынан – барлығы 103 дана жануар сүйегі анықталды. Үй жануарларының ішінде уақ мал мен сиыр сүйектерінің саны өзара жақын. Жылқы сүйектері материалдардың ішінде 17,4% құрап отыр. Сонымен қатар есекке тиесілі қаңқа элементі де анықталды²².

Қаракемер-1 қаласынан – 426 дана жануар сүйегі табылды. Зертханалық талдау барысында үй жануарларының барлық түрі және құлан мен түлкі сүйектері анықталды. Үй жануарларының құрамында уақ мал негізгі орын алғаны белгілі болып отыр²³.

Тұттыбұлақ үңгірінен – барлығы 6093 сүтқоректі, 368 құс, 2 балық сүйегі және 1 ұлу қабығы зерттеліп, олардың ішінде 2242 (36,7%) сүйек нақты түрге дейін анықталды²⁴.

Жанкент қаласынан – 480 сүтқоректілердің сүйектері зерттелді. Остеологиялық материалдардың ішінде үй тұяқтыларының сүйектері басым (99,3%). Бірінші орында ұсақ мал – 362 немесе 75,4 %. Бұл топқа қой (55,8%) және ешкі (1,2%) сүйектері кіреді. Ірі қара мал сүйек саны бойынша екінші орында – 53 немесе 11%. Үшінші орында жылқы сүйектері – 37 немесе 7,7 %. Түйе (0,8%) және ит (0,6%) сүйектері де бар. Үй сүтқоректілерінен басқа жабайы фаунаның сүйектері де анықталды²⁵.

Қаракемер-2 қаласынан – барлығы 100 дана жануар қаңқасы анықталды. Мұнда да Қаракемер-1 қаласы секілді негізінен үй жануарларының сүйектері кездесіп отыр. Тұқым мен түрге дейін анықталған сүйек қалдықтарының көпшілігі үй тұяқтыларына жатады (80,7%). Олардың ішінде ұсақ малдың сүйектері (35,0%) көп бөлігін алады. Сүйектер саны бойынша екінші орында ірі қара (31,7%), үшінші орында жылқы – 27,2%. Ұсақ мал арасында қой сүйектері басым.

Түйе, есек, ешкі және ит сүйектері де бар. Жабайы жануарлар және «ет» және «жүн» өнімдері түрлерімен ұсынылған²⁶.

Аққала-2 төрткүлінен – барлығы 40 дана жануар сүйегі зерттелді. Таксономиялық талдауда уақ мал, ірі қара және жылқы сүйектері анықталды²⁷.

Төрткүлдер – 2023 жылы Талас өңіріндегі төрткүлдерге (Қандымтөбе, Қызылқорған-1, Қызылқорған-3, Бекбұлақ-1, Тамды, Үлкен Ақарық) жүргізілген зерттеулер нәтижесінде 602 дана жануар сүйегі археозоологиялық талдауға ұсынылып, оның 542 данасы (90,0%) нақты түрге дейін ажыратылды. Зерттеу барысында әрбір жануар түрінің қаңқа элементтерінің құрамы, сүйектердің бөлшектену үдерісі, эпифиздердің жетулі жағдайы мен тіс жүйесі, әртүрлі төрткүлден табылған жануар сүйектерінің қаңқа элементі бойынша анатомиялық құрылымы, уақ малдың сойылған мерзімдері сипатталды²⁸.

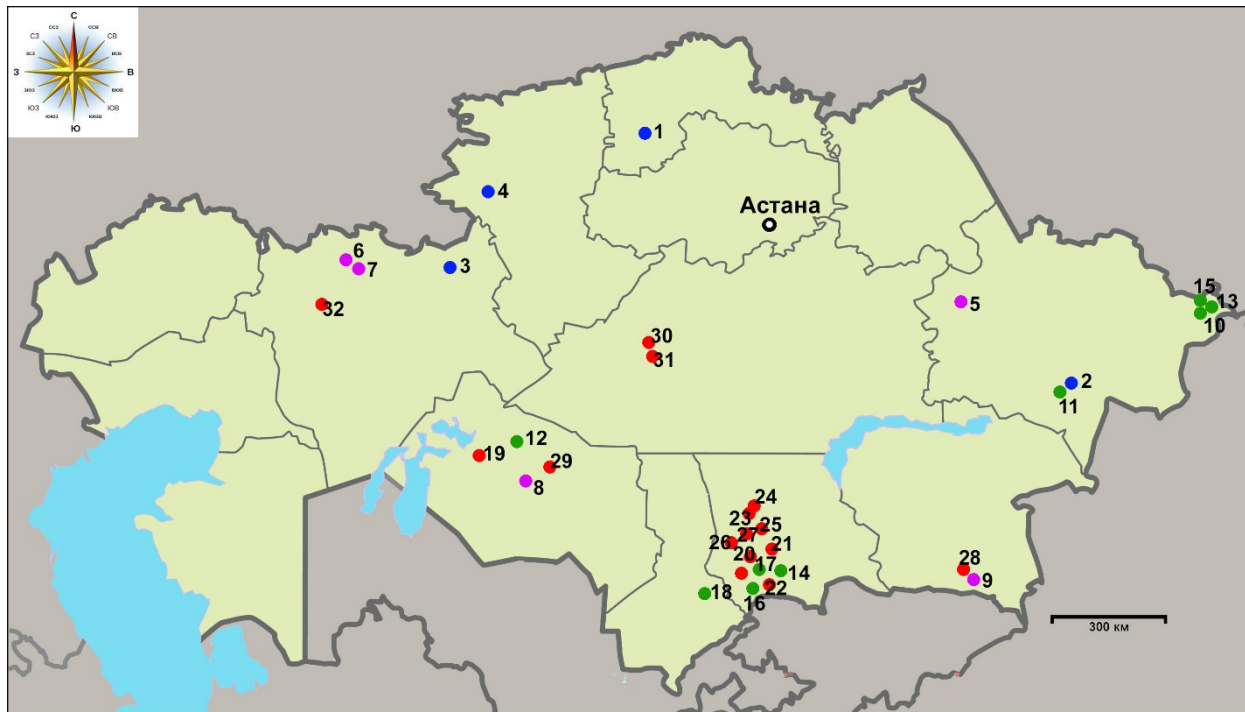
Рахат қалашығынан – 2023 жылы қазба жұмыстары кезінде табылған барлығы 137 дана жануар сүйегіне археозоологиялық зерттеу жүргізілді. Оның ішінде 92 данасы нақты түрге (таксон) ажыратылды (66,4%). Үй жануарларына тиесілі остеологиялық материалдардан (88%) басқа арқар және елік секілді жабайы фауна түрлері анықталып отыр²⁹.

Қышқала қаласынан – табылған сүтқоректілер, балық және құстарға тиесілі 462 дана жануар сүйегінің 429 данасы (92,8%) нақты түрге (таксон) ажыратылды. Сонымен қатар, Қышқаладағы үй жануарларына тиесілі материалдардан (92%) басқа, ақбөкен (*Saiga tatarica*), арқар (*Ovis ammon*), түлкі (*Vulpes vulpes*) секілді сүтқоректілер, сазан және жайын секілді балық түрлері анықталып отыр³⁰.

Болған ана ескерткішінен – құрбандыққа шалынған 33 жануар сүйегі зерттеліп, олардың екі жануар түрі (қой, ірі қара) мен құстан тарайтыны анықталды³¹.

Талмас ата ескерткішінен – құрбандыққа шалынған 22 сүйек зерттеліп, олардың жылқы, қой және ірі қараға тиесілі екендігі белгілі болды³².

Көптам қорымынан – сүтқоректілердің 59 сүйегі зерттелді. Остеологиялық материалдардың ішінде үй тұяқтыларының сүйектері басым (99,3%). Бірінші орында ұсақ мал – 21 сүйек немесе 35,7 %. Ірі қара екінші орында – 14 сүйек немесе 23,7%. Үшінші орында жылқы сүйектері – 13 немесе 22%. Түйе (1 сүйек / 1,7%) және ит (9 сүйек немесе 15,3%) сүйектері де бар^{33, 8}.

Сурет 1. 2023 жылы археозоологиялық материалдары зерттелген ескерткіштердің Қазақстан картасында орналасуы (картадағы ескерткіштер 2-кестедегі нөмірлермен сәйкес). Орындаған: М. Шағырбаев

⁸ 1–33 – тізіміндегі ескерткіштердің остеологиялық материалдарына археозоологиялық зерттеулер жүргізіліп, ғылыми есебі (қорытынды) жазылған.

№	Ескерткіш атауы	Әкімшілік-террит.	Мерзімделуі	Сүйек саны	Археолог
<i>Қола дәуірі</i>					
1	Шағалалы-2	Ақмола обл.	қола дәуірі*	2351	Сәкенов С.Қ.
2	Елеке (қоныс)	ШҚО	қола дәуірі	2882	Жұматаев Р.С.
3	Тарангул	Ақтөбе обл.	қола дәуірі	6908	Байтілеу Д.А.
4	Белқарағай	Ақмола обл.	қола дәуірі	161	Сәкенов С.Қ.
5	Таутүрген	Алматы обл.	қола дәуірі	1	Бесетаев Б.Б.
<i>Ерте темір дәуірі</i>					
6	Қырықүңгір	ШҚО	ЕТД**	376	Дүйсенбай Д.
7	Сазды	Ақтөбе обл.	ЕТД	қаңқа (2***)	Бейсембаев А.С.
8	Қызылжар	Ақтөбе обл.	ЕТД	қаңқа (7)	Бейсембаев А.С.
9	Бәбіш мола	Қызылорда обл.	б.з.д. IV-II	790	Утубаев Ж.Р.
<i>Ғұн-сармат және ерте ортағасыр</i>					
10	Тауткелі	ШҚО	ғұн-сармат*	қаңқа (2)	Айтқали А.Қ.
11	Елеке сазы	ШҚО	ғұн-сармат	қаңқа (1)	Айтқали А.Қ.
12	Құрайлы асар	Қызылорда обл.	ғұн-сармат	қаңқа (2)	Тажекев А.
13	Кансар	ШҚО	ғұн-сармат	Қаңқа (3)	Айтқали А.Қ.
14	Жайлаутөбе	Жамбыл обл.	II-III	466	Буранбаев Р.
15	Берел	ШҚО	сяньби*	қаңқа (21)	Чотбаев А.
16	Ақтөбе	Жамбыл обл.	II-V	103	Ақымбек Е.Ш.
17	Қаракемер-1	Жамбыл обл.	VIII	426	Ақымбек Е.Ш.
18	Тұттыбұлақ	Түркістан обл.	IV-XIV	6464	Горячев А.А.
<i>Ортағасыр</i>					
19	Жанкент	Қызылорда обл.	IX-X	480	Искандерова А.
20	Қаракемер-2	Жамбыл обл.	X-XII	100	Ақымбек Е.Ш.
21	Аққала-2	Жамбыл обл.	X-XII	40	Ақымбек Е.Ш.
22	Қандымтөбе	Жамбыл обл.	X-XII	46	Ақымбек Е.Ш.
23	Қызылқорған-1	Жамбыл обл.	X-XII	161	Ақымбек Е.Ш.
24	Қызылқорған-3	Жамбыл обл.	X-XII	126	Ақымбек Е.Ш.
25	Бекбұлақ-1	Жамбыл обл.	X-XII	6	Ақымбек Е.Ш.
26	Тамды	Жамбыл обл.	X-XII	164	Ақымбек Е.Ш.
27	Үлкен Ақарық	Жамбыл обл.	X-XII	59	Ақымбек Е.Ш.
28	Рахат	Алматы обл.	X-XII	137	Айтқұл Х.
29	Қышқала	Қызылорда обл.	XIII-XIV	462	Елеуов М.Е.
30	Болған ана	Орт. Қазақстан	XIII-XIV	33	Есенов С.
31	Талмас ата	Орт. Қазақстан	XIII-XIV	22	Есенов С.
32	Көптам	Ақтөбе обл.	ортағасыр	59	Бейсембаев А.С.
* мерзімделуі жалпы алынып отыр;					
** ерте темір дәуірі;					
*** қаңқа саны есепке алынып отыр;					

Кесте 2. 2023 жылы жүргізілген археозоологиялық зерттеулердің ескерткіш бойынша тізімі

Талқылау және қорытынды.

Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, археозоологиялық материалдар Қазақстанның тоғыз облысынан жиналған. Оның ішінде Жамбыл, Шығыс Қазақстан, Ақтөбе және Қызылорда облыстарынан табылған материалдар көлемі және ескерткіш саны жағынан ерекше көзге түседі. Бұл зерттеушілердің аталған өңірлердегі қазба жұмыстарында жануар сүйектерін тұрақты жинауға мән бергенін және зертхана қорына жыл сайын тапсырып отыруымен байланысты. Ескерткіштердің мерзімделуі жағынан алғанда, остеологиялық коллекцияның басым бөлігі ортағасырлық нысандарға тиесілі. Қола дәуірінің қоныстарының сүйек материалдары бұған дейін де жүйелі түрде зерттеліп келген. Оның ішінде Л.А. Макарова, Л.Л. Гайдученко, П.А. Косинцев, А. Оутрам секілді палеозоологтардың зерттеулерін атауға болады. Соңғы 3-4 жыл көлемінде Қазақстан аумағындағы қола дәуірі қоныстарының материалдары Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының зертханасына өткізілді. Ғылыми нәтижелері де мүмкіндіктерге қарай жарияланып келеді. Ерте темір дәуірі ескерткіштерінің ішінде шірікрат мәдениетіне тиесілі ескерткіштердің коллекциясы жүйелі түрде зерттеліп отырғанын ерекше атап өткіміз келеді. Шығыс Қазақстандағы Ақбауыр қонысынан табылған 23 мыңнан астам сүйекке жүргізілген зерттеу нәтижелері де өте маңызды. Бұл қазіргі күнде аталған өңір бойынша ең ірі археозоологиялық зерттеу болып табылады (бұл жерде қоныстық материалдар сөз болып отыр –

авт.). Берел қорымындағы сяньби кезеңімен мерзімделген жерлеулерден табылған жылқы қаңқаларын (21 бас жылқы қаңқасы) зерттеу де ерекше назар аударуды талап етеді. Рахат, Қышқала, Бурнооктябрьск, Қастек секілді қалалардың материалдары 4-5 жыл тұрақты зерттелді. Бұл аталған есерткіштердегі мал шаруашылығы мен сол өңірдегі палеоэкологиялық, палеоэкономикалық жағдайлар туралы батыл тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Ескерткіштердің ішінде Тұттыбұлақ үңгірінің материалдары өте маңызды. Қазақстан археологиясында бұған дейін Л.А. Макарова зерттеген Қараүңгірдің остеологиялық материалдары ғана ғылым айналымға енгенін ескерсек, Тұттыбұлақ үңгірінің сүйек коллекциясы көлемі және таксономиялық құрамы жағынан да жеке зерттеуді қажет етеді. Қаңлы дәуірімен мерзімделетін Бақатөбе, Үшбастөбе және Жайлаутөбе қалаларының остеологиялық материалдары да алғаш рет ғылыми айналымға еніп отыр.

Қорыта айтқанда, зооархеология зертханасында жүргізіліп келе жатқан зерттеулер авторлардың (археолог/археозоолог) мүмкіндіктерінше жарияланымға ұсынылып, ғылыми талқылауға түсуде. Бұл отандық археологияның маңызды бағыттарының бірі – археозоология ғылымына ерекше көңіл аудару қажеттігін көрсетеді. Әлемдік археологияда зооархеологиялық зерттеулерге сұраныс өте көп. Биоматериалдардың ғылыми мәліметтері бірнеше пәнаралық зерттеу бағыттарының қиысуы нәтижесінде алынатындықтан, оған мамандардың сенімі де арта түсті. Бір ғана сүйектен (мысалы тіс – авт.) абсолютті жасы, таксон түрі, палеогенетикалық типі, жануардың тірі күнінде сезінген стрестік жағдайлары (гипоплазия), эксплуатациялану мәселесі, оның қоректенген жем-шөбінің құрамы, сол кездегі табиғи-климаттық жағдай, катаклизм, жануардың өлген мезгілі секілді маңызды мәліметтерге қол жеткізе аламыз. Мұндай мәліметтер бұған дейін қолданған/қалыптасқан салыстырмалы зертеулерге қарағанда әлдеқайда маңызды екендігін көрсетеді. Соңғы уақытта әлемдік археологиядағы қалыптасқан жағдайлар (немесе ғылыми трендтер) археология ғылымының дамуы көрсеткіші мен жетістіктері жаңа ашылымдардың есебінен емес, биоматериалдарды тиімді зерттеумен көрініс табатынын айқындай түсуде.

Әдебиеттер тізімі

Шагирбаев М.С. Археологиялық технологиялар зертханасында 2018-2021 жылдары жүргізілген палеозоологиялық зерттеулер // Ақынжанов оқулары–2022: студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары (Алматы қ., 20–22 сәуір 2022 ж.). Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2022. 45–53 бб.

Шагирбаев М.С. Первые результаты археозоологического изучения костных остатков животных из поселенческих комплексов на Акбауыре // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі.: зерттеулер жинағы. /Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ, 2022 жыл. С. 158–185.

Талеев Д.Ә., Шагирбаев М.С., 2020. Бурнооктябрьск 1 (Жылқышөте) қаласының остеологиялық материалдары // Марғұлан оқулары-2020: «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 17–18 қыркүйек 2020 ж.). 1 том. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 230–241 бб.

Шагирбаев М.С., Ақымбек Е.Ш. Қаңлы дәуірі ескерткіштерінің археозоологиялық материалдарын талдау (2022 ж. Бурнооктябрьское және Бақатөбе материалдары бойынша) // Журнал Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 3. – Р. 41–71.

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Ақарық төрткүлінде 2022 жылы жүргізілген зерттеулер. Оңтүстік Қазақстан // Қазақстан археологиясы» журналы №1 2023 ж. 49–56 бб.

Ақымбек Е.Ш., Железняков Б.А., Шагирбаев М.С., Нұрғали Н.Б., Абир Р.Қ Аса Алқабындағы ортағасырлық Саза төрткүлі // «Қазіргі кезеңдегі Еуразия археологиясы, этнологиясы және музееологиясының өзекті мәселелері: жаңа тұжырымдар мен нәтижелер» тақырыбында белгілі ғалым, археолог, этнограф, ұстаз Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлының 70 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (15 қараша, 2023 жыл). / Жауапты ред. Б.К. Қалшабаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. 109–121 бб.

Шагирбаев М.С., Буранбаев Р.Н. Видовой состав костных остатков животных из средневековых городищ Аспара и Шаруашылык (по результатам раскопок 2021 года) // Вестник КазНУ, 2022, Том. 107. Выпуск 4. С. 158-168.

Таңғытова Д.Қ., Идришева Б.У. Ортағасырлық Қастек қаласының остеологиялық материалдарын археозоологиялық зерттеудің нәтижелері (2022 ж. барлау материалдары бойынша) // Ақынжанов оқулары–2024 / *баспада*

Елеуов М., Шагирбаев М.С., Молдахмет А. Ортағасырлық Қышқаладан табылған жануар сүйектеріне археозоологиялық талдау (2021 жылы табылған остео материалдар негізінде // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Хабаршы. Тарих сериясы. № 1 (104). 2022. 34–48 бб.

Шагирбаев М.С., Сакенов С.К. Скотоводческое хозяйство населения эпохи бронзы Северного Казахстана (по материалам поселения Шаггалалы II). Археология Казахстана. 2023. № 4 (22). С. 212–242.

Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. Бәбіш мола кешенінің археозоологиялық материалдары (2023 жылғы қазба бойынша) // Марғұлан оқулары–2024 / *баспада*

Применение тахеометра TS 03/07 в археологических исследованиях*

Актуальным вопросом в вопросах информатизации и научно-технической автоматизации археологических работ является комплексная задача цифровизации археологических полевых и камеральных работ путем привлечения современных геодезических методов и ГИС-систем в традиционные археологические изыскания. Подобный симбиоз позволит получить качественно новый, емкий и простой в использовании информационный продукт, который может обеспечить оперативный сбор, обработку, предоставление и хранение геодезической информации об объектах исследования, получаемой в ходе археологических работ. В качестве примера рассматривается использование тахеометра TS 03 и TS 07, демонстрируется отличие приборов между собой.

В практической археологии можно выделить три иерархических уровня организации исследовательской работы, каждый из которых характеризуется собственным набором типов данных и методов их обработки:

1. Полевые исследования – предоставляет комплекс археологических материалов и полевой документации, которую необходимо систематизировать для получения предварительных данных по изучаемому археологическому объекту;
2. Камеральные (лабораторные) исследования – этап, позволяющий изучать археологический материал с целью получения аналитических данных для дальнейшего анализа, обобщений и археологической реконструкции;
3. Анализ и презентация результатов исследования – этап, суммирующий результаты двух предыдущих уровней исследования и вводящий археологические источники в широкий научный оборот.

На каждом из этапов применяются или могут применяться различные информационные и компьютерные технологии, внедрение которых зачастую ведет к усовершенствованию традиционных или развитию новых методов и направлений археологических памятников и артефактов.

Тахеометрическая съемка археологических исследований может проводиться ежедневно или периодически. Обновление и пополнение файлов должно вестись параллельно и взаимосвязано с абрисом (рисованием ям, погребений, костяков, профилей). Геодезист или археолог, работающий с тахеометром, должен вести записи по данному объекту с регистрацией дат и этапов археологических исследований с последующей камеральной обработкой. Оперативная камеральная обработка дает возможность выявить ошибки привязок и нивелировок археологических объектов, а также представить целостную картину раскопа с возможностью вывода на печать любого масштаба. (Барабанов, 2007).

Тахеометр представляет собой оптикоэлектронный прибор, совмещающий в себе электронный теодолит, лазерный дальномер и бортовой компьютер. Тахеометр TS 03/07 используют для вычисления координат и высот точек местности, при топографической съемке, переносе на местность высот и координат проектных точек (Золотухин, 2011: 61-66).

Отличие тахеометра TS03 от тахеометра TS07 заключается в пользовательском интерфейсе. В тахеометре TS03 черно-белый дисплей, а тахеометр TS07 имеет цветной сенсорный дисплей, также дополнен створоуказателем и стилусом.

В археологических исследованиях установка тахеометра TS 03/07 возможна следующими способами: обратная засечка и ориентирование по углу. В методе установки обратной засечки координаты станции неизвестны, ориентирование производится на две или несколько количество точек. Определить координаты точек можно с помощью GPS, которые в последующем вводятся в тахеометр TS 03/07 для ориентирования. При методе обратной засечки прибор можно установить на свободную станцию, это означает что прибор может стоять в любом месте. Ориентирование по

---

* Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993 «Казахстан в древности и средневековье: систематизация и анализ археологических источников».

углу предусматривает известные координаты станции. В этом методе необходимо выполнить ориентирование на заднюю точку.

Перед началом работы необходимо установить прибор на точку, при установке прибора обеспечивается близкое к горизонтальному положению штатива. При включении тахеометра появляется экран компенсации наклона, если автоматически не был активирован, то можно нажать на клавишу «**Избранное**» и нажать на «**Уровень и Отвес**». В следующем шаге надо привести уровень в нульпункт при помощи трех подъемных винтов, на экране будут отображаться подсказки в виде стрелок – направления вращения подъемных винтов. При появлении трех галочек на экране будет означать что тахеометр отгоризонтирован (рис. 1).

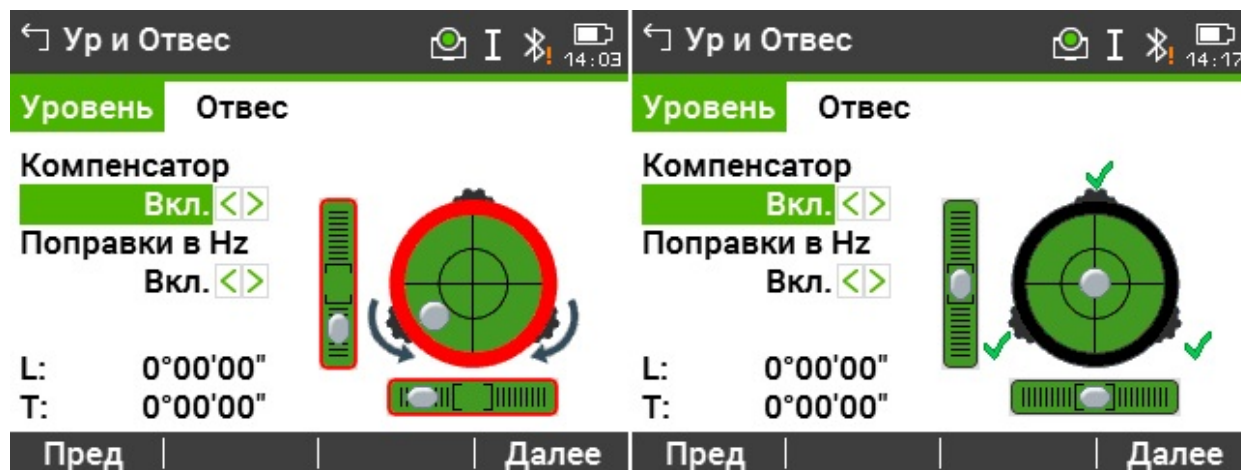

Рис. 1 – Тахеометр TS 03/07. Интерфейс тахеометра при правильном положении оборудования

Для ориентирования необходимо создать проект, в котором будет проводиться съемка археологических объектов. Для этого на главном экране необходимо зайти в меню Новый проект либо нажать на клавишу цифру 6, далее вводим имя проекта и имя оператора. Выходим в меню «**Управление**» на твердые точки. Твердая точка – это фиксированная точка, полученная путем измерения GPS. На местах двух или более измеренных точек забиваются металлические колышки (реперы), реперы должны располагаться друг от друга в 500-1000м. В появившемся окне ввести номер (например, 1001, далее для других твердых точек 1002 и т.д.) и координаты твердых точек полученных с GPS, нажать «**Далее**» и занести координаты второй твердой точки (1002). После занесения всех твердых точек нажать на клавиатуре «**ОК**» (рис. 2).

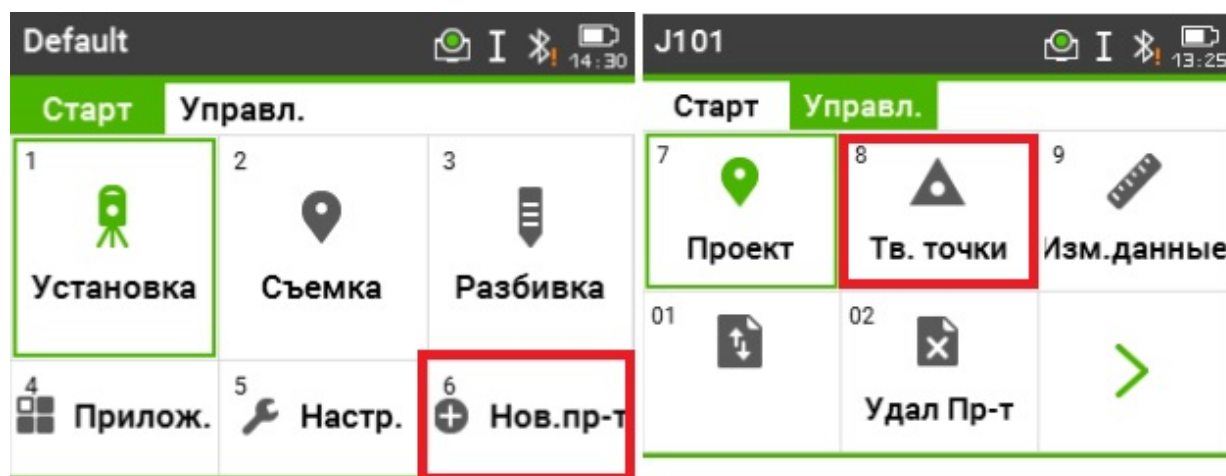

Рис. 2 – Тахеометр TS 03/07. Интерфейс тахеометра при выборе точек для съемки

Следующим шагом ориентирования является установка тахеометра на станцию, для этого в главном меню экрана нажимаем Установка. Здесь необходимо выбрать метод установки – обратная засечка. Далее вводим произвольное название станции, точка где установлен прибор, в

этом же окне необходимо нажать на «Изм Н» (измерить высоту инструмента), ввести это значение в «h инст». В следующем окне в списке выбираем первую твердую точку (1001), нажать «Далее». В появившемся окне ввести значение высоты призмы (смотреть на вехе призмы). Веху с призмой установить на первую точку, навести тахеометр на призму и нажать на экране «Измер», в следующем окне нажать на «Измерить больше точек» или кнопку F1. Повторить все действия с остальными твердыми точками, как и с первой точкой, после всех измеренных точек нажать «Вычислить коорд. Станции» или кнопку F4. Тахеометр выполнил ориентирование, далее можно производить тахеометрическую съемку. Для того чтобы начать съемку местности необходимо в главном меню зайти в «Съемка», в окне «Съемка» ввести имя точки и высоту отражателя, с помощью кнопки триггер на приборе производить съемку (рис. 3).

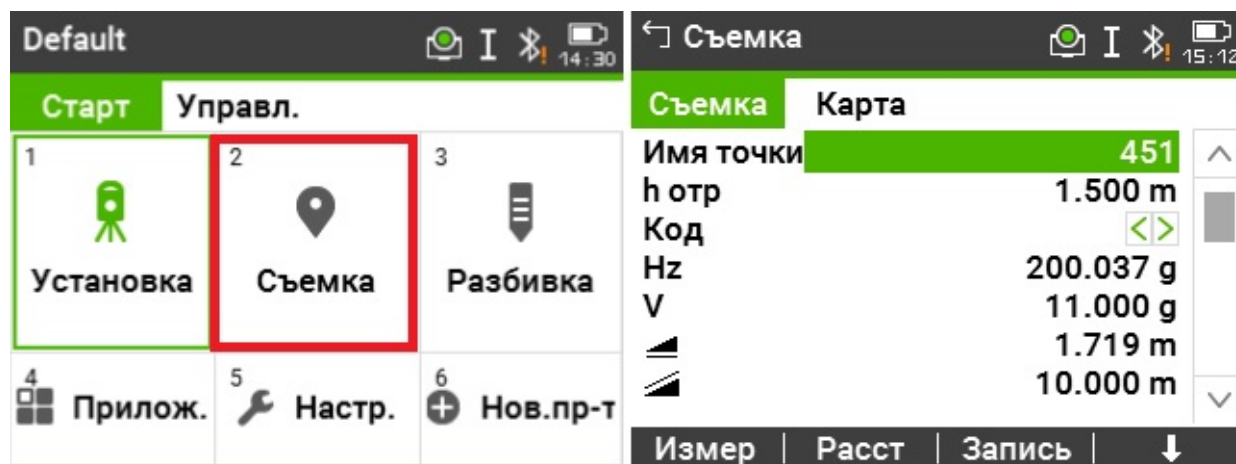

Рис. 1 – Тахеометр TS 03/07. Интерфейс тахеометра, готового к съемке объекта

Результатом правильной установки тахеометра TS 03/07 является минимальная погрешность данных съемки. В археологии с помощью прибора можно получить микрорельеф изучаемой территории, планы раскопов, расположение находок по высотам и т.д., также можно произвести разбивочные работы по раскопам и квадратной сетки.

Комплексность археологических исследований во многом зависит от полноты собранной информации и сделанных выводов. В первую очередь это касается использования методов геофизики при проведении полевых работ и междисциплинарных при лабораторных исследованиях. Поиски и картирование археологических объектов геофизическими методами, в частности, с применением новейших технологий, находят все более широкое применение в полевых археологических исследованиях.

Список литературы

Барabanов П.Ю. Новое геодезическое оборудование в археологии. Опыт и перспективы применения электронного тахеометра при археологических исследованиях [Электронный ресурс] // Археология и геоинформатика. Москва: АГИС, ИА РАН 2007. Вып. 4.

Золотухин В.В. Цифровое геодезическое оборудование в археологических исследованиях с применением методов геоинформационных систем // Вестник Новосибирского государственного университета. Новосибирск: Изд-во НГУ. 2011. № 7 (22). С. 61–66.

М. Шерғазынұлы¹, Б.Т. Қосылбаев²

¹ҚР Мемлекеттік орталық музейі

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан

E-mail: kossylbayev@gmail.com

Аягөз ауданының археологиялық ескерткіштерінің зерттелуі (тарихнамалық талдау)

Аягөз ауданы қазіргі Абай облысы, әкімшілік территориясы Қазақстанның шығыс өңіріндегі ең үлкен аудан болып саналады. Алайда, осы бір үлкен территорияда археологиялық тұрғыдан алғанда мүлде зерттелмей қалған өлке деп айтуға болады.

Аягөз өңірінде ең алғашқы зерттеу жұмыстарын академик В.В. Радлов жүргізіп, зерттеуде өте үлкен үлес қосқан. Археологиялық ескерткіштерді зерттеуде шынайы ғылыми әдістерді пайдалана отырып, ол 1862 жылы Семей, Сергиополь (Аягөз) маңында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп өтті. Өзінің зерттеулерінде қола кезеңінен бастап орта ғасырларға дейінгі ескерткіштерді (қоныстар, қорымдар мен тас мүсіндер) зерттеумен айналысқан. Академик В.В. Радлов шығыс Қазақстанның ежелгі мәдениеттері тарихын қола, ерте темір және жаңа темір, ерте ортағасыр кезеңдеріне бөліп қарастырған. Ғалымның бұл еңбегі археологиялық ескерткіштерді дәуірлерге бөлу мен жүйелеудің алғашқы бастамаға негіз салған еді. Аягөз өңіріндегі экспедициясы барысында В.В. Радлов «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» - деп қазақ ауызында айттылып жүрген, Аягөз өзенінің оң жағалауында орналасқан, үлкен жерлеу ескерткішінің жанындағы тас мүсіндерін зерттеген. Бір-бірінің қасында орналасқан 3 тас мүсін, біреуі – ер бейнесінде болса, қалған екеуі әйел адамның бейнесінде. В.В. Радловтың айтуы бойынша: “қазақ әдебиетінде бұл мүсіндерді Қозы Көрпештің ертегісімен байланыстырады, соған орай ер адамның фигурасын Қозы Көрпештің бейнесі, бір әйел фигурасы - оның сүйіктісі Баянсұлу, ал екінші әйел фигурасы - діни қызметкер деп санайды. Бұл үш тас мүсіннің XVII немесе XVIII ғасырларға жататын Көрпеш ескерткішіне ешқандай қатысы жоқ екені анық. Себебі тас мүсіндердің мерзімделуіне назар салатын болсақ, жерлеу-ғұрыптық ескерткішіне кейіннен орнатылғандығының іздері байқалады, олардың төменгі бөлігі сынған және олар қазір кіреберістің оң жағындағы қабірдің бүйір қабырғасына сүйеніп орнатылған”. В.В. Радловтың археологиялық зерттелулері, ғылымда өңірдің алғашқы ірге тасын қалаған (Радлов, 1989, с.12-434; Радлов, 1895, с.186-189).

Өңірдегі келесі зерттеулер Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшесі Н.Н. Пантусов келуімен байланысты. 1897 жылы сол кездегі Лепсі уезіне қарасты Сергиополь аулында болып, өңірдегі тас мүсіндерді есепке алып, суретке түсіріп және сипаттамасын жазып, зерттеген болатын. Ол Басқана өзенінің сол жағалауында орналасқан тас мүсіндеріменен, гранитті тас жазуларын зерттеген. Н.Н. Пантусовтың айтуы бойынша: “Бұл тастардың ең үлкені өз кескінінде ер-тоқымы бар жатқан түйеге ұқсайды. “Түйе тәрізді” тастың артқы жағында ешкі бейнелері мен жазу бар. Қатар жатқан екі тастың бірінде мұсылманша жазу қашалса, екіншісінде бес тесігі бар. Жергілікті тұрғындар бұл тастарды қасиетті орын ретінде құрметтеп, “Әулие-тас” - киелі тас деп атайды” – деп сипаттаған. Н.Н. Пантусов зерттеу жұмыстары Аягөз ауданының тас мүсіндері есепке алу жұмыстарымен, оларды фотосуретке түсіріп толық сипаттын жазып қалдырған. (Пантусов, 1899, с.68; Бахтыбаев, 2023).

Революциядан кейін бұл өңірде археологиялық зерттеулерді, Балқаштың солтүстік аймақтарына тиесілі Аягөз ауданының Шұбартау өңірінің Қотанемел (Емелтау), Мұзбел, Қараүңгір таулары маңында 1959 жылы А.Г. Медоев барлау, іздеу жұмыстарын жүргізіп, тас дәуірінің ескерткіштерін анықтайды. Ол тұрақтардың әрқайсысын жіті зерттеп, толық сипаттамасын берген.

Қараүңгір тұрағы Балқаш қаласынан шығысқа қарай 115 км, Балқаш көлінің жағасынан солтүстікке қарай 35 км қашықтықта орналасқан микролиттік ашық (жер) типті тұрақ. Тұрақтан әртүрлі дөңгелек типтегі қырғыш - 225 дана; жебе ұштары - 12 дана; тас пышақ тәрізді пластиналар - 53 дана; өңделмеген пластиналар (көбінесе фрагменттері) - 202 дана; призмалық үлгідегі нуклеустен - 52 дана; нуклеус - 7 дана; дайындамалар (көпшілігі өңделген) - 900 данадан астам; 300 данадан астам өндіріс қалдықтары. Бұйымдардың материалы - шақпақтас, кварцит. Солтүстік-батысқа қарай 550 м (шамамен) Қараүңгір тауларының беткейлерінде тасқа қашалған суреттері бар, олардың негізгі бөлігі неолит дәуіріне жатады.

Қотанемел (Емелтау) тауларында А.Г. Медоев тас дәуірінің 4 тұрағына зерттеу жұмыстарын жүргізді. Тұрақтар Ақөзек алқабының сол жағында және Қотанемел тауларының оңтүстік-шығыс етегінде, Қотанемел тауларының оңтүстік етегінде орналасқан. Тұрақтардан: қырғыштар; жебе ұштары; пышақ тәрізді пластиналар; нуклеус фрагменттері; қабыршақтар, өңделген тас қалдықтары табылған.

Мұзбел тауларындағы барлау жұмыстары кезінде табылған микролиттік заттар: артқы жағында ретуші бар пышақ тәрізді пластинаның фрагменті, сұр кварцит; екі жақты диск тәрізді өзек, жасыл кварцит; қырғыш дайындамалар, кварциттер. Жотаның жазық бетінде, бұлақ маңында, микролит өнеркәсібі үшін тау жыныстарын өндіруге арналған карьер болған. Карьер ақ және жасыл түсті кварциттердің ұсақ фрагменттері 1000 данадан астам табылған (Артюхова, 2014, с.212-265).

А.Г. Медоевтың зерттеулері өңірді ерекше жағынан ашып көрсеткендей, себебі ғалым Аягөз өңірінің тас дәуіріне тән тұрақтарды ашып көрсетіп, зерттеп, өңірге басқа да зерттеулерге тың көзқарас қалыптастырды.

Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының басшысы, осы аумақтағы «скиф әлемінің» жалпы көрінісін қалыптастырған С.С. Черников 1950-ші жылдары Абай ауданының орталығы Қарауылдан Шыңғыстау арқылы Ақшатау – Аягөз – Үржар – Мақаншы – Бахты бағытын барлау барысында Дөненбай, Ақшәулі (Знаменское) обаларын картаға түсіріп, сипаттамасын жазған. Одан бөлек өңірде кешенді археологиялық зерттеулерді жүргізіп, барлау жұмыстарында жүргізген (Черников, 1960, с.140-160; Омаров, 2014, 5-45 б.).

1967-1968 жылдары М.Қ. Қадырбаев Шұбартау өңірінде Тесіктас, Қотанемел, Жалғызтау, Қайрақтас, Арқарлы, Жорға, Көксеңгір, Қараүңгір, Түлкілі, Қызылтас, Қонжаулау, Шөладыр мекендерінде қола және ерте темір дәуірінің жерлеу ескерткіштерін анықтап, Орталық Қазақстанның белгілі ескерткіштерімен салыстырмалы тұрғыда қарастырған (Қадырбаев, 1972, с.107-121).

2012 жылы Ұ.Ұ. Үмітқалиев Ақшатау (Дөненбай) елді мекенінен батысқа қарай 20 шақырым қашықтықтағы Қырықоба ескерткіштерін барлау барысында анықтап, 2018 жылы осы қорымдағы №7 обасында зерттеу жұмыстарын жүргізгенге дейін бұл өлкеге археологтардың аяғы жетпеген. Қырықоба №7 обаның құрылыс уақыты бойынша ол Аржан-2, Шілікті, Талды II, Жалаұлы сияқты ескерткіштерге жақын екендігі дәлелденді. Ұ.Ұ. Үмітқалиевтің ойынша: обада жерленген әйел әлеуметтік жағдай бойынша, сақ қоғамының элитасына жатады. Ол Алтайдың солтүстік-батыс бөктерінде жерленген Шығыс Қазақстан мен Батыс Сібірдің жерлеу-ғұрыптық кешендерінің байланысын айқын көрсетеді. Бұл, ең алдымен, көркемдік дәстүрлердің бірлігінде – бейнелердің, композициялар мен сәндік мотивтердің ұқсастығында көрінеді. Сонымен қатар, дала белдеуіне тән емес шикізаттан жасалған бірқатар заттар С–О бағытында жүзеге асырылған құрлықшілік сауда және мәдени хабарларды зерттеу мәселесін өзектендіруге мүмкіндік береді. Оңтүстік теңіздердің жағалауынан олар Солтүстік Үндістан мен Хорезмнің шеберханаларына жол тартты, онда Дала Азиясының көшпелі тұрғындары үшін бағалы металдар мен сәндік минералдардан әшекейлер жаппай жасалды. Қазақстан даласында алыс қашықтықтағы сауда кейінгі қола кезеңінде қалыптасты. Ерте темір дәуірінде бұл билеушілерінің күшеюін қамтамасыз ететін маңызды шарт болды – қоғам ішінде сирек кездесетін және оғаш тауарлардың таралуы олардың беделі мен субъектілерге әсерін арттыруға мүмкіндік берді (Искаков и др., 2022, с.67-73).

Ақтоғай өңірінде Қазақмыс компаниясының тапсырмасы бойынша Т. Смағұловтың қола дәуірінің жерлеу ескерткіштерін зерттесе, 2020 жылдың маусым-қазан айларында Қазавтожолдың тапсырмасымен Д. Воякиннің тобы «Археологиялық сараптама» ЖШС археологиялық экспедициясы Ай елді мекенінің маңында зерттеулер жүргізді. Соның ішінде археологиялық қазбалар зерттеу есебіне сәйкес №6 нысаның №3 обасында зерттеу жұмыстарын жүргізген. 3-оба қорымның шығыс бөлігінде орналасқан. Үйіндінің диаметрі 13 м, биіктігі – 0,17 м. Үйінді сыртқы диаметрі 10 м, биіктігі 0,10–0,15 м болатын тас крепидпен қоршалған. Крепидтің ені 1,5 м-ге жеткен. Крепидтің орталық бөлігі көтерілген және бүкіл шеңбер бойымен тегіс сыртқы жағы бар. Үйіндінің ортасында ені 90 см, тереңдігі 70 см-ге дейін жететін шұңқыр болған, шамасы, тонаушылар шұңқыры. Обаның ерекшелігі оның археологиялық деректері, яғни обадан жерлеу жабдықтары. Жерленген жамбас сүйектерінің аймағында, олардың үстінде және бүйірлерінде жерлеуді тазарту кезінде 8 қола белдік жиынтығы табылған. Органикалық заттардың іздері және былғары белдіктің нашар сақталған фрагменттерінің қалдықтарыда табылған. Белдік жиынтығының металл бөлшектері бес бірдей белдік қапсырмалармен, қапсырманың ұшымен және қару-жарақ заттары табылған. Жерленген адамның сол қолынан 7 см шығысқа қарай ұшы

солтүстікке қарай жатқан қола пышақ табылды (жерленгенге параллель дерлік). Оның қасында және астында шіріген былғары бұйымның фрагменттері жатыр, бәлкім, пышаққа арналған қабшық болуы мүмкін. Сол жақта және сол аяқтың тізе буынынан сәл жоғарыда әртүрлі типтегі үш жебе ұштарының шоғыры, ал тізе буынының дәл астында - бір сапты жебе ұшы анықталды. Барлық ұштар біліктердің және орама жіптердің (бумалардың) қалдықтарымен жатыр. Ұштары жиналған жерден былғары, ағаш сынықтары да табылған. (Захаров и др, 2023, с.4-15).

2021-2023 жылдар аралығында Аягөз ауданында қола дәуірінен бастап түркі кезеңіне дейінгі аралықта жүйелі түрде, жіті зерттеуді Ғ.Қ. Омаров бастаған болатын.

2021 жылы Ақшатау ауылдық округіне қарасты Дөненбай ауылынан 4 км батыста Қалғұты өзенінің оң жағалауындағы қола дәуірінің Ботбай 1 және 2 қорымдарындағы екі қоршауда қазба жұмыстары нәтижесінде радиокөміртектік сараптау көрсеткендей №1 қоршау б.з.б. XVI–XIV ғғ. мерзімделсе, ал № 2 қоршау б.з.б. XX мерзімделетіндігі анықталды. Сонымен қатар, барлау және есепке алу жұмыстары барысында 43 – жерлеу – ғұрыптық ескерткіштері анықталды (Омаров и др., 2023, с.8-13).

2022 жылы Абай облысы Аягөз ауданы Мамырсу ауылдық округіне қарасты ерте темір дәуірінің Бозай 1 қорымындағы 4 оба зерттеліп, қазбаға дейінгі бастапқы қалпына келтірілді, олардың өмір сүрген уақыты анықталды. Бозай қорымы ерте темір дәуірінің элитарлық обалары қатарына жататын әйгілі Шілікті, Елеке сазы, Есік патша обаларына ұқсас ескерткіш Бозай ауылының шығысында, Аягөз өзенінің оң жағалауында, Аягөз – Баршатас автожолының оң қапталында орналасқан. Қорымның теңіз деңгейінен есептегендегі орташа биіктігі 569 м. Бұл ескерткіш Орталық Қазақстандағы Талды-2 мен Тарбағатайдағы Шілікті және Елеке сазы ескерткіштері аралығында орналасқан. Оның Жетісу мен Орталық Қазақстан, Моңғолия мен Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы ескерткіштерімен өзара байланысы қазба жұмыстарының нәтижесінде нақты анықтамақ мақсатта жүргізілді. Көршілес Ресейдегі Таулы Алтайда шағын ауданның өзінде археологиялық зерттеулер нәтижесінде ерте темір дәуірінің бірнеше мәдениеттері анықталып, олардың мерзімделуі мен кезеңделуі нақты археологиялық деректермен тұжырымдалды. Сондықтан да Тарбағатайдың Орталық Қазақстанмен астасатын шағын ауданы аумағындағы тарих қойнауынан сыр бүгіп жатқан осынау Аягөз өңіріндегі авариялық жағдайдағы сақ қорғанын зерттеу барысында көне тайпалардың әлеуметтік, мәдени, тарихи, идеологиялық, діни, өнертанушылық және т.б. аспектілерін қоса қарастыратын пәнаралық зерттеу әдістерін қолдану нәтижесінде біршама жаңалықтарды ашты. Зооархеологиялық талдаудың көмегімен Аягөз ауданында ерте темір дәуірі кезіндегі құспен (бүркіт) бірге жерлеу рәсімі анықталды. Мұның өзі сол уақытта құсбегіліктің болғанын аңғартқандай болса, ал Бозай қорымы көшпелілерінің тамақтану жүйесі анықтау барысында олардың күнделікті тамаққа тары мен балықты көп қолданғаны белгілі болды. Бозай 1 қорымының №1 қорғанынан тонаудан қалған алтын бұдырлы түтіктердің 7 данасы, жапсырма түріндегі бұғы бастарының 4 данасы, алтын пластиналы жапсырманың 13 данасы, 1762 бірлік ұсақ алтын моншақтар, 831 ірі алтын моншақ, 357 қалпақтары бар алтын моншақ Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейіне тапсырылды.

2022 жылы қазба жұмыстарынан бөлек экспедиция барысында барлау жұмыстары да жүргізілген: Омаров Ғ.Қ., Бесетаев Б.Б., Сағындықова С.Т. Барлау жұмыстары кезінде Аягөз ауданына қарасты Тарбағатай ауылдық округінен көптеген ескерткіштер табылып есепке алу жұмыстары жүргізілді. Олар: Малтыгөл 1 маңынан ерте темір дәуіріне жататын 10-нан аса ескерткіш, Малтыгөл 2 – ден түркі кезеңіне тән 2 ескерткіш табылды. Келесі Сампай жазығынан табылған ескерткіштер – Сампай 1 және Сампай 2 қорымдары. Бұл жерлерде де ерте темір дәуіріне жататын көптеген ескерткіштер табылып есепке алынды. Барлау жұмыстарының барысында Шимайлы жазығынан да ерте темір дәуіріне және қола дәуіріне жататын 20 шақты ескерткіштер есепке алынды. Шимайлы 1 қорымынан ерте темір және қола дәуірлеріне жататын ескерткіштер кездеседі. Ал Шимайлы 2 қорымындағы ескерткіштер тек қола дәуіріне жатады. Барлау жұмыстарының келесі бөлігінде Төребек жайлауынан қола дәуіріне жататын 2 ескерткіш табылды. Бөкенбай жазығынан да ерте темір дәуіріне жататын ескерткіштер табылып, Бөкенбай 1 және Бөкенбай 2 болып бөліп қарастырылды. Бөкенбай 1-ден сақ кезеңіне тән қоныс орындары байқалып, керамикалық артефактілердің сынықтары арқылы нақтыланды. Ал Бөкенбай 2 қорымынан ерте темір дәуіріне тән мұртты қорғанның кездесуі де ерекше жағдай (Омаров и др, 2023).

2023 жылғы жазғы маусымда Тарбағатай ауылдық округіне қарасты тонаудан қалған авариялық жағдайдағы Сампай қорымында екі қорғанға тексеру мақсатында қазба жұмыстары

жүргізіліп қайта қалпына келтірілді. Табылған адам қаңқасынан сынамаға үлгі алынып зертханаларға жіберілді.

2023 жылғы Ғ.Қ. Омаровтың қазба жұмыстары Қарағаш ауылдық округіндегі Кеніш қорымындағы түркі кезеңінің бір жерлеу-ғұрыптық кешені мен ерте темір дәуірінің авариялық бір қорғанында қазба жұмысын жүргізді. Одан басқа Ақтүбек қорымында түркі дәуірінің үш, Экспедиция қорымында бір ескерткішін зерттеген (Омаров и др, 2023, с. 147). Экспедиция барысында барлау және картаға түсіру жұмыстары да жүргізілген. Анықталғандай: Кеніш қорымында 40-қа жуық, Ақтүбек қорымында 20-ға жуық, Экспедиция қорымында 10-ға жуық ескерткіш анықталған.

Қортындылай, айтатын болсақ, Аягөз өңірі тарихи байлыққа өте бай, археологиялық ескерткіштері мәдени тұрғыдан басқа мәдениеттерге қарағанда, ерекше болып келеді. Көпжылдар бойы жиналған зерттеу материалдары бойынша кең таралған. Ерекше керемет жерлеу орындары, орасан зор құрылыстар, обалар, қорымдар, тас мүсіндер көптеп кездескендігінің өзі бұған дәлел. Бірақта осы бір кең өлкенің мәдени ескерткіштерін бұзып, ластап, қорлап, тонап жүрген қарақшы, тонаушы, ұрылардың кесірінен, біраз ескерткіштің көзі жойылған, ал күнделік тоналып жатқан ескерткіштердің саны жылдан-жылға артуда. Бұндай оқиғалар ғылымның дамуымен, өңірдің зерттелуіне кедергі жасауда.

Әдебиеттер тізімі

Артюхова О.А., Мамиров Т.Б. Каменный век Сарыарки. Книга 1. Палеолит. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. 295 с.

Бахтыбаев М.М. Исследовательская деятельность Н.Н. Пантусова в Семиречье // Режим доступа: <http://www.rusnauka.com>. Дата обращения: 18.04.2023.

Захаров С.В., Марыксин Д.В. Новая находка раннесакского боевого пояса из Восточного Казахстана // Народы и религии Евразии. 2023. Т. 28. № 1. С. 7-26.

Искаков К.А., Умиткалиев У.У., Митько О.А. Сопроводительный инвентарь элитного сакского погребения могильника Кырыкоба в системе культурных взаимосвязей кочевников Казахстана и Сибири // Археология, этнография и антропология Евразии. 2022. Т. 50, № 3. С. 66–75.

Кадырбаев М.К. Археологические раскопки в Северном Прибалхашье // Поиски и раскопки в Казахстане / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. С. 107-122.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Сагындыкова С.Т. и др. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Археологические памятники Аягозского района ВКО: междисциплинарные исследования» (заключительный). Алматы, 2023. 147 с.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Сагындыкова С.Т. Археологические раскопки на памятниках Ботпай 1 и 2 в 2021 году // «XV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2023. 8-11 б.

Омаров Ғ.Қ. Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірі. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 256 б.

Пантусов Н.Н. Ауліа-гасъ // ПТКЛА, Год IV. Ташкент, 1899.

Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. М.: Наука, 1989. 749 с.

Радлов В.В. Сибирские древности. // Записки Русского археологического общества. СПб., 1895. Т. VII. С. 186-189.

Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы / МИА. № 88. М.-Л.: 1960. 272 с.

Ж.Ж. Тілеуқабыл¹, С.Ж. Альсейтова²

¹Қазалы аудандық тарихи-өлкетану музейі
Әйтеке би кенті, Қазақстан

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда қ., Қазақстан
E-mail: 1981janat1981@mail.ru

Жанкент қалашығы: Қорқыт ата университеті ғалымдары зерттеулерінде

Сыр өңірі үлкен мәдениеттер ежелгі және ортағасырлық мемлекеттердің ірі археологиялық ескерткіштері жиналған аймақ. Қазақстан тарихы мен археологиясында ойып тұрып орын алатын Сырдария төменгі ағысы, Шығыс Арал маңында IX-XII ғасырларда мекен еткен оғыз мемлекетінің резиденциясы қызметін атқарған Жанкент қаласы өткен ғасырдың 40-50 жылдары Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы жетекшісі С.П.Толстовтың зерттеу жұмыстарын жүргізіп қала тарихына қатысты құнды тарихи деректер қалдырады. Көрнекті ғалымның 1947 жылы Совет этнографиясы журналында жарияланған «Города гузов» мақаласында Жанкент, Кескен Күйік, Күйік қалалары туралы құнды деректері бірнеше тілге аударылып әсіресе түрік тіліне аударылып қазіргі Түркия Республикасы аумағында құнды еңбек болып табылады. Қазіргі таңда Жанкент қаласын зерттеуде кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізіп Қорқыт Ата университеті «Археология және этнография» ғылыми орталығы ғалымдары атап өтуімізге болады.

Жанкент қаласы – қазіргі Сырдарияның төменгі ағысы Қызылорда облысы Қазалы ауданындағы Жанкент ауылынан (бұрынғы Өркендеу ауылынан) оңтүстікке қарай 1,5 км жерде орналасқан (сур.1).

Сур.1 Жанкент қалашығының орналасқан аумағы (Google планета земля бағдарламасымен дайындалған) 2024 жыл

Қалашықтың жоспары шығыстан батысқа қарай созылып жатырған «Т» әрпі тәрізді, шығыс бөлігі шығыңқы тіктөртбұрышты болып келеді. Оның аумағы шамамен 15 га, 415 x 230 (шығыс бөлігінде – 320 м) м. Бүгінгі күні ескерткіштің ең жақсы сақталған бөлігі оның фортификациясы қорғаныс жүйесі – Шығыс беткі жартылай дөңгелек шығыңқы мұнаралары бар пахсадан құйылған сыртқы қабырғалары. Бекіністің оңтүстік-батыс бұрышы кейінгі уақыттағы тұрғындар салған жолмен қатты бүлінген. Әлі күнге дейін қабырғалар бойымен аралары 25-40 м болатын дөңгелек қарауыл мұнараларының іздері сақталған.

Цитадельдің көлемі 100x100 м болатын төртбұрыш түріндегі бекініс қабырғаларынан тұрады. Қабырғалары айнала сындағы жерлерден 7-8 м биік тікте, қаланың орта деңгейінен 3-4 м биіктікте орналасқан. Цитадельдің ішкі бөлігі көше желісімен бөлінген және үлкен үйлер алабы түрінде тығыз салынған. Қаланың шахристаны батыстан шығысқа қарай сыртқы қабырғамен қатар орналасқан негізгі көшемен бөлінген. Көшенің тіке бұрышынан қаланы үлкен үйлер бөліп тұрған

тұйық көшелер тарайды. Әуеден түсірілген суреттерде құрылыс бедерлері анық көрінеді. Батыс пен шығыс жағында кіреберіс қақпасы болған (Воякин, 2017:504-507).

Жанкенттің рабады қаланың шахристанынан солтүстікке қарай орналасқан. Рабадтың мәдени қабаттары қатты бұзылған және табиғи эрозияға ұшыраған. Жанкент Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші, айта кететін жайт Жанкент қаласы астаналық қала рөлінде болғандықтан ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралардың алдын ала тізіміне «Жібек жолы» сериялық трансұлттық номинация компоненті бойынша 2012 жылы енгізілген. Бұл номинациясыны алу үшін біренеше критериялар қаралады.

Жазба деректерде оғыз тайпаларының тарихта танымал астанасы әртүрлі тілдер мен диалектілерде «Янгикент», «Жанкент», «Джанкент», «Шехркент», «ал-Карьят ал-Хадиса», «ал-Мадина ал-джадида», «Дих-и-нау», «Жаңа қала» деген атаулармен аталған. XI ғ. атакты араб тарихшысы ал-Идриси бұл қаланы «Жаңа гузия» деп атаған. X ғ. Бағдадта өмір сүрген араб географы және саяхатшысы Ибн Хаукалдың «Жаңа елді мекен» деп аталатын Жанкент туралы қызықты мәліметтері бар (Байпаков, 1998; Байпаков, Воякин, Ильин, 2012:22-44). Өзінің тарихи-географиялық жұмысында ол «Жаңа елді мекенді» Оғыз мемлекетінің қысқы астанасы деп нақтылайды. Оның сөзіне қарағанда, Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Жанкент ең үлкен елді мекен болған. Ол тек астана ғана емес, ол Оғыз патшасының қысқы ордасы қызметін де атқарған. Жаңа Гузияны Оғыз мемлекетінің саяси орталығы ретінде таңдауы көптеген жағдайларға байланысты болды (Аржанцева, Зиливинская, Караманова, Рузанова, Уткельбаев, Сыдыкова, Билалов, 2010). Олардың ішіндегі ең маңыздысы Орта Азияның ірі ауылшаруашылық оазистерімен шектесіп жатқан Жанкенттің қолайлы географиялық аймақта орналасуы болды (Сыдыкова, 2014:11-15). Ежелгі қаланың бірегейлігі жөнінде жергілікті археологиялық ескерткіштерді көне ескерткіштермен қатар қойған XIX ғ. Орыс ғалымы танымал өнертанушысы тарихшы, архивист, сол кездегі қоғам қайраткері В.В. Стасов: «... Жанкенттің маңындағы ескі қала неге біздің Помпей бола алмайды?» – деп атап өтеді (Воякин, 2017:505).

Патшалық Ресей тарапынан әскери офицерлер бұл ескерткішті Сырдарияның бойындағы бекіністерге негізделген тарихи маңызды нысан ретінде санайды. Олар ескі елді мекендерді сақтауға әрекет жасап, көне ғимараттардың жойылуына, олардың кірпіштерін тасып әкетуге тыйым салады. В.В. Стасов бұл туралы: «Әдетте ескі заттарға ешқандай көңіл бөлмейтін әскери адамдар..енді..қирағандарға қызығушылық танытуда, олардың ғылымдағы маңыздылығы туралы ойлайды, оларды қорғау үшін сақшылар қояды, оларды кез-келген залалдардан қорғауға тырысады. Бұл біз үшін жақсы жаңалық емес пе?» – деп жазады. Арал маңы мен Оңтүстік Қазақстанның археологиялық зерттелу тарихы XIX ғ. екінші жартысында Ресейге қосылғаннан кейін басталады. 1867 ж. мұнда Ресей археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша белгілі шығыстанушы П.И. Лерх келді. Ол ортағасырлық Жанкент, Сауран, Сығанақ қалаларының қираған орнын зерттеп, сипаттайды және Жанкентте шағын қазба жұмыстарын жүргізеді. 1867–1868 ж.ж., кейінірек 1869–1870 ж.ж. Оңтүстік Қазақстанда белгілі орыс суретшісі В.В. Верещагин болды. Ол сондай-ақ Жанкентте қазба жұмыстарын жүргізіп, керамика жинақтаған, осы авторлар мен басқа да ғалымдар, саяхатшылардың жариялаған жаңа, белгісіз болып келген өлкенің айқын сипаттамалары орыс қоғамының Түркістан тарихы мен өнеріне деген қызығушылығын тудырады. Сырдария алқабының ежелгі дәуірін зерттеудің келесі кезеңі 1895 ж. Ташкентте В.В. Бартольдтің ғылыми қолдауымен құрылған Археология әуесқойларының түркістандық үйірмесі мүшелері зерттеулерімен байланысты. Ол Түркістан археологиясына барынша қызығушылық танытқан адамдарды, зиялы қауым өкілдерін, әскери қызметкерлерді, шенеуніктерді біріктірді.

Жоғарыда атап өткеніміздей Арал өңіріндегі зерттеу жұмыс тарын КСРО Ғылым академиясының профессоры С.П. Толстов жетекшілік еткен Хорезм археологиялық және этнографиялық экспедициясы зерттеп кейін, Кескен күйік қала, Жент қаласы, Күйік қала, Жанкент қалалары жайлы мәлімет беріліп деректерді талдап, топографиялық жоспарлары әуеден түсірілген суреттер берілді (Толстов, 1947:55-162).

Тәуелсіздік жылдары Қалада кең көлемде қазба жүргізу жұмыстарын 2005 ж. Бастап Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты мен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті бірлесе отырып, РФ ҒА М.М. Миклухо-Маклая атындағы Этнология мен антропология институты Германия Федеративтік Республикасы Тюбнген университетімен бірге қарқынды жүргізіліп келеді (сур.2).

Сур.2 Жанкент қалашығы әуеден көрінісі. Қызылорда облыстық ескерткіштердің қорға мекемесі сайтынан алынған 2023 жыл

Археологиялық зерттеулер жүргізілген 16 жыл ішінде Жанкент қаласының орнында алыс-жақын шет елдерден бірнеше экспедиция жұмыстар жасады (Билалов, Тажекеев, Дарменов, 2018:380-386). Қазіргі таңда қала аймағында бірнеше қазбалар жүргізу үстінде соңғы нәтижелері қазба барысында табылған мысық сүйегі қолға үйретілген және қаланың тұрғындарының қолмен сүт беріп өсіргендігін анықтағанмысық сүйегіне кешенді лабораториялық талдау жасалып, құнды нәтижелерге қол жеткізіп отырмыз бұл жайлы көптеген отандық және шет елдік басылымдарда жарияланды (Haruda, Ventresca, Miller, Rajmans et cetera. 2020).

2005 жылдан Жанкент қаласының солтүстік-шығыс бөлігінде салынған №1 қазбада қазба жұмыстары жүргізіліп келе жатыр. Ашылған нысанда қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп келе жатыр. Қазбадағы археологиялық зерттеулердің нәтижесінде бірнеше ауқымды тұрғын-үй кешені және құнды музейлік жәдігерлер табылды (Аржанцева, Зиливинская, Караманова, Рузанова, Уткельбаев, Сыдыкова, Билалов, 2010).

Ортағасырлық Жанкент ескерткішіндегі археологиялық зерттеулердің нәтижелері Қазақстанның ортағасырлық тарихын, соның ішінде оғыз тайпаларының тарихын зерттеуге зор үлесін қосып келеді (Билалов, Тажекеев, Дарменов, 2018, с.25).

2005-2023 жж. далалық жұмыстарының нәтижесінде №1 қазба учаскесінде жаңа тұрғын бөлмелер ашылып, кешеннің құрылысында маңызды рөлді негізгі қабырғалар атқарғандығы және олардан әр түрлі бағытта (шығыс және батыс) екі немесе үш бөлмелі тұрғын үйлер орналасқандығы туралы болжамымыз расталып отыр. Цитадельдің солтүстік бекініс қабырғасында диаметрі 6 м-ден 7 м-ге дейін жететін 5 шығыңқы мұнаралар аршылып, цитадельдің солтүстік қабырғасында ұзындығы – 94 м болатын бөлігі тазартылып, қайта қалпына келтіру жұмыстарына дайындық жүргізілді.

Қала аймағында №7 қазбада 300 м²-ге жуық аумақта қазба жүргізілді. Мерзімделуі екі түрлі кезеңге тиесілі бекініс қабырғалар аршылды. Сондай-ақ, ерте кезең қабырғасына ішкі жағынан іргелес орналасқан тұрғын-жай фрагменттері аршылды.

Ашық аспан астындағы музейлендіру барысында профилактикалық тұмшалау жұмыстарының нәтижесінде №1 және №2 қазба нысандарында аршылған архитектуралық құрылыстар тұрғын үй мен мұнаралар жергілікті халық тұтынатын қолжетімді құрылыс материалдары үш қабатты сылақпен: «қарабатпақ», сабан қосылған топан және күріш кебегі қосылған топанмен сыланып жүр бұл ашылған нысандарды ұзақ уақытқа дейін сақтау және облыс аудан туристеріне ұсынылып отыр.

Қазба аумағында ағаш материалдардан жасалған уақытша жол мен нығайту құрылыстары салынып келеді. 2022 ж. табылған археологиялық материалдарды талдау нәтижелері негізінен жапсырмалы әдіспен дайындалған керамикалық ыдыс-аяқ түрлері басым екенін көрсетті.

Қазіргі таңда соңғы қазба жұмыстары барысында ортағасырлық Жанкент ескерткішінің шамамен 450 м² аумағы зерттелді. Келесі 2023 ж. шаруашылық-тұрғын үй кешенінде (№1 қазба), шығыс қақпасында (№7 қазба) және ескерткіштің цитаделінің батыс қорғаныс қабырғасында қазба жұмыстарын жалғастыру жоспарлануда.

Қазіргі таңда Жанкент қаласының «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» және Сыр өңірінің қасиетті орындар жобасы аясында "жалпыұлттық қасиетті нысандар" тізіміне енгізілген (Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар, 2019). 2019 жылы қалашықтың аумағы толық қоршалып, қалаға кіре беріс жерге «JANKENT» стеласы орнатылған. Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұра объектілерінің 3D форматтағы интерактивті (www.virtualmar.kyz) картасында қалашық туралы ақпарат енгізілген. QR-код тақтайшасы орнатылған. Қазіргі таңда Жанкент қаласы Қызылорда облысы аумағында орналасқан туристік нысан ретінде қызметін жүргізіп келеді. Жанкент қаласындағы археологиялық зерттеулер Қорқыт Ата университетінің ғалымдарымен бірнеше конференцияларда шетелдік ғылыми журналдарда жарияланып жүр. Қазіргі жан жағы қоршалған Жанкент қаласы болашақта зерттеу жастарды отанға деген сүйіспеншілік пен ескіге деген ұқыптылық қатынастарына балуды мақсат тұту керек.

Әдебиеттер тізімі

Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашхабад: Ғылым, 1969. – 294 с.

Аржанцева И. А., Зиливинская Э. Д., Караманова М. С., Рузанова С. А., Уткельбаев К. З., Сыдыкова Ж. Т., Билалов С. У. Сводный отчет об археологических работах на городище Джанкент в 2005–2007, 2009 гг. Кызылорда: «Компас Кызылорда», 2010. 162 с.

Байпаков К.М. Средневековые города на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 с.

Байпаков К.М., Воякин Д.А., Ильин Р.В. Города Хувара и Янгикент – старая и новая столицы государства огузов // Вестник МИЦАИ. – 2012. – Вып. 16. – С. 22–44.

Билалов С.У., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Итоги археологических исследований на городище Джанкент (2010-2017 гг.) // «Рухани жаңғыру және археологиялық мұра. Марғұлан оқулары – 2018». Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы. – Алматы – Ақтөбе, 2018. – 639 б / «Марғұлановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Алматы – Ақтөбе, 2018. – 639 с.

Воякин Д.А. Жанкент қаласы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ә. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 1- шығарылым. 504-507 бб.

Зиливинская Э.Д. Очаги жилого комплекса на городище Джанкент // Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. – 2013. – № 3 (289). – С. 84–93.

Сыдыкова Ж.Т. Место Джанкента в средневековой Истории Приаралья: Огузы и их города по средневековым письменным источникам // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). Алматы: Издательство «Арыс», 2014. С.11-15

Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар // жоба авторы: С. Қосан; жауапты редактор: А. Жұмабекқызы. – Қызылорда : «Тұмар» баспасы, 2019. – 432 б. : суреттер, аудиожазба. – (Рухани жаңғыру).

Толстов С.П. Города гузов // СЭ. – 1947. – № 3. – С. 55–162.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Наука, 1962. – 322 с.

Naruda A.F., Ventresca Miller A.R., Pajmans J.L.A., Barlow A., Tazhekeyev A., Bilalov S., Hesse Y., Preick M., King T., Thomas R., Härke H. & Arzhantseva I. The earliest domestic cat on the Silk Road // Scientific Reports (2020) 10:11241 <https://doi.org/10.1038/S41598-020-67798-6>

Изучение неолитических памятников Павлодарского Прииртышья (историографический аспект)

Изучение неолитических памятников на территории Павлодарского Прииртышья предоставляет возможность узнать особенности быта, орудий труда, посуды, украшений и оружия жителей этого региона.

Исследование неолитических памятников на территории Павлодарского Прииртышья дают большой материал о развитии технологий обработки камня и изготовления керамики и их типологических особенностей.

Здесь пока отсутствуют признаки производящей экономики. Как известно в Павлодарском Прииртышье, как и во всем Казахстане не в полной мере проявлялись классические признаки проявления неолитической революции. (Захаренко и др., 2003: 20).

Большинство стоянок и местонахождений эпохи неолита на территории региона еще не изучено. Это в основном памятники с не сохранившимся культурным слоем. Поэтому исследования будут еще продолжаться и остаются актуальными.

Цель статьи – сделать историографический обзор и дать общее представление о неолитических памятниках в целом, рассмотреть проблемы изучения памятников археологии и вопросы историографии. Среди задач необходимо выделить следующие: какова связь культур этого региона с тельманскими памятниками атбасарской культуры Северного Казахстана; исследование проблемы связи с памятниками Западной Сибири, ведь еще с эпохи камня огромна роль территории Павлодарского Прииртышья в развитии Западной Сибири; рассмотреть отличия ранне и поздне-неолитических материалов; рассмотрение аналогий данным памятникам, как археологи связывают и какие проводят аналогии с материалами Юго-Западного Алтая, со стоянками оюклинской культурой Восточного Прикаспия и др. Поскольку это очень важно, например проводя аналогии изделий одного из памятников с другими североказахстанскими памятниками Явленка 7, Виноградовка 10 и 12, и памятниками оюклинской культуры Восточного Прикаспия, с которыми также видится связь атбасарских памятников. Это говорит о распространении в данный период на территории северной части степной и лесостепной зоны Казахстана и сопредельных регионов комплексов атбасарского типа, которые составляли самостоятельную этнокультурную область (Мерц, 2019: 58). А также рассмотреть: какие методики применяют археологии при раскопках памятников эпохи неолита.

Следующим вопросом является анализ вклада Л.Т. Яблонского в изучение антропологического облика населения Павлодарского Прииртышья на рубеже неолита-энеолита по костным остаткам из Шидерты.

На основе изучения работ В.К. Мерца, Л.А. Чалая, Л.Л. Гайдученко мы сделаем обобщающие выводы об истории исследования этих памятников.

Историография самого края начинается в XVIII веке и оформляется в середине XIX века, в 50-х годах XX века появляются обобщающие работы. А первые сведения о неолитических памятниках были собраны только в конце 20-х годов XX века.

Рассмотрим в целом историю исследования и дадим в общем представление о памятниках на примере материалов со стоянок Шидерты 3 (ранний неолитический комплекс - VI тыс. до н.э., памятники среднего неолита - V тыс. до н.э., памятники позднего неолита V- начало IV тыс. до н.э.), Пеньки 1, которая датируется в пределах V-IV тыс. до н. э., Телектес (конец III-го- начало II-го тыс. до н.э) и Железинского могильника (по керамике -поздний неолит-энеолит).

Как известно, еще в 1916 г. были переданы неолитические каменные орудия в музей Сибирского отдела РГО, которые нашел и собрал А.С. Сорокин на берегу озера Шарбакты. А уже в конце 1920-х были собрана информация о памятниках эпохи неолита в результате исследований Драверта, сборов материала, которые он провел на берегу оз. Жасыбай (Мерц, 2019: 44).

В середине 50-х годов были собраны первые материалы, происходящие из древнейших погребений, а именно из неолитического могильника у села Железинка. Когда строили канал Иртыш-Караганда, были обнаружены группы стоянок голоценовой эпохи (послеледниковой эпохи). А. Г. Медоев изучая эти памятники, предположил, что в Левобережном Прииртышье

существовали культуры микролитов и карасорской культуры, представленной некой макроиндустрией (Мерц, 2019: 44).

В 1970 году в северо-восточной окраине проводились раскопки стоянок неолита и энеолита Пеньки 1 и 2. Стоянка Пеньки расположена в 5 км к юго-западу от с. Жанажулдыз Железинского района. Материалы с этих стоянок имеют сходство с железинскими. (например, керамика со стоянки Пеньки 1 имеет полную аналогию с керамикой из Железинского могильника). Стоянка Пеньки 1 изучалась экспедицией МГУ под руководством Л.А. Чалой. Она датируется в пределах V-IV тыс. до н.э. (Мерц, 2019: 62). Данные стоянки по большей части были вскрыты ветровой эрозией, но по мнению, Л. А. Чалой, писавшей в 1970-х годах в своей статье, разрушение произошло недавно, о чем говорит остатки культурного слоя и непереотложенность материала. Площадь участка с находками 70x180 м. Собираение подъемного материала производилось поквратно, что позволило точно зафиксировать весь материал на плане. На составленном плане было показано залегание материала, для чего площадь была разделена на три участка: северный, средний и южный. На плане было отмечено: северном участке больше всего кремневых изделий, на среднем участке - керамики, на южном находок мало. Анализ материала позволил рассматривать северный участок как стоянку неолитического времени; средний участок — эпохи неолита, ранней бронзы. Территория северного участка или стоянка Пеньки 1 занимала площадь 70 x 70 м. Большая часть инвентаря из культурного слоя представлена каменной. Сырье- кремнь белого цвета, светло-серого; уральская яшма и кремнистый сланец. В целом, на этом участке найдено 2820 экземпляров кремневой индустрии. На остальной территории стоянки материал был обнаженным. Коллекция состоит из 3127 каменных образцов. Среди сколов-заготовок процент отщепов выше, чем процент пластин. Однако среди изделий преобладают изделия из пластин. Поэтому технику данной стоянки можно назвать пластинчатой, а памятник отнести к микролитической культурной зоне (Чалая, 1972: 163-164, 168).

В инвентаре стоянки пластины составляли примерно 66% изделий. Типологический состав орудий – пластины с притупленной спинкой, пластины со скошенным концом, симметричные, в том числе рогатые трапеции и другие орудия довольно характерны для эпохи неолита. Л.А. Чалая обращается за аналогиями к 4-му слою пещеры Джебел (Гребенюков, 2008: 72).

По мнению Л.А. Чалой, общий высокий процент изделий из пластин и наличие в материале трапеций, пластин с выемками, с притупленной спинкой и со скошенным ретушью концом сближает этот комплекс с инвентарем 4-го слоя Джебела, датируемого IV тыс. до н. э. Однако наличие двусторонне обработанных наконечников стрел, миниатюрных дисковидных скребков, ножей с двусторонней краевой ретушью склоняет ученых к тому, что надо отнести его ко времени существования обитателей 3-го слоя и датировать III тыс. до н. э.

Но в данном случае не учли возможность перемещения материала, ведь стоянка была в основном разрушена. И с аргументом о непереотложенности материала был не согласен В. Ф. Зайберт. Мысль о непереотложенности материала влияла на конечные выводы. Большую роль в этом случае, по мнению В.Ф. Зайберта, сыграло то, что нет критериев выделения «чистого» комплекса. Но это не совсем верно по мнению других исследователей. Немалую роль играл обобщенный подход к типологическим сопоставлениям.

Например, Л.А. Чалая проводила аналогии, совпадения материалов стоянки Пеньки I с инвентарем стоянки Кават 7. Среди изделий этих стоянок большую группу составляют скребки из отщепов, соответственно 560 и 148 экземпляров. Как известно, скребки сами по себе не являются хронологическими показателями типами орудий. Доля их в инвентаре двух стоянок была неодинакова: Кават 7 – примерно 15%, Пеньки I – около 25%.

В.Ф. Зайберт в свое время, говорил о возможно более древнем возрасте стоянки Пеньки 1. То, что в материалах стоянки Пеньки I совсем нет кельтеминарских наконечников, возможно говорит о большей древности стоянки, чем материалы IV слоя пещеры Джебел, где эти наконечники есть и залегают совместно с трапециями. То есть в отличие от Джебела на стоянке Пеньки 1 не нашли наконечники кельтеминарского типа. Трапеции в материалах стоянки Пеньки I, в том числе рогатые и со слегка выраженной асимметрией, предполагают параллель со слоем V и со слоем Va пещеры Джебел. То, что надо удревить материалы стоянки Пеньки указывает характер ретуши некоторых трапеций стоянки, что говорит о более раннем периоде, чем 3 тыс до н.э. Потому что они ретушированы способом, характерным для комплексов эпохи раннего неолита. Анализируя керамику пеньковской стоянки, Л.А.Чалая предложила схему развития орнаментации и отмечала преемственность в формах сосудов. На раннем этапе преобладают волнистые и прямые линии, которые потихоньку превращались в зигзагообразную.

В поздний период, господствует зональное членение орнамента. Возникновение и последующий процесс развития сосудов проходил по схеме от остро-круглодонных к плоскодонным.

Орнаментальные композиции становились сложнее, что говорит развитию керамического производства. Появление плоскодонной посуды связано с тем, что происходило оседание подвижных охотников, рыбаков и собирателей (Гребенюков, 2008: 72).

Исследованиями ПАЭ (В.К. Мерц) было выяснено, что памятник это не две стоянки Пеньки 1 и 2, а одна, имеющей разновременные слои. Сделана коррекция хронологии памятников, относимого Л.А. Чалой к 3-му тыс. до н.э. По аналогиям со стоянкой Шидерты 3 комплексы неолита Пеньки датируются 5- начало 4 тыс. до н.э., комплексы эпохи энеолита - второй половиной 4 – начало 3 тыс. до н.э. Материалы сборов этой экспедиции в Центре археологических исследований ПГУ имени С. Торайгырова. Местонахождение коллекций находок, собранных Л. А. Чалой, к сожалению, не известно (Камалова (отв. ред.), 2010 :430).

В 1976 г. открыта стоянка Телектес. Она находится в Лебяжинском районе Павлодарской области и располагается в 400 м к северу от с. Телектес. Инвентарь собирался Л.Л. Гайдученко совместно с краеведом В.П. Полозовым на дне пяти котловин выдувания. Находки распределены во всех котловинах. В котловине, расположенной близко к кромке берегового обрыва, исследователями было обнаружено скопление отщепов и обломков. И еще нашли интересную находку выпрямилку из гальки. Прослеживается незначительная переотложенность, а где-то даже отсутствие таковой. Для расследования стратиграфии они заложили шурф и произвели зачистку стенки котловины, которая ближе к берегу.

В береговом обрыве, в 1,8 м западнее шурфа, мощность светло-бурых песков от 1,8 до 2,3 м. Они налегают на средне- и крупнозернистые пески, которые в некоторых местах ожелезненны и содержат верхнепалеоценовую фауну.

Мощность культурного слоя от 2 до 5 см, не богатый инвентарем, говорит о том, что люди здесь жили не продолжительное время. Несмотря на малое количество инвентаря понятно, что ее обитатели владели технологией изготовления керамики и обработкой камня (Гайдученко, 1979: 235-236, 239). В целом, всего с обнаженной поверхности и шурфа собрано 128 предметов- 117 и 11.

Керамика представлена двумя фрагментами. сосудов Один фрагмент — это обломок венчика. Венчик чуть-чуть отогнут наружу. У горловины – орнамент в виде вертикальных черточек, расположенных близко к другу к другу. А второй – это обломок тулова горшка. Орнамент представлен в виде параллельных черточек, которые образуют ряды вокруг тулова. Из-за того, что фрагменты маленькие, незначительные их форму выяснить не удалось (Гайдученко, 1979: 238-239).

Кости животных, которые нашли здесь, тоже фрагментарны, их было трудно определить. Исследователями установлено, что, возможно эти кости принадлежали крупным животным таким как быки, лошади. Кости, которые принадлежали бы животным поменьше не нашли (Гайдученко, 1979: 239).

Новые исследования по неолиту появились лишь в конце 80-х годов, когда изучались Экибастузский археологический комплекс: стоянки-мастерские, поселения эпохи камня, и другие памятники в начале 1990-х (Мерц, 2019:44).

На данный момент в регионе обнаружено около ста стоянок и местонахождений эпохи неолита, большинство из них еще не изучено. По большей части это памятники с несохранившимся культурным слоем. Наибольшее представление о неолитических культурах Павлодарского Прииртышья дает стоянка Шидерты 3, которая показывает развитие неолитических культур на территории региона в эпоху раннего, среднего, позднего неолита (Мерц, 2019: 44). Данная стоянка находится в 7 км к юго-западу от станции, на первой надпойменной террасе левого берега реки Шидерты.

Стоянка Шидерты 3 изучается Павлодарской археологической экспедицией изучалась с 1989 по 2009 гг. А обнаружена была в 1988 году разведочным отрядом ПАЭ. Ее исследованием занимался Виктор Карлович Мерц. В 1989 году был заложен шурф. Он показал наличие культурных отложений культурных отложений мощностью 840 кв. м площади стоянки (Камалова и др., 2010: 223).

Известно, что данная стоянка изучалась по программе «Культурное наследие», по которой в 2005 году на ней проводились исследования.

Стратиграфия стоянки Шидерты 3 отражает палеоклиматическую ситуацию в эпоху голоцена, а находки – последовательность развития каменных индустрий и культур в регионе в эпоху мезолита – энеолита, в том числе неолитические комплексы.

Коллекция находок и материалы исследований хранятся в центре археологических исследований ПГУ имени С. Торайгырова (Камалова и др., 2010: 225).

Ранний неолитический комплекс с керамикой и пластинчатой индустрией представлен находками 3-го культурного слоя. Данные материалы датируются VI тыс. до н.э. Типологическую особенность представляют: плоскостные, конические, призматические и реже клиновидные нуклеусы с фасетированными ударными площадками. Преобладают скребки на отщепках. В данном комплексе нет двусторонне обработанных изделий. Впервые были для раннего неолита получены образцы толстостенной керамики черного цвета, без орнамента, с округлым дном и прямым венчиком. Памятники среднего неолита датируются V тыс. до н.э. Период среднего неолита представлен материалами слоя 2а стоянки Шидерты 3. Слой содержит микропластинчатую индустрию. Комплекс представлен множеством конических нуклеусов для микропластин (Мерц, 2019: 46, 54-55). Теперь надо рассмотреть исследования аналогий неолитическим памятникам Павлодарского Прииртышья. Здесь существует проблема происхождения комплексов, исследования контактов с другими народами. Например, слой 3 памятника Шидерты 3 имеет аналогии в памятниках различных регионов. В целом он близок материалам, найденным на стоянках Тельмана 7, 8, 9, 14, стоянок Казахстанского Притоболья и Южного Урала. Касательно происхождения этого комплекса и тельманских памятников археологи отмечают их близость раннему неолиту Хорезма и Среднеазиатского междуречья, где тоже не было ассиметричных наконечников стрел (Мерц, 2019: 50).

Слой 2а шидертинского памятника отличается своим комплексом от других слоев. Отличается появлением двусторонне обработанных орудий в виде овальных бифасов и наконечников стрел на отщепках. Для данного комплекса не характерны геометрические микролиты и являются исключением. В связи с этим непонятно наличие в тельманских стоянках симметричных и отсутствие ассиметричных трапеций. Видимо материалы тельманских стоянок смешанные и разновременны. Появление в этом слое бифасных наконечников стрел и на пластинах, вкладышей, говорит о переходе к позднему неолиту. Аналогии эти изделия находят в памятниках оюклинской культуры Восточного Прикаспия (Мерц, 2019: 56-58).

Этап завершения развития этих индустрий в регионе представлен материалами слоя 2, связанного с погребенной почвой «Б», намечающий временные пределы существования пластинчатых индустрий и переход на отщепно-бифасную технологию. Там представлены конические нуклеусы, концевые и боковые скребки, двусторонне обработанные вкладыши, наконечники на отщепках. Керамику и иные элементы материальной культуры, которые связаны с этой индустрией, выявить не удалось. Аналогии этому комплексу каменных орудий можно найти в памятниках позднего неолита – раннего энеолита Юго-Западного Алтая и Казахстанского Правобережного Прииртышья. Например, на стоянке Шарбакты 1, где собрана коллекция аналогичного каменного инвентаря, но еще и с керамикой. Данный комплекс, в отличие шидертинского, рассматривается как закрытый, без инородных примесей. (Мерц, 2019: 60-61).

Теперь поговорим о неолитических погребениях. Нужно упомянуть и о погребениях из могильника у села Железинка.

Его обнаружили жители села Железинка. А обследован он был основателем Павлодарского историко-краеведческого музея – Д.П. Багаевым. Д.П. Багаев дал описание железинским находкам. Он нашел фрагмент керамики и три целых глиняных сосуда баночной формы со сферическим дном ручной лепки (Камалова и др., 2010: 415).

В 1955 г. около с. Железинка в овраге на глубине 0,6 м от поверхности земли обнаружены остатки захоронения. Вместе с костями человека найдены такие предметы: три сосуда баночной формы и обломок боковины сосуда. Сосуды имели сферическое дно. Сделаны из серого дресвяного теста. Тулово у первого сосуда покрыто параллельными рядами оттисков гребенчатого штампа, которые были сделаны вдоль тулова. В центре дна круглая розетка: рядов оттиска того же штампа. По краю сосуда, и где тулово переходит к дну, и по центру дна – пояски из круглых углублений, нанесённых острой палочкой. Тулово второго сосуда покрыто идущими поперёк ровными рядами поясков, нанесённых гребёнкой. Орнаментация третьего сосуда отличается, она сложнее. Сосуд покрыт чередованием параллельно идущих волнистых и прямых поясков гребенчатого штампа поперек тулова, перемежающегося с прямоугольными и круглыми ямками. Также найдено пять костяных наконечников стрел. Самые крупные из них имел длиннее черенок,

прямоугольный в сечении. Еще нашли пять листовидных наконечников стрел из кварцита и камня и костяная накладка серповидной формы на лобной части черепа, ожерелье из просверленных зубов хищных животных, две фаланги кулана, окрашенные охрой и 14 круглых пластинок, сделанные из раковин, возможно это остатки ожерелья. Судя по аналогиям с памятниками неолита Сибири, захоронение у села Железинка относится к эпохе неолита (Агеева, Максимова, 1959: 33-3). Описания данным находкам дали Е.И. Агеева, А.Г. Максимова. По керамике, имеющая аналогии с находками со стоянки Пеньки 1, могильник можно датировать эпохой позднего неолита -энеолита и отнести к среднеиртышской или екатерининской культуре, в их погребениях встречаются подобные наконечники стрел. Украшения из клыков кабана и раковин использовались также обитателями Западной Сибири и Прибайкалья (Мерц, 2019: 68). Памятник показывает нам погребальный обряд и материальную культуру жителей Прииртышья в эпоху неолита и более позднее время. Коллекцию находок сейчас можно увидеть в Павлодарском историко-краеведческом музее имени Г.Н. Потанина (Камалова и др., 2010: 416).

Шидертинское погребение располагалось в центральной части стоянки, в основании энеолитического слоя, его относят как к позднему неолиту, так и к энеолиту. Погребение было раскопано в 1991 году. Здесь нашли каменную кладку, перекрывающую поверхность могилы. Могила имела вытянутую форму. В могиле обнаружены кости человека, у которого голова на юго-восток, кости рук были вытянуты вдоль тела. Дно могилы имело вогнутую поверхность с уступами под головой и ногами, из-за чего они были выше таза на 15-20 см. Такая форма могилы, похожая на лодку и то, что она ориентировалась вдоль русла реки, делалась преднамеренно и имеет объяснение по аналогии с погребениями в могильнике Бузан 3 в Западной Сибири (Мерц, 2019: 68-69). Погребение датируется серединой-второй половиной 4 тыс. до н.э.

Л.Т. Яблонский сделал пластическую реконструкцию внешнего облика погребенного человека из Шидертинского погребения. Череп был найден в 1991 году. Автор реставрации – К.Н. Солодовников. Измерение черепа, определение пола и возраста проводилось по общепринятой в российской антропологии методике. Графическое и скульптурное восстановление мягких тканей головы осуществлялось по методу М.М. Герасимова. Известно, что состояние облитерации швов черепа свидетельствует о том, что этот человек умер в возрасте 18-30 лет. В соответствии с картиной состояния зубов возраст этого человека около 25 лет. По большинству диагностических признаков череп принадлежал мужчине. Он был смешанного антропологического типа. При очень сильно выступающем носе (33°) и некоторых европеоидных признаков на лице признаки, присущие для монголоидной расы, в частности брахикrania. Череп умершего типологически вписывается в группу приуральских и западносибирских находок. Положение памятника Шидерты указывает на то, что южные границы ареала этой группы популяций надо отодвинуть до территории Павлодарской области (Яблонский, 2002: 44, 46-47, 54, 60).

Заключение. Материалы стоянки Шидерты 3 и других памятников Северо-Восточного Казахстана наглядно показывают эволюцию пластинчатых индустрий от средних размеров с обилием вкладышей с притупленной спинкой и торцом, пластин с выделенной головкой, скребков на отщепах на раннем этапе. В это же время появляется керамика, а дальше происходит переход к более микролитовидной индустрии, появляются специфические резцы на крупных пластинах. А на позднем этапе пластинчатые изделия делают крупнее и становятся больше бифасов и изделий из отщепов.

Рассматривая историю исследований по В.К. Мерц, мы узнаем, что она начиналась с собранных коллекций и часто сбором подъемного материала, затем последовали исследования, гипотезы и в итоге мы видим большое количество аналогий и различий и по этому поводу появляется много вопросов, которые приводили ученых к различным предположениям.

Все эти аналогии с тельманскими памятниками и с памятниками Западной Сибири, Восточного Прикаспия, то мы сможем лучше понять наши памятники и провести параллель между ними и точно определить возраст этих памятников. Данные аналогии говорят о связях между этими «регионами» и возможно наведут на мысль о контактах между ними. Исследования еще продолжаются и потихоньку складывается картина того прошлого, благодаря кропотливой работе археологов.

Как мы видим большую лепту в изучение неолитических памятников Прииртышья внесла Павлодарская археологическая экспедиция в 90-х годах и в 2000-х годах.

Список литературы

Агеева Е.И., Максимова А.Г. Отчёт Павлодарской экспедиции 1955 года // Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР. Сб. науч. ст. и работ монографического характера. Отв. ред. К.А. Акишев, (Археология). Алма-Ата: АН КазССР, 1959. Т.7. С. 32-58.

Гайдученко Л.Л. Неолитическая стоянка Телектес в Павлодарской области // СА. М.: «Наука», 1979. № 2. С. 235-239.

Гребенюков В.И. Изучение неолита Центрального, Северо-Восточного и Северного Казахстана в 60-80-е годы прошлого столетия // Вестник Нижневартковского государственного университета. Нижневартовск: Изд-во НГГУ, 2008. №3. С. 69-78.

Захаренко А.Л., Косаяков Б.К., Мерц В.К. История Павлодарского Прииртышья. Уч. пособие / Под ред. А.Л. Захаренко. Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2003. 133 с.

Камалова Г. М. (отв.ред.) и др. Свод памятников истории и культуры республики Казахстана. Павлодарская область. Издание энциклопедического характера. Алматы: Аруна, 2010. 600 с.

Мерц В.К. Краткая история развития материальной культуры Павлодарского Прииртышья. Павлодар: ПГУ имени С. Торайгырова, 2019. 142 с.

Чалая Л.А. Озерные стоянки Павлодарской области Пеньки 1, 2 // Поиски и раскопки в Казахстане. Сб. науч. ст. / Отв. ред. К. А. Акишев, Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. С. 163-181.

Яблонский Л.Т. Восстановление лица по черепу человека из погребения на стоянке Шидерты 3 и проблема раннего расогенеза на территории Казахстана // Изучение археологии Павлодарского Прииртышья. Сб. науч. ст. Отв. ред. В.К. Мерц. Павлодар: «ЭКО». 2002. С. 44-63.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Д. Ескекбаев

«Зейнеп» жоғары көпсалалы колледжі

Лобанова а., Қазақстан

E-mail: d.eskekbaev@mail.ru

Қазақ даласының солтүстік өңірлерінің отарлануы және әкімшілік-территориялық бөліністері

Жалпы қазақ жерлерін Ресей патшалығы тарапынан отарлану тарихын зерттеушілер екі кезеңге бөліп қарастырады. Оның бірінші кезеңі әскери күшін қолдана отырып қазақ жеріне әскери шептер мен әскери бекіністер арқылы отарлау болса, екіншісі өлкеге орыс шаруаларын қоныстандыру арқылы жүргізілген еді. 1708 жылы Қазақ жерінің солтүстік өңірлерін жаулап алу мақсатында орталығы Тобыл қаласы болған Сібір губерниясы құрылды. 1713 жылы Сібірдің генерал-губернаторы, князь Гагарин император Петр Біріншіге Ертістің бойын өрпете бекіністер салу туралы ұсыныс жасады. Бұл ұсынысты патша тарапынан қолдау тауып бекіністер салуға мол қаржы бөліп Бухгольц бастаған үш мың атты жаяу әскер жергілікті жерге жеткен соң әуелі Омбы, содан кейін Семей және Өскемен бекіністерін негіздеді. Нәтижесінде, 1714 жылы Сібір бекініс белдеуі желісінің алғашқы қадалары қағылып, 1717 жылы Омбы, Железинск, Ямышев, 1718 жылы Семей бекіністері тұрғызылды. 1720 жылдары генерал-майор Лихаров Өскемен бекінісін тұрғызды. Осындағы Ертіс бойын жағалай салынған бекіністер негізінде Орынбор шебі белдеуі құрылды. 1731 жылы Ресейге бағынған Кіші жүз қазақтарының жерін бақылау осы белдеу бойындағы Орынбор казактарына міндеттелді. 1752 жылы генерал Киндерман Есілдің оң жақ жағасына Петр мен Павелдің бекінісін салды (қазіргі Петропавловск). Сол жылы Киндерман бекіністердің, жер қалалардың, маяктар мен редуттардың тізбегін салдырды. Бұл әскери бекіністердің линиясы кейін Қасірет белдеуі деп аталды. Орыс өкіметі әлгі салынған бекіністерде отырықшы халық болуына ерекше қамқорлық жасай бастады. Сол мақсатпен 1808 жылы Белдеулік Сібірлік атты казак әскері құрылды. Он екі жыл ішінде белдеудің казактары Петропавловскіден Көкшетауға дейінгі, Ақмоладан Қарқаралыға дейінгі даланың бәрін алып, осылайша қазақ өлкесін әскери отарлаудың бірінші кезеңі аяқталды (Шухов, 1972: 13).

Ресей империясы кіші жүз бен орта жүз территорияларын осындай тәсілмен «заңдастырылған» түрде қосып алған соң өздерінің отарлық қамытын одан әрі қысып, бекіте түсіп және жаңадан құрылған Тобыл губерниясын қазақтар мен жоңғарлар тарапынан болуы мүмкін және түрлі шабуыл әрекеттерінен қорғау үшін деген желеумен, бірақ ең бастысы Батыс Сібір жерлерін отарлауды қамтамасыз етіп көшпелі халықтан іргесін жасанды бекіністермен бөлу жоспарын жасап Жайықтан Ертіске қарай созылған батыста Орынбор өлкесінен басталып, шығыста Ертіс өзеніне дейін жалғасқан Пресногорька немесе Жаңа Есіл шебі (Ново-Ишимская линия) деп аталатын бекініс желілерін салуды қолға алды. Терістік өңірде бір-біріне жақын орналасқан тұзды көлдер тізбегі бойын қуалай тартылған бұл бекініс желілері халық аузында «горькая линия» немесе қазақтар үшін «қасірет белдеуі» деген атпен тарихта қалды (Бұлай аталуын тарихшылар шептің бойындағы тұзды көлдердің көптігінен дейді. Бұрынғы доға тәрізді Ескі Есіл шебі тігінен түзетіліп қазақтардың байырғы қонысын көктей өтіп, Орынбордан Омбыға дейін сымдай тік сызық бойымен тартылған бекіністер желісі 250 шақырымға дейін ішкері кіріп кетті. Ор мен Ертіс бойын жалғастырған «Қасірет белдеуі» осылай дүниеге келді). Нақтырақ айтқанда, міне осы кезден бастап Ресей үкіметі қазақ даласын әскери күшпен бағындырудың жоспарын жасап, территориялық отарлауды жүйелі түрде жүргізуді бастады.

Қазақ жерін әскери бекіністермен (белдеулермен) бөліп «өз тылын» біршама бекемдеп алған патша өкіметі енді қазақ даласын әкімшілік жағынан бөліске салу арқылы «бөліп ал да билей бер» әрекетіне көше бастады. 1822 жылы 22 маусым айында – Сібір казактарын басқару Ережесі – «Сібір қырғыздарының Жарғысы (Уставы)» бойынша Орта жүзде хан билігі жойылды. Қазақтардың саяси тәуелсіздігін жоюға бағытталған патша саясатымен территориялық-әкімшілік реформалар қолға алынып қазақ жерлері бөлшектелініп округтерге бөлу басталды. Ресей мемлекетінің 1822 жылғы «Сібір казактарын билеу» туралы ережесі бойынша «Құлынды даласы» мен Орта жүз территорияларын қамтыған Омбы облысы құрылып, енді орта жүз қазақтары бір орталықтан басқарылуға тиісті болды. Устав негізінде Қызылжар өңірінде бірінші болып 1824 жылы 29 апрель айында қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының қазақтар мекендеген бір бөлігін

қамтитын Көкшетау округі (дуаны) құрылып, алғашқы кезде 147 ауылдан құралған 14 болыстық болса, ал 1863 жылғы әскери губернатордың есебі бойынша округте 62 мың адам, 175 ауылды қамтыған 15 болыстық әкімшіліктер болған екен. Болыстықтарға бөлу алғашқы кезде негізінен қазақ руларының тайпалық құрамын сақтай отырып, рулық жіктелулеріне байланысты бөлініп, бұл құрылым 1875 жылғы жаңадан экономикалық тұрғыдан бөлінулерге дейін сақталынды (Гладышева, 1959: 57).

1819 жылы Уәли хан өлгеннен кейін орыс патшалығы хан сайлауын тоқтатып, 1822 жылы ормандай көп Орта жүздегі хандық билік бәйтерегінің тамырына балта шапқан Сперанскийдің «Сібір қырғыздары» туралы әйгілі жарғысы шығып хандық жүйені жойды. Мұның алдындағы бес жыл ішінде ұлы хандардың сарқыты Кіші жүзде Бөкей, Орта жүзде Уәли дүние салып, қазақ қоғамы саяси құқықтық дағдарысқа душар болған еді. Патша отаршылары қазақ даласын Батыс Сібір генерал губернаторлығы құрамындағы округ, болыс, ауылдарға жіктеп жіліктеп, ондағы жан басы, шаңырақ санына дейін тізімдеп, ауылға старшын, болысқа болыс басқарушысы, округтерге аға сұлтандарды қойды. Осы Жарлықтан бір ай бұрын Сібір губернияларының басқармасы құрылып, шығыс және батыс деп, Сібір екіге бөлінген болатын. Батыс Сібірдің құрамына Тобыл, Том, Омбы облыстары кірді. Орта жүз қазақтары осы Омбы облысына қарады және басқа қазақтардан айырмашылығы – Сібір қазақтары деп аталына бастады. Омбы облысы ішкі (қазіргі Ресей территориясын) және сыртқы округтерден (Ресей тарапынан қарағанда) құралды. Қазақ жеріндегі ру-тайпалар сыртқы округтерге (қазіргі Қазақстан жерлері) бағынды. Әрбір округте приказ және дуан деген екі құрылым болды. Округтерді сайлауда жеңіске жеткен үш жылға сайлаған аға сұлтандар басқарып олардың қызметтік шені майор дәрежесімен теңестірілді. Егер үш жылдық мерзімге сайланған аға сұлтан қатарынан үш мерзімге, яғни тоғыз жыл билік құрса Ресей империясы тарапынан дворяндық атақ алып, соған сәйкес қызметтік шені де өсіп отыратын болды. Сыртқы округтің ашылуымен қатар почта жолдарының қажеттілігі де туындап, 1837 жылы Көкшетау, Ақмола, Атбасар бағыттарына почта бекеттері салынып және үлкен маңызды почта жолы Омбы мен Петропавл арасын жалғастырып тұрды (Гладышева, 1959: 58).

1832 жылдың 22 тамызында Ақмола округі ашылды, ал 1838 жылы Омбы облысы таратылып, оның орнына Омбы қаласында Сібір қазақтарын билеудің жаңа жүйесі яғни, Орта жүз қазақтарын бақылауда ұстауға тиісті әскери губернатор басқаратын шекаралық басқарма құрылды. 1854 жылы Сібір қырғыздары округі құрылып оның құрамына бес Көкшетау, Қарқаралы, Ақмола, Баянауыл және Құсмұрын округтері біріктіріліп «Сібір қазақтарының облысы» деген жаңа құрылым пайда болып, Тобыл губерниясының оңтүстік жағында Сібір казак әскерлері, одан әрі оңтүстікке қарай Сібір қырғыздары атанған қазақтар орналасты. Қазіргі солтүстік Қазақстан облысының біраз терістік бөлігі Тобыл губерниясына, орталық бөлігі Сібір казак әскерлері жеріне, ал оңтүстік жағы Сібір қырғыздары (қазақтары) округінің Көкшетау округіне қарайтын болды. 1868 жылы жаңа қабылданған әкімшілік реформаға байланысты Ақмола округі енді Батыс Сібір генерал губернаторлығына қараған «Сібір қырғыздары облысы» атанып оның құрамына орта жүз қазақтарынан құралған төрт округ кірген. Бұл туралы зерттеушілер мәліметінде: «Акмолинская область была образована по «Временному положению» 1868 года об управлении казахскими областями Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства. В состав области вошли Акмолинский, Атбасарский и Кокчетавский округа «Области сибирских киргизов», часть округов Сибирского казачьего войска, а также города Омск и Петропавловск. В область входило четыре уезда: Акмолинский, Кокчетавский, Омский и Петропавловский, а впоследствии, по «Положению» 25 марта 1891 года, был образован пятый уезд – Атбасарский. Центр области временно находился в городе Омск. В административном отношении она оставалась в ведении Западно-Сибирского генерал-губернаторства», - деген деректер бар (Тажиаев, 1962: 251). Бұл «уақытша ереже» бойынша Атбасар округі әу баста Сарысу округі аталынып, кейіннен Атбасар округі болып өзгертілген екен. «В результате реформ в 1869 году в составе Акмолинской области был создан Сарысуйский округ, позже переименованный в Атбасарский, с центром в городе Атбасар. Округ делился на волости...» (Бектурсынов, 2021: 190).

XIX ғасырдың 60-90 жылдарындағы Қазақстандағы әкімшілік реформаларға байланысты 1868 жылы қазақ жерін басқаруда «Далалық облыстарды басқару үшін уақытша ереже» қабылданып қазақ жерін әкімшілік территорияларға бөлу ісі одан әрі жалғасты. Бұл «Ереже» бойынша терістік өңірі қазақтары төрт әскери әкімшіліктерге: Ақмола, Семей, Орал, Торғай бөлінді. Округтерге біріккен болыстарда 10-11 ауылдан, ауылдарда 50-ден 70-ке дейін шаңырақ болуы қажет болса, округте жалпы 15-20-ға дейін болыстықтар болатын болды. Бұл бөлініс бойынша бір кездері бүкіл Солтүстік және Орталық Қазақстанды қамтыған Ақмола облысы

бөлініске түсті. Сонымен қатар округтік приказдар мен аға сұлтан лауазымы да жойылып, енді бүкіл қазақ даласы мемлекет меншігі болып белгіленіп, әрбір болысқа көші-кон жолдары мен тұрақтары бекітіліп беріліп ендігі жерде осы жерлерді ғасырлар бойы мекендеп келген жергілікті қазақтар өз жерлерін өздері «қоғамдық пайдалану» мақсатында ғана иелік ету құқығына ие болып қалды. Міне, осылайша Ресей отаршылары қазақты ата бабаларынан мұра болып келе жатқан көлді, көгалды жерлерінен, шөлді аймаққа қуып шықты. Бұл туралы орыс зерттеушілерінің өздері: «По положению 1865 г. гласить следующее: «земли, занятая киргизскими кочевьями, признаны государственными и предоставлены в общественное пользование киргиз», - деп жазады (Остафьев, 1895: 31).

Алайда бір ескеретін жағыдай патша өкіметі 1868 жылы қабылдаған осы «Уақытша Ережеде» қазақ жері Ресей мемлекетінің меншігі деп «уақытша» жарыяланған еді. Арада ширек ғасырдай уақыт өткеннен кейінгі «Далалық Ережеде» «қырғыздар көшіп қонып жүрген жер мемлекет меншігі» деп біржолата бекітіп тастады. Мемлекеттік бірінші Думаның депутаты Т. Седельников өзінің 1907 жылы басылған «Борьба за землю в Киргизской степи» кітабында айтқандай: «Жерінен айрылған қазақтар кеңістіктің сыртына шығып қалды». Ол кезде Ресей аграрлық ауыр күйзелісті бастан кешіруде еді. 1861 жылғы реформадан кейін 30 000 помещик 70 миллион десятина құнарлы жерді басып қалды. 10 миллион крестьянға да соншалық 70 миллион десятина жер тиді (помещиктің сыбағасы крестьяннан неше есе артық екенін өзіңіз есептеп көріңіз)». Бұдан кейін өкімет жері аз, жерсіз мұжықтарды ұлттық шет аймақтарға көшіріп, құнарлы жерлерге қоныстандыруға мәжбүр болды (Әсіп, 1998: 214).

Жаңа әкімшілік бөлініске байланысты Солтүстік Қазақстан облысының оңтүстік көпшілік бөлігі Ақмола облысының Петропавл уезіне қарасты болса, солтүстік бөлігі Тобыл губерниясының Есіл уезіне бағынышты болды. Петропавл уезі: «Становская», «Таинчинская», «Петропавловская», «Курганская», «Пресновская», «Полденская», «Пресногорьковская», «Кушмурунская» деген атауларға ие болған сегіз болыстыққа бөлініп барлық болыстар енді орыс атауларымен аталына бастады. Зерттеушілер осы уақыт кезеңінде өлкедегі аса ірі үй саны 150 - ден астам болатын казак елді мекендер: Петропавловск - 435, Вознесенская-176, Пресновская-189, Пресногорьковская-202 үй болған болса, ал қатардағы казак поселкелері Архангельск -272, Надеждинск-214, Боголюбовский-224, Новоникольский-180, Новорыбинский-160, Казанский-үй (двор) болғандығы туралы мәліметтер келтіреді (Северо-Казахстанская область..., 1993: 46).

1876 жылдан бастап қамалдар мен бекініс желілерінде казак әскери құрылымдарын ұстап тұру қажеттілігі болмай қалды. Сол себепті қамалдар мен бекініс желілері де жойылды. Ал Петропавл қаласы уезді орталығы мәртебесін 1918 жылғы советтер дәуіріне дейін сақтап келді. Петропавловск уезі құрылған алғашқы кезеңде уезді территориясында 44 казактар станицасы орналасып, ондағы казактар саны 35 мың адам, яғни уезд халқының 37,5% құраған. Ал казактар сол кездегі мәліметтер бойынша 69 ауыл болып, онда 58 мың адам, яғни 62,5% болды. 1869 жылғы мәліметтерде жеке «қырғыз болыстары» құрылып, олардың құрамындағы ауылдар саны жетіден онға дейін болған деп көрсетіледі. 1891 жылғы «Ереже» бойынша патша үкіметі Ақмола облысын Омбы, Атбасар, Петропавл, Ақмола және Көкшетау уездеріне бөлді. Енді Ақмола уезінің көлемі солтүстікте Көкшетау уезінің шекарасынан басталып, оңтүстікте Шу өзеніне дейін созылып, батысында – Атбасар, шығысында – Семей уездерімен шекаралас болды (Ісләмұлы, Оспан, 2007: 23-28).

Патша үкіметі тарапынан Қызылжар өңірін қайта-қайта территориялық- әкімшілік бөліністерге бөлу саясаты енді саяси тұрғыдан элеуметтік- экономикалық бағытта кеңес дәуірінде де тоқтамай одан әрі жалғасып жатты. Мәселен, Солтүстік Қазақстан облысының кеңес дәуіріндегі (1920-1936 жылдар) жеке облыс мәртебесін алғанға дейінгі әкімшілік-территориялық бөліністері тарихы былайша өрбіген екен. Совет өкіметі орнаған алғашқы кезеңде Солтүстік Қазақстан өңірі тұтастай РСФСР -дің Омбы губерниясының құрамында болды. 1918 жылғы 19 қаңтарда Ақмола облысы Омбы облысы аталынып оның құрамына мына уездер кірген: Омбы, Петропавл, Көкшетау, Ақмола, Атбасар, Тарский және Тюкалинский. Тек, 1920 жылы (ол кезде қырғыз) Қазақ АССР құрылуымен байланысты Ақмола облысы құрылып оның құрамына Петропавловск, Көкшетау, Атбасар және Омбы уезінің бір бөлігі кірді. Облыс орталығы болып Петропавловск қаласы белгіленді (Гладышева, 1959: 67). Бұл туралы кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы 1920 жылғы 6 октябрьде қабылданған декретте былайша көрсетілген екен: «Декрет ВЦИК и СНК об образовании автономной Киргизской социалистической советской республики

Декрет об автономной Киргизской социалистической советской республики «Образовать Автономную Киргизскую Социалистическую Советскую Республику, как часть Российской

Социалистической Федеративной Советской Республики, в состав коей включить в прежних административных границах области: б) Акмолинскую, в составе уездов: Атбасарского, Акмолинского, Кокчетавского, Петропавловского и части Омского уезда» (Декреты Советской власти..., 1979: 97-100).

1921 жылғы 26 апрельде КирЦИК-тің Төтенше жағыдайлар Комиссиясы Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті (ВЦИК) декреті негізінде Советтердің бірінші бүкілқырғыз съезінің қаулысымен Сібір революциялық комитетінің келісімі бойынша Петропавл, Көкшетау, Ақмола және Атбасар уездері Омбы губерниясы құрамынан шығып Ақмола губерниясының құрамына кіреді. Губерния орталығы Петропавл қаласы болып бекітілді. Оның құрамында төрт уезд: Ақмола уезі (75 болыс ел), Атбасар уезі (51 болыс ел), Көкшетау уезі (63 болыс ел) және Петропавл уезі (44 болыс ел) қамтылған болатын. Бұл туралы арнайы зерттеу еңбектер мынадай мәліметтер береді: «25 апреля 1921 г. Была сформировано Акмолинская губерния КАССР с центром в городе Петропавловске. Производиться укрепление сельских советов и волостей с учетом национальных и экономических особенностей населения (в этой связи новые волости получают наименования: Трудовая, Интернациональная, Урицкая, Кызылтуская, Бостандыкская, Красная, Кызыласкерская и др.). К началу 1928 г. В состав Петропавловского уезда входили 15 волостей. Тем самым был подготовлен переход к окружной системе административно-территориального устройства» (Свод памятников истории и культуры..., 2007: 494). Реформаның бастапқы бөлімі бүкіл Сібір өлкесі бойынша осылайша жүргізіліп тек 1924 жылдың жазында ғана аяқталды (ГАНУ, 1966: 67).

1928 жылы 3 сентябрьде Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің шешімі бойынша бұл губерниялық әкімшілік-территориялық құрылымдар да жойылып оның орнына Петропавл уезі толықтай, және Атбасар мен Көкшетау уездерінің біраз бөлігін қамтыған Петропавл округі құрылып орталығы Петропавл қаласы болып белгіленді. Болыстықтар да жойылып олар аудандарға бөліне бастады. Петропавл округі 21 ауданға бөлінді (ГАНУ, 1966: 55). 1928 жылғы жазда партия және совет аппараттарын елге жақындатып, ауылға бет бұру деген желеумен бұған дейін болып келген губерниялық басқару жүйесі жойылып оның орнына округтік және аудандарға бөлу енгізілді. Ақмола губерниясы әкімшілік бірлік ретінде өз жұмысын тоқтатты. Одан Петропавл округі бөлініп шығып оның құрамына Петропавл және Көкшетау уездері кірді. Округ құрамында 21 аудан, оның ішінде жетеуі қазақ аудандары болса, округ орталығы Петропавл қаласы болып белгіленді. 1930 жылдың аяғына қарай Қазақстанда болған 13 округ орнына 123 аудан құрылып олар республикалық орталық органдарға тікелей бағынышты болған (Яворская және т.б., 2016: 64). Бұл кезең туралы да арнайы зерттеу еңбектерден тыс қалмаған: «17 января 1928 г. Акмолинская губерния ликвидирована (утверждено ВЦИК 3 сентября 1928 г.) из уездов и волостей которой создано 4 округа, в том числе Кызыл-Джарский округ из волостей Петропавловского, части Атбасарского и Кокчетавского уездов быв.губернии в составе 21 района. 10 мая 1928 г. округ переименован в Петропавловский. 17 декабря 1930 г. округ ликвидирован. образованы районы Булаевский, Ленинский, Пресновский и Бейнеткорский (с 17 февраля 1938 г.). – Советский (Северо-Казахстанская область..., 1993: 224).

1936 жылы 29 шілдеде ВЦИК Президиумының Қаулысымен орталығы Петропавл қаласы болған Қарағанды облысынан Солтүстік Қазақстан облысы бөлініп, орталықтары Қарағанды және Петропавл қалалары болды. 1932 жылғы 20 февраль Бүкілодақтық Коммунистік большевиктер партиясы Орталық Комитетінің шешімімен Қазақстан облыстарға бөлініп, бүкіл республика территориясы алты облысқа ғана бөлінеді. Осы шешімге байланысты 1936 жылға дейін облыс территориясы орталығы Петропавл қаласы болған Қарағанды облысы аталынды. Бастапқы кезеңде оның құрамына 21 аудан және 5 қала: Петропавл, Көкшетау, Атбасар, Ақмола және Қарағанды қалалары кіріп, кейіннен 1939 жылы оның құрамынан 12 аудан және үш қала (Степняк, Атбасар, Щучинск) бөлініп жаңадан құрылған Ақмола облысына, ал 1944 жылы тағы да бес аудан мен Көкшетау қаласы жаңадан құрылған Көкшетау облыстарына берілді (Свод памятников истории и культуры..., 2007: 494). Осылайша тұңғыш рет Солтүстік Қазақстан облысы 1936 жылғы 29 июль айында бүгінгі күнгі әкімшілік-территориялық бөлінісі бойынша құрылған болатын.

Әдебиеттер тізімі

- Әсіп С. Қатерлі дерт, қалжыраған халық. Алматы: Қазақстан. 1998. 336 б.
Бектурсынов Н. 100 казахских батыров (военно-исторический сборник). Алматы: ТОО РПИК «Дәуір», 2021. 216 с.

- ГАНУ, Р-1, Оп. 1. Д.1489. Л. 67. // Административно-территориальное деление Сибири. Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство, 1966. 219 с.
- Гладышева Е.Н. Северо-Казахстанская область. (экономико-географическое характеристика). Алма-Ата: АН КазССР, 1959. 185 с.
- Декреты Советской власти. М., 1979. Т. 10. № 82.
- Остафьев В. Колонизация степных областей в связи с вопросам о кочевом хозяйстве. Омск, 1895.
- Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо-Казахстанская область. Алматы. «Аруана», 2007. 496 с.
- Северо-Казахстанская область в 1917-1957 гг. Сборник статей. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1957. 154 с.
- Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. Алматы: 1993. 392 с.
- Тажигаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-Ата, 1962.
- Шухов И. Қасірет белдеуі. Алматы «Жазушы», 1972. 416 б.
- Ісләмұлы І., Оспан Ж. Ел мен жер шежіресі. Дерекнама. Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2007. 256 б.
- Яворская В.Н. Дмитриев П.С. Фомин И.Л. Интересные факты по краеведению Северо-Казахстанской области. Учебно-методическое пособие. Петропавловск: СКГУ им. Козыбаева, 2016. 180 с.

**Традиционные семейные ценности коренных малочисленных народов
Южной Сибири тувинцев-тоджинцев и шорцев
(детские обереги, игрушки, инициации)**

2024-й год в России объявлен Годом семьи, поэтому мы предлагаем вашему вниманию статью о традиционных семейных ценностях коренных народов Южной Сибири. Очевидно, тема материнства и детства остаётся основой семейных ценностей и сегодня. Что касается истории, культуры и традиций коренных малочисленных народов, то выше указанная тема вызывает особый интерес как у специалистов, так и у любителей этнографии. Ведь моменты воспитания подрастающего поколения и взросления давно заняли особое место в общечеловеческой морали и актуальны при рассмотрении вопросов этнической истории и этнокультурных процессов.

Напомним, основополагающим документом, регулирующим государственную политику в сфере сохранения историко-культурного наследия коренных малочисленных народов является Федеральный закон от 30.04.1999 N 82-ФЗ "О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации", согласно которому таковыми являются народы, компактно проживающие на территориях традиционного расселения своих предков, насчитывающие менее 50 тысяч человек, сохраняющие традиционный образ жизни, хозяйственную деятельность и промыслы и осознающие себя самостоятельными этническими общностями. В перечень коренных малочисленных народов, обладающих данным статусом законодатель относит 40 национальностей, большая часть которых проживает на территориях Крайнего Севера и Дальнего Востока. К слову сказать, там культура и традиции коренных малочисленных народов представляются более изученными, нежели народов, живущих в Южной Сибири. Поэтому сегодня мы рассмотрим вопросы материнства и детства с традиционным воспитанием именно этих народов.

К территориям Южной Сибири относят Алтайский и Красноярский края, Республики Алтай, Тува, Хакасия и Кемеровскую область. Из 40 коренных малочисленных народов здесь проживают только восемь – кумандинцы, теленгиты, телеуты, тофалары, тубалары, тувинцы-тоджинцы, челканцы, чулымцы и шорцы. Места их проживания – отдалённые таёжные и горно-таёжные местности, с примерно сходными климатическими и природными условиями Южной Сибири. Род занятий тоже примерно одинаков – охота, рыболовство, собирательство таёжных дикоросов, животноводство, бортничество, кустарный металлургический промысел. Каждый аспект их деятельности – уникален и мало изучен, каждый представляет интерес для культурологии и этнографии. Но сегодня мы рассмотрим традиции двух народов – шорцев и тувинцев-тоджинцев – в части материнства и детства.

Выбор наш продиктован в первую очередь недостатком релевантного материала для исследования: ведь большинство коренных малочисленных народов нашей страны не имели письменности и, соответственно, не смогли оставить достоверных источников о своей культуре, мифологии, истории. Все традиционные мировоззрения, обрядовая культура, фольклор и технологии на протяжении веков передавались у этих народов в устно и путём передачи практических навыков и умений от поколения к поколению. В результате сегодня исследователь располагает предметами материальной культуры и этнографическими очерками, полученными в ходе экспедиций и интервьюирования представителей коренных малочисленных народов. Интерпретация данного материала в части морали, нравственности и традиции должна происходить предельно корректно, дабы не допустить искажения информации об исчезающих в результате объективных причин (урбанизации и ассимиляции и прочее) народах.

На шорцах и тувинцах-тоджинцах остановились мы и по причине большей доступности исследования этих народов: наиболее многочисленные и доступные для изучения этнографические собрания их хранятся в нашем учреждении – Хакасском национальном краеведческом музее имени Л.Р.Кызласова и у наших давних партнёров – Минусинском региональном краеведческом музее имени Н.М. Мартянова и Национальном музее имени Алдан-Маадыр Республики Тыва. Здесь же особо отметим, что сегодня мы имеем возможность изучить традиции и культуру шорцев и тувинцев-тоджинцев благодаря исследованиям двух известных

исследователей-этнографов – Севьяна Израилевича Вайнштейну, описавшему быт тувинцев-тоджинцев и Валерию Макаровичу Кимсёву, посвятившему себя изучению коренного малочисленного народа шорцев.

Культурологическое и этнографическое исследования традиций любого из коренных малочисленных народов следует начинать с его мифологического и религиозного понимания картины мира. Оба исследуемых народа – представляют собой последователей шаманизма, перешедших впоследствии в христианское либо буддийское вероисповедание. Изначально у шорцев и тувинцев-тоджинцев (как и у ряда коренных малочисленных народов Крайнего Севера и Дальнего Востока) присутствует вера в духов мест и местностей, обитающих в трёх «измерениях» - Верхнем, Среднем и Нижнем мирах. Верхний мир при этом олицетворяет будущее и высшие силы. Средний – настоящее, где в данный момент проживает человечество. Нижний мир – относится к прошлому, минувшему и преимущественно враждебному человеку пространству. Собственное место в Среднем мире, между более могущественных систем, видится представителю «колыбельных» цивилизаций уязвимым. Что предполагает особую осторожность каких-либо действий и сакральные принципы взаимодействия с окружающей природой.

В этикете всех без исключения коренных малочисленных народов исследователи наблюдают особое отношение к мысли и слову. «Раньше было так: слова зря не скажи» - такая формула является профилирующей. По представлениям рассматриваемых в данном исследовании народов всё, что произносит человек – реально. Слова и пожелания, неосторожно произнесённые кем-либо, обязательно будут услышаны духами. Такая же установка существует и в отношении мыслей: духи чувствительны и легко улавливают любые изменения настроения. В результате судьба человека может быть изменена в ту или иную сторону. Особой чувствительностью отличаются темные духи, готовые испортить людям жизнь. Таким образом в культуре коренных малочисленных народов постоянно присутствует настрой на доброжелательное отношение к окружающим, попадающих под определение «своих». Эта установка гарантирует нормальные отношения и сохранение благоприятного климата в сообществе. Уже сам факт нормального протекания жизни указывает на то, что по отношению к членам рода никто из посторонних не имел плохих мыслей. И это наиболее важная составляющая в отношении преемственности поколений, характерная как для шорцев, так и для тувинцев-тоджинцев.

Прежде чем перейти к вопросу деторождения, материнства и детства необходимо понимать, что для сообществ большинства коренных малочисленных народов, носителей более древних культур, характерно строгое распределение традиционных ролей мужчины и женщины. С точки зрения их исконных представлений о трёх мирах, мужчина олицетворяет собой Верхний мир, а женщина – Нижний. Оказавшись в Среднем мире, каждому достаётся своя часть обязанностей и область запретов. Главой семьи, добытчиком и защитником является мужчина, но ответственность за сохранение семьи целиком лежит на женщине. С сакральной точки зрения это объясняется тем, что именно женщина, олицетворяющая Нижний мир, первой встречает тёмных духов на их пути в Средний мир настоящего и живых людей. Семья и дети соответствуют понятию Среднего мира. Мужчина несет из Верхнего мира в семью и детям все материальные и духовные блага высших духов-богов, а женщина защищает их от вредного влияния Нижнего мира. Можно сказать, сейчас мы предельно упростили ту модель семьи, роли мужчин и женщин и место детей, которая сформирована многими поколениями коренных малочисленных народов. С одной стороны, так и произошло, ведь совокупность запретов в космогеническом мировоззрении КМН гораздо глубже. Но с другой, то что знает об этом современный исследователь, культуролог, этнограф – минимум сведений, полученный в процессе изучения материальной и нематериальной культур, стремительно исчезающих из бытования в результате объективных причин.

Особенно относится это к традиционным семейным ценностям, касающимся материнства и детства. Ведь в этой части взаимоотношений задача соблюдения традиций возложена на наиболее прогрессивную часть сообщества – молодых родителей. Тех, чей взор направлен в более прогрессивное, цивилизованное и урбанистическое будущее, способное обеспечить больший комфорт для жизни. Безусловно, молодые родители, стремясь создать лучшие условия для подрастающего поколения, и не задумываясь, отказываются от тех сакральных традиций, которым следовали их предки ещё в прошлом столетии.

«Рождение ребёнка у шорцев отмечалось довольно скромно по сравнению с алтайцами и хакасами. Отчасти это было связано с низким социальным уровнем жизни большинства сельского населения и значительной детской смертностью.

Для содействия родам, протекавшим «в самой кошмарной обстановке», проводился ряд обрядовых действий. С десяти лет девочек заставляли пить порошок «медвежий зык», приготовленный из высушенных непереваренных остатков травы, извлечённой из прямой кишки убитого медведя. Роженицу заставляли подтягиваться на веревке, подвешенной к потолочному крюку для колыбели. Сразу после родов, которые обычно принимала соседка, пуповину обрезали обычным ножом, заворачивали в тряпку и прятали в сухом укромном месте. Затем зашивали в украшенный раковинами каури и пуговицами мешочек чаарых и привязывали над зыбкой к потолочному кольцу. У шорцев существовал также обычай укладывать в новую колыбельку деревянную стрелу и прибивать на стену юрты лучок как знак её присутствия» (Кимеев, 2017, с. 426). Такие свидетельства сакрального таинства деторождения запечатлены в трудах Кимеева, благодаря которому мы имеем возможность судить о самых разнообразных аспектах жизни шорского народа.

Продолжить тему нашего исследования уместно рассказом о семейных обязанностях супругов. Чтобы максимально предотвратить разногласия между мужем и женой в семьях большинства коренных малочисленных народов существует достаточно жёсткое и детальное разграничение сфер деятельности (от приготовления пищи до возведения жилищ) различной степени сложности. При ближайшем знакомстве с ними, можно предположить, что основная цель таких запретов и регламентации – забота о деторождении и сохранении семьи. Здесь мы не будем подробно их рассматривать, также упустим весь спектр возрастных запретов и ограничений, предъявляемых к членам семейного сообщества, в состав которого, помимо мужа, жены и их детей могут входить старшие родственники, неженатые и незамужние родные супругов. Напомним лишь, от того, к какой возрастной группе и к какому из полов относится человек, изначально зависело его место в иерархии семьи и рода в целом.

Грудные дети коренных малочисленных народов, приверженцев шаманизма, независимо от пола, считаются принадлежащими миру духов пока у них не вырастут зубы. В этот период к младенцу относятся с предельным вниманием и ни в коем случае не обижают. Это может быть опасно, ведь груднички имеют возможность напрямую обратиться за помощью к своим покровителям из Нижнего мира, и те накажут виновных. Между тем, мы располагаем описанием Кимеева четырёх видов детских колыбелей у шорцев. Наиболее интересно описание стационарной колыбели, куда помещался грудной ребёнок для обеспечения его безопасности во время хозяйственных занятий взрослых.

«Второй тип представлял собой берестяную пластину, укрепленную вдоль края черёмуховым ободом и пришитую кендырными нитками к доске, служащей основанием зыбки. В изголовье к доске прикреплялся черёмуховый обруч, своими концами опирающийся на пол. К обручу пришивался войлок, образуя что-то вроде небольшой кибитки. В нижней части колыбель имела деревянный, обложенный берестой «мочеточник» с желобком для выведения испражнений. Ребенка укладывали на дно колыбели на кошму так, чтобы его ноги оказывались по сторонам мочеточника, после чего тельце укрывали концами кошмы. В качестве оберега у колыбелей прикреплялась косточка птицы или животного (Кимеев, 1989, с. 65).

Шорцы прикармливали детей рожком из коровьего рога с соской из коровьего вымени. Коровье вымя для изготовления соски предварительно выдерживали в солёном растворе. Для развлечения детей вырезали из кедрового дерева волчки «оппатыг».

Долгое время, примерно лет до семи, шорские дети находились в непосредственной связи с миром духов. Наказывать и принуждать их к чему-то в этот период было не принято во избежание негативных последствий. С сакральной точки зрения маленькие дети в этот период нейтральны, мальчики и девочки одинаковы. До семилетнего возраста им разрешается делать всё. Параллельно их приобщали к семейным и родовым духам, знакомили с основами религиозного мировоззрения и некоторыми ритуалами. При этом обучение и приобщение детей к хозяйственным навыкам носило не академический характер, а скорее напоминало игру: ребёнок наблюдал за действиями взрослых и старался их повторить. Таким образом в его распоряжении появлялись первые игрушки – деревянные луки и стрелы, лошадки, самодельные куклы. Роль взрослого сводилась к тому, чтобы при необходимости подсказать, как выполнять те или другие действия. Воспитание было возложено не только на родителей, но и на всё окружение ребёнка. Воспитателем являлись не только люди, но и вся окружающая среда, благодаря чему ребёнок с раннего детства привыкал к ответственности за свои действия.

По мере взросления молодых людей приобщали к тем нормам поведения, которые свойственны их полу и роду деятельности. Границей, определяющей их вступление в новую

стадию отношений становится половое созревание. С этого времени молодой человек становился полноценным членом семейного сообщества, а после обряда инициации – имел право совещательного голоса и право на самостоятельное принятие некоторых решений.

Из предметов материальной культуры шорцев стоит особо отметить артефакты, относящиеся к культу богини Умай. В пантеоне домашних духов покровителей особое место занимало божество Умай, Умай-иче. Представления о покровительнице детей широко распространены среди всех тюркоязычных народов Саяно-Алтая и возникли, видимо, в древнетюркскую эпоху. По воззрениям шорцев, Умай живет одновременно и в верхнем мире, и на земле, рядом с новорожденным ребёнком. Мрасские, кондомские и верхнеабаканские шорцы одновременно почитали добрую покровительницу детей Умай и злое божество Кара-Умай, с которым связывали болезнь и смерть грудных детей. Умай, опекавшая детей, олицетворялась с душой ребёнка и входила в шаманский пантеон. Её символическое изображение – оберег в виде лучка со стрелкой, прикреплённой с кусочком заячьей шкурки к куску бересты, – прибывалось к стене юрты или над колыбелью ребёнка, как знак присутствия женского божества (Кимеев, 2017, с. 276).

Делали изображение перед первым укладыванием ребёнка в колыбель (с приглашением шамана) и снимали, когда дети подрастали и уже не пользовались колыбелью. Рядом с этим изображением оставляли на ночь зёрнышки кедрового ореха для «угощения» и кропили его талканом (Кимеев, 2017 с. 118). У мрасских шорцев известно другое изображение Умай – маленькая берестяная колыбель, выстланная заячьей шкуркой и проткнутая либо стрелой (для мальчика), либо веретеном (для девочки) и прикреплённая к стене юрты. В качестве самого простого оберега могла служить короткая деревянная стрела с железным наконечником, уложенная на дно колыбели ребёнка. Вещественное изображение злого духа Кара-Умай представляет собой человеческую фигурку из глины, прикреплённую к деревянной дощечке. Такие фигурки шорцы тщательно прятали от постороннего глаза – закапывали после удачного камлания в земляной пол юрты неподалёку от того места, где обычно помещалась колыбель или отправляли куклу в маленьком деревянном гробике на плоту вниз по течению реки.

Не менее интересны обереги и обряды тувинцев-тоджинцев, описанные в разных источниках, начиная от известного тувиноведа С.И.Вайнштейна и заканчивая современными тувинскими этнографами и культурологами. К примеру, особым образом проводился тувинский обряд укладывания в колыбель. Колыбель свято почитается всеми тувинцами: её передают по наследству, к изготовлению приступают только после рождения ребенка, а мастером может быть только уважаемый, пожилой, многодетный родственник роженицы, «чтоб ребенок дожил до преклонных лет, имел многочисленное потомство».

У тувинцев-тоджинцев бытовало множество «младенческих» оберегов, принципиально отличных от шорских: шерсть или пух, которые стелили на дно колыбели, клыки марала и когти медведя, фигурки «духов-охранителей», вырезанные из войлока и других материалов. Такие обереги защищают ребенка от злых духов и сглаза, наделяют его сакральной силой (фарном). Дети в колыбели находились долго, иногда до 2-летнего возраста. Когда ребенок подрастал, клыки и когти прикреплялись к его верхней одежде или поясу.

В традиционной культуре тувинцев-тоджинцев известен обряд имянаречения, о котором ничего не сказано у шорских исследователей. Имянаречение происходило только на третий год жизни ребёнка. Как сообщает С. И. Вайнштейн, для этого специально приглашают исполнителя благопожеланий. В его импровизациях содержались пожелания новорожденному долгой жизни и благополучия (Вайнштейн, 1961, с.108). В раннем детстве ребенок имел два имени: настоящее, которое никогда не произносили вслух, пока он не достигнет хотя бы 3-летнего возраста. И «скверное имя», которое делало ребёнка непривлекательным для злых духов: Багай-оол – «плохой мальчик», Тыртык-оол – «кривой мальчик», Отпек-оол – «понос-мальчик», Чудек-кыс – «некрасивая девочка», Чудек-оол – «некрасивый мальчик» (Монгуш, с 19).

Взрослые мужские и женские имена тувинцы получали в период полового созревания. В героическом эпосе юноша получал имя только после того, как укротит подаренного ему коня, т. е. станет мужчиной. Выбор имени не всегда зависел от воли родителей, хотя без их согласия ребенок не нарекался. Имя взрослого человека ему могли дать или отец, или принимавшая роды женщина, или старейший уважаемый человек, сейчас – лама. Традиционно в семьях тоджинцев не обращаются к ребенку по имени, а пользовались половозрастными терминами родства, прозвищами с целью уберечь ребёнка от злых духов и сглаза.

Известен обряд обрезания волос у тувинцев-тоджинцев. Его суть в том, что трёхлетнему ребенку обстригали волосы или их часть. В назначенный день, чаще всего в начале лета, родители

приезжали с ребенком к уважаемым людям бабушке, дедушке или состоятельному почтенному соседу, если он высказывал желание принять участие в обрезании волос. Приглашали также родственников и соседей. Стрижка выполнялась ножницами, и первый пучок состригал уважаемый человек, у которого год рождения по 12-летнему календарному циклу совпадал с годом рождения малыша. В начале этого торжественного момента дедушка гладил ребенка по головке три раза слева направо, по движению солнца, обводил вокруг нее ножницами, задевая ими волосы. Обрезание первых волос делалось в определенной последовательности. Сначала состригали волосы с левого виска, потом спереди до темени и затем переходили на правый висок. Таким образом, снятие волос шло как бы по ходу солнца. Мальчиков и девочек стригли по-разному. Девочкам состригали только боковые волосы, заплетали одну косичку, завязывали её концы украшением из нитей и бус. Такое накосное украшение «боошкун» тоже считается оберегом. Мальчикам стригли волосы по внешнему кругу, а оставленные на темени заплетали в одну косичку «кежеге», завязав её шнуром синего или черного цвета, так как эти цвета считались благополучными для представителей мужского рода. У тоджинцев эта прическа сохранялась только три дня, после чего и у мальчика, и у девочки волосы обрезали окончательно. Состриженные волосы убирались в специальный мешочек и припрятывались матерью в сундук или в подушку, на которой спали родители. Первые волосы считались дорогостоящими и грешными. К ним нельзя было прикасаться острым предметом. Чтобы они не лезли в глаза, заплетали косы. В традиционной культуре волосы ассоциировались с нитью, а также с её аналогом – пуповиной, которая связывает человека с миром природы. Поэтому вычесанные или выстриженные волосы тщательно сохранялись. Согласно традиционным воззрениям тоджинцев, любые манипуляции с волосами приводят к изменению состояния человека. В дальнейшем действия с волосами входили во многие возрастные обряды (например, в свадебный). «Избавляясь от первых, младенческих волос, ребенок отделялся от потустороннего мира и ставился в один ряд с людьми. Только человек может заплести косу». Таким образом, в традиционной культуре тувинцев-тоджинцев обряды первых лет жизни связаны с важнейшими функциями, призванными на магическом уровне защитить ребенка, наделить его сакральной субстанцией, свойствами живого человека, определить его полосоциальный статус и интегрировать в семейно-родственный коллектив.

В заключение стоит отметить, тувинцы-тоджинцы и шорцы, несмотря на свои различия в культуре и традициях, представители единой историко-культурной области Саяно-Алтайского региона, куда включены территории современных Республик Хакасии и Тувы, Горной Шории и Горного Алтая. Оба народа относятся к южно-сибирскому антропологическому типу, согласно исследованиям антропологов А.И.Ярхо и В.П.Алексеева. Потомственных охотников и оленеводов тувинцев-тоджинцев и охотников-скотоводов зоны тайги шорцев можно отнести к одному хозяйственно-культурному типу, объединённому схожими природными условиями и климатом. Согласно принятой в языкознании классификации, тувинцы-тоджинцы и шорцы относятся к одной языковой группе – восточно-хуннской ветви тюркских языков. Также эти два народа имеют общую древнюю историю и близкое культурное наследие (Монгуш, с. 3). Тем интереснее и необъяснимей выглядят различия в их традиционной обрядовой культуре, связанной с семейными ценностями, материнством и детством. Не исключено, что много общего в культуре этих коренных малочисленных народов сегодня упущено исследователями. Тем актуальнее представляется нам изучение этнографии и культуры коренных малочисленных народов Южной Сибири.

Список литературы

Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев: Проблемы кочевого хозяйства. М.: «Наука», 1972. 314 с.

Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы: Историко-этнографические очерки. М., 1961. 218 с.

Дыртык-оол А.О., Оржежик Ч.М. Коллекция восточных тувинцев-олeneводо в Национальном музее Республики Тыва // Ученые записки музея-заповедника «Томская Писаница». 2016. № 3. С. 4-9.

КАМИС. Музейные системы. URL: <http://www.kamis.ru>

Кимеев В.М. Шорцы. Кто они? Этнографические очерки. Кемерово, 2016. 255 с.

Кимеев В.М., Копытов А.И. Горная Шория историко-этнографические очерки. Кемерово, 2018. 600 с.

Монгуш М.В. Тувинцы-тоджинцы: особенности образа жизни // Российские регионы: взгляд в будущее. 2017. С. 67-84.

Монгуш Ч.В. Начальные обряды социализации ребёнка в традиционной культуре тувинцев XIX – начала XX в. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Томск, 2005. 31 с.

Мультимедийная энциклопедия народов, населяющих Алтайский край. – 2022 – . – URL: <https://altnarod.ru/>

Официальный сайт Хакасского национального краеведческого музея имени Л. Р. Кызласова. URL: <https://hnkm.ru/>

ТУВА.АЗИЯ портал URL: <https://www.tuva.asia/about.html>

Федеральный закона от 30.04.1999 N 82-ФЗ "О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации".

Феоктистова Т.Н. Музеи Хакасии. Абакан, 2010. 153 с.

Чертыков В.К. Историко-этнографическое изучение Хакасско-Минусинского края в 50-е – 80-е годы XIX века. Абакан. 352 с.

Этнокультурные центры коренных малочисленных народов севера, Сибири и Дальнего востока РФ URL: <https://ethnocentrs.ru/>

Символика птиц в традиционных ювелирных украшениях казахских женщин

Символ птицы пронизывает весь период существования человеческой культуры. С самых ранних времен, образ, вдохновленный птицами, был неотъемлемой частью воплощения мировоззрения людей в искусстве. Изучая работы древних мастеров, мы видим, что использование этого мотива не только отражало повседневную реальность, но и имело глубокий космологический, мифологический и культурный смысл. В данной статье мы рассмотрим символику птиц в традиционных ювелирных украшениях казахских женщин, которые передают культурные традиции и мировоззрение народа. Актуальность этой темы определяется необходимостью изучения духовного опыта народа и сохранения национальной культуры в нашем глобальном мире.

Основой для исследования явились комплексные междисциплинарные и системные методы. Использование системных и типологических методов обеспечило возможность выявить взаимосвязи и рассмотреть их как единое целое из множества составляющих. При научном исследовании был использован описательный метод, который применялся для установления фактов и явлений при описании и анализе символики птиц в традиционных ювелирных украшениях казахских женщин.

Традиционное ювелирное искусство Казахстана вобрало в себя глубинные слои этнической памяти, архетипические образы мировоззрения народа и уникальные черты менталитета. Это искусство служит не просто украшением, но и носителем глубоких символов, отражая духовное богатство и многообразие казахской культуры. Предметы, создаваемые мастерами ювелирного искусства - зергерами, охватывают аксессуары для юрт, конского снаряжения, оружия и доспехов казахского воина, декоративные элементы предметов быта, музыкальных инструментов и многого другого. Но в первую очередь, ювелирные изделия ассоциируются с женскими украшениями, имеющими особое сакральное значение, придаваемое образу женщины-матери. Она рассматривалась как основополагающий элемент микрокосмоса, что отражало её центральную роль в структуре общества и семьи.

Одним из ключевых элементов декора в женских ювелирных украшениях казашек была символика, связанная с образом птицы. Казахи испокон веков и по сей день почитают образ птиц. Он часто встречается в казахском фольклоре, преданиях, легендах и устных поверьях. Образ птицы у казахов, символизировал счастье, свободу, добро, душевное величие, связь между землей и небом, а также представления о плодородии и материнстве. Украшения не только подчеркивали красоту и статус женщины (замужем она или нет, из богатой или небогатой семьи, род, возраст), но и служили амулетами. Считалось, что изображения птиц в украшениях-амулетах оберегали женщину и её детей от беды, болезней, злых сил, зависти, недобрых взглядов, а также могли привлекать удачу и благополучие.

Птица символизировала высший мир, но имело значение и вид птицы, некоторые из них были тотемными, например, сова – үкі (Захарова, Ходжаева, 1964: 136). Согласно поверьям, сова (филин) считалась священной птицей, что было связано с ролью совы как птицы, бодрствующей ночью, и способной защищать человечество от злых духов, действующих преимущественно в ночное время. Об этом исследователь Ш. Тохтабаева пишет: «Сова осмысливалась казахами двойственно. С одной стороны, она воспринимается как представитель темных сил и поэтому считается способной противодействовать отрицательным явлениям, поскольку зло, причисляя ее к своему разряду, не причиняет ничего дурного тому, кто ею обладает. С другой стороны, сова обожествляется. На птиц-тотемов в быту казахов существовал запрет охоты, но, вместе с тем, повсеместно в Казахстане в ходу были обереги из когтей, перьев филина. Приходилось сову покупать у представителей тех родов, где тотемами выступали другие животные. Таким образом, люди не нарушая запрета, одновременно приобщались к своему тотему, приобретая его защиту» (Тохтабаева, 2005).

Для устранения сглаза и порчи пучок перьев филина – үкі подвязывали к колыбели (бесік) новорожденного младенца. Из перьев филина изготавливали султанчики для детских головных уборов, их пришивали сбоку на настенный ковер «түскііз», а также подвешивали к домбре, чтобы

спасти акынов от сглаза (Баяхметова, 1922: 6). Перья филина с одной стороны служили оберегом, а с другой – являлись знаком связи с небом и верховным миром (Мақатаев, 1974: 17).

Первые украшения в виде различных оберегов и амулетов появлялись у девочек еще в младенчестве, которые не только подвешивались над изголовьем колыбели, но и подвязывали к ножке или ручке ребенка, пришивали на шапочку (тақия), а вскоре маленькие девочки уже носили серьги и браслеты – блезік, в которых тоже присутствовала символика птицы. Одним из самых распространенных видов оберегов являлись когти и перья филина.

Перья некоторых птиц (филина, сазана) использовались для украшений в национальной одежде, в частности на женских головных уборах. Общим элементом декора для всех видов головных уборов являлась подвеска «үкіаяк» (что означает «коготь филина»), которые обычно крепились по одному с каждой стороны в области висков. Эти парные височные украшения, являвшиеся обязательным атрибутом девичьего костюма, назывались «шекелік» (височники). Они более были распространены в северных регионах Казахстана (Бояринцева, 2021: 346-347).

Всем известный женский головной убор «сәукеле» являющееся священным предметом свадебной обрядности, украшали на конце пучком перьев редких птиц, чаще всего это были перья совы - үкі. Обладающий мощным охранным качеством үкі играл значительную роль в свадебной церемонии «үкі тағу». В прошлом начало кудалыка, или сватовства между двумя семьями, было связано именно с этой традицией. В день сватовства родственники жениха одаривали подарками родителей и близких людей невесты, а также крепили к головному убору невесты үкі, что символизировало ее помолвку и она считалась обрученной (Молдашева, 2018). Саукеле часто украшали орнаментом в образе птицы. Этот убор девушки носили исключительно в первый год после вступления в брак, после чего его снимали и надевали только на значимые события и праздники в течение следующих четырех или пяти лет.

Традиция «үкі тағу» продолжает существовать и в наши дни, хотя и претерпела некоторые изменения. Так, например, в Алматинской области, во время «сырға салу» вместе с золотыми серьгами на невесту накидывают белый платок, украшенный перьями совы. Этот обряд так и называется - «үкі тағу», и также означает, что девушка помолвлена (Как в разных регионах Казахстана...).

Сегодня традиционные украшения-обереги үкі аяқ уже не имеют широкого применения, как раньше. Однако пучки перьев филина - үкі сохраняют свою популярность и используются в качестве особого амулета. Их часто крепят в автомобилях, на национальном музыкальном инструменте домбре, а также украшают ими настенные ковры в домах. Это подчеркивает, что в культуре народа данный символ все еще сохраняет свое первоначальное значение как мощный оберег.

Символы птиц получили отражение в орнаменте - одном из главнейших компонентов любой традиционной культуры. Интерпретируя ключевую значимость орнамента в жизни общества, исследователь А.Е. Татаева А.Е. указывает на то, что орнамент изначально представлял собой вид магического заклинания, используемого для украшения стен ритуальных пещер, статуэток и посуды. С течением времени эти магические символы нашли свое отражение в вышивке, текстильном искусстве и ювелирных украшениях (Татаева, 2006: 68).

Широко распространенными орнаментальными элементами на ювелирных украшениях являются құс тумсық – клюв птицы, құс қанат – крыло птицы, қарға туяқ – воронья лапка, құс ізі – след птицы, қаз мойын – гусинная шейка (Баженова, 2010: 97; Захарова, Ходжаева, 1964: 136). Считалось, что орнаменты «құсмұрын (птичий клюв), қосқанат (крыло) приносили счастье и свободу (Имагамбетова, 2024). Если человек желает кому-то счастья, свободы, независимости, то дарит что-то с признаками «құсмұрын» (птичий клюв) символизирует хорошую весть, добрые новости или «құс қанат» (птичье крыло), пришедшее к нам еще из «звериного» стиля. Если девушка, выйдя замуж, присылала родителям подарок, украшенный узором «птичий клюв», это значило, что в новом доме ей хорошо (Баженова, 2010: 98).

В традициях ювелирного искусства особое значение для девушек имело кольцо «птичий клюв» или «құсмұрындық». Оно передавалось по наследству от матери к дочери как символ пожелания счастливого брака. Существовала традиция, по которой незамужние девушки носили кольца (жүзік) с изображением птичьего клюва в качестве знака своей свободы. Однако, когда девушка считалась засватанной, она поворачивала кольцо таким образом, чтобы клюв был направлен на ее запястье. Ювелирные изделия являлись особенно ценным элементом приданого невесты, выполнявшим функции оберега. По истечении года после свадьбы, они передавали эти кольца обратно в дом своих родителей, демонстрируя таким образом окончательный переход в

дом своего супруга. Девушки и поныне носят кольцо «Қус тұмсық» (птичий клюв) — «Құс мұрын жүзік» или «Шын жырлы блезик» — браслеты на цепочке, одно кольцо которого — «птичий клюв», другое — «птичье крыло». Как видим, образ птицы в качестве оберега носил многогранную символику и отражал глубокие духовные и культурные аспекты.

Символика птицы в казахской культуре имеет глубокую смысловую нагрузку, ассоциируются со свободой, душой, небесными посланиями и божественной защитой. В соответствии с этими представлениями, элементы с птичьей символикой служат не только украшением, но в первую очередь, имеет магическую, охранную функцию, а также используются для привлечения гармонии, здоровья и благополучия для себя и своей семьи. В целом, символика птиц в традиционных ювелирных украшениях казахских женщин является отражением богатой культурной и духовной жизни народа, глубокой связи с природой и циклами жизни, а также веры в высшие силы, оберегающие и направляющие человека на его жизненном пути.

Список литературы

Баженова Н.А. Орнамент и способы его выявления в казахских тканых изделиях XIX-XX вв // Система ценностей современного общества. 2010. С. 92 – 104.

Баяхметова Е.Е. Обереги казахского народа (символы, знаки, философия) // Вестник науки». 2022. № 1 (46). Т. 2. С. 4 - 10.,

Бояринцева К.Е. Ювелирные украшения казахов XIX - начала XX в.: анализ музейных коллекций. Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: сборник научных статей / гл. ред. А.А. Тишкин. Вып. XXVII. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2021. С. 345-351.

Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Казахская национальная одежда (XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Наука, 1964. 178 с.

Имагамбетова З.Б. Обереги народов Казахстана // Юный ученый. 2024. № 2 (76). С. 57-60. // URL: <https://moluch.ru/young/archive/76/4044/> (дата обращения: 13.03.2024).

Как в разных регионах Казахстана семья принимает невесту // URL: <https://weproject.media/articles/detail/kak-v-raznykh-regionakh-kazakhstanana-semya-prinimaet-nevestu/> (дата обращения 12.03.2024).

Мақатаев М. Аққулар ұйықтағанда: өлеңдер, толғау-дастандар / М. Мақатаев. Алматы: Жазушы, 1974. 119 б.

Молдашева Г. Казахские украшения-обереги. 2018 // URL: <https://nomadmgz.kz/index.php/heritage/166-kazakhskie-ukrasheniya-oberegi> (дата обращения 12.03.2024).

Татаева А.Е. Семантика казахского орнамента тюркоязычных народов как особая форма отражения традиционного мировоззрения: автореф. на соиск. уч. степ. канд. филол. Наук / А.Е. Татаева. Алматы: Каз. нац. пед. ун-т им. Абая. 2006. 30 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 474 с.

Проблемы миграции в Казахстане: этнологический анализ

Начало 2024 года началось с интервью Касым-Жомарта Кемелевича Токаева в газете “Егемен Қазақстан”. К. К. Токаев отметил необходимость выделения нового качества нации и роли современных процессов развития идентичности: «...гораздо важнее не то, кем мы были, а то, кем являемся и, самое главное, кем будем...» (Токаев. 2024). В современном мире процесс миграции населения является одним из важных факторов, влияющих не только на социально-экономическое развитие страны, но и на развитие национальной идентичности. В этом контексте особенно интересным представляется исследование этномиграции – переселения людей различных национальностей в другие регионы или страны. В последние десятилетия этот процесс приобрел особую актуальность в Казахстане, где сформировалась уникальная культурная и этническая мозаика.

Современный Казахстан привлекает своим экономическим потенциалом, благоприятным инвестиционным климатом и высоким уровнем жизни. Это создает условия для притока трудовых мигрантов, которые приезжают в страну не только из стран ближайших соседей – Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстан, но и из более удаленных регионов Центральной Азии (Айтбаев и Мырзахметова. 2015: 112). Также стоит отметить значительное количество мигрантов из России, Украины, Монголии и Китая, которые выбирают Казахстан как новую родину (Курманова и др. 2020: 76). В результате этих процессов, Казахстан стремительно меняет свою многонациональную структуру с богатым культурным наследием и разнообразием языковых групп. Итоги Национальной переписи населения 2021 года показали внушительные темпы иммиграции населения в Казахстане, страна стала центр экономического развития Центральной Азии (Миграция населения РК. 2023: 74-98). За последние 10 лет Казахстан показал впервые положительные показатели сальдо миграции, количество прибывших превысило количество ушедших из страны (Миграция населения РК за 2023 г. 2023:1-3). Большинство миграционных проблем не имеют привязки к определенной этнической группе, но при рассмотрении нескольких этнических групп в разрезе миграционных процессов прослеживаются определенные закономерности. Целью исследования является анализ основных проблем иммиграции в Казахстане с учетом этнологической экспертизы и разработка путей их регулирования. В рамках работы проведен анализ ключевых аспектов современной миграции, касающихся этнокультурных, социальных, политических и экономических аспектов в контексте современного Казахстана. Данные проблемы затрагивают вопросы этнокультурного, социального и политического характера современного Казахстана.

Одной из основных проблем миграции является сохранение этнической стабильности и национальной безопасности страны. Казахстан успешно реализовал программу национальной модели «казахстанца». Это является заслугой национальной политики, которая смогла создать единое этнокультурное и языковое пространство практически для всех граждан страны. Для удержания этой стабильной модели сосуществования граждан с разным этническим происхождением необходимо учитывать не только фактор внутренней миграции этносов, но фактор внешних миграций. С проникновением новых этнических групп возникают сложности, связанные с общественной безопасностью. С проникновением преступных элементов, религиозного фанатизма и нетрадиционных социокультурных норм создаются конфликты или напряженность между разными этническими группами. Как показали исследования, значительная часть преступной миграции идет из стран центральноазиатского региона (Джансараева. 2018: 139). Это необязательно представители коренных этносов, но среди мигрантов большую часть представляют этнические группы из этого региона. В исследовании Джансараевой, на мигрантов из центральноазиатских стран выходит более 80% уголовных и административных преступлений от общего учета всех преступлений мигрантов, попавших в статистику (Джансараева. 2018: 140). Причиной большей части уголовных преступлений, таких как кражи, грабежи, наркопреступления, причинения тяжкого вреда здоровью, организация террористических и экстремистских актов, являются группы мигрантов, относящиеся к выходцам из социальных групп

из числа людей без среднего специального и высшего образования. Эти данные не свидетельствуют отрицательной деятельности всех мигрантов из центральноазиатского региона, но имеют определенную связь с уровнем образования и вовлеченностью в преступную деятельность. Данная закономерность не является уникальной для мировой практики.

Ярким примером связи образования и преступности является европейский опыт миграционного контроля. На примере краха миграционной политики Европы, стремление поддерживать право мигрантов, на их культурную самобытность, оставляя надежду перемолоть их через следующее поколение в одну европейскую идентичность, по сложившимся обстоятельствам привело только к сепарации этих этнических групп, росту преступности и угрозе терроризма (Headley. 2017: 85-86). Как показало исследование Брайана Белла «Преступность и иммиграция», анализируя статистические данные по миграции из стран Европы, Канады, Австралии и США, он вывел прямую связь с количеством легальной миграции низкоквалифицированных специалистов на рынке труда с ростом преступности (Brian. 2019: 5-6). Исследование показало, что высококвалифицированные мигранты гораздо меньше вовлечены в преступную деятельность, чем легальные низкоквалифицированные специалисты из тех же стран. На примере Канады и Австралии Брайан вывел основные принципы удачной миграционной политики, способствующей здоровой миграции населения. Широкое использование иммиграционных систем, основанных на баллах, позволяет странам отбирать по определенным характеристикам иммигрантов, которым предлагается вид на жительство. Так, например, в Канаде и Австралии в некоторых случаях используются балльные системы. Мигрантам начисляются баллы, учитывая их образование, историю, опыт работы, возраст и планы трудоустройства (Brian. 2019: 7-8). В такой системе необходимо достичь определённого порога баллов, прежде чем получить статус легальной иммиграции. Система позволяет миграционным службам менять профиль иммигрантов, изменяя либо баллы, начисляемые за определенные характеристики, либо порог, необходимый для въезда. Все зависит от спроса на ту или иную специализацию в экономике страны. Учитывая темпы цифровизации Казахстана, данные системы являются необходимым этапом для развития цифровой систематизации миграционной политики. Преимущество данной системы это - отсутствие человеческого фактора. Цифровая система, в индивидуальном порядке, основываясь на уже имеющихся алгоритмах, позволит сократить проникновение в страну преступных элементов и религиозных фанатиков. В первую очередь это система даст возможность высококвалифицированным специалистам найти свое место в нашем социуме и экономике. Данная мера изменит и отношению людей к мигрантам, сформирует определенный положительный стереотип о мигрантах как о значимой и важной группе населения.

Экономический аспект миграции также является значимой проблемой для Казахстана. С одной стороны, мигранты специалисты приносят с собой новые знания, опыт работы и предпринимательские навыки, что может способствовать развитию экономики страны. С другой стороны, неправильное управление этномиграцией может привести к регрессу производственных отношений. Миграция низкооплачиваемого рабочего труда приводит к демпингу зарплат во всех сферах услуг, останавливает развитие технических инноваций, провоцирует вывоз денежных средств из страны (Алле. 2003:143-145). То есть предпринимательский сектор не заинтересованный в долгосрочной перспективе делает акцент на дешевую рабочую силу, не нуждающуюся в официальном трудоустройстве, страховке и профсоюзных организациях. Это является выгодной стороной трудовой миграции для крупного бизнеса. Но с другой стороны поддерживает безработицу среди местного населения не заинтересованную в, итак, низкооплачиваемой работе (Занятость и безработица Республики Казахстан за 2022 г. 2023: 1-3). Внутри экономики страны трудовые мигранты не являются активными участниками экономических процессов. Поскольку основная часть мигрантов отправляют значительную часть заработанных денег в родные страны, тем самым приводят к вывозу денежных средств из экономики страны. Для развития производственного сектора это также оказывает негативное влияние. Найм дешевой рабочей силы в лице мигрантов не стимулирует модернизацию производства или развитие технологических инноваций в промышленном секторе. Это связано с тем, что предприниматели прибегают к тому, что наняв группу мигрантов на низкую заработную плату они избегают обновления оборудования, введение в оборот инновационных разработок и усовершенствование технической базы (Алле. 2003:143-145). Это в последствии сказывается на востребованность и оплату определенных услуг в лице квалифицированных специалистов среди местного населения. Для решения этих проблем необходимо регулировать поток низкоквалифицированной рабочей силы и больше делать акцент на стимулирование рабочей силы

из числа местных групп специалистов. Эти меры формируют естественным образом определенный уровень условий труда и создание антидемпинговых программ в отношении оплаты труда. Это затрагивает в первую очередь сектора промышленности или сферы услуг связанной с физическим и тяжелым физическим трудом.

Еще одним вызовом, связанным с этномиграцией в Казахстане, является проблема идентификации репатриантов, претендующих на статус «кандас». В условиях репатриации этнического населения возникают сложности в определении этнической принадлежности выходцев из полиэтнических семей, подающих документы на статус «кандас» (Дудинова Е.И. 2023: 52-54). Это создает сложности при распределении государственных льгот для этих этнических групп, а также акцентирует вопрос самоидентификации и самосознания у людей с полиэтническим происхождением. В первую очередь это относится к кандасам-репатриантам не владеющим языком, традициями или носящим не характерный фенотип для представителей коренного этноса. Это проблема не носит дискриминационный характер, она в первую очередь затрагивает проблему идентификации людей и их этнической принадлежности. Для решения данной проблемы необходимо формирование специализированного экзамена на примере экзамена на получение гражданства США (Naturalization, 2024). Тест на гражданство США состоит из двух частей: теста по английскому языку и теста по гражданскому праву. Тест по английскому языку оценивает способность кандидата читать, писать и говорить на этом языке, а тест по гражданскому праву оценивает их знакомство с американской историей и правительством. В структуре этого экзамена для кандасов будут определяться не только знания истории и языков казахстанской нации, но и знания традиций и культуры коренного народа. С помощью такого тестирования определяются права на получение статуса «кандас». Экзамен будет осуществляться при условии того, что не затруднено подтверждение этнической принадлежности репатрианта. То есть это наличие свидетельства или документа, в котором указана национальная принадлежность репатрианта и личное собеседование с представителем миграционной службы или ответственным лицом в посольстве страны откуда направляется репатриант. Для подготовки к экзамену репатриантам будет выделен срок на подготовку и освоение материалов по выше упомянутым аспектам в случае экстренной репатриации. То есть, в случае стихийного бедствия, военного или этнического конфликта, политических репрессий. Это окажет помощь кандасам оказавшимся в спорных ситуациях, то есть в ситуациях, когда они не могут подтвердить свою этническую принадлежность. Данный подход мотивирует людей ответственно подходить к вопросам самоопределения и культурного наследия своего народа. Это мотивирует репатриантов больше углубляться в историко-культурный контекст своей этнической родины.

Миграционные процессы в современном Казахстане имеют ряд нерешенных вопросов в регулировании этнической, социокультурной, экономической и политической ситуации. Исследование ориентируется на систему этномониторинговой экспертизы. Этнологическая экспертиза — это вид мониторинговых исследований, направленный на оценку социально-культурных последствий различных процессов, включая миграцию, этнические конфликты, политические и экономические реформы, а также на разработку рекомендаций по их предотвращению или решению. Вариант данной система казахстанской экспертизы получил своей развитие только в последние годы. Мной лично адаптирована одна из систем этномониторинга раннего оповещения конфликтов EAWARN (Сыдығалиев. 2022: 161-163) (Сыдығалиев. 2023: 243-247). Практическая база для аппарата этнологической экспертизы составлена на основе 46 индикаторов этнической активности (Тишков и Степанов. 2004: 15-17). Они позволили мне составить промежуточный прогноз и рекомендации для предотвращения определённых последствий межэтнических процессов, в том числе и этнической миграции на базе статистических материалов. Методологическую основу экспертизы исследования миграционных процессов составляют системно-территориальный, исторический, проблемный и прогностический научные подходы. Используются общенаучные методы историко-логического, системно-функционального, сравнительного анализа, а также методы - научной абстракции, индукции и дедукции, экономико-статистические методы сбора и обработки информации, описательный метод. Все эти методы исследования входят в комплекс одной этномониторинговой экспертизы (Сыдығалиев. 2022: 161-163). Ранее в работах посвященных этнологической экспертизе уже описывался теоретический аппарат этнологической экспертизы (Сыдығалиев. 2023: 243-247). Данное исследование носит прикладной характер для этнологической экспертизы. Развитие прикладной этнологической экспертизы является одной из актуальных проблем практической этнологии современного Казахстана.

По вышеупомянутым аспектам составлен этнологический анализ, в основу которого вошла этнологическая экспертиза. Выше упомянутые рекомендации сформированы на основе индикаторов EAWARN и моим исследованием практик решений данных проблем. Важная составляющая этнологической экспертизы это - анализ данных конфликтности. Их вычисляют, используя индикаторы конфликтности, формулу СПК и этномониторинговую шкалу «конфликт-спокойствие» (Тишков и Степанов. 2004: 23-27). Вычисляется процент конфликтности на основе формулы «сводного показателя конфликтности» (СПК) (рис.1). Переменными формулы являются два основных показателя: состояние и влияние конфликтности. Состояние и влияние конфликтности при ее наличии не может равняться 0 значения, расчет в таком случае не производится. Значения этих показателей получены на основе списка переменных для оценки ситуации конфликтности из категории №2 «Демография и миграции» индикатора №9 «Механическое движение населения (миграции, беженцы и переселенцы, временные жители)» (Тишков и Степанов. 2004: 15-17).

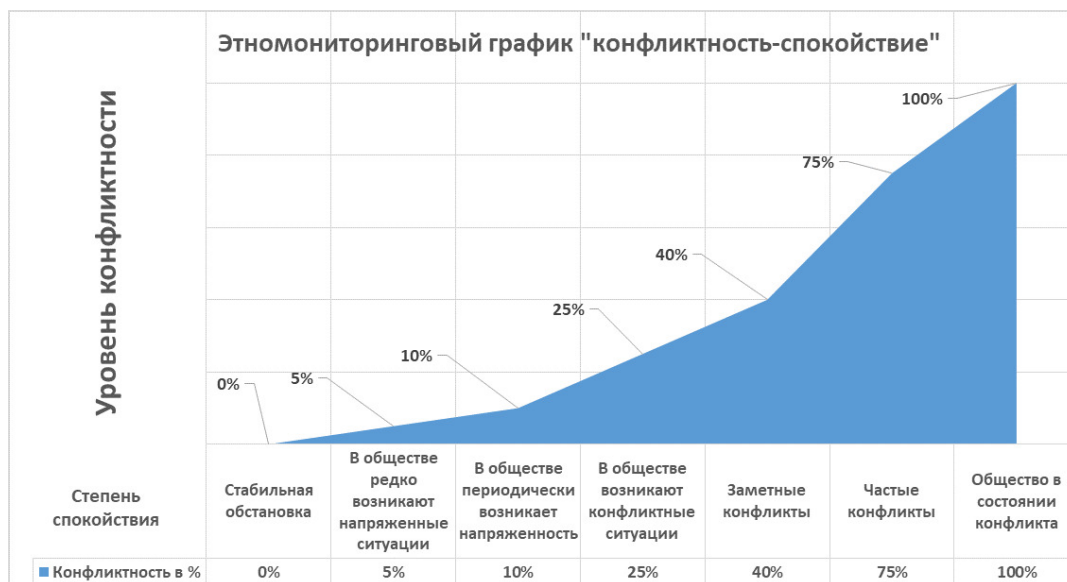
$$\text{СПК} = \left(\frac{|\text{Состояние}|}{2} \right) \times \left(\frac{\text{Влияние}}{2} \right) \cdot 100$$

Состояние конфликта в обществе определяется по шкале в пределах [-2; 0) (рис. 2). При получении положительного показателя коэффициенты обнуляются, т.е. конфликтность явлений, получивших положительную оценку, отсутствует. Отрицательная величина взята по модулю. «Средний показатель состояния конфликтности» всех негативных по своим социальным последствиям тенденций из категории проблем миграции за 2021-2023 гг. по индикатору № 9 «Механическое движение населения» составил -1.1 (рис. 2). Влияние конфликта на текущую общественно-политическую ситуацию по шкале в пределах (0;2]. «Средний показатель влияния конфликтности» на текущую общественно--политическую ситуацию из категории проблем миграции за 2021-2023 гг. по индикатору № 9 «Механическое движение населения» составил 0.7 (рис. 2).

Анализ иммиграционных процессов по индикатору № 9 «Механическое движение населения» определил значение сводного показателя конфликтности в 19,25% (рис.3). Моим вкладом в методологию стала классификация этапов этих процессов. Данный показатель подразумевает возникновение периодической напряженности в обществе, характеризуется как переходный этап к укреплению почвы для будущих конфликтных ситуаций. Данный показатель приближается к уровню возникновения конфликтных ситуаций в обществе, конфликтность в данном уровне подразумевает оформление социального, этнического и культурного характера будущих конфликтов (рис.4). Для предотвращения дальнейшего развития этих процессов необходим ряд контрольных и четких мер по урегулированию миграционных процессов со стороны органов власти. Это подразумевает работу с государственными органами, международными организациями, миграционными службами и др.

$$\text{СПК} = \left(\frac{|-1,1|}{2} \right) \times \left(\frac{0,7}{2} \right) \cdot 100 = 19,25\%$$

В современном Казахстане этномиграция является актуальной и сложной проблемой, требующей внимания со стороны государства. В связи с различными экономическими, политическими и культурными факторами, миграционные потоки в стране продолжают изменяться и оказывать влияние на этнические процессы в стране. Для эффективного управления этномиграцией необходимо разработать соответствующий список мер. В ходе исследования на основе системы этномониторинговой экспертизы и этнологического анализа выявлено ряд рекомендаций для составления этих мер. К этим рекомендациям относятся: введение балльной системы тестирования миграционного контроля, ограничение миграции низкоквалифицированной рабочей силы и введение специальных экзаменов для репатриантов на знание истории, культуры и языков современного Казахстана. Эти рекомендации, полученные в ходе этнологической экспертизы, станут основой для ведения новой миграционной политики современного Казахстана и позволят избежать в долгосрочной перспективе миграционных кризисов.

В заключение, для эффективного управления этномиграцией Казахстану необходим комплексный подход, учитывающий экономические, социальные и культурные аспекты. Мной предложенный подход является его альтернативой. Проблема иммиграции в современном мире наиболее противоречивая сторона практической этнологии. Для сохранения этнической стабильности в дальнейшей перспективе государства вынуждены приходить к современным методам оповещения и регулирования конфликтных ситуаций. Данные исследования требуют дальнейшего изучения в интересах казахстанской этноконфликтологии, поскольку всецело ориентированно на интересы развития современного Казахстана. В целом, решение проблем миграции в Казахстане требует комплексного подхода, который также учтет в себе разработку и внедрение эффективной миграционной политики, обучение и интеграцию мигрантов, а также создание условий для их успешной адаптации и внедрения в экономические и процессы страны. Современность всегда нуждается в продвижение инклюзивности, равенства возможностей и взаимопонимания. Потому данные исследование являются ключевыми составляющими успешного управления этномиграцией в современном Казахстане.

Список литературы

Айтбаев Е.Е., Мырзахметова А.М. Миграционные процессы в странах Центральной Азии // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. 2015. №4(72). С. 111-114.

Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. М.: ТЕИС, 2003. 314 с.

Аналитический доклад «Актуальные проблемы защиты прав трудящихся мигрантов и жертв торговли людьми в Республике Казахстан». Под общей редакцией Куаныша Султанова, Тастемира Абишева. Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан. Астана: ИОМ, 2017. 196 с.

Джансараева Р.Е. Взаимосвязь миграции и преступности // Вестник КазНУ имени Аль-Фараби. 2018. С. 136-142.

Дудинова Е.И. Медиастратегия информационной поддержки и социальной адаптации кандасов и мигрантов в Казахстане: монография. Алматы: «Тоғанай Т», 2023. 150 с.

Занятость и безработица Республики Казахстан за 2023 г. Бюро национальной статистики. Астана: Департамент статистики населения, 2024. 3 с.

Интервью Главы государства Касым-Жомарта Токаева газете «Egemen Qazaqstan». URL: <https://www.akorda.kz/ru/prezident-respubliki-kazahstan-kasym-zhomart-tokaev-kak-progressivnaya-naciya-my-dolzhen-smotret-tolko-vpered-302415> (дата обрещения 02.20.2024).

Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Ким А.А., Уразова Б.А. Миграционные процессы в современном казахстанском обществе. Астана: Вестник университета «Туран», 2020. С. 74-79.

Миграция населения Республики Казахстан за 2023 г. Бюро национальной статистики. Астана: Департамент статистики населения, 2024. 3 с.

Миграция населения Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики. Астана: Департамент статистики населения, 2023. 170 с.

Сыдығалиев С.М. Значение этномониторинговой экспертизы // Ахинжановские чтения – 2022: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. 256 с.

Сыдығалиев С.М. Перспективы структуры этнологической экспертизы в Казахстане. Материалы международной научно-методической конференции «XV Оразбаевские чтения» / Отв. ред. Жуматаев Р. С. Алматы: Қазақ университеті, 2023. С. 243-247.

Тишков В.А. Степанов В.В. Измерение конфликта. Методика и результаты этноконфессионального мониторинга сети EAWARN. М.: ИЭА РАН, 2004. 188 с.

Brian Bell. Crime and immigration. World of Labor. Institute of Labor Economics. Germany, Bonn: IZA, 2019. 470 p.

Headley J.M. The problem with multiculturalism: The uniqueness and universality of Western civilization. New Brunswick: Transaction Publishers, 2017. 122 p.

Naturalization Oath of Allegiance to the United States of America. URL: <https://www.uscis.gov/citizenship/learn-about-citizenship/the-naturalization-interview-and-test/naturalization-oath-of-allegiance-to-the-united-states-of-america> (дата обращения 02.20.2024).

Қазақтың қуыршақ театры – Ортеке

Биік тау, құзар шындарда жүретін «Ортеке» атты таудың еркін тағысы бар. Ол жануар Қазақстанның Тянь-Шань, Жетісу Алатауы мен Оңтүстік Алтай тауларын мекендейді. Қазақ халқы ортекені «таутеке» деп те атайды. Тұрқы төрт түліктің бірі – ешкіге ұқсас болғанмен, ерекшелігі көп. Мүйіздері семсер тәрізді сәнді де, өткір және жауынан қорғанатын қаруы. Тұяқтары күз- қиядан таймайтындықтан, күз басында еркін жайлып жүреді. Осындай ерекшелігіне қарай «Ортеке» қазақ мәдени тұрмысындағы саз аспаптарында ойнатылатын, қуыршақ өнерінің бір үлгісіне айналды. «Қуыршақ ортеке» – көбіне ағаштан жасалатын ойыншық бұйым.

Ортеке – домбыра тарқанда, ән, күй ырғағымен қозғалысқа келіп билейтін ағаш ойыншық. Ортеке таутеке бейнесінде жасалады. Ортеке домбыра тартқанда тербеліп, орғып билеу үшін ойыншықтың бауырына тік бекітіліп, екінші ұшын саусаққа іліп алып тартады (Әзірбаев, 1969, 77).

Ортекенің бірнеше нұсқасын жасап шыққан атақты ұста Д.Шоқпарұлы, оның ел ішінде ауызекі әңгімелерде болмаса, ұмытылып бара жатқанын айта келіп мынадай түсінік береді: «Ортеке - бар тұлғасы он бөлшектен құралып, әр бөлшегі бір-біріне жіп арқылы түйіндеп жалғастырылған таутеке бейнесіндегі ағаш қуыршақ. Оны қимылға келтіретін ағаш тақтаға бекітілген қамыстың өзегіне кигізілген ағаш өзек (таяқша). Сол жіңішке таяқшаның төменгі басына жіп байлап, жіптің екінші ұшын қамыс буынының орта тұсындағы ойықтан өткізіп алып, оң қолдың (егер домбырашы солақай болса, сол қолдың) саусағына іліп тартқанда, жіп қамыстың ішіндегі таяқшаны жоғары-төмен қозғайды. Таяқшаның жоғарғы жағына бекітілген болат сымның екінші ұшы ортекенің бауырына бекітіледі. Таяқша жоғары-төмен қозғалған сайын ортеке секеңдеп билей жөнеледі. Ортеке қозғалған оның аяғындағы тақтайға (оны «майдан» деп атайды) тиіп, көрерменге ортеке тақтайды теуіп, күй ырғағымен билеп тұрғандай әсер етеді. Ортекені бала күнімізде домбырашы атамыз Алдамберді Ерғожаевтан көріп қызықтағанбыз. Осыған ұқсас тағы бір ойыншық туралы деректі қарт журналист, еңбек ардагері Мұстафа Ысмағұлдан алдық. Ол кісінің айтуынша, Исатай батырдың ағайыны Қараұлы Боғда деген күйші әрі қолынан әртүрлі өнер тамған кісі болыпты. Үйіне Исатай қонақ болып келгенде, Боғда қатқан тулақтың үстіне ағаштан жасалған 8 лақты күй ырғағымен билетіп, Исатай батырдың көңілін көтерген екен». Сондай-ақ ғалым Әлкей Марғұлан «Ағаштан бұйым жасау Қазақстанның орман массивтері бар Орталық Қазақстан, Алатау, солтүстік-батыс және солтүстік-шығыс аймақтарында кеңінен таралған. Әсіресе, солтүстік аймақтарда қызыл қайың, қызыл қандыағаш, үйеңкі, жаңғақ ағашы, шаған, емен сияқты ағаштарды пайдаланған. Бұлар оңай кесіліп, боялады. Шеберге қиыншылық тудырмайды», – деп жазған (Шоқпарұлы, 2007, 56).

Ағаштан түйін түйген шеберлер «Ортеке қуыршағын» құрастырып, ойын-сауықтарда, жиындарда домбыра әуеніне, саусақтардың перне басу қозғалысы мен ырғағына қарай билеткен. «Ортеке» арнайы жасалған тұғырға орнатылады да, домбырашының саусағына жіппен байланады. Күйші аспапта ойнай бастағанда, перне басқан саусақтардың қозғалысымен қуыршақ әсем биге баса жөнеледі. Қазақтың ұлттық қуыршақ өнеріндегі «Ортекенің» нақты қай уақытта, қай заманда пайда болғаны белгісіз. Қазіргі кезде «ортеке» жасаумен айналысатын шеберіміздің айтуларына қарағанда Ортеке қуыршағын жасау нақты қай заманан басталғаны белгісіз алайда «Ортеке» билету, жасау өнері ХІХ ғасырдың басында қазақ даласында кеңінен таралған жайлы кеңірек айтылып жүр. Табиғатпен сырлас өскен қазақ халқы жаратылыстың өсіп-өнуін, түрленуін, өзгеруін, қимыл-қозғалысын жіті бақылап, оларды ән мен жырға, ертегі мен аңызға арқау етті. Мысал келтіретін болсақ «Қазақтың «Жезкиік», «Аңшының зары» атты күйлерінің туу тарихы аңыздан бастау алады. Екі күйде де аңшылықты кәсіп еткен мергендер жайлы айтылады. Тойымсыздық бойын билеген аңшыларды ақыр соңында аңның киесі ұрады делінеді. Аңыздың астарына үңілсек халықтық наным-сенімге жақындайды. Осы сияқты «ортекенің» шығу тарихы да халықымыздың наным-сеніміне қатысы болуы мүмкін», – деген болжамдар айтады (Рахиманова, 2001, 37).

Халық ақыны Кенен Әзірбаевтың айтуынша, ортеке аталатын ойыншықты сал-серілер алып жүрген. Ортекенің басына қызыл-жасыл шашақ тағып әшекейлеген. Бауырлас қырғыз халқында

бұндай ойыншықты қобыздың сүйемелдеуімен билетеді екен. Қырғыздың сал қызы мен қазақтың Дәурен салы туралы естелігінде К.Әзірбаев: «Қыз-бозбалалар қаз-қатар атқа мінген. Арт жағынан ән-күй, сырнай, шаңқобыз тартып келеді. Мінген аттары өңкей біркелкі күрең қасқа, саба артқан түйе. Кілем жапқан бір түйелі жігіт ортеке ойнатып келеді. Бір асау қара биені төрт жігіт жұлқынтып жетелейді. Қырмызы сал екі жолдасымен аққудай шаңқан боз арғымақпен алда кетіп барады. Салтанатпен келіп Қырмызы қыз оларға жеміс-жидектер шашқызып, балдай тәтті күлкісімен қарсы алып жапырласып жатады. Бір жас жігіт тақпақтап елді күлдіріп жүр», – деп әңгімелейді (Тәжімұратов, 1977, 65).

«Ортекенің» тарихы туралы нақты ғылыми деректер кездесе қоймағанымен бүкіл түркі халықтарына тән. Мәселен, туысқан қырғыздарда ортеке «тақ-теке» деген атпен кең тараған. Бір қызығы, «Ортекені» тек домбырада ғана емес, ішекті аспаптардың бәрінде ойнатуға болады. «Ортеке – қазақтың көне қуыршақ театры. Ерте заманда балаларға домбыра үйретуде оларды қызықтыру үшін «Ортеке қуыршағы» қолданылған. Қазір күнде де ортекеге деген қызғушылық жоғары. Әуелде ортекені домбырада ойнатқан, ал кейінен жетігенге қосып билеткен. Ортекені бүгінгі қоғам ыстық ықыласпен қабылдап жатыр. Тек дәріптеу керек», Ортеке әртүрлі көлемде жасала береді. Шебердің ой-қиялына байланысты түрлі атаулар қойылып, аспапта ойнатылады. Сырт көзге қарапайым көрінгенімен, ортеке ойнатудың өзіндік техникасы бар (Арғынбаев, 1987, 18). Ортекенің бірнешеуін ойнатқанда олар бір-біріне кедергі келтірмей, бір-біріне ұқсамайтын «би» қимылдарын жасауы керек. Бұл құрастырушының логикасына тікелей байланысты болып келетін ереже. Ортеке қойылатын тұғыр ағаштан құрастырылады. Беткі жағына түрлі ою-өрнектер ойылады. Әшекейленген тұғыр ішіне ортасынан темір сым өткізілген таяқша қойылады. Темір сымның екі шеті иіліп, біріне қуыршақ бекітіліп, біріне домбырашының саусақтарына ілінетін жіп жалғанады. Тұғырды тесіп, жіп сыртына шығарылады. Жіпті тартқан кезде темір сым қозғалып, ортеке қуыршағы билей бастайды. Ортеке қуыршағы тепе- теңдігін сақтау үшін, бауырынан ілінген сым темір қуыршақ жан-жаққа ауытқымайтындай өлшемде қақ ортасына орналасуы керек (Шоқпарұлы, 2005, 137).

Сурет 1. Ортеке. ҚР MOM қорынан (КП 1682)

Қуыршақты құрастыру жағына келетін болсақ, оның кеудесі мен басын бір бөлек, сирақтарын бір бөлек ағаштан қиып алады. Материалдың мейлінше қатты, жеңіл әрі иілгіш болғаны дұрыс. Оны жасауға қайың, терек, шетен, жеміс ағаштарын қолдануға болады. Түрлі-түсті бояулармен бояп, сәндеп, көрермен алдына алып шығады. Ортеке үлкен сахналарға арналмағандықтан, көбіне шағын көрермен аудиториясына ұсынылатын қызықты сауықтың түріне айналған. Ортеке ойыны сирек орындалатын жанрлық қойылым болып саналады. Оны алғаш рет «Мұрагер» республикалық фольклор сазды ансамблі 1984 жылдан бастап ел арасында насихаттай бастады. Қазіргі күні ұлттық музыканы дәріптеп жүрген «Тұран» ансамблі 2010 жылдан бастап ортекені сахнаға алып шығып, билетіп жүр. Сондай-ақ, ансамбль ортекені Венгрия, Қытай, АҚШ, Ресей, Франция, Испания, Түркия елдеріне таныстырып Ортеке қуыршағын кең ауқымда әлем елдеріне дәріптеп жүрген біріден бір ансамблі болып табылады.

Қазіргі таңда еліміздегі ең ірі музейлерінің бірі болып табылатын Қазақстан Республикасының мемлекеттік орталық музейі қорында үш бірдей ортеке қуыршақтары сақталынып тұр. Ол ортеке қуыршақтарын келген көрермендер назарына ұсынылуда. Ішіндегі ең көнесі болып табылатын ортеке қуыршағы XX ғасырдың басында жасалынып музейге өткізілген.

ҚР MOM қорындағы (КП 1682) ортеке аяғының буындары, басы ойнап (қозғалып) тұратындай етіліп ағаштан жонылып жасалған (сурет 1). Сонымен бірге ол сырты оюланған шүберекпен қапталған «тұғырға» орнатылған. Ортекенің өлшемі 19x17 см, ал қалыңдығы 1 см. қазіргі таңда бұл көне ортеке қуыршағы Орталық музейдің 2 залында яғни Қазақ этнографиясы залында ұлттық музыкалық аспаптарға арнап жасалынған экспозицияға қойылған.

Сондай-ақ Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі 2023 жылы музей қорын қазақтың тарихи тұлғалары қолданған домбыралардың көшірмелерімен толықтыру мақсатында домбыра жасаушы шеберлер арасында «Пернесінде сөйлейді ұлы дала» республикалық байқау өткізген. Сол байқау аясында екі бірдей ортеке қуыршақтар да жасылған болатын. Шеберлердің жасаған домбыралары мен ортеклер байқау жеңімпаздарының авторлық жұмыстары болып табылады. Ол заттарды Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі жаңадан ашылған интерактивті-эксперименттік қорға қабылданды.

Сурет 2. Ортеке домбырасымен. ҚР MOM ИЭ қорынан (12/1,2,3)

Ортеке (домбырасымен). Қос ішікті, он сегіз пернелі қауақ (жұмыс шанақты немесе алмұрт пішінді) домбыра (сурет 2). Шанағы жеті ағаш бөліктен құралып жасалған. Басына екі құлағы орнатылып, қақпағында дыбыс шығаруға арналған дөңгелек ойығы бар. Түбіне қос ішегі байланатын түйме ағаш бекітілген, тиегі бар. *Tireyishi* үш аяқты, «GEWA stands» деген жазуы бар. Ағаш бөліктерден құрастырылған *ортеке* ағаш тұғырдың ортаңғы бөлігіне жылжымалы темір арқылы бекітілген. Саусаққа іліп тартуға арналған леска байланған. Бұл ортеке мен домбыраны жасаған шебер - Ділманов Нұржан Қыдырбайұлы. Жасалынған материалдары ағаш, желкі, ақ металл. Жалпы ұз. 99 см, мойын ұз. 48 см, шанағы 40,5 см, шанақ ені 23 см, шанақ қалынд. 12 см.; тұғыры 66x54 см.; ортеке дм. 34 см, биік. 53 см болып табылады.

Ал келсі Орталық музейдің интерактивті-эксперименттік қорындағы ортеке де домбырасымен бірге қоса жасалынған. Ортеке (домбырасымен). Қос ішекті, он сегіз пернелі қалақ домбыра (сурет 3). Шанағы сопақша пішінді, басына екі құлағы орнатылып, қақпағында дөңгелек дыбыс шығаруға арналған ойығы бар. Түбіне қос ішегі байланатын түйме ағаш бекітілген, тиегі бар. Ағаш бөліктерден құрастырылған *ортеке* тұғырдың ортаңғы бөлігіне жылжымалы темір арқылы бекітілген. Саусаққа іліп тартуға арналған леска байланған. Тұғырдың өзегі дөңгелек, жуан кендір жіптермен айналдыра оралған.

Бұлы ортеке қуыршағын жасаған шебері - Уалиев Еркебулан Советбекович. Ортекені жасау кезінде қолданылған материалдары ағаш, желкі, жіп. Жалпы ұз. 93 см, мойын ұз. 48 см, шанағы 38 см, шанақ ені 18 см, шанақ қалынд. 7 см; ортеке дм. 25 см, түбінің дм. 41 см, биік. 51 см болып табылады. Қазіргі таңда бұл интерактивті-эксперименттік қорына қабылданған өзге де экспонаттармен бірге Орталық музейдің Қазақ этнографиясы залында экспозициясына қойылып музей көрермендерінің назарына ұсынылуда. Бұл ортекелердің бір ерекшелігі сіздер музейге келген әр бір көрермендер бұл заттарды өз қолдарыңызбен ұстап тіпті добыра шертіп ортеке қуыршағын өздеріңіз билетіп көре аласыздар.

Сурет 3. Ортеке домбырасымен. ҚР МОМ ИЭ қорынан (13/1,2)

Ортекенің жаңғыртылған үлгілері қазіргі таңда Орталық музей мен халық саз аспаптары музейінде сақтаулы. Ортеке ойыншығы фольклорлық-этнографиялық ансамбльдерінде пайдаланыла бастады. Ерте замандардан қолданылған бұл құрастырмалы ағаш ойыншық қазіргі қуыршақ театрының байырғы, алғашқы үлгісі болған. «Ортеке – қазақ қуыршақ өнерінің бастауы», – деп айтуымыздың өзі ортеке қуыршағының жасалуын көне замандардан бастау алатындығына бір белгі болып табылады (Сейдімбек, 1997, 382).

Бұл ортеке қуыршақ өнері ерте кезден қалыптасқан мәдениет бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқаны бізді қатты қуантады. Алайда ортеке билету өнерін үйрету мен оны жетілдіруді музыка зерттеушілері, қолөнершілер мен қуыршақ театрының мамандары шындап қолға алса. Сонда ғана, қазақ қуыршақ өнері алдағы замандарда да жұртты қуанышқа бөлей беретіні сөзсіз. Осы тұста жалпы қорыта айта кететін болсам қуыршақ өнерінің бастауы юолып табылатын ортек қазіргі таңда еліміздің ең ірі музейінің бірі болып табылатын табылатын Қазақстан Республикасының мемлекеттік орталық музейінде үш бірдей ортеке қуыршақтары музейге келген көрермендер назарына ұсынылып еліміздің түпкір-түпкірінен сондай-ақ шетелден келген қонақтардың назарына ұсынылып жатыр. Ортекелердің бірі музейімізге ХХ-шы ғасыр басында өткізілгені жайлы мәліметтерді жоғарыда атап көрсеткен болатынбыз. Ал музейіміздің интерактивті-эксперименттік қорындағы ортекелерді өз қолдармен ұстап тіпті ортеке қуыршағын билетіп көре алады. Бұл Орталық музейдің қазақ халқының ұлттық өнері болып табылатын ортеке қуыршағын дәріптеп елге танытуға оның қаншалықты мыңызды екенін көрсетуге азда болсын үлесін қосып отыр. Бүгінгі күн ертеңге тарих әр бір халық өзіне мұра болып қалған ұлттық мұраның сақтап оны өз дәрежесінде дәріптей алуы қажет. Өйткені бұл біздің тарих.

Әдебиеттер тізімі

- Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми-зерттеу еңбек. Алматы: Өнер, 1987. 128 б.
Әзірбаев К. Аңыздар сыры. Құрастырып, әдеби жағын өңдеген Н.Төреқұлов. Алматы: Қазақстан, 1969.
Рахманова Г.Н. Ата кәсіп (Этнографиялық зерттеу). Алматы: Қазақстан, 2001. 174 б.
Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. Алматы, "Санат" 1997. 464 б.
Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы, "Қазақстан", 1977.
Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы: Алматыкітап, 2007.
Шоқпарұлы Д. Қазақтың қолөнері. Альбом. Алматы: Өнер, 2005. 175 б.

Г.К. Муканова¹, О.Н. Муканов²

¹*Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
г. Алматы, Казахстан*

²*Судебная Администрация РК,
г. Астана, Казахстан*

E-mail: gulnar_mukanova@mail.ru

**Право на этничность и Алаш интеллигенция.
Взгляды Алихана Букейханова, Смагула Садвокасова и др.**

До «перестройки» общественного сознания в экс-СССР, наши старшие коллеги и учителя, если даже знали, то не могли открыто писать и говорить о правовых взглядах элиты Алаш, их понимании этничности и идентичности. Сегодня, в Независимом Казахстане, мы можем смело высказывать мнения, гипотезы, изучать труды зарубежных коллег и реконструировать по возможности, вклад казахской национальной элиты рубежа XX века в научные отрасли, связанные с изучением этничности, этногенеза и т.д.

В историографии Казахстана 1920 - 1930 годов немало «белых пятен»; к примеру, фрагментарно освещен вклад Алаш интеллигенции в краеведческие этнографические исследования, экспертизу рукописей и учебников, просветительскую общественную работу. В целом, ни слова нет об их борьбе за «право на этничность», иными словами, за самоопределение. В оренбургский период Ахмет Байтурсынов приложил массу усилий для придания данному виду социальной работы системный характер. Байтурсынов принимал участие в ряде совещаний, оказывал методическую помощь, в подборе авторов учебников, организации архивного и музейного дела, оформлении отраслевых терминологических словарей. Единомышленники Байтурсынова прислушивались к его рекомендациям и со своей стороны делали все, что от них зависело, чтобы дополнить начатое им.

Относительно этнографических исследований А.Н.Букейханова можно говорить относительно его литературных переводов, и той части его культурного наследия, что дошла до настоящего времени. К примеру, его переводы Л.Н.Толстого, например, прекрасной исторической повести «Хаджи-Мурат» на казахский язык представляют собой достойный художественный образец насыщенной чеченскими выражениями, этнической картины повседневной жизни и военно-оборонных традиций народов Кавказа.

Зачастую современные биографы Букейханова делают акцент на его «изоляции» в пределах Москвы, что не совсем верно: А.Н.Букейханов живо интересовался развитием края и вносил посильный вклад в изучение этнографии и краеведения. Обнаруженные источники из истории 1920 годов находятся в плоскости этнографического познания казахского сообщества. Научный подход через этнографические изыскания был заложен в основании общества «Талап», развернувшего свою активность в Семиречье и прилегающих южных областях Казкара.

Внимание к этнографическим трудам и рукописям в Казахской автономии было не случайным, это доказывается работой Академического центра. В КАССР в 1927 году состоялось обнаружение ценных рукописей авторов дореволюционного периода, о казахах, составленных русскоязычными исследователями. Об этом сообщается в выписке из протокола научного и научно-методического совета Казнаркомпроса от 29 января 1927 года под председательством Джулдыбаева. Дело в том, что в фондах географического общества были найдены рукописи Казанцева «О киргиз-кайсаках» объемом 204 страницы (1856 г.) с картами и Андреева «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» (1786 г.). Докладчик Джулдыбаев считал, что «обе рукописи нужно переписать по современной орфографии – в особенности Андреева, т.к. она написана в славяно-русской транскрипции» (ЦГА РК. Ф.693. Оп.1 Д.83 Л.23). Постановили предложить Обществу изучения Казахстана издать обе рукописи за свой счет, как «особо ценные материалы». И далее: «поручить А.Н.Букейханову редактировать их, снабжая соответствующими материалами» (Там же. Л.23). Здесь невольно возникает вопрос, насколько Букейханов в 1927 году имел свободу коммуникаций с Казахстаном. Заседание нашло выход, по-видимому, для передачи ему переписанных рукописей через профессора Швецова С.П., который вначале должен был переписать рукописи, затем - получить разрешение от Совета Географического общества на печатание обеих книг. В документе указан адрес проживания Швецова: Ленинград, петроградская сторона, ул. Калинина, 11, кв.12. На расходы по переписке книг, было поручено Обществу

изучения Казахстана перечислить Шевцову в виде аванса 100 рублей. (ЦГА РК. Ф.693. Оп.1 Д.83 Л.23)

Новизна содержания выявленного источника заключается в идентификации факта того, что лидера Алаш привлекали в качестве эксперта по истории и этнографии края, для потенциального редактирования найденных исторических рукописей и книг члены Акцентра обращались к А.Н.Букейханову. Это – любопытная находка, которая ранее не встречалась и нуждается в детальном изучении редакторского вклада лидера Алаш в издании ценных книг по истории казахского народа.

Существуют довольно полярные мнения о времени открытия ВУЗа (Университета) в Казкрае и качестве первых учебников; недостаток источников привел в свое время к игнорированию роли Алаш в этом процессе (их именовали в советское время – «спецы», «беспартийные», «оқығандар»). Действительно, был период взаимного отчуждения между казахскими коммунистами и алашевцами в 1920 годы, однако затем лед растаял и сотрудничество продолжилось вплоть до начала арестов в 1929 году.

Сложный и противоречивый процесс становления национальной научно-педагогической методической мысли важно реконструировать, в целях обобщения опыта предшествующих поколений в познании многовековой казахской культуры.

Создание Казахской автономии в 1920 году в историографии довольно примитивно представляется однобоко, как формирование правительства, которое принимало определенные декреты. Между тем государственный аппарат формировался в части создания органов правопорядка, а кадры готовились на месте, их приходилось обучать основам наук. И что любопытно, специфика казахского быта и казахского языка учитывались и в обозначенной отрасли просвещения.

Этнография как важнейший аспект изучения особенностей Казахского края, в 1920 годы был введен в курс подготовки будущих кадров для НКВД, Наркомюста и ЧК* (ЦГА РК. Ф. 27. Оп. 1. Д.2. Л. 67). (Текст публикуется в Приложении). Об этом становится известно при изучении архивов Военно-Политических курсов (далее – ВПК), которые были открыты в Оренбурге летом 1921 года. Для обеспечения общественного порядка требовались грамотные, тренированные работники, в связи с чем имела место официальная переписка (июль 1921) между начальником курсов Гурвичем, с одной стороны, и – народным комиссаром просвещения А.Кенжиным, с другой. В результате, последний предоставил в распоряжение ВПК здание с мебелью. Однако трудности этим не были исчерпаны. Выяснилось, что нет преподавателей с казахским языком, для обучения казахов-курсантов.

Пришлось срочно искать преподавателей со знанием казахского языка. Беремжанов Ахмет был назначен заведующим кир(казахским) отделением (ЦГА РК. Ф. 27. Оп. 1. Д 13.Л. 412 об.). В профессорско-преподавательском составе курсов встречаются фамилии казахов, деятелей Алаш - Бегимбетов Насангали (Нысангали) Умбетович значится профессором, его фамилия есть в списках на получение продуктов. Время было тяжелое, курсанты и педагоги были поставлены на довольствие. Таким образом казахское отделение на курсах начало функционировать (ЦГА РК. Ф. 27. Оп. 1. Д 13.Л. 313).

Попутно решались вопросы обеспечения питанием и обмундированием, что зачастую привлекало на курсы аульчан, в годы массового голода. Программа ВПК была рассчитана на 6 месяцев, набор составлял до 300 человек. Государство брало на себя трудоустройство выпускников: в органах ЧК, НКВД и НКЮста (ЦГА РК. Ф. 27. Оп. 1. Д.2. Л. 45 об.). Часть курсантов ВПК после успешного завершения учебы переводилась в Совпартшколу для дальнейшего обучения и трудоустройства.

Другой документ, освещающий деятельность Общества «Талап», призванного направлять просветительскую работу казахской интеллигенции в Туркестане (Ташкент), обнаружен нами в ЦГА РК. (ЦГА РК. Ф. 693. Оп. 1. Д. 15. Л.27). Полный текст публикуется ниже (см. Приложение).

Историко-этнографическая специализация «Талапа» не вызывает сомнений. Это отражено уже в самом факте присутствия фамилии А.Диваева под текстом устанавливающего документа общества. Известно, что Устав «Талапа» содержит оригинальные подписи: Джаленов Карим, Жумабаев Магжан Бекенович, Архангельский Николай, д-р Досмухамедов Халиль, Шмидт Александр, Диваев Абубакр (ЦГА РК. Ф. 693. Оп. 1. Д. 15. Л.28-30).

Один из Протоколов заседания правления Общества датирован маем 1923 года, до размежевания, что позволяет рассматривать его как источник по истории Алаш. Из других документов, отложившихся в деле, следует, что большую активность проявлял М.Есполов

(Испулов) в качестве заместителя председателя, часто отсутствовавшего Х.Досмухамедова. Обществом были созданы тематические комиссии, изучавшие конкретные вопросы, например, в протоколе заседания от 24 февраля 1923 упоминается «комиссия по изучению положения женщин в Жетысу». В ее состав вошли: Дж.Досмухамедов, М.Ауэзов, С.Акаев, Ак.Дошанова, А.Мангельдин). Планировалась экспедиция в Семиречье. (ЦГА РК. Ф. 693. Оп. 1. Д. 15. Л.36). Талаповцы проявили гражданское самосознание, объединились с целью научного изучения богатого культурного наследия казахов, находили время для экспедиционного обследования края. Опыт интеллигенции Алаш бесценен, таким образом были сохранены уникальные образцы устного народного творчества и музыкальной сокровищницы. На одном из заседаний был рассмотрен вопрос о чтении благотворительной лекции, с целью сбора средств в поддержку казахского студенчества в Берлине. Тема лекции «Историческое развитие учения о бехаизме» (бехаизм – светское течение в исламе, нашедшее поддержку в Персии со стороны предпринимателей) обращает на себя внимание, как экскурс в историю и этнографию Ирана. Прочтение ее решено было пригласить профессора Н.Ф.Успенского и содокладчиком – С.Асфендиярова (ЦГА РК. Ф. 693. Оп. 1. Д. 15. Л.27).

Внимание к этнографическим трудам и рукописям в Казахской автономии было не случайным, это доказывается работой Академического центра. В КАССР в 1927 году состоялось обнаружение ценных рукописей авторов дореволюционного периода, о казахах, составленных русскоязычными исследователями. Об этом сообщается в выписке из протокола научного и научно-методического совета Казнаркомпроса от 29 января 1927 года под председательством Джулдыбаева. Дело в том, что в фондах географического общества были найдены рукописи Казанцева «О киргиз-кайсаках» объемом 204 страницы (1856 г.) с картами и Андреева «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» (1786 г.). Докладчик Джулдыбаев считал, что «обе рукописи нужно переписать по современной орфографии – в особенности Андреева, т.к. она написана в славяно-русской транскрипции» (ЦГА РК. Ф.693. Оп.1 Д.83 Л.23). Постановили предложить Обществу изучения Казахстана издать обе рукописи за свой счет, как «особо ценные материалы». И далее: «поручить А.Н.Букейханову редактировать их, снабжая соответствующими материалами» (Там же. Л.23). Здесь невольно возникает вопрос, насколько Букейханов в 1927 году имел свободу коммуникаций с Казахстаном. Заседание нашло выход, по-видимому, для передачи ему переписанных рукописей через профессора Швецова С.П., который вначале должен был переписать рукописи, затем - получить разрешение от Совета Географического общества на печатание обеих книг. В документе указан адрес проживания Швецова: Ленинград, петроградская сторона, ул. Калинина, 11, кв.12. На расходы по переписке книг, было поручено Обществу изучения Казахстана перечислить Шевцову в виде аванса 100 рублей. (ЦГА РК. Ф.693. Оп.1 Д.83 Л.23)

Новизна содержания выявленного источника заключается в идентификации факта потенциального редактирования найденных исторических рукописей и будущих книг А.Н.Букейхановым. Это – любопытная находка, которая ранее не встречалась и нуждается в детальном изучении редакторского вклада лидера Алаш в издании ценных книг по истории казахского народа. Как признанный лидер мнения передовой национальной интеллигенции, Алихан Букейханов привлекался к экспертной работе, его мнение было важным при оценке исторической и научной ценности рукописей по истории казахского общества. Обнаруженные источники за 1927 год проливают свет на эти, малоизвестные страницы его научной биографии. Источники из фондов РГАЭ (Российский Государственный архив экономики, Москва) подтверждают востребованность знаний Букейханова при национальном размежевании; так, в ноябре-декабре 1923 года он присутствовал на совещаниях Кирсекции Госплана в Москве и делился ценными справками по вопросам казахского хозяйства (РГАЭ. Ф. 4372. Оп. 15. Д. 303. Л. 23, 32). На совещаниях секции районирования Киргосплана в октябре-декабре 1923 года были заслушаны доклады зам.председателя Госплана КазАССР Смагула Садвокасова по вопросам национального районирования, где требовались знания демографии и специфики хозяйствования казахов (РГАЭ. Ф. 4372. Оп. 15. Д. 303. Л. 33. Ф. 4372. Оп.15. Д. 464. Л. 1-35).

Примечательный факт: при вынужденном увольнении Садвокасова Смагула с должности ректора Казпедвуза в Ташкенте, в своем письменном заявлении он просил Казкрайком оставить его в вузе и указал тот фронт работ, где быгодились его познания. Его устраивала на тот момент должность председателя Краеведческого Бюро при Казпедвузе, которая высвобождала время для творческих занятий по написанию учебников, как сам Садвокасов объяснял. Эта запись в весьма сложный для него период показывает, как ценил он возможность отстраниться от

руководящих должностей и окунуться в создание учебников и посвятить себя научно-педагогической и исследовательской работе.

Тема качественных учебников поднималась им неоднократно. Например, в 1926 году в ходе заседания Бюро Казкрайкома партии от 17 ноября 1926 года, был заслушан доклад адмсоцкультсекции НКРКИ КССР «По обследованию Казнаркомпроса». Стенографический отчет заседания интересен как борьба мнений (Голощекин, Джандосов, Морозов, Смирнягин, Байдильдин vs Садвокасов, Татимов и Нурмаков) (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 490. Л. 114 - 137 об.). Морозов в тот период возглавлял наркомат РКИ, Смирнягин был его заместителем. Татимов руководил Казнаркомтруд, Мурзагалиев - Казнаркомфином (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д.1040. Л.148). Наметилось противостояние в вопросе об Акцентре, который был переименован в Научно-методический Совет. Тенденция искоренения названий с приставкой «Ак» в тот период (газеты «Ак жол», Акцентра) наводит на мысль о превратном толковании перевода слова «ак» как противостояния «кызыл» - красный, т.е. большевистский. Хотя, по сути, Акцентр был аббревиатурой от «Академический центр».

Садвокасов четко выразил свою позицию в отношении критики учебников, авторами которых были «некоммунисты», что подразумевало принадлежавших в прошлом к Алаш. Проблема была актуальной, однако ей придавали политическое значение, что мешало работе: «По вопросу об учебниках я неоднократно здесь говорил и неоднократно говорил со многими товарищами, что пока мы казахскую национальную школу не снабдим достаточным количеством учебников, сколько бы мы ни планировали, ни руководили, все равно ничего не выйдет. Мы национальную школу без учебников не создадим. А сейчас национальная казахская школа имеет учебники? Не имеет в достаточном количестве. Как же теперь дело обстоит? Привлекли мы несколько беспартийных, которые плохо ли, хорошо ли, но выпустили ряд учебников. Что же сделали коммунисты, которых привлекли к этой работе? Вообще нужно сказать, что работа эта кропотливая, специфическая, черновая. У нас коммунисты очень неохотно туда идут... Со стороны коммунистов работы в этом направлении никакой нет и даже здоровой критики с их стороны нет...» (Там же. Л.126}. И далее Смагул аргументирует свою позицию примерами: «Без учебников мы не создадим нашей школы. Что же теперь получается? Я выдвинул частичный переход к преподаванию на русском языке. Учебников нет, учащиеся развращаются, занимаются всякими митингами и критикуют правительство. Вчера я был в КИНо, учащиеся заявляют, что чем дальше идут, знаний становится все меньше и меньше, потому что не учебников. Это один из самых больных вопросов» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 490. Л. 126 об.).

Он довольно резко говорил: «О подготовке учебников. Здесь представитель АПО несколько недооценивает наше положение. Сколько бы не были скверны учебники В., и т.д., ведь даже этих скверных учебников не хватает. В этом отношении нам нужно перестать хаять на всяком заседании, на всяком переулке наших беспартийных, или нужно сказать, что они – контрреволюционеры и их не нужно привлекать. Если же мы их привлекаем, то привлекаем с разрешения Крайкома. Для них нужна подходящая обстановка и контроль. Как мы можем критиковать эти учебники? Эти учебники нужно серьезно обсудить, писать критику и т.д. Этого у нас нет; у нас говорят только устно, что это плохо и т.д., а кроме этого, у нас ничего нет. Я считаю, что если все, что у нас есть, никуда не годится, а нового ничего не даем, то в данном случае мы абсолютно априорно отрицаем» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 490. Л.134 об. - 135).

Оппонентом Садвокасова по вопросу открытия ВУЗов формально был Варламов: «Относительно ВУЗов. В то время, когда у нас не ликвидирована еще неграмотность, поднимают вопрос об организации ВУЗов. Появляются статьи на страницах печати, организуют Бюро и т.д. Мы в одном предложении вносим свое дополнение местному РКИ, чтобы не было разнобоя в области культурно-просветительного строительства, необходимо иметь общую линию с партией в этом вопросе» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 490. Л.132).

Текст заявления ректора С.Садвокасова от 9 февраля 1928 года хранится в Архиве Президента РК (АП РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 1704. Л.22). Документ выявлен из рассыпи 1928 года, представляет собой машинописный текст, заверенный личной подписью Смагула, причем на полях внизу его же рукой сделана приписка: «P.S. Кстати, должен добавить, что ячейка против использования меня в ПЕДВУЗЕ не возражает, о чем можно запросить ее» (АП РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 1704. Л.22).

Однако ему не давали даже такой возможности спокойно трудиться. После увольнения С.Садвокасова с должности ректора Казпедвуза в Ташкенте, в республиканских СМИ увидели свет статьи его бывших коллег. Среди череды обвинений в национализме, групповщине и издании

злополучной статьи в журнале «Большевик», некоторые бывшие соратники-коммунисты обрушились на его с выходом книги «Молодой Казахстан», к которой Смагул написал предисловие (Садвокасов, 1928: 3-7). Так, в 1929 году вышла заметка А.Байдильдина с вызывающим названием «Садвокасовщина под маской «Молодого Казахстана» в журнале «За партию» (Байдильдин, 1929: 86-88). Еще более беспрецедентным представляется тот факт, что вниманию республиканской общественности была представлена статья И.Кабулова «Садвокасовщина» в одной из центральных газет (Кабулов, 1935: 4). Об этой статье см. возмущенное письмо Н.Нурмакова на имя Мирзояна и Ежова от 27.10.1935 года (АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д. 8131. Л. 82-84). Кабулов исполнял обязанности ректора Казпедвуза после увольнения Садвокасова. По некоторым данным, с мая 1928 года на этот пост был назначен Сакен Сейфуллин. Почему Кабулову в 1935 году вздумалось обобщать «грехи» коммунистов под хлестким ярлыком, уже после кончины Жалау Мынбаева (умер в 1929 г.) и Смагула Садвокасова (умер в 1933 г.), остается только догадываться.

В соседних государствах на системной основе издаются документальные источники по периоду репрессий (Зюзин, 2004). Аналогичные сборники важно готовить с привлечением материалов из зарубежных архивов, и в Республике Казахстан, освещая многогранную научную, методическую и просветительскую деятельность Алаш интеллигенции. Тема идентичности в государствах постсоветской Центральной Азии чрезвычайно интересует зарубежных экспертов (см. Schoeberlein-Engel, 1994). Исследования как полевые, так и академические, в указанном плане имеют результатом полярные мнения и публикации (Naugen, 2003 etc.). Naugen

К примеру, писатель М.О. Ауэзов еще в 1930 годы преследовался за создание пьесы для театра из истории Казахского ханства; в пьесе естественным образом выписаны автором этнографические детали. Но пьеса была посвящена последнему казахскому хану Кенесары, в связи с чем в центральной газете о ней и авторе было написано следующее:

«...Пьеса «Хан Кене», естественно, была встречена нашей общественностью в штыки, как пьеса, в основном дающая идеализацию ханского строя. Тов. Ауэзов в этой пьесе еще не перестроился. Наша задача заключается в том, чтобы создать все условия писателям типа Ауэзова, чтобы они скорее покончили со своим прошлым, перестроились творчески» (Кабулов, 1934: 2). Такие обвинения привели к затуханию образов исторических личностей и вымыванию их из театральных репертуаров, чтобы зрители позабыли их навсегда. Однако образы султанов, батыров оставались в памяти народа.

Среди Алаш интеллигенции было немало профессиональных юристов? А также востоковедов, овладевших арабским, турецким, персидским, японским и другими языками, и при лучшей ситуации политического склада наука Казахстана развивалась бы гораздо ускоренными темпами. Труды многих Алаш пропали, не сохранились, а тиражи их произведений были уничтожены в типографиях и изъяты из продажи.

В целом этнографическое направление исследовательской и просветительской работы в Казкрае и смежных регионах, где проживало казахское население, занимало не последнее место в программе деятельности государственных учреждений образования, методического Совета Наркомпроса (Акцентр) и общественных объединений просветительского характера. Об этом мы писали ранее (Муканова и др., 2022:257-266). В эпицентре перечисленных мероприятий находился ученый, просветитель, организатор Ахмет Байтурсынов.

Обозначенный аспект отражает серьезный взвешенный подход национальной интеллигенции (Алаш) к формированию правового сознания сограждан, уважительного подхода к культурным ценностям, языку, истории и этнографии народа. В русле обозначенного пласта массовой просветительской и организационной работы трудились лица передовых взглядов, хорошо знакомые с реалиями полиэтнической структуры населения Центральной Азии. В их числе - А.Букейханов, А.Байтурсынов, М.Есполов, М.Жумабаев, М.Джолдыбаев, Ж. и Х. Досмухамедовы, Ж. Акпаев, А.Беремжанов, С.Асфендияров, С.Садвокасов, - на разных статусных ролях в государстве и в рамках сообщества они внесли посильный вклад в научное изучение специфики края и обобщение результатов региональных экспедиций. Право на этничность, обещанное вождем мировой революции В. Лениным в многочисленных статьях и публичных выступлениях, позже было сведено к схеме федерации и Союза советских республик, а понятие «националы» стало обретать оттенок двусмысленности.

Список литературы

Байдильдин А. Садвокасовщина под маской «Молодого Казахстана» // За партию. 1929. № 1-2. С. 86-88.

Зюзин (ред.) 2004 - История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.1. Массовые репрессии в СССР / Отв.ред. Н.Верт, С.В.Мироненко. Отв. сост. И.А.Зюзина. М: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 728 с.

Кабулов (Ильяс), зав. культпропом Крайкома ВКП(б). Марксистско-ленинскую критику – казакской литературе! // «Казакстанская правда». 1934 августа 9. С. 2-3.

Кабулов И. Садвокасовщина // Казакстанская правда. № 162 от 16 июля 1935 г., с. 4.

Муканова Г.К., Байжуманова З.Б. Лекция по «бехаизму», редактор Букейханов и «писание учебников» Смагулом Садвокасовым // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2022. № 3(31). С. 257-266. URL: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/issue/view/1>.

Садвокасов С. О книге «Молодой Казахстан» // Молодой Казахстан. М., 1928.

Haugen A. The establishment of national republics in Soviet Central Asia. NY: Palgrave Macmillan, 2003. 276 p.

Schoeberlein-Engel J. Identity in Central Asia: Construction and Contention in the Conceptions of 'Ozbek', 'Tajik', 'Muslim', 'Samarqandi' and Other Groups. Ph.D. thesis. Harvard, 1994. 762 p.

*Ссылки на архивные фонды даны в тексте.

Дала руханияттарының халық арасындағы бейнесі

Батыс Қазақстан өңірінде XIX ғасырда өмір сүрген «Дәдем ата» деген атпен әйгілі Жұмағазы хазірет Тәңкеұлы дін ғұламасында ерекше атауға болады. Деректерде хазірет қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Казталов ауданына қарасты Жалпақтал ауылының маңында өмірге келген, шыққан тегі Тама руы екендігі белгілі.

Жұмағазы хазірет кезінде Түркістан шаһарында білім алып, Қожа Ахмет Яссауи дүрбесінде имамдық қызмет атқарған. Содан кейін туған жеріне оралып, мешіт және медресе ашып, елге рухани білім таратқан. Оның аталары XIX ғасырдың басында Бөкей ханмен бірге Жайықтың Самар (Бөкей Ордасына қарайтын Қамысты-Самар округі) бетіне көшіп келіп, Сары-өзеннің екі бетіндегі Ақкөл ауылы маңына қоныстанған екен. Бірақ, 1820-1825 жылдар шамасында Жайықтың сол жағына (қазіргі БҚО, Сырым ауданы) кері көшкен. Дегенменде хазіреттің бабалары Ақкөл ауылының шығыс жағындағы Төремұрат қорымында болуы керек, онда 30-дан астам көне құлпытастар сақталған (Жахатов, 2015: 5-6).

Жұмағазы хазірет төрт рет қажылыққа барған. Ислам дінін берік ұстаған хазіреттің философиялық трактаттары мен қолжазбалары болғанмен жоғалып кеткен (Болатұлы, 2017-6). Ел аузында Жұмағазы хазірет туралы көптеген аңыз-әфсана тараған. Оның ұрпағы Ғарифолла Жанбузовтың айтуы бойынша бойындағы қасиеті бала күнінде байқалған. Ғарифолла аға хазірет жайында кезінде естіген мынадай әңгімені айтады: «Жұмағазы хазірет Түркістаннан оралған соң қазіргі Сырым мен Теректі аудандары аралығындағы жерді жайлап отырған қазақ руларының ақсақалдарына жолығып, қоныс сұрапты. Бірақ рубасылар Жұмағазының өтінішіне құлақ салмайды. Сол кезде бұрылып кетіп бара жатқан Жұмағазы хазіреттің арқасынан лаулап от көрінген екен. Мұны байқаған бір ақсақал: «Оу, жұртым, мына адам тегін кісі болмады, киесі ұрар, өтінішін орындап, жер бөліп бермесек болмас!», - деген екен дейді. Қазіргі Тамасай, Үбінияз жайлауы деген жерлер сол кезде Жұмағазы хазіреттің үлесіне берілген жерлер болса керек. Ал, қыста қыстауы Қараоба бетте болғанымен, жаз жайлауы оңтүстік батыс жақтағы Қауыз, Тамасай деп аталатын кең жазық болған көрінеді.

Сондай-ақ, Ғ. Жанбузов хазіреттің бойындағы ерекше қасиетін сипаттаған келесі бір аңызды былай дейді: «Жұмағазы хазіреттің ерте күзде жаңа қатқан Аңқаты өзенінің үстінен тарантас арбамен өтіп кеткендігі сөз болады. Сонда қабыршақ мұз арбаны қауырсын құрлы көрмей көтерген, ал арба соңынан ерген күшік ит малтығып, суға бата берген екен». Бірде Ақберлі руынан шыққан барымташы, сотқар жігіттер тастай қараңғы әрі тұманды түнді пайдаланып қарияның жылқысын айдап кетпек болады. Жылқыны түн ауа дүркірете қуып ала жөнелген жігіттер таң ағарғанша тоқтамапты. Таң қылаң бере алдынан аттылы Ата күтіп алғанда жігіттер жан-жағына қараса, түні бойы Тамасайды айнала жүре берген екен. Атаның құдіретіне әбден көзі жеткен тентектер аяғына жығылып кешірім сұрапты. Содан кейін әулиенің жылқысына ешкім жақындамайтын болыпты».

Хазірет қосшы баласына бұл оқиғаны көзінің тірісінде елге жария қылуға тиым салған екен. Бүгінде «Дәдем ата» жеке қоры ресми тіркеліп, зиярат орнында мешіт, қонақ үй, намазхана салынған. Ұрпақтан ұрпаққа жетіп, кейінгі буындарға мирас болып қалып отырған бұл мәдени мұра – Самара-Шымкент күре жолының бойында, Орал қаласынан Жымпитыға қарай 80 шақырымдай жерде орналасқан (Жахатов, 2015: 5-6).

Әулиенің жатқан басына сегіз қырлы кесене тұрғызылып, зиратының маңы абаттандырылған. Хазірет жатқан қауым қоршалған, бейіттің басында бұлақ ағып жатыр. Жұмағазы хазіреттің кесенесіне күніне 100-ден аса адам келеді, ал сенбі-жексенбі күндері 300-400-ге дейін жетеді. Зиярат етушілер атаның басына түнеп, өз дұға-тілектерінің орындалуын, түрлі дерттен сауығуын тілейтіндер де аз емес. Мұнда Қазақстан қалалары ғана емес, өзге елдерден де ат арытып, келіп жатады. Құрбан айт сынды мейрамдар кезінде көпшілік шаралар да ұйымдастырылып жатады (Болатұлы, 2017: 6).

Сондай-ақ бүкіл батыс өңіріне танымал тұлғалардың бірі – діндар, емші, әулие ишан Едіге Шымырұлы (1850-1926 жж.) Батыс Қазақстан облысының Қаратөбе ауданының тумасы, тегі –

Байұлына жататын алаша руынан. Жерленген жері Қалдығайты өзенінің Зират жағасындағы көне қорымда (Әнес, 2002: 240).

Едіге жас кезінде ауыл молдасында мұсылманша оқып, арабша қара таныпты, ерекше қабілетті болған. Жымпиты уалаятынан Бұхара медресесінде оқыған екі адам, оның біреуі – Жұмағазы хазірет болса, екіншісі – Едіге ишан болған (Ахметов, 2016: 87-88).

Ол сонда 8 жыл оқып Бұхара қаласында діни медресені үздік бағамен бітіріп, алтын жазумен жазылған – «шатрқат» дипломына ие болады. Едіге үлкен ғалым, ишан болған кісі, 7 елдің тілін меңгерген. Орысша, қазақша, түрікше, арабша, парсы, тәжік, ауған тілдерінде жақсы сөйлеген. Сонымен оқуын бітіріп, туған еліне оралған соң ауыл балаларын оқытқан. Ерте кезеңдерде науқастарды қарап, ауруынан жазған көріпкелдігі бар өте қасиетті адам болған. Мекке-Мәдинаға барған қажылығы да бар.

Едіге ишан діни мәселелермен Уфа, Қазан қалаларында болған. Ислам дінін берік ұстанған ишан өз заманында бас молда ретінде Құран аяттарын оқуда озық болған. Тіпті көршілес мұсылман татар, башқұрт, қазақ арасында жоғары беделді иеленген. Бірде оны Самарқанд, Ташкент қаласындағы үлкен мешітте қызмет жасап, шәкірттерді оқытуға шақыртыпты. Бір жылдары Едіге ишанның ұрпақтарын іздеп Самарқандтан діни кісілер келіп, сынықшы Құтқожаның баласы Исламға жолығыпты. Олар «Самарқандта үлкен мешіттің қабырғасында алтындаған үлкен әріппен «Бұл мешітте Шымырұлы Едіге ишан қызмет жасаған», - деп жазу тұрғанын айтыпты (Хасанов, 2014: 15).

Қажылыққа үш рет барған, тіпті өзімен бірге Мекке-Мәдинаға Өзбекстаннан да адамдарды апарған. Едіге әулиенің асаяғы болған, бірақ ол сақталмапты. Ел ішіндегі діни рәсімдерді атқарып, қайтыс болған адамның жаназасын өткізген (Ларина, 2016: 113-114).

Осы тұлғаның атында «Едіге тоғайы» сақталған, ол Қаратөбе ауданының шығыс бетіндегі Ақтай-сай ауылынан бері кіші Қоскөл елдімекенінің батысында Қалдығайты өзенінің жағасында орналасқан. Хазіреттің құрметіне аталған тоғай ағашы 1800-жылдан бері егілген. Онда аққайың, көктерек, қаратал және басқа да жеміс ағаштары өседі. Едіге тоғайы бірнеше мәрте өрт құшағында қалғанымен, әулие зиратына 25-30 метр қалғанда өрт өзінен өзі сөнген екен. Ол да болса ата әулиелігінің айғағы болса керек.

Едіге ишан Алаш қайраткері Жаһанша Досмұхамедовпен байланыста болған. Оның немересі Қайырахманың әңгімелеуі бойынша Жымпиты өңірінде Жаһанша Досмұхамедовтың қатысуымен өткен бір жиынға әкесі Мұзафар ишанмен бірге барып қатысып, ел ішіндегі өзекті мәселелерге көңіл бөлген (Набиоллаұлы, 2016: 30-31).

Едіге ишанның басына барып, ауырған адамдар дұға жасап, түнеген екен. Атаның басына ауырған адам, ем-шипа болсын деп дұға оқып, түнекке барып сыйыну әлі күнге дейін жалғасын табуда. 1991 жылы Шыңғырлау ауданында атаның басына «Едіге» деген жазуымен ақ күмбезді мазары көтерілді. 2000 жылы Кіші Қоскөл ауылында Едіге ишанның атында алты қырлы көкмешіт салынды. Әулиенің күмбезді зираты Егіндікөлден 35 км қашықтықта Қалдығайты өзеніндегі Едіге тұрағында орналасқан (Сафуллин, 2016: 150).

Сонымен Қаратөбе өңірінде өмір сүріп, өз заманында ел арасында белгілі болып, дәстүрлі ислам өкілі ретінде халық арасында рухани сауаттылықты арттыруға үлес қосқан Едіге Шымырұлын жас ұрпақ ешқашан ұмытпайды. Рухани жаңғыру бағдарламасының негізінде ұмыт болған ақтандақтар зерттеліп, қайтадан тарих бетіне шығуда. Едіге Шымырұлын халық әулие, ишан ретінде танып ғана қоймай тіпті емшілік пен көріпкелдік қасиетін бүгінде жоғары бағалайды.

Жоғарыда айтылғандай XIX ғасырда Қазақстанның батыс аймағында өмір сүріп, шекаралас елдер Түрікменстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан жерлеріне дейін танымал болған діни қайраткердің бірі – Досжан Қашақұлы.

Оның әкесі Қашақ та ескіше хат таныған молда кісі болған. Әкесінен 14-15 жасына дейін сауатын ашқан. Жастайынан араб тілін меңгеріп, құран негіздерін, хадис және құранды дұрыс оқу жолдарын меңгерген. Кейін жас Досжан Орынбор қаласына 18 шақырым қашықтықта орналасқан Қарғалы медресесінде 12 жыл білім алған. Медресені ол 1842 жылы бітіріп ишан дәрежесінде мешіт-медресе ашып, мүрид жинауға рұқсат беретін иршад дәрежесін алып шығады (Сабыргалиева, 2020: 173-174).

Досжан ишан өз білімін Хиуа, Бұхара, Үргеніш қалаларында жалғастырған. Ол жерден әулие, сопылық ұстаз-пір Олданнан бата алып, ишан жоғарғы діни атағын бекіткен (Қалыш, 2020: 76). Елге келген соң ағартушылықпен айналысып, Доңызтаудағы Қайнар деген жерде, кейін Шилісуда екі үлкен мешіт салғызды.

Әбубәкір Кердерінің жырында осы өңірде Досжан ишанның мешітінде жүздеген шәкірт білім алғаны айтылады (Кердері, 1993: 8). Досжан хазіреттің Қарашың орталығында жиылып намазға тұратын жамағатхана да, мүридтер сабақ өтетін медресе де, Алла жолын машахат тартып, риязат шегіп табуға бастайтын ханака орны да болғанын Ә. Кердерінің жазбаларын көрге болады.

М. Көпеев Досжан хазіретті «халфе» деп көрсетеді (Көпейұлы, 1993: 9-10). Софылықта бұлай деп ірі шайхтың өзі отырған жердегі не шеткері аймақтағы орынбасарын, көмекшісін айтады. Ендеше Қараштың мешіті Бұхар, Қарғалы мешіт-медреселері сияқты таза софылық үлгідегі қадими орталық болған деу керек (Әділханұлы, 2015: 100).

Досжан хазіреттің Тасастау-Қайнарда көп жыл, яғни 1868 жылға дейін отырғанын тілге тиек етіп қана қойған. Әбубәкір Кердерінің баяндауынша Қарашыңда Досжан ишан 1868 жылға дейін табан аудармаған. 1868 жылғы ырың-жырыңнан ел ауаланып көшкенде, Досжан хазірет Ойылдың Шилісу деген жеріне қоныстанған (Ілиясова, 2016: 80).

Соның маңындағы салынған екінші мешітті ол он саусағынан өнер тамған белгілі Бірман ұстаға салдырған. Бүгінге дейін жеткен деректерге қарағанда, мешіт жанында 150 орындық балаларға білім беретін медресесі, қонақ сыйлайтын орны да болған. Досжан хазірет мешітті өз қаржысына салған (Сабыргалиева, 2020: 173-174).

Мұхтар Шайқы хазірет Досжан ишанның исламдық жолы атты мақаласында Досжанның қазақ шежіресін ең алғаш жазғандардың бірі деп дерек келтірген (Шайқы, 2015: 103-104).

Жергілікті тарихшы, өлкетанушы Сәбит Салқынұлы: «Досжан хазіреттің пір дәрежесін иеленуі Шилісуға көшіп келгеннен кейін яғни 1870 жылдары орын алған уақиға ма дейміз? Себебі бұған дейін қағаз жүзіне халфе атағымен шыққан ол (1858 жылғы хаж жөніндегі Мәшһүр-Жүсіп шежіресінде) 1874 жылғы екінші тәуап сапары жайлы әңгімеде «хазірет» деп аталады және жұрт имандай ұйып отырған үлкен ықпал иесі болғаны аңғарылады (Салқынұлы, 2006: 79).

Досжан ишанның ортада беделі жоғары болып айнала түгел сыйлаған. Тіпті жаназасына бес мың адам жиналған. Оның мал ұстап, мал қорасының болғандығы, хазірет қайтыс болғанда малы халыққа бөлініп берілгендігі Ә. Кердерінің жыр жолдарында келтіріледі (Кердері, 1993: 152-153).

Одан әрі хазіреттің алпыс екі түрлі тұқым еккен бағбандығы егжей-тегжейлі жырланады. Досжан ишан өзі отырған аймаққа отырықшылық, жер, егін, бау-бақша шаруашылығын енгізген. Ол мешіт пен медресе қасында 10 гектар жеріне Хорезм (Хиуа) хандығынан, Орал губернаторымен, Темір үйезд басшысынан тұқым әкеліп, жеті түрлі алма ағашын, жүзім шыбықтарын еккендігі сөз болады. Оған үйезд бастығы мен губернатор тарапынан арнайы бөлінген шыбықтардан арша, қызыл ағаш, көкше терек, қарағай тоғайы бой түзеп екі жағын орлатып қоршаған. Алма, жиде тәрізді жеміс ағаштары бір бөлек отырғызылған. Осы шоқ-шоқ тоғайдың арасына қарағайдан қыйықтап бұрама ағаш үй салдырған. Көктем-жаз мезгілінде Шиілі өзенінен бастау алатын арнайы арығы болған бау-бақшаны суаратын. Кезінде жеміс-жидек отырғызуға жер сұрап Орынбордың губернаторының қабылдауын күтіп Досжан бабамыздың үш күн жатып, жер мәселесін шешіпті деген дерегін жоғарыдағы істер нақтылай түседі (Кердері, 1993: 152-153).

Жалпы Досжан хазірет өзі өсіріп баптаған бау-бақшамен мешіттің ішкі шығындарын толық қамтамасыз етіп, мүрит, мүддәріс пен шәкірттерін тегін тамақпен қамтамасыз етіп отырған. Бақшаның өнімдерін сатып, қажетті тауарларға, затқа айырбастап сол аймақ тұрғындарымен мешіт қызметкерлерінің әлеуметтік жағдайларын қамтыған. Бір орыс саяхатшысының айтуынша оның мәуелерін Орынбордың көпестері келіп көтере сатып алады екен.

Сондай-ақ, көршілес Ресей мен Орта Азия елдеріндегідей отырықшылық жер шаруашылығы халықты бейімдеп, шәкірттерін еңбекке баулыған. Барлық бақша өнімдерін сатудан түскен ақшаны мешіт пен медресеге жұмсап, жетім және кедей шаруа отбасының балаларын тегін оқытып, олардың жатын орны, тамағы, киім-кешегімен басқа да қажеттіліктеріне өз қаржысын жұмсап тәлімгер болған.

Досжан хазірет сондай-ақ қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге араласып отырған. Қазақ халқының мүфтилікке қайтадан қосылуына атсалысқан. Яғни 1890 жылдардың оқиғасы. Осы екі аралықта Досжан хазірет дін жолында үлкен бір кесек іс бастайды, яғни қазаққа арнап өз алдында мүфтилік ашу шарасына белсене араласады. Ә. Кердерінің сөзімен айтқанда:

Баршасы үшбулардың пірім деді,
Хазірет ақылы дана білімді еді.
Патшадан қазақ үшін мүфти сұрап,
Өзінен халықтың қамын бұрын жеді.
Ойлады пайда етуге халықтың қамын,

Халықтың бүкіл қазақ, емес табын.
Мүфти сұрап зор орынды талап етті,
Жиһанға жандыруға діннің шамын.

Сөйтіп тарихқа көз жүгіртсек осы аралықта қазан төңкерісіне дейін қазақ арасынан шыққан діни тұлғалар мен зиялылар мүфтилік құрамына қайтадан қосылу немесе қазаққа жеке дара мүфтилік ашу туралы түрлі шағым-арыздармен айналысады. Бұл іс-әрекеттерге Досжан хазіретте атсалысқан. Оған дәлел ретінде тарихшы әрі патша шенеунігі С. Рыбаковтың 1888 жылы жазған хаттары дәлел болады (Рыбаков, 1917: 43-44).

Досжан хазіреттен білім алған көптеген шәкірттері Батыс Қазақстан аймағында, көршілес Түрікменстан, Өзбекстан, Ресей, Қарақалпақстан елдерінде ілімін жалғастырды. Шәкірттері арасында ахун, ишан, хазірет, молдалар сияқты діни атақ алып, рухани-ағарту саласында ізін жалғап еңбек сіңірген тұлғалар: Жұмағали ахун, Сұлтан ахун, Отали қажы, Қайыпқали ишан, Құтты кожа азиз (Қарақум ишан), Ыдырыс мақсұм, Айымбет ишан, Кожабай ишан, Бұхарбай ишан, Жиенғали ахун, Мұстафа ишан, Абдиғали ишан, Камал ахун, Илияс ахун, Тұрғанбай ишан, Досжан ишанның баласы мен немересі Абдолла Мактым ишан, Зайыт ишан, Нұролла ахун, Беркін халфе, Сағитжан халфе, Бекес хажы, Ысмайыл ишан, Жұбанияз ахун, Салмен ишан, Ансатбай ахун, Нұрлепес әулие және т.б. (Қалыш, 2020: 79).

Кейін Кеңес үкіметі тұсында Досжан хазіреттің ұрпақтары қуғындауға ұшырады. Үлкен ұш ұлы НКВД құрбаны болып, қаза болағн. Хабиболла ұлы халық жауы ретінде 1936 жылы қамауға алынып, Темір түрмесінде 1937 жылы 12 қаңтарда атылған. Абдолла ишан мүлкі тәркіленіп, бақылауға алынған. 1931 ж мезгілінен бұрын қайтыс болады. Аққұбаш репрессия құрбаны болып, Ақтөбеге 20 км қашықтықтағы Түйтөбе деген жерде қайтыс болады. Досжан хазіреттің ұлы Хабиболланың тұңғышы Зайыт 10 жылға Сібірге жер аударылды. Қыз-күйеу баласы Үммагүлсіммен Жұмағали ишанның баласы Жиенғали ишан да Сібірге жер аударылды. Жиенғали ишан Ыстамбұл медресесінде және Орынбордағы Хусайния медресесінде білім алған (Қалыш, 2020: 79).

Бүгінде, хазіретті құрмет тұтып, зиярат ететіндер үзілмейді деседі. Қорыта келе, Досжан хазірет мешіт-медресе салып, шәкірттерді білім мен имандылыққа баулыған діни ағартушы. Халқының болашағын біліммен байланыстырғандығы сол үшін рухани-ағарту саласында атқарған істері ерекше.

Досжан ишанның Үммагүлсім атты қызын алған күйеу баласы ел арасында діни ағарту ісінде мол үлес қосқан Жұмағали ишан. Ол атақты Оразалы ишанның бел баласы. Арғы атасы әрі ғұлама, әрі би болып ісі Табын еліне төрелік айтқан Ербатыр ишан екен. Жұмағали ахун 1860-шы жылдары Ақтөбе үйезі Доңызтау деген жерде дүниеге келген (Садықов, 2006: 93-99).

Ата-бабасы дін исламға қызмет еткен Жұмағали ахун Уфадағы Ғалия медресесін үздік бітірген. Мысырдағы «Әл-Аскария» медресесінде оқып жатқанда елдегі әкесі Оразалы ишан қайтыс болады. Ол кездегі тәртіп бойынша Мысырдағы медреселер төлемді болса керек. Жұмағалидың оқуы үшін төлейтін қаржысы әкесі өлгеннен кейін уақытында жетпей қалып, біраз тарығады. Сол жерде Мысырдың бір уәлаятында тұратын (аты-жөні белгісіз) араб адамы келіп, Жұмағалимен сөйлесіп, медресені бітірген соң менің өз медресемде мүдәррістік, яғни оқытушылық қызмет атқарасың дегендей шарт қояды. Оқуға әбден құмартқан зейінді Жұмағали сол арабпен келісім шартқа отырып, оқуын тәмәмдаған соң айтылған медреседе оқытушы болуға келісім береді (Аралбай, 1998:16).

Оқуын аяқтаған Жұмағали сөз берген жерінде оқытушылық жұмысқа кірісіп кетеді. Сол уақытта Меккеге келген Досжан ишан Жұмағалиды іздеп тауып, жүздесіп, әлгі арабтың оқуға жұмсаған ақшасын қайтарып, Жұмағалиды елге алып келеді.

Алғаш өзі салдырған мешітке имам етіп дайындайды. Алғыр да зерек, араб-парсы, түркі, орыс, француз тілдерін өте жетік білетін жас жігіт сауаттылығымен де, адал да іскерлігімен де атақты діни тұлғаның сеніміне толығымен ие болса керек. Оның белгісі ретінде Жұмағалиға өзінің қызы Үммагүлсімді беріп, оны күйеу етеді. 1880 жылы олардың Жиенғали есімді ұлы дүниеге келген. Жұмағали Досжан хазіреттің елінде Қазіргі Ақтөбе облысы, Темір ауданы, Қарақамыс қаласы тұрған мекен) «Шилі» деген жерде салынған үлкен мешітте мүдәррістік етіп тұра береді (Аралбай, 1998: 10).

Жұмағали Досжан ишанның үлкен медресесінде мүдәрріс-оқытушысы болып бала оқыту жұмысына кірісіп кетеді. Тұрақты түрде ұстаздықпен шұғылданып жатқан Жұмағали ахундық атаққа ие болып, осы жерде Досжан ишан мешітінің оқу сабақтарын ілгерілетіп, шәкірттерге жақсы білім беріп жатқан жас ахунның атағы сол төңіректегі қалың елге жайылады. Оның жас та

болса өте білімді, жеті жұрттың тілін білетін ғұлама екендігін естіген Доңызтау төңірегіндегі табынның Ажым-Қаражон ұрпақтарының игі жақсылары бас қосып, Досжан ишанға келіп, Жұмағалиды қалап сұрап, отбасымен Доңызтауға көшіріп алады (Ілиясова, 2016: 103-104).

Келген бойы Жұмағали осы ауқымдағы Шаған өзенінің төменгі ағысы тұсындағы Тасқабақ деген жерде өз заманында мешіт-медресе салғызып, оқытушылық қызметін жалғастырған. Көп ұзамай оның маңайы кең алқап, орманды, егінге, бау-бақша өсіруге қолайлы жерге айналады, жанынан үлкен керуен жолы өтетін болған (Аралбай, 1998:11).

1890 жылдары Жұмағали ахун «бұратана» елдерді христиан дініне кіргізуді қолға алған Ресей патшалығының миссионерлік саясатына ашық қарсылық білдіруге Петербургке сапарға шығады. Жолда ұсталып, дереу түрмеге жабылады (Ілиясова, 2016: 104).

Сондай-ақ Жиенғали ахун Жұмағалиұлы (1880-1943 жж.) да шыққан тегі жағынан да, жасаған еңбегі жөнінен де қазіргі ұрпаққа өнеге болар жағы көп, тарихтан өзіндік орнын алуға тиісті тұлға.

Жергілікті халық арасында Жиенғали ахун туралы Омар шайыр мынадай өлең шумақтарын шығарған :

Жиенғали ахуным

Мысырға барып шам жаққан.

Бұл мекенге белгілі

Ғұлама келген жан – жақтан...

Шәкірттерге дем берген

Шарапатын ел көрген.

Жиенғали ахунның

Іліміне ел таң қалған... (Аралбай, 1998: 7).

Дәуқара, Шымбай, Көкөзек, Қара бұға, Нұрым түбек елдеріне белгілі болған Омар шайырдың бұл өлеңінен де Жиенғали ахунның елге қаншалықты қадірменді, беделді ұстаз болғанын тағы бір мәрте тануға болады.

Жиенғали ахунның өсіп жетілген ортасы – дін исламды насихаттаған ағартушы-мүдәррістер арасы болды. Жасынан бастап исламиятты таратуды басты борышым деп түсінген ахун алғашында Көрсайдағы мешітте оқиды, кейін Тасқабақтағы мешітте арабша, парсыша, түркіше тіпті орысша да сауаттанған Жиенғали ахун Жаманқала (қазіргі Орск), Қарақамыс (Темір ауданы), Орынбордан бастап Ресей қалаларының біразын аралаған. Петербургте болып, сол қаладағы татар-қазақ зиялыларымен танысып, достасқан. ХХ ғасырдың басында Жиенғали ахун Ыстамбұлға барып медреседе оқиды, бірақ оқуын толық бітіре алмайды. Еліне келген соң оқуын Орынбор қаласындағы атақты Хусайния медресесінде жалғастырады. Сол кезде Ресей, әсіресе Қырым мұсылмандары, жалпы түркі халықтары арасында пантүркизм, панисламизм идеялары мен әрекеттері күшейе бастаған шақ еді. Болашақ ахун осы идеяның жақтаушысы болғандықтан, патша өкіметінің саяси сенімсіз тұлғалар қатарында тізімге алынған.

Қорыта келе қазақ қоғамында ел арасында мектеп-мешіт салып, қазақ балаларын сол кездің өзінде жаңашылдыққа баулыған діни ағартушы-ұстаздар көп болды. Сондай-ақ, еліне ем-шипа жасаған, әулиенің емші ретіндегі ісі бүгінде жерлестері арасында жалғасын тауып отыр. Қазіргі таңда да жергілікті тұрғындар бейітіне барып, басына құран оқып, ал әртүрлі ауруға шалдыққан адамдар басына түнеген соң жазылып кетіп жүр.

Ел арасында білім мен ағарту саласында аянбай қызмет еткен діни қайраткерлердің тұлғасын жас ұрпаққа үлгі ретінде дәріптеу, сол кездің ақтаңдақ тұстарын таныту болып бүгінгі күннің талабы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Аралбай Қ.Қ., Құғынбай М.Ә. Асылдың сынығы: Әдеби-ғылыми ғұмырнамалық зерттеу. Нөкіс: ҚР «Рухани мәдениет және ағарту» қоғамдық орталығы, 1998. 48 б.

Ахметов К.Ф. Кіші жүз Алаша руының шежіресі. Алматы: Арыс, 2016. 352 б.

Әділханұлы М. Досжан хазірет // Ана тілі. 2015. 10-22 шілде.

Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. Алматы: Арыс, 2002. 592 б.

Болатұлы А. Жұмағазы хазірет // Орал өңірі. 2017. 7 желтоқсан.

Жахатов М. Жұмағазы хазіреттің бөкейлік ағайындары // Dانا. kz. 2015. № 27. 5-6 бб.

Калыш А.Б. Хазрет Досжан Кашакулы – путь подвижника // Вестник КазНУ. Серия историческая. \2020. № 3 (98). С. 73-84.

- Кердері Әбубәкір. Қазағым: Өлең, толғаулар, айтыс, жырлар / Құрастырған Б. 9.Сандыбайұлы. Алматы: Жазушы,1993. 288 б.
- Көпейұлы М.-Ж. Қазақ шежіресі. Алматы, «Жалын», 1993. 76 б.
- Ларина Е.И. Материалы к изучению культа святых у казахов (на примере Западно-Казахстанской области // *Oriental Studies*. 2016. № 27(5). С. 109-118.
- Набиоллаұлы Н. Едіге ишан // Орал өңірі.2016.5 мамыр.
- Рыбаков С. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. Петроград: Типография С. Самойлова, 1917. 55 с.
- Садықов С. Ажым Бесбұршақтың шежіресі. Алматы. 2006. 93-99 бб.
- Салқынұлы С. Досжан хазірет: ғұмырнамалық баян. Алматы: Дөйт-Принтхаус, 2006. 160 б.
- Сафуллин Н. Егіндікөл тарихы. Орал: Ағартушы, 2016. 178 б.
- Хасанов Қ. Шымырұлы Едіге. Орал: ШұғылаПринт, 2014. 67 б.
- Шайқы М. Хазірет Досжан ишанның исламдық жолы // Ақиқат. 2015. № 11. 103-104 бб.
- Ілиясова Р. Ел иесі, жер киесі... Ақтөбе: А-Полиграфия, 2016. 248 б.
- Saburgalieva N. Kazakistan’ın batı bölgesindeki aydınlanma hareketleri ve dini şahsiyetler. *Türk Kültür ve Sanatı Sempozyumu*. 29-30 october2020Etimesgut / Ankara.Proceedings Book 1. S. 173-174.

Қазақ даласындағы қажылықтың зерттелуі

Ортағасырлық мұсылман тарихшылары мен географтарының еңбектерінде Ресейдің құрамына кірген мұсылман халқының территорияларында қажылық тәжірибесі ғасырлар бойы тұрақты дамып келе жатқанын көрсетеді. Қажылық Ресейде ислам әлемінің басқа аймақтарында да мұсылмандардың діни дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының таралуында үлкен рөл атқарды.

Ислам дінінің таралу ауқымы мен деңгейінің де ең басты көрсеткішіне айналған қажылық мұсылман елдерінде тұрақты дамыған. Қажылық қозғалысы территориясы, саяси-экономикасы, мәдениеті, тіпті тілі жағынан да әртүрлі мұсылман халықтарын рухани, идеологиялық біріктіруші әлеуеті институционалдық құрылым болатындығы да сондықтан (Мухтарова, 2009: 3).

Сонымен қатар қажылық Ресей империясының аумағына мұсылман әлемінде идеялар мен пікірлермен алмасу үшін қолжазбаларды (кейінірек басылған көшірмелер) жеткізудің маңызды арнасы болды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында империядағы мұсылман азаматтарының саны 16 миллион адамға жеткен кезде (Ресейге тәуелді Бұхара және Хиуа хандықтарымен бірге) Мекке үшін қажылық мәселесі біртіндеп Ресей үшін маңызды бола бастады. Еуропаның басқа державалары да қажылықты ең алдымен діни-саяси құбылыс ретінде көрді, сондықтан мұсылман халқы бар колониялардағы тәртіпсіздіктер көбінесе Меккедегі бұйрықпен байланысты болды. Ресей империясының мұсылман территориясындағы орыс әскери-саяси агенттерінің айтуы бойынша қажылықты ұйымдастырудың жақсы жұмыс істейтін жүйесі болған (Ермаков, 2001: 295).

Ресей империясы құрамында болған ресей мұсылмандарының және қазақ даласындағы қажылар мен қажылық қозғалысын зерттеуде көптеген Ресей және Отандық ғалымдар қарастырды. Дегенмен қажылық мәселесі әлі де зерттеуді талап етеді.

Бұл аталған ғалым-зерттеушілердің еңбектеріне назар аударсақ XIX ғасырдың орта тұсынан бастап мұсылмандар арасында қажылық қозғалыстың күшейгені байқалады.

Қазақстан Ресей империясы құрамына қосылғаннан соң орыс ғалым-саяхатшыларының қазақ даласының мәдениетіне, тарихы мен дініне, ділге деген қызығушылығы артады. Бұл әрине қазақ жеріне орыс ғалымдарымен саяхатшыларының зерттеу ынтасын арттырды. Осыған орай қарастырылып отырған кезеңдегі ресми мұрағаттар мен басылым беттерінде орыс және қазақ ғалымдарының, сахатшыларының, Ресей отарлық мекемелері шенеуніктерінің еңбектерінде және ресми құжаттарда қажылыққа байланысты деректер көп кездеседі.

Патшалық кезеңде Ресей мұсылмандарының қажылығына шолу, әртүрлі сипаттама берілгенімен толыққанды Қажылар тарихы мен исламда қажылықтың алатын орны, рухани саланың дамуында атқаратын рөлін анықтау жаңа көзқараспен баға беру демократия мен саяси тәуелсіздік жылдары ғана мүмкін болды. Қажылар туралы Қазан төңкерісіне дейін, Кеңестік дәуірде, қазіргі тәуелсіз Отандық тарихнамада түрліше қарастырып пікірлер берілген. Революцияға дейінгі бұл мәселеге арналған арнайы іргелі зерттеу болмаса да қазақ баспасөзінде, зиялылар мен ақындардың мұрасында қажылыққа қатысты материалдар, қисса-шежірелердегі мәліметтер кездеседі. Кейбір қазақ қажылары өз естеліктерін жазған. Қажылыққа қатысты Әбубәкір Кердері, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы сияқты ауызша тарих материалдарында Құнанбай қажы, Досжан ишан, Нүрпейіс хазірет т.б. атақты қажылардың есімдері аталады.

Қазір бұл бағытта зерттеуші тарихшылар, этнографтар, өлкетанушылар өз үлестерін қосуда. Осы орайда қажылар тарихы мұрағат деректері мен зерттеу жұмыстарына саралау арқылы жаңаша пікірлер мен ғылыми тұжырымдарға итермелейді. Бүгінгі қайта рухани жаңғыру кешенінде қажылардың қызметіне оң баға беру, олардың дінге беріктілігі мен тұрақтылығын үлгі ету баға жетпес мұра.

Алғашқы құнды зерттеулердің бірі – Исабай Қ., Байжан ата С. «Қажыға барған қазақтар» атты 1996 жылы шыққан дерекнамалық баянда мұрағат деректері негізінде қажылар тарихы айғақталады. Бұл еңбекте қазан төңкерісіне дейінгі қазақ даласындағы Ресей саясатының барысы кезіндегі қажылықтың рөлі, әлеуметтік мәселе мен діни ахуал қозғалған (Исабай, Байжан- ата, 1996:100).

Жалпы Қазақстандағы қажылық тарихы мен оның рөлі жөнінде мұсылмандық мәселесіне арналған зерттеулерінде Отандық тарихшылардың біразы тоқталып өткен. «Қазақстан қажылары» жинағы болып шыққан дерекнамалық альбомды құрастырушы Г.А.Орынбекованың бастауымен қажылық тарихы мен қажылар динамикасы, әр жылдардағы статистикалық мәліметтер берілген (Орынбекова, 2008:100).

Г.Р. Мухтарованың редакциялауымен жарық көрген «Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX - XX ғ. басы) атты материалдар жинағында ғылыми жоба нәтижелерін ұсынады. Қазан төңкерісіне дейін белең алған қазақ даласындағы қажылық тарихына объективтік көзқараспен қарауды жақтайды. Еңбек негізінен Ресей және Қазақстан мұрағат дерек көздерінен алынған тың ақпараттармен жаңа мәліметтер берумен ерекшеленеді (Мухтарова, 2009: 10).

Қазақстандағы ислам дінін таралуы тарихына арналған зерттеулерінде Н.Д. Нұртазина қажылық жолының ұзақ та ауыр болуына қарамастан бұл жолдың қазақ көшпелілер арасында қалыпты дәстүрге айналған құбылыс болғанын негіздейді. Патшалық кезеңде жарияланған еңбектерге сүйеніп автор қажылыққа барудың 3 жолын көрсете, соңғы жол торабын Қазақстан қажылары ең жеңіл жол Константинополь және Суэц арқылы Джиддаға не Янбо арқылы Қара теңіз портымен Мекке-Мединеге бару Суэц каналын пайдаланды деп түсіндіреді. Зерттеуші қажылық жолын ауырлығына қарамастан қазақ мұсылмандары ішінде қажыға барып қажы атанған адамдар ең беделі жоғары болуымен есептелді дейді (Нуртазина, 2013:870).

З.Т.Садвокасова зерттеуінде Меккеге қажылыққа баруға рұқсат алу үшін жергілікті билікке жүгінген қазақтардың барған сайын саны көбейе түсті деп: «1905 жылы тек бір Омбы қаласында ғана 500 адам осы Меккеге сапар шегу үшін Дала генерал-губернаторының кеңсесінен шетелдік төлқұжаттар алған» деп пайымдайды. Автор Меккеге барғысы келетіндер үшін әртүрлі заңсыз кедергілер жасалғанын, соның ішінде “артында қарызы бар болыстан шыққан адамдар” саяхаттау құқығынан айырылды («за чьей властью есть недоимки») деп Ресей патшалығының қажылыққа рұқсат бермеу үшін бар қатал тиым салу шараларын жүргізгенін айтады (Садвокасова, Алматы: 165).

Бұл авторлар еңбектерінде революцияға дейінгі Қазақстандағы қажылық қозғалысы туралы Ресей мен Қазақстан мұрағаттарымен, кітапханалар материалдарымен жазылған зерттеулер қажылық институты туралы мол ақпарат береді.

Белгілі тюрколог В.В. Радлов өз еңбегінде мұсылмандар арасында діни түрлі кітаптардың таралуы, Орта Азия мұсылмандарының арасында білім мен ғылымның өркендеуі тікелей қажылықпен байланысты дейді. Қазақ қоғамында ауызша жырлар мен қисса дастандарды ауызша оқу дәстүрі қалыптасқанын ғалым еңбегінде атап кеткен (Радлов, 1989).

Ахун Ғұмар Қараш «Бәдел хаж» атты мақаласында қажылықтың түрі Бәдел хажды сипаттаған. Бәдел жасап қажыға баруды кәсіпке айналдырмаудың маңызын түсіндірген (Қараш, 1913).

Посткеңестік зерттеулер арасынан қажылық мәселесіне миграция тұрғысынан қараған П.К. Дашковский, Е.А. Шершнёваның «Роль мусульман в миграционных процессах в Российской империи во второй половине XIX – начале XX в.» атты ғылыми мақаласыда XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында мұсылмандар арасында көші-қон мәселесінде ең өзекті құбылыс қажылықтың күшейгенін растайды. Тіпті Түркістан өлкесін бақылау Әскери губернатордың қолына берілді дей келе Шет ел істер министрлігінің де баста назарына ауған деген. Автор Ресей үкіметінің мұсылмандық мәселеге назар аударуына ең басты себеп әр мұсылманның міндетті құбылысына айналған қажылық деп негіздейді (Дашковский, Шершнёва, 2017:551).

Н. Лыкошиннің «К статистике паломничества в Мекку» атты мақаласында бірінші дүниежүзілікке дейін қажылыққа барған мұсылмандар саны келтірілген. Жалпы Лыкошиннің мәліметінде қажылыққа бару мұсылман қазақтары арасында саны жыл өте ұлғайғандығын, тіпті жасы ұлғайған ақсақалдар баруы өте жиі кездесетіндігін айтып өтеді. Оларды әйелдері не жас балаларының қасына еріп көмек ретінде апаруы да кездесіп отырған (Лыкошин, 1902).

XIX ғ. соңы мен XX ғасырдың басында қажыға барушы мұсылмандар Үндістаннан бастау алған оба, тырысқақ, шума т.б. жұқпалы эпидимиялық ауруларға шалдығып, қажылық жолда қайтыс болады. Бұл туралы Н.А.Смирнов өзінің «Ислам и современный Восток» атты еңбегінде мұсылмандардың қажылыққа барар жолдағы түрлі алаяқтарға тап болып, күннің ыстығы мен жолдың ұзақтығы, гигиеналық тазалықтың сақталмауы т.б. кедергілерге тап болуын жан жақты талдап көрсеткен (Смирнов, 1928: 120).

XX ғасырдың басында Орынбордан шығып тұрған «Қазақ» басылым беттерінде қазақ қажылары туралы хабар беріліп отырған. Газет беттерінде қажылар хаты, олар туралы

хабарландыру сияқты толық ақпараттар берілген. Қажылар ішінде Орынбор арқылы бару жиі үрдіс алған. Тіпті қажылар туралы өлеңдерде жарияланып отырған. Орынбор арқылы қажыға барған қазақтар Қазақ газеті басылымына соғып, редакция мүшелерімен тығыз байланыста болған. Мәселен 1912 жылы Қазақ газетінде Зайсан имамы Әбдрахман Мұртазының 2 ақпан айында қажыдан аман қайтқандығы, елге қайтар жолда Орынбор қаласында 1 күн тоқтағандығы айтылған.

Мұрағат деректері қажылық туралы сол кезеңге тарихи анализ жасауға толық ақпарат береді. Әсіресе Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағатынан, Башқұртастан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатынан, Орынбор облыстық Мемлекеттік мұрағатынан қажылыққа байланысты Ресей әкімшілігі мен жергілікті әкімшіліктер арасындағы құжаттар, рапорттар, бұйрықтар, қолхаттар, ескертулер, есептер, хаттар, актілер, хабарландырулар, тізімдер, түбіртектер, анықтамалар, ережелер, қаулылар, қажылардың сұраныстары, өтініштері, телеграммалар т.б. іс-құжаттар қажылық барысы туралы мол мағлұмат береді.

Жалпы қазақ қажылары Мекке-Мединеге үш жол торабы арқылы барып отырған. Қазақтар Меккеге Орта Азия арқылы, Ауғанстан, Пакистан немесе Закавказье және Түркия арқылы барған. Алайда кейінгі соңғы уақытта деректер бойынша мұсылмандардың қажылыққа баруы Орта Азия, Қазақстан және Поволжья мұсылмандары үшін 3 жол торабы арқылы жүзеге асқан. 1) Закавказье және Парсы елінің солтүстік бөлігі арқылы Бағдатқа қатынаған. (бұл бағытпен көбіне шиит бағытын ұстанатын Закавказье және Түркменстан) Бұл жерде Ресейден келетін қажылар саны жылына 12-15 мыңды құраған. Маңғыстау қазақтары мен батыс өңірінің қазақтары бұл бағытпенде аз қатынамаған. 2) Самарқанд және Бұхара арқылы Ауғанстаннан асып, Мазари-и Шәріп, Қабыл және Пешевардан Бомбейге тоқтап, Үнді мұхитымен Жиддаға және Янбоды басып өтіп Мекке мен Мединеге жол тартқан. Пешевардан Бомбейге темір жол арқылы қатынаған. Бұл жолдың ұзақ әрі қиын сапар болғанына қарамастан, Орталық Азия-Қазақстан аймағының мұсылмандары арасында дәстүрлі басымдыққа ие болды, сонымен бірге оларға төлқұжат талаптары мен отаршылдық биліктің кедергілерінен өтуге мүмкіндік берді. Бұл жол жыл сайын 4 мыңнан 7 мыңға дейін мұсылман қажылыққа барады.

3) Кемемен Қара теңіз порттары арқылы Константинопольге одан Суэц қаласымен Жидда немесе Янбодан Мекке мен Мединеге өткен. Бұл жол жеңіл әрі қысқа болып есептелінді. Бұл жол торабымен Кавказ мұсылмандары, татарлар және қазақтар да пайдаланып, жылына 2-3 мың қажылардан бары отырған (Nurtazina, 2013: 872). Бұл жол тораптары арқылы қажыға барған тәуешшілерді әртүрлі қиындықтар мен заңсыз кедергілердің болуына қарамастан мұсылмандардың қажылыққа баруын тоқтатпаған. Ресей империясының қол астындағы мұсылмандардың барлығында бұл жағдай бірдей дамыды.

Ресей мұсылман қажылары ескі түрік, парсы, бұхар және тіпті қытай төлқұжаттарын пайдалануды жөн көрген. Бұл әрине Ресейдегі төлқұжат алуға кезіккен қиындықтармен байланысты болды. XIX ғасырдың аяғынан бастап Ресей мұсылмандарына Шығыс елдеріндегі оба-індет ауруының шығуына орай төлқұжат берілмеу қатаң жүзеге аса бастайды. Бірақ заңды төлқұжаттардың берілмеуі қажылардың санын азайтпаған. Бірақ бұл жағдай қажылардың өз жолдарында түрлі жалған құжат үшін өтірік олардан өте көп ақша алған алып-сатарларға тәуелді етіп отырды. Қажылар көбіне өз қандастарының қолдауларына жүгінген. Тіпті Мекке-мединаде кейбір ұлттардың арнайы қонар үйлері де болған. Бұл қажылардың үйлері көбінесе қандас аумақты байлардың қолдауымен салынып, ақшалай көмек беріліп, қамтамасыз етілген. Қажылық көп материалдық шығынды талап еткен. Шындығында өте қауіпті болған. Джиддадағы Ресей консулдығының мәлімдемесі бойынша Ресей мұсылман қажыларының саны орташа есеппен жылына 8-10 мың адамды құраған. 1901ж-6000, 1902ж-16000, 1903ж-5000 адамды құраған. Алайда сондай қиын жағдайдағы Ресей мұсылман қажыларының нақты санын анықтау мүмкін емес. Себебі қажылардың көпшілігінде төлқұжат болмаған. Осындай жағдайға орай ресей мұсылман қажылары шамамен орта есеппен 18000-25000 адамды құрайды. Орта Шығыс пен Орталық Азиядағы оба-індеті, тырысқақ ауруы сияқты қауіпті жұқпалы аурулар миллиондаған адамдардың өмірін алып кетіп жатты. Негізінде Астрахань губерниясындағы оба ауруының тез таралып, бұрқ етуі қажылықпен тікелей қатысты болған (Ермаков, 2001: 297-299).

Астрахань губерниясына қарасты Бөкей ордасында оба ауруы да XX ғасырдың басынан жайылғандығы жөнінде Қазақ газетінде дәрігер Дәулетшах Күсепғалиұғлы хабарлама жазып аймақтағы оба ауруы туралы алаңдатушылық білдірген. Онда: «Орал облысы һәм көршісі Астрахань губерниясында шума ауруы ұялады. Соңғы он жыл ішінде шума үзілмей тұр. Әуелі шума Орал облысы Гурев уезінде 1904-нші жылда болып еді. Бөкейлікте 1899-ншы жылдан бері

бар. Сол уақыттан бері шуманы жоюға түрлі амал бітсе де, бұл сырқат уақыт-уақыт шоршып шығуын қоймай тұр» деп аурудың аймақтағы барысы мен жұқпалы аурудың белгілері туралы жазған (Смагулова и др., 2018: 87).

1913 жылы Қазақ газетінде студент Есенғали Қасаболатов қазақтар арасындағы оба ауруының таралуына алаңдатушылық білдіріп былай деп жазған: «шума деген бек жаман ауру. Солай бола тұрса да сақтанғанда мұндай пәледен аман қалуға мүмкін. Шума бірнеше ай Мысыр қаласында болып, адамдар бек көп өлген. Ақырында қаланың бірқатар адамдары қорқып қашып шығып, Түркия, Испания, Италия деген патшалықтарға барып, ауру жайған. Одан Мекке, Медине һәм басқа жерлерде де бола бастаған. Қажы жолында Месопотамия деген жерде ауру болғандығы себепті. Бұл күндерде соның ұшқыны біздің қазақ араларына түсіп, жылма-жыл һәрбір жерден жұлып шығып жатыр. ...Және біздің қазақ секілді науқастанған кісінің көңілін сұраймын деп, барып жүргенде шама келсе, ауру бір адамнан екіншіге жұғады. Неше шума уақытында жарамайтын осындай ғадеттерді тастап, сақтану керек. Ауырған, сырқаған адам болса докторға хабар беріп тұру тиіс. Одан басқа, араласып жүргенде тағы да басқа кісілер ауруға мүмкін», - деп аурудан сақтану керектігін ескертеді (Смагулова, 2018: 54-55).

Қажылар арасында Қазақ газетіне хат хабар жазып, өз өлеңдерін баспаға ұсынғандары да болған. Бұл дегеніңіз қажылардың Қазақ газетін оқып, онымен тығыз байланысты болса керек. Мәселен Қазақ ақыны тақырыпта мақалада Торғай уезі Қайдауыл болысының қазағы ақын Бекмұхамед Әлмұхамедұлы (лақап аты Ақмолла) қажылыққа 1913 жылы барар жолында Орынборға тоқтап Қазақ газетінің баспасында болған. Онда ақын әрі молда Ақмолла өзі жазған барлық өлеңдерін Қазақ баспасына бастырып шығаруға Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовқа рұқсат беріп, қолына законға муафиқ подписка берген. Осындан бастап кімде кім ақынның өлеңдерін көрсе Қазақ баспасына жіберу сұралған. Заң бойынша ақынның өлеңдерін бастырып шығаруға Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов ғана құқылы болған да ал басқалары молданың өлеңдерін бұлардың рұқсатынсыз шығару құқығын ала алмаған. Бұдан байқағанымыз молда әрі ақын қажының Қазақ газетіне өз өлеңдерін бастыруға рұқсат беруі, Қазақ баспаханасына арнайы баруы діни тұлғалардың рухани әрі ағарту саладағы қызметтерін көрсетеді. (Смагулова, 2018: 306).

Оба ауруы күшейіп қауіп төндіруіне орай Ресей үкіметі бұл мәселеге сақтықпен қараған. Қазақтар арасында қажыға барушылар жыл өткен сайын көбейе түседі. Осы орайда қазақ газетасы: «шумаға қарсы тұру үшін амал іздейтін комиссия қажылар параходының түрлі бөгеттермен кешігіп қала ма деген қауіплеуде болғандықтан Бейрут һәм Жидда портына баратын параходтарға бір мөлшерлі мезгіл белгіледі. Бұған қарағанда Бейрутке баратұғын параходтың ең соңғысы 3-нші қазанда, Жидда баратұғыны 14-нші қазанда қозғалады» деп қажыларға алдын ала ескерту хабарын берген (Смагулова, 2018: 239).

Сол сияқты Қазақ газетіндегі қазақтардың қажы сапарынан хабар беріп отырған хабарландырулары куә.

1913 жылы Орал облысы Темір уезінің мәшһүр адамдарынан Жолбатыр қажы Шонтиев қасында он жолдасы бар 7 тамызда Орынбордан Одессаға жүргендігін Қазақ газетасы хабар берген. Қазақ газетасы арқылы қажылар туралы ақпарат алу мүмкіндігіне ие болу қажылар туралы мәліметті нақтылайды. Яғни қазақ газетасы да қажылыққа кеткен қазақтармен байланысып отырған. Қарап отырсақ қажылыққа Орынборға соғып Одесса арқылы кету үрдісі жиі кездескен (Смагулова, 2018: 263).

Торғай уезінің қажылары 5-нші желтоқсанда Орынбор арқылы елдеріне оралғандығы жөнінде Қазақ газетасы хабар берген. Орынбор арқылы қажыға аттану қажылар арасында жиі байқалады (Смагулова, 2018: 413).

Көбінесе қажылыққа діни тұлғалар немесе жағдайы бар ауқатты қазақтар топтасып кетіп отырған. Мәселен Темір уезі Жем болысы №5-нші ауылдың қазақтарынан Жолмұхамед ишан Құрымбаев өзінің он шақты жолдастарымен бірге Орынбор арқылы қажылыққа кеткендігін Қазақ газетасы хабар берген (Смагулова, 2018: 250). Яғни Қазақстанның батыс өлкесінен қажылыққа аттану Орынбор арқылы тиімді болған деуге болады.

Бөкей ордасынан 1862ж.-8, 1863ж.-11, 1864ж.-6, 1868ж.-2, 1874ж.-5, 1875ж.-3, 1879ж.-12, 1880ж.-23, 1881ж.-17, 1882ж.-2, 1883ж.-17, 1884ж.-12, 1885ж.-76, 1886ж.-23, 1887ж.-23, 1888ж.-25, 1889ж.-17, 1890ж.-11, 1891ж.-95, 1896ж.-16, 1897ж.-18, 1901ж.-130, 1902ж.-59, 1903ж.-92, 1911ж.-20, 1914ж.-261. (Орынбекова, 2008:82-89). Бөкей Ордасынан төлқұжатты Петербургтен, Орынбордан, Астраханьнан алып барып отырған. Мәселен 1901ж. 11 қазақ қажылары төлқұжатты Орынбордан, 1902ж.-9 қазақ Петербургтан алған. 1898, 1899, 1900 жылдары Мекке сапарына

төлқұжат берілмеді. Бұл жөнінде Ішкі істер министрлігінің арнайы қаулысы шыққан. 1897 жылы Индияда етек алған оба індеті салдарынан аталған жылдар бойынша Бөкей Ордасынан барған қажылар құжаттары толық сақталмаған. 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913 жылы Бөкей Ордасынан барған қажылар туралы мұрағатта толық құжаттар сақталмаған. (Орынбекова, 2008: 89).

Сонымен XIX ғ. ортасынан бастап қазақ қоғамында қажылыққа бару ислам дінінің дамуының ең басты көрсеткішіне айналды. Қажылық қозғалысы Ресей империясы қол астындағы территориясы, саяси-экономикасы, мәдениеті, тіпті тілі жағынан да әртүрлі мұсылман халықтарын рухани, идеологиялық және саяси біріктіруші құралы болып табылды. Тіпті нәсілдік, этникалық өзара айырмашылықтарына қарамастан мұсылман елдерінде бірігу үрдісі байқалды. Сол кезеңде белең алған саяси жағдайларда мұсылмандардың бірігуіне де алып келгенін мұрағат деректері растайды. Қажылық бару мұсылман елдерінде білім мен ағарту саласын күшейтті. Мұсылман діни білім беру ошақтарына айналған Бұхара, Самарқанд, Орынбор, Уфа, Қазан қалаларында білім алған мұсылмандар саны арта түсті. Қазақ даласына жақын болған бұл рухани орталықтар да қажылық қозғалысының жылдан жылға дамуына ықпал етіп отырғаны байқалады. Халықаралық саясатта болып жатқан түрлі кедергілер, ішкі әлеуметтік жағдайлар қажылықты күшейтпесе тосқауыл бола алған жоқ. Керісінше діни сауаты бар мұсылмандар саны артып, қажылықтың тұрақты дәстүрге айналуына ықпал еткен.

Әдебиеттер тізімі

Дашковский П., Шершнёва Е. Роль мусульман в миграционных процессах в Российской империи (во второй половине XIX – начале XX в.). // *Vyuce Gody*. 2017. №44. Is. 2. 551-559 .

Ермаков И.А. Ислам в культуре России в очерках и образах. М.: Издательский сервис, 2001. 512 с.

Исабай Қ., Байжан-ата С. Қажыға барған қазақтар. Дерекнамалық баян. Алматы: Ана тілі, 1996. 192 б.

Қазақ газеті. 1913 жыл. 2-ші басылымы / Кұраст.: С.Смағұлова, Ғ.Әнес, Т. Замзаева. Алматы: Арыс, 2018. 480 б.

Қараш Ғұмар. Бәдел-хажы. Қазан: 1913.

Лыкошин Н. К статистике паломничества в Мекку // *Туркестанские ведомости*. 1902. 14 февраля.

Лыкошин Н. К статистике паломничества в Мекку // *Туркестанские ведомости*. 1902. 14 февраля.

Мұхтарова Г.Р. Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX–XX ғасырдың басы). Материалдар жинағы. Алматы: Баспалар үйі, 2009. 3-16 бб.

Орынбекова Г. Қазақстан қажылары. Алматы: Полиграфкомбинат, 2008. 140 б.

Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. Перевод с немецкого К.Д. Цивинной и Б.Е. Чистовой. М.: Наука, 1989. 752 с.

Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (вторая половина XIX – начало XX вв.). Алматы: Қазақ университеті, 2005. 339 с.

Смирнов Н.А. Ислам и современный восток. М.: Акционерное издательское общество Безбожник, 1928. 120 с.

Nurtazina N.D. Islam and the Role Hajj in the History of Kazakhstan Middle-East // *Journal of Scientific Research*. 2013. No 15 (6). P. 869-873.

Міржақып Дулатұлының ұлы мұрасын зерттеу тарихы

Жиырмасыншы ғасыр таңғажайып ғасыр, тарих үшін қызықты, ал замандас үшін қасірет ғасыры деп – Дінмұхамед Қонаев» атамыз айтқандай, «XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерінің біразы Алаш партиясы мен Алашордаға тікелей байланысты. Сонымен қоса XX ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін түрлі ағымдардың өзара қақтығыс, күрес кезеңі болды. Елдегі мұндай ауыр жағдайды ресейлік империализмнің пәрменде отарлау және орыстандыру саясаты тереңдете түсті. Басқаша айтқанда бұл мезгілде орта ғасырлық пен ұлттық езгі қыспағына бірдей іліккен қазақ елінің болашағына үлкен қауіп төнген еді. Міне осындай жағдайда қоғамдық күреске қазақ қоғамы үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш-үлттық ителлегенция араласа бастайды. Барлық күресі жағынан қазақ қоғамы үшін нағыз өтпелі кезең болған сол уақытта тарих сахнасына көтеріліп, бас-аяғы жиырма жылға созылған қысқа мерзім ішінде өшпес із қалдырған бұл ұлт зиялылары қоғамдық-саяси болмысы тұрғысынан алғанда кімдер еді? Анығырақ айтқанда, қазақ зиялыларының жүріп өткен тарихи жолы әсіресе 1917 жылғы қазан революциясына дейінгі қоғамдық саяси қызметі халқымыздың күрделі тарихының әлі жазылмаған ақтаңдақтарының қатарына жатады. (Нұрпейісов 1995, 5-6).

Бірінші орыс революциясынан кейінгі уақытта қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі саяси тақырыптарға кітап бастырылып, елге тарату түрінде де көрінді. Ұлттық мерзімді баспасөз жоқ, ал жазба әдебиеттің қалыптасып үлгермеген кезінде қоғамдық-саяси тақырыпқа жазылған кітаптардың орны ерекше еді. Сондай-ақ отаршыл әкімшілік орындарына үлкен қолайсыздық тудырған кітаптардың бірі «Оян қазақ!» болды. Уфа қаласындағы «Шарқ» баспасынан 1909 жылы жарық көрген бұл кітаптың авторы Міржақып Дулатов еді.

«Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты, Өткізбей қараңғыда бекер жасты! Жер кетті, дін нашарлап, хал һерам боп, Қазағым енді жату жарамасты!» деп кең даласында алаңсыз өмір сүріп, малын бағып, бейқам халқын оятып, оларды ілім-білімге шақырған тіл, ұлт жанашыры Міржақып Дулатұлы халық тарихында аштықтан зардап шеккен адамдарға көмектесетін алғашқы қор құрған қоғам қайраткері, Қазақтың аса көрнекті ағартушысы, ақын, жазушы, қоғам қайраткері әрі жалынды көсемсөз шебері, әдебиеттің әр түрлі жанрына қалам тартқан қаламгер.

Міржақып Дулатұлы 1885 жылы 25 қарашада Торғай уезінің, Сарықопа облысының бірінші ауылында дүниеге келген. (Нұрпейісов, 1995, 33-35).

Бала Міржақып анасы Демештен ерте айырылды. Анасы Міржақыптың екі жасында, ал әкесі Дулат 12 жасында қайтыс болды. Жастайынан жетім қалған бала ауылда бастауыш мектепті бітірді. Міржақып 1901 жылы педагогикалық сыныпты мемлекеттік орыс-қазақ мектебіне оқуға түсіп, оны 1902 жылы бітіріп, ауыл мұғалімі болды. Бұл училищеде қазақ тілінен А. Байтұрсыновтың өзі сабақ берген. Осы кезден бастап А. Байтұрсынов пен Міржақып Дулатұлының әдеби-саяси қызметі бір-бірімен тығыз байланысты болады. 1904 жылы Міржақыптың бүкіл өмірін өзгерткен оқиға болды. Сол жылы ол Қарқаралыда Ахмет Байтұрсынов және Әлихан Бөкейхановпен тағы да кездесті. Осылайша, ол жаңа қалыптасқан қазақ реформашыл ұлттық қозғалысының осы екі көшбасшысының ықпалымен колониалға қарсы, антиресейлік көзқарасқа ие болды. 1907 жылы ол Санкт-Петербургтегі бүкілресейлік кадет конгресіне конституциялық демократтардың қазақстандық партиясының делегаты ретінде барды. Санкт-Петербургте ол «Серке» журналын құрастырып және оның жалғыз шығарылымына «Жастарға» атты өлеңін жариялайды. Сондай-ақ, ол журналдың екінші нөміріне арнап «Біздің мақсатымыз» мақаласын жазады. Бірақ, бұл мақала сол күйі жарыққа шықпады.

1907 жылғы 3 шілдеде патша жарлығымен Сібір мен Орталық Азияның барлық байырғы халықтары секілді қазақтар да Ресейдің мемлекеттік думасына қатысу құқығынан айырылды. Бұл өзін-өзі басқару мүмкіндігін түбегейлі бұзды. Міржақып Дулатов 3 шілдедегі «заң мен қазақтар» атты мақаласында бұл шешімді әділетсіз деп сынаған. Ол егер қазақтардың депутаттары қазақтардың мәселесін шешуге қатыспайтын болса, онда бұл жағдайда депутаттардың қаншалықты шыншыл және білімді екендігіне қарамастан, осы мәселені көтерген құзырлы орган ешқандай нақты шешім қабылдамайды деп есептеді.

Қазақ елінің қоғамдық санасына ең жақын жанр өлең түрінде жазылған бұл кітап сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының өмірінің ең зәру саяси-әлеуметтік мәселелерін көтеріп, ұлттық сананың оянуына үлкен қызмет жасаған болатын. (<https://stan.kz/oyan-kazak-dep-khalykty-bilimge-shakyr> 2018).

«Оян, қазақ!» Орал, Торғай, Семей және Ақмола облыстарында тез тарап өте көп оқылатын кітапқа айналды. Бұл кітаптың тез насихатталуына белсенділік танытқан дін қызметкерлері молла, имамдар еді. Мәселен Ақтөбе уезінің бастығы Орынбор губернаторлық жандарм басқармасының бастығына 1910 жылы Орынбор округтік соты прукорорының жолдасы және уездік полиция бастығының қатысуымен жандарм ротмистрі Жанкиннің Ақтөбе қалалық мешітінің Омар Абдулганиевтің қырғыздардың арасында көтеріліске шығатын татар тілінде шыққан кітапшаны тарату ісіне байланысты, оның үйінде тінту жүргізгендігін хабарлайды. Өкінішке уез бастығы бұл тінтудің немен аяқталғандығын жазбаған. Бірақ әңгіменің «Оян, қазақ!» жөнінде болып отырғандығында күмән жоқ.

Ұйқас жағдай Ақмола облысында да болғанын байқаймыз. Орынбор губерниялық жандарм басқармасы бастығы өтініш бойынша Омбы губерниялық жандарм мекеменің бастығы «Оян, қазақ!» - қа байланысты мынадай фактіні баяндайды. 1911 жылы маусым айында Ақмола губернаторының нұсқауы бойынша «Мұсылман жұрттарының арасында қылмысты басылым «Оян, қазақты!» - ты таратып қылмысты іс жасағаны үшін Ақмола қаласындағы 2-үлкен мешіттің имиамы Хаджитулла Хаким Дулат Махмудовтан жауап алынып», имимның осындай іспен айналысқаны дәлелденген соң, ол қызметінен қуылып, Дала Ережесінің 34-бабына сәйкес дала облыстарынан үш жылға жер аударылған.

«Оян, қазақ!» шыққанға дейін Омбы уезі Қорған облысы, Арқалық ауыл мектебінде мұғалімдік жұмыста жүрген Міржақып Дулатов 1909 жылы қазан айында Ақмола облысындағы Петропавл қаласына келіп алдымен қалалық мұсылмандар кітапханасы – оқу залының меңгерушісі, соңынан соттың хатшысы қызметінде жұмыс жасайды.

Деректің көрсетуіне қарағанда Міржақып Дулатовқа Петропавл қаласына келіп орналасуы екінші басылым көрген «Оян, қазақ!» - ты, 1910 жылы жарық көрген «Бақытсыз Жамал» романын және басқа азаттық үшін күрес рухында жазылған кітаптарды ел арасында таратуға қолайлы жағдай тудырса керек. Осылайша Міржақып Дулатұлы 1910 жылы қазақ тілінде жазылған қазақтың тұңғыш романы «Бақытсыз Жамал» атты кітапты жарыққа шығарды. Сондай-ақ, бұл туынды сол қоғамда Шығыстағы мұсылман әйелдердің теңсіздігін көтерген, алғашқы шығарма болды.

Бірақ бұл уақытта «Оян, қазақ!» - тың авторларының сыртынан жандармдық бақылау қойылып, оның «қалмыстық» ісін дайындау бұдан бұрын Ж.Ақбаев пен А.Байтұрсыновтың тергеу ісін жүргізген Омбы жандарм басқармасы бастығының ротмистр Левановскийге жүктелді.

Ротмистр Левановский 1911 жылы 15 маусымда Семей губернаторына жолдаған қатынас хатында Міржақып Дулатовтың үстінен қылмыстық кодекстің 129-бабының 6-тармағы бойынша іс қозғағандығы жөнінде мәлімдеп, артынша «Оян, қазақ!» орыс тіліне аударылғанын және оның көптеген даналарының ел арасында тарап кеткенін айта кетіп, «Өлеңмен жақсы тілде, шебер жазылған «Оян, қазақ!» тіптен аударма түрінде-ақ айтарлықтай әсер қалдырды, ал мазмұны жағынан орыс үкіметінің қырғыздарға қатысты бүгінгі саясатына наразылық туғызуды көздейді, сондай-ақ оның ішінде Жоғары мәртебелі Императорды мазақ ету және панисламизм идеясын тарату пиғылы да байқалды» деп көрсетеді.

Өз ретінде Семей губернаторы Дала облыстары генерал-губернаторлары жолдаған хатында «Оян, қазақ!» - тың аудармасын ұсынып, «қазақ жұртының белгілі бір бөлігінің орыс билігі мен орыс жұртына қатынасын білдіретін», бұл кітапшаны оқып шығуын өтінді.

Семей округтік соты Міржақып Дулатов ісін жүргізу барысында Қазан қалаларындағы баспа ісі бойынша Уақытша комитетке қайтарылып, «Оян, қазақ!» қаншалықты заңға сәйкес екендігі жөнінде пікір сұрайды. Уақытша комитет 1911 жылы 8 қарашада берген №1735 жауабында өзінің «Оян, қазақты!» қылмысты деп тауып, кітаптың таралуына тиым салуға және оның авторы Міржақып Дулатовты қылмыстық істер заңының 128 және 129 – баптарына сәйкес жауапқа тартуға рұқсат сұрап Саратов сот палатасына қатынас қағазын жібергенін хабардайды. Баспа ісі бойынша Уақытша комитеттің бұл шешімін негізге ала отырып, Семей округтік соты Міржақып Дулатовты қылмысты істер заңының 129-бабының 6-тармағы бойынша қылмысты деп тауып, 1911 жылдың 23 желтоқсанында тергеу кезіндегі мерзімін есепке алмағанда 1 жылға абақтыға жабу туралы үкім шығарды.

Міржақып Дулатовтың абақтыға жабылғанынан хабардар азаматтық қозғалыстар өкілдері оған араша түсу әрекетін жасайды. Мәселен 1912 жылы қаңтарда Бөгелі болысынан Саман

Бегімбетов пен Абралы болысынан Белгімбай Алдабергенов кепілге екі мың сом ақша төлеп Міржақып Дулатовты абақтыдан шығарып алады. Бірақ артын ала губернатор Троицкийдің бұйрығымен қайтадан Семей абақтысына жабылады.

1911 жылы Орынборда татар тілінде шығатын «Уақыт» газеті мен «Айқап» журналы Міржақып Дулатовтың абақтыға жабылғаны туралы хабар жарияланды. «Айқаптың» 6-нөмірінде жарияланған автор «Былтыр қазақ шайыры А. Байтұрсыновта Семей түрмесінде тоғыз ай себепсіз һәм тексерусіз зарығып отырған еді. Мұның хәлі нешелік болар?!» деген қауіп білдірді. Міржақып Дулатов жөнінде хабарды жариялағандары үшін Орынбор генерал-губернаторының қаулысы бойынша «Уақыт» газетіне 300, ал «Айқап» журналына 100 сом айып салынады.

Міржақып Дулатов Семей абақтысында 1912 жылдың желтоқсан айына дейін отырып шықты. Шыққан бетте яғни 1913 жылдың басында ол Орынбор қаласына келіп жетеді. Оған себеп болған сол тарихи кезеңдегі қазақ облыстарында қалыптасқан саяси жағдай еді.

Шамамен 1912 жылы бірінші орыс революциясынан бері белсенді қоғамдық-саяси қызметке араласа бастаған қазақ интеллигенциясының отаршыл әкімшілікпен бетпе-бет келген күрестің алғашқы кезеңі осылайша аяқталды. Сонымен бірге осы кезеңде жаңа ғана қарқын ала бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың жетекші тобы да айқындала түсті. Бұл топ 1913 жылы қазақ қоғамы үшін саяси күрестің мүлдем жаңа құралы – жалпыұлттық саяси басылымды ұйымдастырылды. Ол «Қазақ» газеті еді (Қойгелдиев 1995, 137-140).

«Қазақ» газеті 1911 жылы Семейде тұтқындалып, бір жыл сегіз айға бас бостандығынан айырыған. Дулатовпен бірге Ахмет Байтұрсынов және Әлихан Бөкейханов та абақтыға жабылған еді. Олар үшеуі бірігіп «Қазақ» газетін құрған.

Бірақ, қамаудан босатылғаннан кейін М. Дулатов «Айқап» журналына және «Қазақ» газетіне шығармаларын басып шығара бастады. Кейінірек, «қазақ» газеті де жабылды. М. Дулатұлы өз өлеңдерінде және мақалаларында патша әкімшілігінің қысымына ұшыраған қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайын қатаң сынайды. 1913 жылы ол «Азамат» патриоттық поэмасы жариялайды.

1914 жылы түркітанушы Владимир Гордлевский танымал шығыстанушы Веселовскийдің туғанына 70 жыл толуына орай шығарылатын «Шығыс топтамасы» жинағы үшін қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілдері ретінде Абай Құнанбайұлы мен Міржақып Дулатұлының шығармаларын таңдап алды.

1916 жылы А. Байтұрсынов пен Ә. Бөкейханов патша өкіметінің 25 маусымдағы қазақтарды майданға жұмысқа тарту туралы жариялаған жарлығына қарсы шықты. Олар патша өкіметі онсызда аштыққа ұшыраудың алдында тұрған халықты аштықтан өлтіретін болды деп санады. Міржақып сол кезде аш адамдарға көмектесетін тарихтағы алғашқы халықтық қор құрды. Содан бастап ол халық арасында кеңінен танылып, көпшілікті артынан ертіп жүрді.

1917 жылдың жазында М. Дулатов Орынбордағы тұңғыш бүкілхалықтық конгресті ұйымдастырушыларының бірі болды, онда алғашқы саяси қазақстандық Алаш партиясы құрылды. Сонымен қатар, Міржақып Семей аймағының делегаты болған, атақты ғалым, саяхатшы Григорий Николаевич Потанинді қазақ тілінде өте жақсы сөйлейтін, «біздің құрметті сібірлік ақсақал» деп атаған.

Ал 1917 жылғы Дулатов өзінің көшбасшылары Ә. Бөкейханов және А. Байтұрсыновпен бірге Алаш-Орда үкіметінің құрамына кіреді.

Кейіннен М. Дулатов баспалық және педагогикалық іс-шараларға қайтып оралып, 1922-1928 жылдары Орынборда тұрды. 1928 жылы Міржақып тілдік реформаны халықтың жазбаша тарихымен байланыстырудың құралы ретінде бірден араб алфавитінің жойылуына қарсы шықты. Ол қазақ халқы өзінің ана тілін жоғалтып, халық өз тарихынан айырып қалады деп қорықты.

Ол сол кездегі қазақ тілінің «мемлекеттік мәртебесі» туралы декларациялардың екіжүзділігін алғаш сезіп, қазақтың тілін және дінін қорғауға тырысты. Болашақ та оның сөзінің дұрыс екендігін көрсетті. Бірақ 1928 жылғы 29 желтоқсанда биліктегілер оны қазақ ұлтшылы деп айыптап тұтқынға алды.

Қызылордадағы түрмеге түскен Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов және Ахмет Байтұрсыновпен көрші бөлмеде жатты. Дулатов 1929 жылы өзін «ұлтшыл» деп айыптағандарға: «Біз өзіміздің тегіміздің бізге тиесілі болғанын қалаймыз» деп жауап берді. Ол әділетсіз сот алдында да, басын тік көтеріп: «Халқымның болашағы үшін мен бәрін істеуге міндеттімін. Егер мен қателесем, онда халқыммен бірге қателестім. Ерте ме, кеш пе шындық, әділеттілік орнайды» деп, соңына дейін алға қойған мақсатынан қайтпады. Осы сөздерден кейін М. Дулатовқа ату жазасы берілді, бірақ кейін лагерьге 10 жылға ауыстырылды.

Ол Бутырка түрмесінде екі жыл отырып шығып, содан кейін Соловецкий арнайы мақсаттағы лагеріне жіберілді. Онда оны ғалым және дін қызметкері Флоренский бірден таныды. М. Дудатовтың есімі сол кездің өзінде «Әдеби энциклопедияда», сондай-ақ «Кіші кеңестік энциклопедияда» болды. Сонымен қатар, М. Дудатов түрмеде болса да, оны ауыр жұмыстардан босату үшін ауруханада медициналық көмекші ретінде қызметке орналастырған. Сол кезде қазақтың қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай Франциядан келген сауда кемесіне Дулатовты отырғызып, оны Соловкиден қашырып жіберуге тырысты. Бірақ тұтқын отбасы үшін қорқып, ол ұсыныстан бас тартты. Осылайша, қазақтың тілі, діні үшін жанпида болған көсемсөз шебері, Алаш қозғалысының қайраткері М. Дулатов 1935 жылы 5 қазанда тұтқында қайтыс болды. Оның сүйегі сол жерде тегін зиратқа жерленді.

Қорыта келе ұлтын сүйген ұлт жанашыры, халқының мақтанышы М. Дулатовтың халқына, өскелең ұрпаққа қалдырған мол мұрасы ұшаң теңіз. 1990 жылы Карелия Республикасының үкіметі жергілікті тұрғындардың дәлелдері, фактілер мен құжаттардың негізінде М. Дулатовтың сүйегін анықтайтын арнайы комиссия құрды. 1992 жылы қазан айында М. Дулатовтың сүйегі отанына жеткізіліп, қазіргі Қостанай облысының Торғай облысы, Жангелді ауданы, Бидайық ауылына жерленді. (<https://stan.kz/oyan-kazak-dep-khalykty-bilimge-shakyr> 2018).

Әдебиеттер тізімі

- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы: «Санат», 1995. 368 б.
- Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. Алматы «Атамұра», 1998. 360 б.
- Нұрпейсов К. Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 256 б..
- STAN.KZ Дүйсенбі, 22 Қазан, 2018 ж.

Досжан Хазірет Қашақұлының қажылық сапарлары

Досжан хазірет Қашақұлы - дін тарихында жарқын есімі қалған ардақты тұлғалардың бірі. Ол – діни ұстаз, ағартушы, ірі ойшыл, өз дәуіріндегі қоғамдық елдік мүдделерге етене араласқан қоғам қайраткері.

Құлпытасына қашалған деректерге қарағанда, Досжан Қашақұлы 1815-1890 жылдары өмір сүрген. Кіші жүздің Жетіру тайпасының Табын руынан, оның Сарай (Қарақойлы) атасы.

Сәбит Салқынұлының кітабында «ел ішіндегі кәріқұлақтардан сұрастырып, салыстырып-салғастырып жасаған ататек кестесі бойынша Досжан бабамыздың шежірелік тегі былайшы түзіледі: Шөмішті Табыннан – Асан, Тоқшық, Сарай (Қарақойлы). Сарайдан – Ақжол, Бекжол. Ақжолдан –Қоңыр. Қоңырдан – Тоқ, Ыстыбай, Жанқара. Жанқарадан – Қашақ. Қашақтан – Досжан» - дейді (Салқынұлы, 2006: 10).

Қашақ үлкен молда болған кісі. Қазақтың атақты шайыры Кердері Әбубәкірдің «Табын Досжан хазіретті жоқтап айтқаны» деген атпен жарияланған белгілі жырында Қашақ молданың ел ішінде қадірлі, сабыр иесі, ақылды кісі болғаны айтылады (Әбубәкір Кердері, 1993: 5). Осы мәліметке қарағанда, ол сопы болып ізгі жолға қадам ұрған, дін ілімін терең игерген.

Әбубәкір Кердерінің одан әрі жырлауынша, «жасынан ғалымдықты кәсіп еткен Досжан Қашақұлы күннен-күнге талабы артып, шариғат ғылым бабын бірден ашады» (Әбубәкір Кердері, 1993: 6).

Зерттеуші Марат Қабиджанұлы «Досжан хазірет әкесі Қашақ молдандан 14-15 жасына дейін сауатын ашып, Орынбордағы «Хусайния» медресесін бітіріп, үш жыл сондағы жастарға муддаристік етіп, Ойылдағы ауылына келіп, бала оқытқан» деп, қолға нақты деректер ұстатады (Қабиджанұлы, 2004). Автор одан әрі бұл мәліметті Әбубәкір Кердерінің өлеңімен тиянақтайды.

Табындардың тайпасы еді Шөміш,
Қауымның ортасында тапты өріс.
Дүниядә бір нәрсеге мұқтаж болмай,
Дәреже, бақыт, ғылым – бітті тегіс.

Аймағы ол Шөміштің еді қоныс,
Зорлық қып Орынбордан қуған орыс.
Орынборда медресе бітірген соң
Үш жылдай шәкірттерге берді жұмыс ...

Ал Сәбит Салқынұлы өз кітабында Досжан хазіреттің «Хусайния» медресесінде оқығанын жоққа шығарады. Себебі бұл медресе ресми түрде 1891 жылы ашылған, ал Досжан хазірет бұл кезде жетпісті алқымдағанын тілге тиек етеді. Дегенмен Досжан хазіреттің Орынборда оқығаны рас, Орынбордағы Қарғалы медреселерінде оқыған (С. Салқынұлы, 2006: 15). Қарғалы – Орынбордан 18 шақырым жерде орналасқан слобода. 1745 жылы бірнеше Қазан саудагері Қарғалы өзені жағасынан сауда орнын салады. Бір жылдан кейін жамиғ мешітінің жанынан медресе ашылады. Қарғалы слободасы – заманында Ресейді Шығыс елдерімен жалғастырған көпір, ірі сауда нүктесі, кеден орны. 1869 жылы Қарғалыда барлығы 9 медресе болған, ондағы мектептерде бес жүзге тарта шәкірт жатып оқыған. Қарғалы медреселері бастауыш ибтидай, орталау иғтидай, орта рушдияны қосқанда он төрт жыл тиянақты оқытатын дәстүрлі мұсылман медресесі үлгісінде жұмыс істейді.

Оқудан кейін еліне келіп, бала оқытып, мешітте имам қызметін атқарған.

Досжан хазірет өз заманында *қазақтардың Мекке - Мәдинеге қажылыққа бару сапарын ұйымдастырған, Алла разылығы үшін өзі де үш рет қажылық парызын өтеген*. Осыған қатысты үлкен бір мәліметті Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ шежіресі» еңбегінен ұшыратамыз. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақтардың үлкен бір тобы 1858 жылы Меккеге қажылыққа барғанын айта келіп: «Орта жүзден жиырма кісі болыпты. Кіші жүзден табандаған жүз кісі болыпты. Ішінде Нұрпейіс хазірет, Досжан халпе бар дейді» - деп жазады (Көпейұлы, 1993: 10).

Досжан хазіреттің бірінші рет қажыға баруы жалпы қазақ қажылығының бастауы, яғни алғашқы тәуап сапарларының біреуі болуы әбден мүмкін. Тіпті Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы

ілгерідегі «Қазақ шежіресі» еңбегінде: «Қазақ мұнан бұрын бүйтіп бас қосып хажға бармаған екен» деп, 1858 жылғы тәуап қазақтардың алғашқы сапарының бірі екендігін анық етіп айтқан (М.Ж.Көпейұлы, 1993: 12). «Жүз жиырма кісі болып, арасын айырмай, тізе қосып, қол ұстасып жүрген соң және өздері де көзге түсерлік әр таптың қасқа жайсаңы болғандықтан көргендер таңырқарлық болыпты. Қазақ байғұстың салпиған тымағының құлағын, сүйретілген тонының етегін, аңқиған аузын көрген соң, көргендер қызығып сұқтана бастайды ғой», - деп жеткізеді одан әрі М.Ж.Көпеев (Көпейұлы, 1993: 17).

Досжан Қашақұлының тікелей ұрпағы, қазірде Қарақалпақстанның Кегейлі ауданында тұратын Өтеген Иманбаев ақсақалдың айтуына қарағанда, хазірет алғашқы қажылық сапарынан «жат жұрттың елін-жерін танымай, тіліне түсінбей, көп қиындық көріп, жадап-жүдеп қайтыпты. Сонда ол: «Бізден кейін де қажылыққа талай қазақ сапар шегер. Олар да осындай қиындыққа ұшырай ма? Бұлай болмас үшін не амал етпек керек?» - деп толғанады. Ойлай-ойлай келгенде, ең дұрысы – Меккеде қазақтардың өз үйі болса деген тоқтам жасаған (Өтеміс, 2000).

Бірақ хазіреттің бұл ойының жүзеге асуына әлі аттай он бес жыл керек еді.

Досжан Қашақұлының екінші қажылық сапары белгілі Құнанбай Өскенбайұлының қажылық сапарымен бірге, яғни 1874 жылы болды. Бұған Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қазақ-қырғыз һәм хандар шежіресі» дейтін еңбегінде Құнанбай қажы жайындағы мына жолдар дәлел: «1874 жылы хажға барғанында қазақ хажылары түсетұғын Меккеде бір тәкия яки үй сатып алып құдайы қылып еді. Осы күнде «Кіші тәкия» деп атайды. Кіші жүзден Сұлтан деген бек ғалым жігіт ие болып тұр. ... Сұлтан айтты: Бұл тәкия осы күні Кіші жүз Досжан қажының атына жазулы екен. Не себеп екенін білмедім дейді... Қажы марқұм тәкияны мен бастап алсам да, Кіші жүз қажылары көп ақша берді деп еді. Сол себептен бе яки құдайы қылғанда Досжан қажы атына қалдырған ба, біле алмадым» (Құдайбердіұлы, 1991: 8)

Осы жайды Әрхам Кәкітайұлы былайша тарқатқан: «Құнанбай Меккеге барған соң, ондағы жалпы жағдаймен танысады. Онда нашар, кедей адамдар келсе түсетін, тегін жататын орынның жоқтығын байқайды. Осы оймен Меккеге барған қазақ байларының басын қосып:

– Біз осында Құдай жолы деп келдік, бәрімізде нашар емеспіз, жететін қаражатымыз бар. Ал осында қаражаты жоқ, кемтар келсе қайда жатпақ? Пұл төлеп жатуға шамасы келмесе не істемек? Сондықтан біз ортамыздан ақша жинап, бір жатақхана салдырып, құдайы қылсақ, оған нашар-кемтарлар жатса, үлкен сауап болмай ма? Және құр қажы болып қайтқанға мәз болмай, халыққа, оның ішінде нашарларға жәрдемі тиетін іс істеп қайтқанымыз жөн емес пе? Бізді көріп тағы игілікті іс істеп, бірте-бірте үлкен сауапты істер істеліп жатпай ма? – дейді.

Осыны айтқан соң қазақ қажылары орталарынан ақша жинап, бұл істі басқарып, орындауды Құнанбайға тапсырады.

Құнанбай ағаштан астылы-үстілі үлкен жатақхана салдырып, құдайы қылып, оған Қанатбай деген адамды күзетші, басқарушы етіп тағайындап қайтады.» (С. Салқынұлы, 2006: 94).

Досжан хазіреттің қаржы шығарып Меккеде қонақ үй салдырғаны жөнінде мәлімет Әбубәкір Кердерінің шығармасында да кездеседі:

Үш барды Қағбаға талап етіп,
Шайтанның әскерлерін харап етіп.
Такия қазақ үшін үй салдырды,
Тұрғандай қажыларды қонақ етіп.

Жоғарыда айтылған, хазіреттің ұрпағы Өтеген Иманбаев хазіреттің алғашқы қажылық сапарынан кейін тәкия салуға бекініп оралғанын айта келіп, одан әрі: «Қажылыққа келесі барғанында осы ойын тобықтының азулы биі Құнанбаймен бөлісіп, оны жүзеге асырмаққа тізе қосып кіріседі: жер, құрылыс заттарын сатып алады, ресми қағаздарын реттейді, –дейді. – Қағаз реттеуге шыққандарында үлкен кедергіге душар болды. Сол кездегі араб билеушілері: «Ау, көз көріп, құлақ естімеген алыстан келген қазақ деген жұрттың мұсылман екенін біз қайдан білеміз? Мүмкін сендер кәпір шығарсыңдар? Кәне, мұсылман екендеріңді дәлелдейтін құжат әкеліп тапсырыңдар» - деп талап қояды. Талапты орындауға бір жыл мерзім береді. Бабам бұл құжатты ел кезіп, жер кезіп сарсылып іздеп, ақыры Қазаннан тапқан деседі. Бұхараға апарып, растайтын мөр соқтырған. Сөйтіп арабтарға дер кезінде жеткізген. Үй дайын болған кезде Құнанбай қажы: «Досжанның еңбегі де көбірек сіңді, қаржысы да көбірек жұмсалды, сондықтан Тәкиені соның атымен атаған дұрыс», - деп ризашылық берген көрінеді. Мен көнекөз қариялардың «Шіркін-ай, бар қазаққа Құнанбай мен Досжанның достығын берер ме еді?»-деп тамсанғанын талай естіген едім (И.Өтеміс, 2000).

Марат Қабижанұлының пайымдауынша, «Араб елі қазақ халқын толық мұсылман қауымы» деп қабылдағаннан кейін, Меккедегі тәкиені салдыруға көп қаражат шығарған Досжан хазірет үшінші рет қажылық сапарға өз көзімен көріп келуге аттанады (Қабижанұлы, 2004).

Әбубәкір Кердері өлеңінде бұл былайшы суреттеледі:

Соңында Машкенменен бірге барып,
Көзінен такияны қайтты алып.
Қазақта дінге шарик жарандары,
Келмес деп шайқымызды тұрды налып.

Бір қайтты халәлімен сонда жатып,
Салған үй қырық мың сом артық латиф.
Айрылған анасынан қозыдайын,
Халықты кетіп еді жабырқатып.
Жалтырап жасын кібік жетіп келді,
Қуантып бұқараны таңырқатып ...
Тілектес Алаш ұлы болып тұрды,
Құдайым сау-саламат жолықтырды.
Тапсырып тәкианы Қанатбайға,
Мұндағы шариф жайға келіп тұрды (Әбубәкір Кердері, 1993: 12).

Үзіндіден «жасы үлкейген қажы әлдеқалай болып кете ме?» деп елінің уайымдағаны, бұл жолы қажылыққа зайыбын ерте барғаны, екінші қажылық кезінде салынған тәкиенің жұмыстарын реттеп қайтқаны көрінеді. «Машкен» дегені – Мәшһүр Жүсіп Көпеев.

Досжан хазірет қажылық сапарда жүргенде өзге ұлттардың тұрмыс-тіршілігін, ғылым-білімін зерттеген. Көшпелі өмірдің заманы өткенін терең түсініп, ел арасында оқу-білімнің пайдасын, отырықшылық пен егіншіліктің берекесін насихаттаған.

Ресей патшалығы қазақ ұлтын бөліштеп, шоқындыру саясатын жүргізе бастағанда, Досжан ишан ислам дінінің бірлікке шақыратын, ағартушылық, тәрбиелік аспектілерін мейлінше кең таратуға тырысқан. Ресей патшасына, Орынбор губернаторына қайта-қайта хат жазып, қазақ ұлты үшін бөлек мүфтилік ашу шарасына белсене араласады. Тағы да Әбубәкір Кердерінің сөзімен айтқанда:

Баршасы үшбулардың пірім деді,
Хазірет ақылы дана білімді еді.
Патшадан қазақ үшін мүфти сұрап,
Өзінен халықтың қамын бұрын жеді.

Ойлады пайда етуге халықтың қамын,
Халықтың бүкіл қазақ, емес табын.
Мүфти сұрап зор орынды талап етті,
Жиһанға жандыруға діннің шамын (Әбубәкір Кердері, 1993: 15).

1868 жылы 21-қазанда «Жаңа низам» (Уақытша ереже) енгізілді. Ережеге сәйкес қазақтардың дін істері Орынбор мүфтилігінен алынып, ішкі істер басқармасына берілді (азаматтық мекеме). Мешіт салу мен діни оқыту бақылауға алынды. Осыған байланысты 1888-1917 жылдар аралығы қазақтың діни қайраткерлері мен оқығандарының жеке мүфтилік ашу жолындағы ходатай шараларына толы. Патша өкіметінің ұзақ мерзім осы мәселемен айналысқан шенеунігі, тарихшы С.Рыбаков 1917 жылы Уақытша үкіметтің қаперіне салу үшін шығарған кітабында әлгі жүгіну құзырнамаларды архив сөресінен суырып алып жариялады. Кітаптың «Ходотайства и предположения мусульманских обществ, собраний и учреждений о преобразований существующего порядка управления мусульманами» деп аталатын IV бөлімінде бірінші болып Досжан хазіреттің есімі көрсетілген:

«Ходотайства Уральскихъ, Тургайскихъ и Оренбургскихъ киргизовъ о назначенія для нихъ особаго муфтия и духовнога собранія.

Именовавшіе себя аксакалами (почетными лицами) Уральскихъ, Тургайскихъ и Оренбургскихъ киргизовъ ишанъ Досжанъ-Кашаковъ, Умырь Акылбековъ, Ибн-Джемагуль Муса-оглу и др. подали въ 1888 г. прошение на имя Министра Внутреннихъ Дель о назначеніи для ихъ доверителей особаго муфтия и духовнога собранія, при чемъ объясняли необходимость такой меры темъ, что киргизы во времена существованія Средне-Азіатскихъ ханствъ постоянно обращались по своимъ духовнымъ деламъ къ суду муфтіевъ и кадіевъ въ этихъ ханствахъ, то же продолжалось и съ

принятием или русского подданства до Положения 1868 г. и что со введением последнего Положения и упразднением указных мullah применение шаріата при разрешении разного рода дель и споровь среди киргизовь не допукается.

На запрось Министерства Внутренних Дель Военный Губернаторь Уральской области от 4 апреля 1888 года №43 уведомиль Департаментъ Духовных Дель Иностранныхъ Исповеданіи, что изложенное ходатайство есть не что иное, как одно изъ проявленія мусульманской пропоганды и что изъятие из веденія Оренбургского Магометанского Духовнаго Собранія духовных дель киргизов и починеніе ихъ общему порядку гражданскаго упраленія «параграфъ 252 Полженія 1868 года) не только не вызываетъ неудобствъ, но представляетъ гарантію какъ для охраненія личныхъ и имущественныхъ правъ киргизскаго населенія, такъ и для смегченія нравовъ и обычаевъ и положенія женщины вследствие участія администраціи въ делахъ киргизов.

Военный Губернаторь Тургайской области по поводу того же ходатайство направлено противъ Временнаго Положенія 1868 г., имеющаго целью изъять киргизскій народъ из рукъ мусульманскаго духовенства и открыть ему почву для сближенія и объединенія с русскимъ народомъ, почему ходатайство не заслуживаетъ удовлетворенія» (С.Рыбаков, 1917: 43-44).

Нақтырақ айтқанда қазақ, даласында өз алдында діни басқарма болуын, әр ауылда мешіт оны басқаратын өз молдасы болуын оған көшпелі жұрттың неке қиғызу, отбасына қатысты істерін шешуді қарауына беру сияқты мәселелерін шешуін қалады. Бірақ отаршыл билік бұл өтініштерді аяқсыз қалдырып, ишандарды полиция бақылауына алған.

Хазірет Досжан өз дәуірінде діни сауатты, жан-жақты ғибратты ойшыл, халыққа тәлім-тәрбие беруде асқан білімпаздықпен еңбек сіңірген, мұсылмандық пен сопылық жолды насихаттаудың жаршысы бола білген деп ой түйіндейміз. Ал, ишан - деген әулие сөзінің баламасы, сопылық мектептің жетекшісі деген ұғымды береді. Өз заманында әрі хазірет, әрі ишан атағын алып, ұлы Жаратушы Алланың барлығы мен бірлігін растап, хақ дініміз исламның иманды жолын бүгінгі ұрпаққа жеткізіп, насихаттауда Хазірет Досжан Қашақұлының қосқан үлесі ұшан-теңіз деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі

- Кердері Әбубәкір. Өлеңдері мен шығармалары. Алматы, 1993. 152 б.
Қабижанұлы М. Досжан хазірет: дінді уағыздап, діл ұстанған // Ақтөбе. 2004. 1 шілде.
Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ-қырғыз һәм хандар шежіресі. Алматы, 1991.
Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. Алматы, 1993. 96 б.
Өтеміс И. Досжан хазірет // Алтын Орда. 2000. 14 шілде.
Рыбаков С. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в Россий. Петроградъ, 1917. 117 с.
Салқынұлы С. Досжан хазірет. Алматы, 2006. 148 б.

МУЗЕЙ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Б. Дандығараева

«Таңбалы» Мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығы

Ұзынағаш а., Қазақстан

E-mail: bibigul.dandygarayeva@mail.ru

Музей жүйесін жаңаша жандандыру

Қазіргі кезеңде Мәдениет қоғамның ар-ұждан идеалы мен кісілікке негізделген құндылық бағыт-бағдарын ғана емес, ежелден жалғасып келе жатқан этникалық дәстүрдің озық үлгілерін сақтаудың және өркендетудің айрықша күшіне айналып отыр. Мәдени саланың Қазақстан қоғамын өркендетудің басым бағыттарының бірі болып отырғандығы да сондықтан.

Әңгіме ұлттық мәдениетті этностың, қоғамның және тұлғаның өмірлік энергиясын жұмылдыратын әрі жүзеге асыратын бірден-бір механизм ретінде сан салалы функция атқаратын қуатты күйге жеткізуде болып отыр. Осы ретте тарихи-мәдени мұра атаулыны жинақтау, көздің қарашығындай сақтау, ғылыми айналымға енгізіп зерттеу, насихаттау әрі дәріптеу сияқты сан алуан функцияны қатар атқаратын бірегей институт – музейлердің орны мен рөлі ерекше.

Сөз жоқ, еліміздегі музейлер жүйесін қазіргі заман талабына сай жетілдіру ісін ұлттық мәдениетіміздің қоғамдық – әлеуметтік күшін артырудың бір тетігі ретінде қарастырған жөн. Шынтуайтына келсек, ғылымды, қоғамдық сананы, ұлттық менталитетті, психологияны қалыптастыруда ұшан - теңіз қызмет атқаратындығын көреміз.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев жақын күндері «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында «Біз тиянақты және жоспарлы әрекет жасаймыз, мақсатқа жету үшін үздіксіз алға ұмтыламыз. Бұл – айрықша маңызды жыл болмақ. Өйткені осы кезең еліміздің алдағы бес жылдағы дамуына негіз болады" –деп айрықша айтып өтті. Осы орайда ел мәдениеті мен білім жүйесінің ең маңызды салаларының бірі саналатын музей маманы ретінде бүгінгі жаһандану заманында отандық музейлерге де өзінің қызметін қайта қарастырудың қажеттілігі туындап отырғандығын тілге тиек еткім келеді.

Ұзақ жылдар бойы музейлер коллекцияларды жинақтап, сақтайтын ағартушылық мекеме ретінде қарастырылып келеді. Ендігі уақытта тұтас бір елдің, қала мен аймақтың дамуында мәдени, әлеуметтік феномен ретінде, сондай-ақ өскелең ұрпаққа ұлттық мәдени құндылықтарды насихаттау және оларды, рухани-танымдық тәрбиелеуде маңызды рөлге ие мекеме ретінде музей жұмысына жаңаша көзқарас қалыптастыру қажет. Музейлер бір-бірімен келушілер санымен бәсекелесіп, жеке дара қызметін көрсетпей, керісінше бір-бірімен әріптестікті дамытып, жұмыстың бірыңғай моделі мен механизмін жасап шығуы тиіс.

Музейлердің қазіргі қоғамдық үрдістегі әлеуметтік - мәдени институт ретіндегі ықпалын күшейтудің бірден - бір мүмкін жолы олардың ғылыми базасын күшейту. Еліміздің мәдени саясаты тұжырымдамасында музейлер ғылым мен зерттеу қызметін дамытудың тірек орталығы болуы тиіс делінген. Демек музей ұлттық тарихи - мәдени құндылықтарды сақтайтын әрі дәріптейтін құрылым ғана емес, іргелі ғылыми - зерттеу жұмысын барынша тиімді жүргізетін мекеме болуы керек. Ғылыми - зерттеу базасы жеткілікті музейлер ғана тарихи - мәдени құндылықтарды тиімді де сақтайды және насихаттай алады. Алайда, өкінішке қарай, отандық музейлердің басым көпшілігінің ғылыми - зерттеу базасы жоқтың қасы. Олардың, әсіресе, шоуға көбірек ұқсайтын шаралармен тым әуестенгендіктері сондықтанда болса керек. Реті келген соң айта кету керек, шетелдің озық үлгідегі музейлерінде көп тараған шоу сияқты іс шаралар музей жұмысының небәрі 4-5 пайызын ғана құрайды. Жалпы, музей тарихтың жады болғандықтан, даңғара музыкадан гөрі, ғылыми ортасы қалыптасқан, мәдени-білім беру және ғылыми зерттеу жұмыстарын қатар атқаратын іргелі мекеме болғаны жөн.

Келесі кезектегі өзекті мәселелердің бірі – отандық музейлердің халықаралық деңгейде мәдени әлеуетін көтеру бағытындағы жұмысты жандандыру, халықаралық аудиторияны көбірек тартуды қолға алу. Осы бағытта 2023 жылғы 5 шілдеден 2024 жылдың маусымына дейін Қазақстанның Шанхай ынтымақтастығы ұйымына төрағалық етуіне орай, мүше елдердің мәдениет пен білім жүйесіндегі негізгі салаларының бірі де бірегейі музей саласы мамандарының басын қосатын Халықаралық музейлер форумының кезекті отырысын елімізде өткізу мәселесін қарастыру қажет деп есептеймін. Осы форумда ірі музей ісі бойынша ой бөлісіп, тәжірибе алмасып, пікір таластырып, Қазақстан музейлерінің имиджі мен мәртебесін көтеретін шаралар

ұйымдастырылса, игі бастама болар еді. Осы ШЫҚҰ форумы аясында Қазақстан музейлерінің таныстырылымы жасалып, ШЫҚҰ елдеріне музей қызметінің тарих, өнертану, табиғат мұраларын өз коллекциялары мен мәдени құндылықтары, жобалары көрсетілсе, музейлер дамудың жаңа сапалық деңгейіне көтеріліп, әлемдік белгілі мәдениет орталықтарының рейтингіне енуге мүмкіндік туар еді. Демек, қазіргі заманғы даму үрдістері көрсетіп отырғандай музейлер өз қызметінде инновация мен бастамашылдыққа ерекше назар аударуы керек.

Президентіміз Қ. Тоқаев Ұлытауда өткен Ұлттық Құрылтайда: «Халықтың болмысын және қоғамдық сананы жаңғырытпай, түбегейлі өзгеріс жасау мүмкін емес» – деген еді. Осы тұрғыдан келгенде ұлттық сана мен елшілікті халықтың бойында дарыту үшін Ұлы Дала тарихын ұрпақ жадында тірілту керек. Бұл ретте, ұлттық танымды жетілдіру мақсатында отандық музейлерді мәдениетімізді жаңғырту орталығына айналдырып, тарихымыз бен қайталанбас мұраларымызды осы орда арқылы жастарымыздың бойына сіңіру – қоғамның асыл міндеті.

Музей мамандары – түрлі идеялардың бастамашысы және оны жүзеге асырушысы ретінде де саланың мәртебесі мен басымдықтарына тың өзгерістер енгізіп, отандық кәсіби қызметке жан бітіріп, жаңа сатыға көтеруі қажет. Сондықтан білігімізді арттырып, мемлекет тарапынан қаржыландыруды күтіп отырмай, серіктестермен әріптестік орнату арқылы бюджеттен тыс қаражат көздерін қарастырып, қоғамның сұранысына сай тың әлеуметтік маңызды жобалар дайындап, ұсынуымыз керек. Ендігі кезекте заманауи музейлердің миссиясын терең түсіну, кәсіби қызметіміздің бағыттары мен формаларын модернизациялау мемлекетпен қоғамның ортақ ісіне айналса екен дейміз.

Әдебиеттер тізімі

«Егемен Қазақстан» газеті, 2024, 1-бет.

Жәкішева З.С. Өзбекәлі Жәнібеков тағылымы. Алматы 2011.

Тарихи-мәдени ескерткіштерді насихаттаудағы музейдің рөлі мен қызметі

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес азаматтар «тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті» болып табылады (ҚР Конституциясы, 1995). Сондай-ақ, еліміздің «Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңында ұлттық қауіпсіздіктің негізгі қауіптерінің бірі ретінде «ҚР халқының мәдени және рухани мұрасын жоғалту», деп көрсетілген (ҚР ұлттық қауіпсіздігі туралы заңы, 2012).

Тарихи-мәдени ескерткіш – жалпыадамзаттық мәдениеттің ажырамас құрылымдық бөлшегі, қоғамның рухани жан дүниесін қалыптастыру мен дамытудың пәрменді тетігі, тарихи жадының, ғылым мен білімнің, мәдениеттің қайнар көзі. Ол рухани және материалдық құндылықтардан құралып, ұрпақтан ұрпаққа мирас ретінде жетіп, өркениетті қоғамның негізін құрайды, сондай-ақ, ұлттың өзін-өзі құрметтеуінің және оны әлемдік қауымдастықтың мойындауының басты негізі. Себебі оның әрбір бөлшегі арқылы халықтың бүтін тарихы айшықталады. Сондықтан да, тарихи-мәдени ескерткіш – бұл орны толмайтын рухани, мәдени, әлеуметтік және экономикалық құндылық.

Сарапшылардың пайымдауынша, тарихи-мәдени ескерткіш халықтарды өзара байланыстырушы, біріктіруші, оларды бір-бірімен жете түсіністіруші маңызды элемент болып табылады (Ажигали, 2013: 39).

Көп ғасырлық тарихы бар Қазақстанда әлемдік өркениеттің қазынасына енген төлтума тарихи-мәдени құндылықтар молынан кездеседі. Олар Ұлы дала жерінде көшпелі және отырықшы мәдениеттердің, ғылым мен өнердің, сауда мен кәсіптің дамығандығын айғақтайды.

Бүгінде мәдениет, дәстүр, атадан балаға мирас болып қалған тарихи-мәдени мұралар ел бірлігін сақтаудың мәйегі болатыны анық. Тарихи-мәдени мұра тек ата-бабалардың тәжірибесін сақтап ғана қоймай, қоғамның жан дүниесін рухани тұрғыда жаңғыртады. Елдің мәңгілік болуы тарихи-мәдени құндылықтардың ұрпақтан ұрпаққа ұласып, буындар бірлігін сақтаушы болатын сабақтастықта жатыр.

Заңнамалық актілерге сүйенетін болсақ Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштері – Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген тарихи-мәдени мұра объектілері болып табылады. Өз кезегінде Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімі ғылыми негізделген ұсынымдар негізінде толықтырылып отыратын, тарих және мәдениет ескерткіштері деп танылған, түрі, санаты және координаттары көрсетілген тарихи-мәдени мұра объектілерінің тізбесін құрайды (Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы заң, 2019).

Тарихи-мәдени ескерткішті насихаттау – тарихи-мәдени мұраның көпшілікке қолжетімділігі мен олардың оны қабылдауы, ол арқылы рухани және эстетикалық тәрбие беру, білім деңгейін арттыру мен бос уақытын тиімді өткізу, сондай-ақ тарихи-мәдени мұра нысандарын мемлекеттік қорғау, сақтау және пайдалану шараларын жүзеге асыруды ұйымдастыруға бағытталған бірнеше іс-әрекеттер жиынтығы болып табылады.

Қазіргі уақытта қарқынды түрде жүріп жатқан жаһандану заманында тарихи-мәдени ескерткішті сақтау өзекті мәселенің бірі болып отыр. Тарихи-мәдени ескерткіш қоғамның тарихи жадын жинақтап қана қоймай, оның әрбір мүшесінің мәдени өзін-өзі сәйкестендіру мен рухани әлеуетін кеңейтуге, ұлттық бірегейлікті сақтауға, тұлғаның өзіндік санасын қалыптастыруға негіз болады.

Осы тұрғыдан алғанда жоғарыда аталған қоғамдық процесте музейдің алатын орны ерекше болып тұр.

Музей әлеуметтік және мәдени мекеме ретінде бірнеше қызметтерді жүзеге асырады. Ең алдымен ол тарихи-мәдени мұраны сақтау, зерттеу және насихаттау жұмыстарын орындайды, яғни ғылыми-зерттеу және мәдени-ағартушылыққа бағытталған көп функционалды мекеме ретінде әрекет етеді.

Жалпы музейдің анықтамасы мен қызметін айшықтайтын болсақ. Музей – табиғат пен адам қолымен жасалған мұралар мен көне заман ескерткіштерінің үлгі нұсқаларын жинақтаушы, сақтаушы, насихаттаушы және бұл мұраларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізе отырып, осы негізде қоғам мүшелеріне тәлім-тәрбие беретін мекеме (Российская музейная энциклопедия, 2001: 396-

397). Сондықтан да, бүгінгі күні дүниежүзінде музейі жоқ елді кездестіру мүмкін емес. Ал, әлем мемлекеттері музейінің қалыптасуы мен дамуы сол халықтың өзіне тән ұлттық ерекшеліктеріне де байланысты болды.

Мемлекет құрап отырған ұлттың тарихы мен мәдениетін өзге жұрт бірінші музей арқылы таниды. Бұл өркениетті елдерде аксиомаға айналған қағида. Осы орайда, музей – көне тарих пен бүгінгі дәуір арасындағы бірегей көпір секілді.

Музей саласының тарихында оның қызметінің сипаты айтарлықтай өзгеріп, ол «көп функционалды әлеуметтік институтқа» айналды. Оны Халықаралық музейлер кеңесі (ICOM) айқындаған музей анықтамасынан байқауға болады. Оған сәйкес музей – жалпыға ортақ материалды және материалды емес құндылықтарды көпшілікке таныту және білім беру мақсатында жинақтайтын, сақтайтын, зерттейтін, насихаттайтын және көрсететін әрі тұрақты негізде қоғамның игілігі мен оның дамуы үшін жұмыс істейтін көпшілікке ашық коммерциялық емес мекеме (Этический кодекс ИКОМ для музеев, 2014: 7).

Бұл анықтама музейдің дәстүрлі қызметі тарихи-мәдени мұраны жинақтау, сақтау, зерттеу, насихаттау және көрсету жұмыстарымен қатар, ғылыми және мәдени-ағарту жұмыстармен толыққанын көрсетеді.

Қазіргі уақытта кезкелген мемлекет үшін тарихи-мәдени ескерткішті сақтау, зерттеу және насихаттау айрықша маңызды мәселенің бірі болып отыр.

Халықаралық қауымдастық шеңберінде тарихи-мәдени ескерткішті қоғамның маңызды бір бөлігі ретінде қарастыру заңды құбылыс болып табылады. Себебі оған әлеуметтік-экономикалық салаларда орын алып жатқан жағдайлар, сондай-ақ, антропогендік, экологиялық және техногендік өзгерістер тікелей әсер етеді. Сондықтан да, әрбір мемлекет тарихи-мәдени ескерткішті сақтауды жіті бақылауда ұстауға тырысады.

Осы орайда, тарихи-мәдени ескерткішті сақтаудағы тиімді әрі нәтижелі әдістердің бірі – насихаттау, яғни тарихи-мәдени ескерткіш туралы ақпаратты көпшілік арасында тарату болып табылады. Зерттеушілердің пайымдауынша тарихи-мәдени ескерткішті насихаттау жұмысын кешенді түрде жүзеге асыру қажет. Бұл жұмысты атқару барысында осы бағыттағы ғылыми-зерттеу және өндірістік-тәжірибелік жұмыстарды ұштастыру тиімді нәтиже береді.

Бүгінгі таңда тарихи-мәдени ескерткішті насихаттау музей саласы қызметінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Оны жүзеге асыру мақсатында әртүрлі әдіс-тәсілдер мен шаралар қолданылады.

Музейдің бағыты бойынша ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу және оның нәтижелерін ғылыми айналымға енгізу және жариялау музей қызметкерінің жұмысының бірі екені белгілі. Көпшілікке арналған әдебиет музей жәдігерлері мен ескерткіштері арқылы азаматтарға туған жерінің тарихы мен мәдениетін кеңінен және жан-жақты тануға мүмкіндік береді. Бұл жұмыс кезкелген музейде жоспарлы түрде жүзеге асырылады. Музей қызметкерлері әзірлеген танымдық әдебиеттердің электронды нұсқасын музейдің сайты арқылы көпшілікке қолжетімді ету әлемдік тәжірибеде қалыптасқан үрдіс. Бұл әрекет өз кезегінде музейдің ғылыми әлеуетін танытады әрі оның қорындағы тарихи-мәдени ескерткішті насихаттайды.

Тарихи-мәдени ескерткіштерді насихаттаудың кең тараған әдістерінің бірі музейлік дәрістер мен сабақтар. Оларды музейдің аумағында немесе тарихи-мәдени ескерткіште, білім беру немесе мәдени мекемелерде, БАҚ және әлеуметтік желілерде өткізуге болады. Бұл әдісті музей саласында «музей педагогикасы» деп атайды. Әдетте, аталған жұмыс музейде жүйелі түрде іске асырылады. Музей қызметкерлері музейлік сабақтар мен дәрістердің тақырыбын белгілеп алады. Соның негізінде оның құрылымы мен мазмұнын әзірлейді. Білім беру және мәдени мекемелермен келісе отырып, болашақ музейлік дәрістер мен сабақтардың жоспарын бекітіп, сол бойынша жұмысын жүргізеді.

Сонымен қатар, тарихи-мәдени ескерткіштерді насихаттау жұмысына жасөспірімдер мен жастарды тарту өзекті болып табылады. Жастарға арналған танымдық дәрістер және сабақтар өткізумен қатар, оларды археологиялық және ғылыми-ізвестіру экспедициялар, экскурсия жұмыстарына қатыстыруға болады. Музейлердің жанынан құрылған волонтерлік үйірме немесе қауымдастық халықаралық тәжірибеде қалыпты жағдайға айналған. Яғни, жастарды тарихи-мәдени ескерткіштерді насихаттау жұмыстарына араластырудың өзіндік үрдісі қалыптасқан.

Бүгінгі таңда адамдардың басым көпшілігі кезкелген ақпаратты бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер арқылы қабылдайды. Осы негізде музей қызметкерлері танымдық телебағдарламаларға қатысып, сұхбаттар береді. Сондай-ақ, әлеуметтік желілер мен

музейдің ресми сайтында тақырыптық айдарлар мен парақшаларды жүргізеді. Қазіргі уақытта бұл музей қызметкерлері арасында кеңінен қолданылатын әдістердің бірі болып табылады.

Жалпы музейдің қызметін, онда жүргізіп жатқан жұмыстарды көрсету үшін бұқаралық ақпарат құралдарын тарту тарихи-мәдени ескерткішті насихаттап қана қоймайды, сонымен қатар, көпшілік арасында музей саласының өзіндік бейнесін қалыптастырады.

Тарихи-мәдени ескерткішті насихаттаудың келесі түріне жылжымалы және ұзақ мерзімді тақырыптық көрмені жатқызуға болады. Жәдігерлерді экспозициялау арқылы оларды көпшілікке қолжетімді ету кезкелген музейдің басты мақсаты мен міндетін құрайды. Кез келген музейдің жұмысы мен танымалдығы оның экспозициясымен тікелей байланысты. Экспозиция келушілерге тарихи-мәдени ескерткіштерді, құнды материалдық мұраларды қолжетімді ету арқылы, олардың физикалық және рухани тұрғыда сақталуына негіз болады (Зотова, 2022: 33).

Бүгінгі таңда жәдігерлерді экспозициялаудың әдіс-тәсілдері өзгеріске ұшырап жатыр. Интернет желісінің кең таралуы әлемдік музейлерді виртуалды тамашалау мүмкіндігін беріп отыр. Бастықыда ірі музейлердің ресми сайтында таңдаулы экспонаттары немесе сирек экспозицияланатын жәдігерлердің фотосуреті мен шағын аннотациялық мәтіні берілді. Жалпы айтқанда экспонаттар электронды каталог форматында ұсынылды. Уақыт өте фотопанорама технологиясының көмегімен музей экспозициясына мәтіндік сипаттама және аудиогидпен сүйемелденген «виртуалды тур» қалыптасты. Мұнда музей экспозициясында ұсынылған заттарды таңдап алып, жақындату және үлкейту қосымшалары арқылы жан-жақты тамашалауға болады. Халықаралық тәжірибеде музей саласын цифрландыру және онлайн форматқа көшіру үдерісі қарқынды түрде жүріп жатыр (Обласов и др., 2018). Мәселен, шетелдік және отандық музейлердің ресми сайтындағы «виртуалды тур», «online көрме», «online музей» және «видео экскурсия» айдарлары қалыпты жағдайға айналған. Бұлар заман талабына сай қалыптасқан тарихи-мәдени ескерткіштерді насихаттаудың музейлік құралы болып табылады.

Тарихи-мәдени ескерткішті насихаттаудың кешенді түрі ретінде музейлендіруді атап өтуге болады. Жалпы тарихи-мәдени ескерткіш деп танылған нысанды музейлендіру күрделі үдеріс екені анық. Себебі бұл процесте тарихи-мәдени ескерткішті насихаттау және сақтау жұмысы қатар жүріп отырады. Бұл кезде нысанға әсер ететін барлық ішкі және сыртқы факторлар ескерілуі қажет. Осы ретте тарихи-мәдени ескерткіштің түрі мен қызметі, оның сақталу дәрежесі, зерттелуі, орналасқан жері және т.б. Әдетте музейлендірілген тарихи-мәдени ескерткіштер музей-қорық немесе ашық аспан астындағы музей ретінде құрылады. Сәйкесінше тарихи-мәдени ескерткішті насихаттауға бағытталған музей-қорықтың қорғау аумағында орналасқан нысандарды сақтау, зерттеу және таныту бойынша кешенді шаралар жүргізіледі.

Музейлендіру процесі халықаралық тәжірибеде кең тараған әрі танымал болып табылады. Бұл өз кезегінде музейдің кеңістігі мен әлеуетін кеңейтуге мүмкіндік берумен қатар жергілікті аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына оң әсер етеді (Поляков и др., 2023: 74-75). Мысал ретінде этноауыл, экомuseum мен археологиялық саябақтарды атап өтуге болады. Музейлер жанынан құрылған археологиялық саябақтар тарихи-мәдени ескерткішті насихаттау және сақтаудың тиімді әрі бірегей тәсілін құрайды. Қазақстанда тарихи-мәдени ескерткіш негізінде қалыптасқан «Әзірет Сұлтан», «Ежелгі Тараз ескерткіштері», «Есік», «Берел», «Ботай мәдениеті» музей-қорықтары және т.б. отандық музейлендіру тәжірибесінің жарқын көрінісі.

Музей саласында тарихи-мәдени ескерткішті насихаттаудың дәстүрлі әрі кең тараған түрі – экскурсия болып табылады. Тарихи-мәдени ескерткіштің аймағында жүргізілген экскурсия келушілерге ерекше әсер ететіні сөзсіз. Сондай-ақ, экскурсияны тарихи-мәдени ескерткішке байланысты жүргізілген кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері айшықталған тақырыптық көрме толықтыра түседі.

Тарихи-мәдени ескерткіштерді насихаттаудың тиімді тәсілдерін айқындауда ЮНЕСКО-ның Әлемдік мұра тізіміне енгізілген нысандарды сақтайтын музейлердің тәжірибесін ерекше ескеру қажет. Бұл музейлер тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау, реставрациялау және насихаттауға бағытталған әдістемелік орталықтардың қызметін атқара алады. Мұндай орталықтардың жұмысына жастар мен қоғам белсенділерін қатыстыру өзекті болып табылады (Руководство по выполнению Конвенции об охране всемирного наследия, 2023: 213). Олар үшін «ескерткіштану» тақырыбы аясында арнайы әлеуметтік курстар әзірленуі мүмкін. Мұндай курстар арқылы қоғам мүшелері тарихи-мәдени ескерткішті сақтаудың маңыздылығын жете түсінуі мүмкін.

Қорғау аймағында тарихи-мәдени ескерткіштері бар музейлердің бірлескен мәдени-ағартушылық шараларды өткізу, білім беру бағдарламалары мен ғылыми-зерттеу жобаларын жүзеге асыру, тәжірибе алмасу мақсатында халықаралық желіге бірігуі орынды. Сонымен қатар,

тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау, зерттеу, пайдалану және насихаттау мәселелеріне арналған ғылыми іс-шараларды ұйымдастыру маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта бұл үрдіс отандық музейлердің тәжірибесінде кеңінен қолданылып келеді.

Қорыта айтқанда, қоғамда болып жатқан ұрпақтар, мәдениеттер, конфессиялар арасындағы өзара түсіністікті нығайтуда музейдің өзіндік рөлі бар. Музей тарихи-мәдени ескерткіштер арқылы белгілі бір қоғамның тарихы мен мәдениетін басқа қоғамға көрсетеді және танытады. Ол үшін музей жоғарыда атап өтілген әдістер мен тәсілдерді қолданады.

Тарихи жады мен тағылымның қазынасы ретінде музей қоғам өмірінің барлық кезеңдерінде рухани күш беруші, қоғамдық сананы жаңғыртушы, ұлт мұрасын сақтаушы әрі дәріптеуші қызметтерін атқарып келе жатқан мәдени ошақтың бірі. Өртүрлі қиын кезеңдерде музейдің рөлі артып, күрделене түсті. Ол қоғамның рухани өмірімен қатар, оның әлеуметтік-экономикалық жағдайының дамуына өзіндік септігін тигізіп келеді.

Тарихи-мәдени ескерткіштің әлеуеті мемлекет пен оның өңірлерін танытуға және көркейтуге ықпал етіп, ұлттық сана-сезімді нығайтады және туған жерге деген сүйіспеншілікті арттырады.

Әдебиеттер тізімі

Ажигали С.И. Актуальное направление науки: Казахское памятниковедение //Мысль. 2013. №6. С. 38–43.

Зотова Т.А. Экспозиционная деятельность музеев-заповедников как форма культурного брендинга // Экспозиционная деятельность музеев-заповедников и современные музейные практики: проблемы брендинга территорий: сборник научных статей по итогам Всероссийской научно-практической конференции с международным участием / Науч. ред. А.В. Окоороков, ред.-сост. Т.А. Зотова. М.: Институт Наследия, 2022. С. 31-52.

Қазақстан Республикасының Конституциясы / (Электронды ресурс) / URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (қаралған күні: 12.02.2024).

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы заңы / (Электронды ресурс) / URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527> (қаралған күні: 12.02.2024).

Музейно-парковые комплексы в современной России: феномен, опыт, проекты, проблемы, перспективы: коллективная монография / Т. П. Поляков, Т. А. Зотова, Ю. В. Пустовойт, О. Ю. Нельзина. Москва: Институт Наследия, 2023. 556 с.

Обласов В., Трегулова З., Мрдуляш Т., Толкачев С., Федорович А. Как современные технологии меняют музеи / (Электронды ресурс) / URL: <http://ad.theoryandpractice.ru/page6660200.html> (қаралған күні: 18.02.2024).

Российская музейная энциклопедия: В 2 т. М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. 416 с., т. 1.

Руководство по выполнению Конвенции об охране всемирного наследия / Перевод с английского. М.: Институт Наследия, 2023. 444 с.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы заң / (Электронды ресурс) / URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000288> (қаралған күні: 12.02.2024).

Этический кодекс ИКОМ для музеев. М., 2014. 28 с.

Тасқа жазылған тарихи ескерткіштерді қорғау мен сақтаудың маңыздылығы

Табиғат айналасы және Адамзат қоғамының даму сатысындағы барша білімнің деректік, бұйымдық үлгілерін жинап-сақтап, оларды халыққа насихаттап – түсіндіретін, келешек ұрпаққа аманаттап табыстайтын ғылыми – археологиялық, этнографиялық орын ғылыми тұрғыда музейден басталатыны белгілі. Өнер – мәдениет және ғылыми құндылықтарды сақтауға, музей мұралары арқылы тарихи мәліметтерді жинақтап, таратуға, болашақ ұрпаққа танымдық тәрбие беруге арналған көп қырлы ақпараттар институты саналатыны анық.

«...Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен мәдениетімен, ұлт ұлықтағн ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкен – кішілі үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқаға танылады демекші. Бүгінгі ғаламдану процесінде ұлттық құндылықтарды сақтау мен өзінің бет-бейнесін, ізгі дәстүрлерін сақтау жолындағы күрес – ұлттық сананы сақтау күресі.

Ұлттық тәрбие деп жеке тұлғаның ұлттық сана сезімі мен мінез-құлқының ана тілін, ата тарихын, төл мәдениетін және ұлттық салт-дәстүрлерді меңгеруі негізінде қалыптасуын айтамыз.

Ұлттық мәдени құндылықтар дегеніміз не? Қарапайым тілмен айтқанда, ұлттық мәдени құндылықтар – белгілі бір ұлтқа, ұлт азаматына тән зат, адами қадір-қасиет, яғни халық ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық рухани және материалдық құндылықтар.

Қазақ халқының осындай дәріптеуге, қастерлеуге, дамытуға тұрарлық ұлттық рухани және материалдық құндылықтары туралы ұлағатты, құнды ойларын халық игілігіне, келешек ұрпақты, ел-жұртқа ие болар азаматтарды тәрбиелеуге неге қолданбасқа?

Осыған орай қазіргі таңда, Қазақ жерінде қорғансыз қалған қорымдар ашкөздердің оңай олжаға кенелуді көздейтін басты құралына айналып отыр. Себебі, еліміз бойынша күзетілмей, қараусыз жатқан тарихи жәдігерлер қаншама?

Біз Қазақстан көлемінде қанша ескерткіш барын, есепке алынғанын толық білмейміз. Егер біз ескерткіштер санын білмесек, сапасын білмесек, қалай біз оны қорғаймыз?

Қайсібір халықтың немесе ұлттар мен ұлыстардың жаратылыстан алатын өз тарихы мен орны бар. Қазақ халқының тарихында айрықша атауға тұратын қасиетті жердің бірі – тасқа жазылған тарихи ескерткіштер шоғырланған «Таңбалы» тарихи-мәдени және табиғи музей қорығы.

Тарихи мәдени ескерткіштер – ұлттық тарихымызбен мәдениетіміздің құнды жәдігерлері болып табылады. Ескерткіштер әрбір елдің тарихы мен өткенінен сыр шертер халықтың ұлттық байлығы ғана емес сол елдің өткені мен бүгінін саралайтын, сол арқылы келешек ұрпаққа тәлім-тәрбие беруде маңызы зор. Қазіргі таңда Қазақстан аумағында 25 мыңнан астам тарихи-мәдени ескерткіш сақталынған деген болжамдар да бар. Солардың бірі қайталанбас жартастағы бейнелермен ерекшеленетін «Таңбалы» шатқалындағы археологиялық ескерткіштері.

«Таңбалы» тарихи-мәдени және табиғи музей қорығының аумағында сақталынған археологиялық, діни-рухани ескерткіштер өте көп. Аталған ескерткіштердің 3000-нан астамын қазіргі таңда «Таңбалы» тарихи-мәдени музей қорығы тізімге алған. Осы ескерткіштердің басым бөлігі қола дәуірінен бастау алатын жартастағы суреттер мен жерлеу орындары яғни қабірлер болып табылады. Тасқа салынған суреттер көне ескерткіштердің бірі болып саналады. Зерттеушілер жартас суреттерінің хронология мәселесіне көп көңіл бөлген. Сонымен қатар жеке бейнелерге, заттарға сараптама жасау, оларды этнографиялық материалдармен салыстыру, стилін зерттеу, ұқсас өнер ескерткіштерімен салыстыру, өзара ұқсайтынын жинастыру, қашап салу әдісін бақылау, тастардың қақ қабатына көңіл бөлу, бір суреттің үстіне екіншісінің салынуына мән беру, петроглифтерге жақын орналасқан басқа да ескерткіштерді зерттеу мен сақтау басты талаптардың бірі.

Ашық аспан астындағы музей қорығы жыл сайын ескерткіштерді тиімді қорғау мақсатында бақылау-барлау жұмыстарын жүргізе отырып, жаңадан табылған археологиялық мұраларды есепке алып, оларды жойылудан, бүлінуден қорғау мақсатында іс-шаралар атқарып келеді. Тізімге алынған әрбір ескерткіш орналасқан аумағына қарай, сол жердің өткен тарихынан хабардар ететін, ұлт байлығының рухани қазынасы екені баршамызға мәлім.

Ескерткіштерді түпнұсқа қалпында сақтау қазіргі таңда өзекті мәселенің бірі болып отыр. Көптеген тарихи-мәдени мұралар жеке тұлғалардың жауапсыздығынан өзгерістерге ұшырап, кейбір жағдайда жойылып кету қаупі төніп отырады. Осы орайда жергілікті халық аталған тарихи мәдени мұраларымызды бүлінуден, зақым келтіруден қорғап, өсіп келе жатқан жас ұрпаққа ескерткіштерді қорғау елдің, бүтін халықтың баға жетпес асыл қазынасы екенін түсіндіріп, насихаттап, мектептерде өтілетін тәрбие жұмыстарына енгізсе келешек ұрпақты өз елінің мәдениетіне, өткен тарихына жанашырлықпен қарайтын, ұлтжанды етіп тәрбиелеудің маңызы зор.

Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау, оларды зерттеу мен насихаттау мемлекеттік деңгейдегі шара болып табылады. Қазіргі таңда археологиялық зерттеулер арқылы Таңбалы аумағынан ғасырлар куәсі болған жартас суреттері мен қорған-қабірлердің, тұрақтардың орнын тауып, зерттеп тізімге алыу жұмыстары жалғасын табуда.

Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғаудың маңыздылығы жайында көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков ағамыз *«Қай халықтың болса да рухани әлеміне саяхат оның көне ескерткіштерімен, тарихи орындарынан танысудан басталатыны мәлім»* деп жазған. Ескерткіштерді қираудан, бүлінуден сақтау өткен көне замандарда да өткір мәселенің бірі болып отырған. Мәдени құндылықтардың тоналуы, олардың зақымдануы кез-келген елдің, халықтың тарихын, мәдениетінің күйреуіне, жойылуына алып келеді. Осындай келеңсіз жағдай жартас суреттерінде де кездесетіндігін біріміз білсек, біріміз білмей жүргендігіміз кері әсерін тигізетіндігі баршамызға белгілі. Жартас суреттерінің бүлінуі қалыпты жағдайларының жоғалуы Адами әрекеттер мен табиғи әрекеттерден болатындығы анық. Оның себебі адамдардың тарихи-мәдени құндылықтарымызды дұрыс түсінбеуінің кесірінен қосымша сызып, өз есімдерін жазып бүлдірсе, табиғи әрекеттер қыс мезгіліндегі қар сулары жарықшаға түсіп мұз қатып тастың сынуына алып келеді. Сонымен қатар жартас бетіне өсетін өсімдіктер мен қурайлар да сақталуына кері әсерін тигізеді.

Сондықтан да, тарихи мұраларымызды сақтау мен қорғаудағы басты мақсат мектеп қабырғасынан басталып болашақ мәдени мұраларымызды сақтап қорғаушылар тәрбиеленуі тиіс. Ғасырлар куәсі тарихи мұраларымызды қорғауды бүгіннен бастамасақ алдағы уақытта жоғалтып алу қаупі де жоқ емес.

Бұл тарихи-мәдени мұралар көне тарихтың куәсі, өткенімізден сыр шертіп, бүгінгі күнге дейін сақталып, жетіп отырған ескерткіштерді қорғау мен сақтау, оларды насихаттау әрбір азаматтың еліне, туған жеріне деген жанашырлығы, мәдени мұраларға деген қамқорлығы болмақ. Халықтың тарихи естелігі мен ескерткіштері-ғасырлар бойы мәдени мұраға саналатын, барлық елдердің негізін, халықтың, ұлттың, этностың өзін сақтап қала алатын маңызды бағыты болып табылады. Мәдени мұра ұғымы еліміздің ғасырлар бойы қалыптастырған рухани және заттай мәдениетін анықтайтын, халқымыздың жүріп өткен тарихи жолынан мәлімет беретін бағалы жәдігерлік қоры болып табылады. Мәдени мұра ұғымына халықтың рухани – мәдени құндылықтары – ұлттық мәдениет, салт – дәстүрлер, әдет – ғұрыптар, ауызша және жазбаша әдебиет ескерткіштері, сәулет ескерткіштері де жатады. Ол өркениетті қоғамның ең маңызды бөлігі, өзіндік рухани және материалдық құндылықтардан тұрып, ол бір ұрпақтан келесі ұрпаққа жай өтіп қана қоймай, оларды жоғалтып алмау үшін ұлттық мемлекеттік көлемдегі үлкен күш пен маңызды жұмыстардың жүргізілуін талап етеді. Еліміздің ескерткіштерінің жан-жақты кәсіби түрде зерттелуі мен сақтап қорғалуы – халықтың өткен тарихы туралы көптеген құнды мағлұматтар беретіні белгілі.

«Ел боламын десең бесігіңді түзе» деген бар, өткен тарихи мәдениетімізге зер салып қарасақ бабалар ескерткіштерінің бізге айтары аз емес.

Болашағымызға жол сілтеу үшін осы бабаларымыздың «Өмір тамырына» көз жүгірту мақсатымыз.

Әдебиеттер тізімі

Әлімқұлов Е.Б., Железняков Б.А. «Таңбалы. Танбалы. Tanbaly» фотоальбом. «Эффект» ЖШС, 2013. 192 б.

Әмірғалиев М.О., Железняков Б.А., Херманн Л., Шарипов Р.К. Жетісудың жартас өнері. Алматы 2019. 280 б.

Жаңа материалдар және археологиялық зерттеу әдістемесі. Алматы: «Қазақ университеті» 2019. 225-226 бб.

Жәкішева З.С. Өзбекәлі Жәнібек тағлымы. Алматы, 2011. 3-11 б.

Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы «Қазақ университеті» 2018. 406-407 бб.

ҚР Білім және ғылым министрлігі, Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі, Ә. Марғұлан атындағы археология институты Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы, 2005.

Садуақасұлы А., Байтанаев Б.А., Железняков А.Б. Ежелгі Жетісу. Жамбыл ауданының археология ескерткіштері. Алматы, 2016.

**Методы изучения, сохранения и музеефикации историко-культурного наследия
(из опыта преподавания)**

В Казахской национальной академии искусств имени Темирбека Жургенова в 2019 году была открыта специальность 6В02137 – «Реставрация произведений декоративно-прикладного искусства». Согласно образовательной программе данной специальности в учебный процесс на четвертом курсе были введены дисциплины, обучающие методам изучения, сохранения и музеефикации историко-культурного наследия: «Естественно-научные методы в экспертизе предметов декоративно-прикладного искусства» (Мусаханова, 2022: 4-5) и «Музеефикация и хранение произведений декоративно-прикладного искусства».

Дисциплина «Музеефикация и хранение произведений декоративно-прикладного искусства» является профессиональной дисциплиной учебной программы специальности «Реставрация произведений декоративно-прикладного искусства», состоит из лекционного материала (20 часов), практических занятий (30 часов), предусматривающих самостоятельную работу студентов. Программа курса рассчитана на 5 кредитов – 150 учебных часов. Предмет изучается в седьмом семестре. В процессе изучения дисциплины студенты знакомятся с основными направлениями музейной деятельности, необходимыми условиями хранения предметов декоративно-прикладного искусства (ДПИ).

Цель курса: сформировать у студентов систему знаний о музеефикации и хранении произведений ДПИ.

Задачи:

- познавательная – создать представление о структуре данной отрасли, основных видах ДПИ, сообщить определенную сумму сведений о музеефикации;
- практическая – ознакомить студентов с основами музеефикации, с правилами хранения произведений ДПИ;
- методологическая – привить навыки анализа социокультурной и материальной среды.

Компетенции:

- умеет определять вид произведений ДПИ;
- имеет понятие о музеефикации как об одном из основных направлений музейной деятельности;
- обладает культурой мышления, способностью к обобщению, анализу, восприятию информации, постановке цели и выбору путей ее достижения;
- правильно применяет специфическую терминологию;
- использует методы историко-культурного знания в творческих проектах;
- постигает методы научного хранения произведений ДПИ (Мусаханова, 2022: 7-8).

Тематический план курса «Музеефикация и хранение произведений ДПИ»

Неделя	Тема	Формы организации занятий и количество часов			
		Лекция	Практик. занятие	СРОП	СРО
1	Введение. Предмет, цели и задачи изучения курса	1	2	2	5
2	Музеефикация как об один из основных направлений музейной деятельности	2	2	2	5
3	Декоративно-прикладное искусство как раздел изобразительного искусства	2	2	1	5
4	Классификация отраслей декоративно-прикладного искусства	1	2	2	5
5	Особенности хранения	1	2	2	5

	произведений искусства из металла				
6	Особенности хранения произведений искусства из дерева	2	2	1	5
7	Особенности хранения произведений искусства из кости	1	2	2	5
8	Особенности хранения произведений искусства из ткани	1	2	2	5
9	Особенности хранения произведений искусства из войлока	2	2	1	5
10	Особенности хранения текстиля	1	2	2	5
11	Особенности хранения произведений искусства из кожи	2	2	2	5
12	Особенности хранения произведений искусства из стекла	2	2	1	5
13	Особенности хранения произведений искусства из фарфора	2	2	2	5
14	Особенности хранения произведений искусства из тростника (ши)	2	2	2	5
15	Особенности хранения произведений искусства из бумаги	2	2	1	5
	ВСЕГО:	20	30	25	75

Студенты, используя полученные знания во время лекции, при выполнении заданий практических занятий:

- 1 - усваивают понятие "музеефикация" в современном обществе;
- 2 - изучают рекомендуемые педагогом исследования специалистов в области охраны, реставрации и консервации памятников ДПИ;
- 3 – знакомятся с основными **требованиями к хранению** произведений искусства из разных видов материала;
- 4 - составляют **рекомендации по уходу за предметами искусства** из разных видов материала.

Задания по самостоятельной работе студентов предполагают изучение рекомендуемых источников и видеоматериалов с последующим анализом и составлением тезисов, способствующие профессиональному росту:

1. «Декоративно-прикладное искусство»
2. «Современное декоративно-прикладное искусство. История лаковой миниатюры»
3. «Ювелирное искусство»
4. «Ткачество и ковроделие»
5. «Художественная обработка дерева»
6. «Казахская юрта»
7. «Ормек – ткацкое искусство казахов»
8. «Войлочное искусство»
9. «Смотритель» в Эрмитаже: восточная живопись»
10. «Реставрация предметов прикладного искусства»
11. «Кожевенное искусство»
12. «Вышивка и орнамент» и т.д.

Кроме того, в ходе подготовки домашних заданий, студенты выявляют новые термины и составляют глоссарий.

Выполнение заданий практических занятий, СРОП и СРО является не только формой контроля знаний, но одним из методов более глубокого освоения курса.

Задания выполняются на основе изучения рекомендуемой литературы по теме и предоставляются в виде докладов, презентаций, конспектов в указанные сроки по графику.

При подготовке необходимо использовать специальные термины, постоянно пополнять собственный словарь терминов.

В ходе выполнения заданий можно консультироваться у преподавателя. При существенных недостатках выполнения заданий, преподаватель возвращает студенту с рекомендациями устранения недостатков.

Учебной целью занятий является знакомство обучаемых с практикой реализации полученных знаний, позволяющих успешно решать профессиональные задачи в интересах организации и эффективного проведения мероприятий в сфере популяризации материального наследия. Тематика практических занятий соответствует темам программы. Как одна из активных форм обучения практические занятия требуют от студента самостоятельной внеаудиторной подготовки по вопросам, предлагаемым для отработки и решения в ходе аудиторных занятий. Основой для подготовки к практическим занятиям служат планы практических занятий, содержащие основные вопросы и рекомендуемую для подготовки литературу (Мусаханова, 2022: 89-90).

При подготовке к практическим занятиям студент должен ознакомиться с конспектом лекции на заданную тему и соответствующим разделом базовых учебников. Для подготовки развернутых ответов по поставленным вопросам необходимо использовать дополнительную литературу, в том числе периодические научные издания и электронные ресурсы.

Рекомендуется следующий алгоритм подготовки к практическим занятиям:

1. Внимательное изучение плана и основных, выносимых на практическое занятие, вопросов, списка рекомендованных источников и литературы, методических рекомендаций преподавателя.

2. Изучение программы дисциплины с целью уяснения требований к объему и содержанию знаний по изучаемой теме.

3. Изучение вопросов темы по основному учебнику.

4. Изучению дополнительной литературы, поиск электронных ресурсов, соответствующих вопросам семинарского занятия.

В итоге у студента должен быть развернутый план его работы по каждому вопросу.

Методические рекомендации к самостоятельной работе студентов:

Самостоятельная работа студента является формой освоения дисциплины, позволяющей студенту закрепить знания и навыки, полученные в ходе лекционных и семинарских занятий. В процессе самостоятельной работы студент руководствуется материалами лекций и рекомендованной литературой, осуществляет самостоятельный поиск и анализ литературных и интернет-источников по сформулированным преподавателем вопросам для самостоятельной работы. Собранные и изученные в ходе самостоятельной работы материалы студент использует для подготовки ответов на вопросы практических занятий, рубежного контроля и теста.

Методические указания по выполнению заданий СРО:

1. Конспектирование новых терминов. Прочитайте полностью текст источника по заданной теме, выявите новые термины (5 ед.), изучите, запомните и запишите своими словами или цитируя. В конце обязательно надо дать ссылку на источник.

2. Выполненные задания представить в письменной форме в формате Microsoft Word и загрузить на Веб-портал www.edu.kaznai.kz (КазНАИ им. Т. Жургенова – Система дистанционного обучения «Moodle»), а также выслать на электронную почту преподавателя: madinamussakhanova@gmail.com не позднее сроков, указанных в СДО «Moodle».

Методические указания по выполнению заданий СРОП:

1. Подготовка тезисов. Ознакомиться с рекомендуемым видео и представить информацию в виде тезисов, способствующие профессиональному росту.

2. Выполненные задания представить в письменной форме в формате Microsoft Word и загрузить на Веб-портал www.edu.kaznai.kz (КазНАИ им. Т. Жургенова – Система дистанционного обучения «Moodle»), а также выслать на электронную почту преподавателя: madinamussakhanova@gmail.com не позднее сроков, указанных в СДО «Moodle».

3. Выполненные задания в электронном виде необходимо сохранять в систематизированном виде в облачном хранилище или на носителях памяти до окончания срока обучения

Таким образом, в результате обучения по дисциплине «Музеефикация и хранение произведений декоративно-прикладного искусства» студент:

- способен осуществлять историко-культурные задачи по изучению, хранению и пропаганде произведений ДПИ в профессиональной деятельности художника-реставратора;
- понимает закономерности развития и место произведений ДПИ в контексте развития истории и культуры;
- знает основные этапы развития и элементы произведений ДПИ;
- владеет терминологией, позволяющей характеризовать развитие произведений ДПИ;
- умеет визуально определить время бытования и назначения тех или иных предметов ДПИ;
- применяет полученные знания на практике.

В настоящее время выпускники специальности 6В02137 – Реставрация произведений ДПИ успешно вносят вклад в дело сохранения культурного наследия страны, в том числе и археологических артефактов на базе научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым» в г. Алматы.

Список литературы

Мусаханова М.З. Учебно-методический комплекс дисциплины «Естественно-научные методы в экспертизе предметов ДПИ». КазНАИ, 2022. 126 с.

Мусаханова М.З. Учебно-методический комплекс дисциплины «Музеефикация и хранение произведений ДПИ». КазНАИ, 2022. 98 с.

Цифровые технологии изучения, сохранения и популяризации исторического наследия: опыт музеев Сибири

Наиболее заметным явлением в изучении, сохранении, популяризации культурного наследия в последнее десятилетие стало применение цифровых технологий. Цифровые технологии позволяют не только хранить, изучать, но и распространять информацию, популяризировать данные, используя различные формы коммуникации с использованием современных технологий. Для музеев цифровизация открывает широкие возможности исследования объектов, углубленного познания истории памятников, их потаенных деталей и сакральных смыслов, однако приобретение дорогостоящего оборудования долгое время было возможно только столичным музеям.

Решить вопрос сохранения и популяризации наследия с помощью современных технологий многим региональным музеям помогает национальный проект “Культура” (2019 - 2024 г.г.). Так, согласно отчету О.Б. Любимовой, только с марта по декабрь 2020 года в рамках нацпроекта государственные музеи провели 23 тысячи онлайн-мероприятий с общей посещаемостью 300 миллионов. (1) Только в 2023 году финансирование проекта составило более 34 млрд рублей, что позволило реконструировать и оснастить современным оборудованием 316 региональных и муниципальных музеев. Новое современное оборудование, согласно проекту “Культура”, было поставлено во все 77 музеев новых регионов. (2) Статистические данные по использованию новых мультимедийных технологий в музеях впечатляют. Если на 31.12.2019 – было 75 единиц; на 31.12.2020 – 150 единиц; на 31.12.2021 – 228 единиц; на 31.12.2022 – 303 единицы; на 31.12.2023 – 370 единиц; на 31.12.2024 – число музеев, получивших мультимедийное оборудование составит 437 единиц. Статистические данные показывают рост числа музеев, использующих мультимедиа. (2)

Сибирские музеи не являются исключением. На территории Сибири расположены сотни уникальных объектов культурного наследия: памятников археологии, истории, архитектуры, искусства, являющихся свидетельством эпох и цивилизаций, бесценным достоянием проживающих здесь народов. Историко-культурное наследие, являясь основным ресурсом сохранения национальной идентичности, обеспечивает образование и воспитание человека, служит фундаментом материального и культурного развития общества. (Труевцева О.Н., 2000. С. 100-110) Современному музею важно не только выявить, изучить и сохранить объект культурного наследия, но и обеспечить необходимые условия его популяризации среди населения. Его важность закреплена в российском законодательстве. Федеральный закон от 25.06.2002 г. № 73-ФЗ «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации» (далее – ФЗ-73) уже в преамбуле в качестве предмета регулирования называет отношения, возникающие в области сохранения, использования и популяризации объектов культурного наследия, что указывает на важность популяризации наряду с другими упомянутыми правовыми институтами. (4) Популяризация чаще всего трактуется как деятельность, направленная на «организацию общественной доступности и восприятия объектов культурного наследия, формирование понимания необходимости его сохранения, духовно-нравственное и эстетическое воспитание, повышение образовательного уровня, организацию досуга, а также иные мероприятия, связанные с обеспечением государственной охраны, сохранения, использования объектов культурного наследия» (3). К сожалению, мы сегодня вынуждены констатировать, что уровень популяризации наследия народов Сибири остается крайне низким. Главными популяризаторами историко-культурного наследия являются музеи. Несмотря на то, что сибирские музеи имеют web-страницы в портале “Музеи России” (411 музеев), а 42 музея Интернет-представительства, богатейший потенциал уникальных объектов историко-культурного наследия остается не известным большинству жителей регионов и туристам. (Шелегина О.Н., 2011. С.109)

Не секрет, что приобретение дорогостоящего оборудования для провинциального музея являлось невыполнимым делом. Благодаря национальному проекту “Культура”, музеи Сибири, расположенный даже в самой глубинке, далеко за Северным полярным кругом, начали активно оснащаться современным оборудованием. Так, в Кемеровской области в 2023 году по нацпроекту

“Культура”, было приобретено новое выставочное и мультимедийное оборудование в четырех музеях: Музей-заповедник “Красная горка” и Музей изобразительных искусств в Кемерово, Музей-заповедник “Кузнецкая крепость” в Новокузнецке, Анжеро-Судженский городской краеведческий музей на общую сумму 17,3 млн. рублей. Широкоформатный сканер для оцифровки подлинных чертежей, карт, документов в рамках национального проекта “Культура” был приобретен Музеем-заповедником “Красная горка”. Дорогостоящее оборудование впервые появилось и в Анжеро-Судженском городском краеведческом музее: две видеостены, демонстрационные стеллажи, интерактивная сенсорная панель. На реэкспозицию краеведческого музея Ленинск-Кузнецкого по национальному проекту было направлено более одного миллиона рублей. (6)

В Республике Хакасия в соответствии с национальным проектом “Культура”, федеральным проектом “Цифровая культура” были созданы мультимедиа-гиды по экспозициям и выставочным залам, позволяющие посетителям использовать технологии дополненной реальности.(7) Экспозиционное пространство Национального музея Республики Хакасия имени Л.Р. Кызласова было значительно увеличено за счет разработанной сотрудниками серии виртуальных экспозиций на объекты, расположенные далеко за территорией музея. Успешно работает виртуальная экскурсия с дополненной реальностью Проект «Виртуальная Хакасия», рассказывающая об археологическом памятнике Большой Салбыкский курган (V в. до н.э.)”, который расположен в 60-ти километрах от главного музея. Высота – 25-30 м. каменная ограда кургана – 70 X 70 м. раскопан в 1954-1956 гг. С помощью автономной VR-гарнитуры с контроллерами «Виртуальная Хакасия» переносит нас в V век до нашей эры, к Салбыкскому кургану, который тогда представлял собой двадцатиметровую насыпь. Контроллеры позволяют пострелять из лука, взять предметы утвари и топор, взаимодействовать с интерактивным окружением. Созданный на стыке истории и новых технологий, проект позволяет всем желающим попасть во времена появления древнейших археологических памятников Хакасии, увидеть какими они были в момент создания, узнать, как их строили и подержать в руках древние орудия труда.(8)

Последнее пятилетие музеи Красноярского края всё активнее внедряют информационные технологии и выводят оцифрованные объекты в виртуальное пространство. Минусинский краеведческий музей им. Н.М. Мартыанова для обслуживания иностранных посетителей использует мультимедийный гид по экспозиции “Этносы Саяно-Алтая” с технологией дополненной реальности на русском и английском языках. (9)

В Красноярском краевом краеведческом музее с помощью мультимедийного гида можно получить углубленную информацию о Енисейской губернии в XIX и XX веках. (9)

Результатом участия Мотыгинского районного краеведческого музея в нацпроекте “Культура” стало появление мультимедийного гида по главной экспозиции “Ангарская изба”. Одним из первых участников национального проекта “Культура” в Красноярском крае, получившим возможность приобретения дорогостоящего оборудования стал Енисейский историко-архитектурный музей-заповедник им. А.И. Кытманова. Теперь любой посетитель может насладиться виртуальной экскурсией по постоянной экспозиции “Музей Енисея”, узнать много интересного из древних мифов и легенд о могучем Енисее, об отношениях природы и человека. (9)

Участие в нацпроекте “Культура” обеспечило приобретение седьмого мультимедийного гида Музею-усадьбе Василия Сурикова. (9)

Благодаря нацпроекту виртуальное пространство стало доступным и для самого северного музея Красноярского края, расположенного за Северным полярным кругом, в 2000 км от Красноярска Таймырскому краеведческому музею. (10)

Ярким примером освоения культурного пространства удаленного от экспозиции музея являются проекты по изучению, сохранению и популяризации историко-культурного наследия Барсовой горы в Сургутском районе Ханты-Мансийского автономного округа - Югры. (13) Оцифровка артефактов, найденных при раскопках городища кулайской культуры, позволяет открыть широкой общественности уникальный памятник регионального значения, возраст которого определен исследователями с середины I тысячелетия до н.э. до середины I тысячелетия н.э. (11)

В Алтайском крае в рамках национального проекта “Культура” и регионального проекта “Цифровая культура” мультимедиагиды в формате дополненной реальности созданы в семи музеях: Алтайском краевом музее и его филиале Мемориальном музее Михаила Калашникова, Мемориальном музее Германа Титова, Музее-заповеднике В.М. Шукшина, Государственном

музее истории литературы, искусства и культуры Алтая и его филиале Мемориальном музее Роберта Рождественского, Барнаульском музее “Город”. (12)

Необходимо отметить, что это первый и очень важный этап цифровизации сибирских музеев. Всегда хочется за достигнутым увидеть дальнейшую перспективу использования цифровых технологий. Для этого необходимо обратиться к опыту музеев, достигших наиболее высоких и успешных результатов.

В настоящее время столичные ведущие музеи создают точные 3Д копии артефактов и размещают их на сайтах. На некоторых таких сайтах можно даже скачать 3-Д модель экспоната и распечатать его на 3-Д принтере. Многие музеи имеют целые порталы, где можно купить электронный билет, посетить магазин сувениров, совершить ознакомительный тур по фондам и экспозициям музея.

Такие порталы существуют у известнейших музеев мира, таких как Эрмитаж, Третьяковская галерея, Русский музей, Кунсткамера.

Мультимедийный проект “Цифровая Кунсткамера XVIII века” дает возможность погрузиться в трехсотлетнее прошлое, в начало XVIII века, увидеть Кунсткамеру глазами современников Петра Первого. Можно даже увидеть панораму фасада исторического здания Кунсткамеры и интерьеры музея в их первоначальном виде. Доступными, благодаря проекту станут и анатомический театр, заспиртованные эмбрионы с аномальным развитием, Готторпский глобус и даже академическая библиотека. (13)

Сенсорные мониторы Кунсткамеры через электронный каталог позволяют получить энциклопедическую информацию об этнографии стран и регионов мира, просмотреть и прослушать видео и аудиозаписи, фотографии из архива музея.

На базе Дарвиновского музея в Москве осуществляется тестирование технологии eyetracking, благодаря которому можно отслеживать направление взгляда посетителя, для того, чтобы грамотно расположить экспонаты. Ведется работа по созданию услуги «экскурсия под заказ». В экспозиции «Путешествие с животными» звери словно «выходят» к посетителям из своих витрин. (14)

Государственная Третьяковская галерея усовершенствовала подобные технологии, перенесла интерактивную экскурсию на улицы Москвы, включив для обзора улицы и уголки столицы, связанные с событием. В марте 2020 года Государственный музей им. Пушкина и компания Navigator4D представили первый в России проект по оцифровке реальной выставки в формате 4D. Создан цифровой двойник выставки «От Дюрера до Матисса. Избранные рисунки из собрания ГМИИ им. А.С. Пушкина». Сегодня, в связи с необходимостью соблюдения дистанции и ограничением физического доступа к музеям, этот инновационный проект может стать возможностью на новом технологическом уровне прикоснуться к искусству в цифровом формате. В результате реализации проекта получилось создать полностью интерактивное 3D-пространство выставки, состоящее из нескольких залов и 170 изображений произведений в высоком разрешении, с подробным описанием на русском и английском языках. Компания Navigator4D выполнила все необходимые работы по съемке, обработке, 3D-моделированию, программированию, наполнению проекта контентом и созданию специального программного комплекса для обеспечения её цифровой доступности в формате 4D. На выставке представлен период в пять веков истории европейского рисунка – с конца XV до середины XX века, дает представление о многообразии графических техник и разных манерах рисования, позволяет проследить смену стилей и художественных направлений в истории рисунка, где отразились общие тенденции развития европейского искусства на протяжении нескольких столетий. Поиск нужного экспоната осуществляется по названию или сочетанию букв. Стоит только набрать в поисковике искомое название и посетитель мгновенно переместится к экспонату в интерьер того зала, где он расположен. Полный каталог с хронологическим рубрикатом позволяет систематизировать музейные предметы по аналогии с печатной версией издания. (15)

Проект выставки представлен в виде приложения для персонального компьютера и может быть использован для создания и демонстрации виртуальных интерактивных экскурсий по выставке, встраивания в медиапроекты и производства мультимедийного контента, разработки детских игровых маршрутов. Проект доступен для свободного бесплатного скачивания пользователями для ОС Windows и Mac. В сети Интернет можно демонстрировать отдельные его возможности, такие как: видеозахваты прогулок, демонстрацию предметов, высококачественные фотоскриншоты пространств.

В Государственном историко-мемориальном музее-заповеднике Сталинградская битва посетители могут познакомиться на анимированном макете с историей Сталинградской битвы. Сначала зрителям на анимированном макете в подробностях предлагается рассмотреть довоенный Сталинград, затем увидеть, как меняется военный город. Сцены боёв, движение армий, бомбёжка и сама Сталинградская битва, все это кажется ужасающе реальным и живым.(16)

В онлайн постепенно переходит полная экспозиция Эрмитажа. К настоящему времени оцифрована десятая часть коллекции, общая численность которой составляет более 3 миллионов единиц хранения, на этой основе сформирована уникальная система навигации. Найти экспонаты можно по названию, имени автора, технике исполнения, направлению искусства, тематике, стране. Созданный каталог позволяет узнать о коллекции главного музея России в любой точке мира. Воспользовавшись проектом «В фокусе» можно получить более подробную информацию об объекте, а также посмотреть на экспонаты с хорошего ракурса (что затруднительно сделать в реальности из-за толп туристов).

Наиболее продвинутыми технологиями цифровизации обладают музеи Китайской Народной Республики. Так, на сайте Дворцового музея в Пекине можно заказать персональную экскурсию, заранее ознакомиться с артефактами с помощью огромной плазменной панели, а после регистрации выбрать личного интерактивного гида на смартфон. Подобная технология хорошо себя зарекомендовала и используется в музеях Греции, Италии. Некоторые музеи с помощью GPS навигации осуществляют контроль за перемещением посетителей по залам, следят за эмоциями, продолжительностью нахождения у экспонатов, предоставляют краткую информацию об объектах.

В Китае популярны музеи науки и техники, оснащение которых современными компьютерными технологиями началось значительно раньше музеев других профилей. Шанхайский музей науки и техники, например, обладает сверхскоростным Интернетом, что позволяет создать интерактивную версию всего музейного и выставочного пространства с высокой фотореалистичной детализацией, как экспонатов, так и всей экспозиции. (17)

Для создания атмосферы наибольшего погружения, в музеях Китая начали использовать цифровых людей, которые созданы компьютером в 3D и выглядят как настоящие люди. (18) Эта новая разработка показывает, как искусственный интеллект может помочь музеям расширить масштабы изучения, сохранения и популяризации исторического наследия. (18)

Часто в залах музеев можно встретить роботов. Они в экспозициях музеев выполняют разные функции: выстраивание маршрута экскурсии, трансляцию необходимой информации, организацию интерактивных игр с детьми и молодежью. Роботы встречают посетителей, отвечают на вопросы, сочиняют стихи, считают, пишут музыку, поют песни, танцуют, предлагая различные музейные услуги.

Музеи в эпоху цифровых трансформаций претерпевают значительные изменения, становясь более доступным, комфортным, интерактивным, комплементарным, массовым, позволяет посетителям активно осмысливать и переосмысливать культурно-значимую информацию, творить новые смыслы, ценности, нормы и способы действия. Приведенные примеры убедительно доказывают, что цифровизация открывает широкие возможности для привлечения в музей посетителей и формирования постоянной заинтересованности публики, позволяет за счет новых технологий значительно обогатить экспозиционно-выставочную и культурно-образовательную деятельность музея. Несомненно, внедрение инновационных технологий в музеи пока еще очень дорогое удовольствие. Однако, оно того стоит. Благодаря технологиям, посещение музеев становится не только познавательным, но и развлекательным.

Для музеев, средства которых не столь значительны, уже сегодня есть простые, эффективные средства, позволяющие с достаточной полнотой и красочностью представлять объекты природного и культурного наследия, находящиеся далеко за пределами музейной экспозиции. Это широко известные, по крайней мере, в молодёжной среде, QR-коды. В туристско-экскурсионной деятельности они чаще всего используются для сообщения дополнительной информации о наиболее популярных объектах городской среды.

Региональные музеи достаточно часто ограничены в экспозиционном пространстве, что зачастую не позволяет выставить всё, что накоплено десятилетиями, а иногда и столетиями коллекционирования. Поэтому многим объектам историко-культурного наследия не находится места под крышей музея. Именно здесь и должно прийти на помощь QR-кодирование, которое без особых финансовых затрат обеспечит каждого посетителя необходимым объёмом качественной информации с учётом его возрастных, интеллектуально-образовательных потребностей,

ограниченных только базой данных музея. При этом сам по себе QR-код занимает минимум места на экспозиционном стенде. Другое важное его достоинство заключается в возможности оперативно вносить изменения, пополнять базу данных, обеспечивающую функционирование кода. Третья особенность – предоставление посетителю возможности выбора и использования информации, что создаёт условия для его мотивирования к продолжению изучения музейных коллекций. Использование QR-кодов в музейной практике – это лишь одно из многочисленных доступных средств преобразования объектов природного и культурного наследия в музейные объекты с целью сохранения, выявления и популяризации их культурной, научно-познавательной, художественной, исторической ценности.

Благодаря современным информационным технологиям, можно постоянно разнообразить формы работы с посетителем, удерживать внимание современной аудитории, прививать патриотизм, чувство гордости за свое Отечество.

Список литературы

1. Для справки: Нацпроект «Культура» разработан в соответствии с указом Президента Российской Федерации от 7 мая 2018 года № 204 «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года» и скорректирован в соответствии с указом от 21 июля 2020 года № 474 «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года». Его реализация началась 1 января 2019 года. В структуру нацпроекта входят три федеральных проекта: «Культурная среда», «Творческие люди» и «Цифровая культура». Куратором является заместитель Председателя Правительства Российской Федерации Татьяна Голикова, руководителем – Министр культуры Российской Федерации Ольга Любимова.
2. Национальный проект "Культура" http://muzeumugorsk.ru/o-muzee/muzej/_natsional-nyj-proekt-kul-tura (Дата обращения 20.03.2024)
3. Труевцева О.Н. Музеи Сибири во второй половине XX века. Томск 2000. 336 с.
4. РФ. Федеральный закон “Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации” N 73-ФЗ. Принят Государственной Думой РФ 24 мая 2002 года
URL:///C:/Users/Zver/Downloads/%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%BE%D1%82%2025.06.2002%20N%2073-%D0%A4%D0%97%20(%D1%80%D0%B5%D0%B4.%20%D0%BE%D1%82%2024.07.2023).pdf (Дата обращения 20.03.2024)
5. Шелегина О.Н. Музейная сеть сибирского региона: процессы формирования и адаптации//Вестник Томского университета, 2011.С.103 - 110.
6. По нацпроекту “Культура” в музей-заповедник “Красная горка” поставлено современное оборудование URL:<https://kemerovo.ru/press-tsentr/novosti/85552/?ysclid=lu9ya42q33674482831> (Дата обращения 22.03.2024)
7. Преображение музеев Хакасии в рамках нацпроекта “Культура” <https://r-19.ru/news/zhkhk/151635/?ysclid=lu9yi1qh8r93362289> (Дата обращения 22.03.2024)
8. Это не иллюзия, а полное погружение: запуск проекта «Виртуальная Хакасия» произвел фурор URL/ https://dzen.ru/a/YeryCR0_bBzsX9Gm (Дата обращения 22.03.2024)
9. 7 мультимедийных гидов от музеев Красноярского края запущены в рамках федерального проекта «Цифровая культура» национального проекта «Культура» https://culture.gov.ru/about/national-project/news/7_multimediynkh_gidov_ot_muzeev_krasnoyarskogo_kraya_zapushcheny_v_ramkakh_federalnogo_proekta_tsif/ (Дата обращения 20. 03. 2024)
10. Красноярский край https://culture.gov.ru/about/national-project/news/7multimediynkh_gidov_ot_muzeev_krasnoyarskogo_kraya_zapushcheny_v_ramkakh_federalnogo_proekta_tsif/ (дата обращения 26.03.2024)
11. На территории Барсовой Горы открыли туристическую тропу «ЧелоВечность» <https://www.admsr.ru/smi/news/268/372756/?ysclid=lu9zdqywwq449514390> (Дата обращения 20.03.2024)
12. Первый мультимедиагид в Алтайском крае создан в рамках национального проекта «Культура»

- [https://culture.gov.ru/press/news/v altayskom krae zarabotal pervyy muzeynyy multimediiagid sozdan nyu v ramkakh natsionalnogo proekta k/](https://culture.gov.ru/press/news/v%20altayskom%20krae%20zarabotal%20pervyy%20muzeynyy%20multimediagid%20sozdan%20nyu%20v%20ramkakh%20natsionalnogo%20proekta%20k/) (Дата обращения 22.03. 2024)
13. Цифровая Кунсткамера [https://www.theartnewspaper.ru/posts/20230620-ndvt/?ysclid=lu9bbzppd5161483767/](https://www.theartnewspaper.ru/posts/20230620-ndvt/?ysclid=lu9bbzppd5161483767)(Дата обращения 22.03. 2024)
14. Калачев, М. А. Новейшие технологии в музейном пространстве / М. А. Калачев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2018. — № 6 (192). — С. 34-36. — URL: <https://moluch.ru/archive/192/48263/> (дата обращения: 13.03.2024).
15. Интерактивное 3D-пространство выставки «От Дюрера до Матисса. Избранные рисунки из собрания ГМИИ им. А.С. Пушкина» <https://globalcio.ru/projects/11073/?ysclid=lua089atle865314210> (дата обращения: 13.03.2024).
16. Мемориальный комплекс «Героям Сталинградской битвы» www.lookmytrips.com(URL 10.03.2024)
17. Геруи Ван. Как цифровые люди оживляют культурное наследие Китая https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.9ed70e71-66044766-9248c5bd-74722d776562/https/www.scmp.com/comment/opinion/article/3232174/how-digital-humans-are-reinvigorating-chinese-cultural-heritage (дата обращения: 13.03.2024).

К вопросу о местонахождении мавзолея Коркыт ата

Введение. В истории Казахстана произошло немало значимых событий, которые оказали существенное влияние на ход мировой истории. Однако, следует учесть такой факт, что каждое историческое событие сопровождается и ассоциируется с определенными личностями. Имена некоторых из них по тем или иным причинам угасают, а других сохраняются не только в письменных источниках, но и в народном фольклоре. Сама их жизнедеятельность обрастает различными легендами.

Материалы и методы исследования

В подробном изучении картографического материала, где упоминается название «*Коркыт ата*», был использован метод картографического анализа. Для систематизации картографических материалов связанных с данной личностью также были применены методы статистики и анализа. Проведен сравнительный анализ результатов исследований учёных XIX и XX вв., а также первое изображение на картах XVIII-XIX вв. Наиболее значимым этапом явилось уточнение расположения места захоронения по данным топографической карты. Картографические исследования были осуществлены по картам – «*Чертежная книга Сибири*» (рис. 3), «*Nova Descriptio Geographica Tattariae ...*» (рис. 4), «*Карта низовьев Сыр-Дарьи, от форта Перовский до Аральского моря*» (рис. 5), «*Карта Генерального штаба ВС СССР*» (рис. 6) (Ремезов 1704: 86; Nova Descriptio Geographica Tattariae Magnae... 1750; Морской сборник. 1855: 638). В ходе написания этой статьи были обобщены и проанализированы письменные свидетельства исследователей о могиле, а также данные фольклора о Коркыт ата. При сопоставлении данных ученых относительно месторасположения и описания погребального сооружения применялись сравнительно-исторические методы.

Обсуждение. Несмотря на некоторые различия в описании мавзолея Коркыт ата, факт существования его могилы не подлежит сомнению. Л.Л. Мейер существование его мавзолея подтверждает такими словами: «*Выше по (реке) Сыр-Дарье, не доходя 20-ти верст (21,4 км) до Форта №2-го, на правом берегу реки (Сырдарьи), находится древняя могила Хорхут (Коркыт), почитаемого святого*» (Мейер 1865: 286; Кастанье 1910: 217). Схожие слова сообщает Л. Берг: «*В низовьях (реки) Сыра (Сырдарьи) (находиться) мечеть (могила) Кургут-ата (Коркыт ата)*» (Берг 1908: 43). Также киргиз (казах) Перовского уезда, Царской волости, Осман Касымов сообщал А.А. Диваеву такую информацию: «*Между киргизами Перовского и Казалинского уездов Хорхут-ата (Коркыт ата), могила которого расположена на берегу (реки) Сыр-Дарьи, не далеко от Форта №2-го ...*» (Диваев 1897: 193). И наконец, о данном факте упомянул И.А. Кастанье: «*Могила Хорхут-ата (Коркыт ата) расположена на берегу (реки) Сыр-Дарьи недалеко от форта №2, ...*» (Кастанье 1910: 216). Также в своем труде он указывает о приблизительных координатах данного мавзолея: «*Могила эта должна находиться среди киргизских могил кладбища Хорхута (Коркыта), верстах от 4 до 5 (4,28-5,35 км) от железнодорожной станции «Хорхут» (Коркыт)*» (Кастанье 1910: 217). Тогда он посетил его могилу, поскольку по поручению Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества находился летом 1906 г. в Кармакчи, чтобы собирать коллекцию растений и насекомых. Все вышеперечисленные свидетельства также дополняет устное предание о нём. Согласно, которому, когда он лежал на смертном одре он произнес такие слова: «*На берегу священной Сыр-Дарьи вероятно уже стоит могила приготовленная для меня*» (Күй және күйшілер... 2012: 153). Про некрополь в котором находится могила Коркыта, П. Лерх оставляет такое краткое описание: «*Сверх того около (некрополя) Хорхута (Коркыта) виднеются холмики и бугры, ...*» (Лерх 1867: 29; Кастанье 1910: 217). Про данный некрополь также упоминал И.А. Кастанье, в котором вдобавок указывает его приблизительную площадь: «*Кладбище Хорхута (Коркыта) ничего особенно интересного не представляет; оно простирается от железнодорожной линии Хорхута-Джусалы (Джусалы ст. ж. д. 1 ½ верст (1,6 км) от Кармакчи) до самой реки Сыр-Дарьи, ...*» (Кастанье 1910: 217).

Первым противоречием можно считать материал из которого был сооружен его мавзолей. В одном из описании свидетелей встречается такая информация, что мавзолей был сооружен из обожженного кирпича. Про этот факт Л. Л. Мейер оставил такое описание: «*Она (могила Коркыт*

ата) также (была) сложена из того же (обожженного) кирпича и окружена обширным кладбищем, но из всех могил только три древняя; остальные киргизские» (Мейер 1865: 286; Кастанье 1910: 217). Затем уже А.И. Макшеев сообщает про сооружения из жженного кирпича в этом некрополе: «Кладбища эти состоят из мул, или простых земляных могил, и там, или больших надгробных памятников, устроенных из глины, а иногда из жженого кирпича, большею частью в виде киргизской кибитки, или конуса с пустотою в середине, или в виде квадрата. Таковы кладбища Коп-мечеть или Бердибек, 4 верстами (4,28 км) выше Майлыбаша, и Хор-Хут (Коркыт)» (Макшеев 1896: 189). То есть в данном случае одним из противоречия является различия в свидетельствах внешнего описания мавзолея с его изображением в фотографиях. На сохранившихся до нас нескольких фотографиях (рис. 1; 2), которые были сделаны в разные годы видно, что он был сложен из саманного кирпича. Особенно это заметно на первой фотографии, которое было снято в 1872 г. для «Туркестанского альбома», где оно обозначено как: «Развалины могилы киргизского святого «Хор-хут» (Коркыт) близ форта №2 (Сырдарьинская область)». Второй фотоснимок по просьбе А.А. Диваева снимал И.Л. Арзамасов, на котором также можно увидеть сооружение из саманного кирпича. В начале октября 1898 г., проездом из Ташкента в г. Казалинск по делам службы, А.А. Диваев снова посетил могилу Коркыт ата. Об этом он упоминал так: «Могилка эта находится верстах в 1 ½ (1,6 км) от почтовой станции «Хорхут» (Коркыт). Нашел я ее в самом печальном виде и одна стена уже обрушилась в (реку) Сыр-Дарью». Вместе с ним могилу посетил помощник Казалинского уездного начальника, подполковник И. Л. Арзамасов, которого он попросил её запечатлеть: «И.Л. Арзамасов был настолько обязателен, что, не взирая на почти 200 верстное (214 км) расстояние названной могилы от Казалинска, приехал туда 26-го декабря 1899 г. и сделал 2 снимка с Коркута (Коркыта), именно один с берега, другой с Сыр-Дарьи, установив аппарат на льду (рис. 1)» (Диваев 1901: 39; Кастанье 1910: 217). То есть в качестве доказательства существования его мавзолея до настоящего времени дошли всего лишь несколько фотоснимков (рис. 1; 2), которые указывают на некоторые противоречивые выводы насчёт его первоначального описания. Киргиз Перовского уезда, зауряд-сотник Кутыбар Итаяков сообщал А.А. Диваеву, что могилу Коркыт ата он видел 15 лет тому назад, когда она стояла от берега Сыр-Дарьи саженьях в 100 (216 м). Однако, в 1893 году данная река очутилась от помянутой могилы саженьях в 15-20-ти (32-43 м) (Диваев 1897: 194). Особенно интересна такая информация И.А. Кастанье: «(Сырдарья) постепенно его подтачивает, виднеются мазарки, но немногу уже забрасываемая в настоящее время, с могилой святого, называемого Хор-Хут-Ата (Коркыт ата)» (Кастанье 1909: 43, 44). Эти расхождения в расстоянии ещё раз подтверждают догадку о другом месторасположении его мавзолея. Также следует обратить внимание на эту информацию, которую приводит А.А. Диваев: «(Кутыбар) Итаяков слышал за последнее время, что киргизы, опасаясь разрушения могилы Хорхут-ата (Коркыт ата) от напора (реки) Сыр-Дарьи, перенесли кости этого святого в более безопасное место. Но насколько это справедливо, он утверждать не мог» (Диваев 1897: 194; Кастанье 1910: 217). В своем труде И.А. Кастанье упоминал о том, что не сумел отыскать его могилу: «(Сырдарья) все более подмывает могилы и должно быть разрушила могилу святого Хорхута (Коркыта), которую не удалось мне розыскать среди оставшихся на краю реки бывших могил, представляющих из себя в настоящее время кучу глины ...» (Кастанье 1910: 217).

Рис. 1. Могила святого Хорхут-ата (Коркыт ата), вид со стороны реки Сырдарьи (слева) и вид со стороны берега (справа). Фото: И. Л. Арзамасов, 1899 г. (Диваев А. А. 1901: 40).

Второе противоречие мы находим во внешнем описании его мавзолея, то есть в одном из которых она состоит из 6-8 углов. Вдобавок к этому у неё присутствует купол. А. А. Диваев пишет про это так: «Гробница Хорхут-ата (Коркыт ата) в то время, когда её посетил Осман Касымов с матерью, была уже очень ветха. Она глинобитная, с 6-8 углами, оканчивающимися остроконечными фигурками с неизбежным куполом наверху. Тут же водружен длинный шест с черным пучком конских волос и с флагом из разноцветной материи...» (Диваев 1897: 194; Кастанье 1910: 216, 217). Однако, на фотографиях (рис. 1; 2) мы видим обратное, где по крайней мере стоит четырехугольное сооружение с обрушенным куполом. Следует учесть такой факт, что первая фотография была сделана в 1872 г., а вторая в 1899 г. Вследствие чего, можно сделать вывод о том, что следующее описание по своей хронологии не может совпадать с его последующем описанием, которое приводил И. В. Аничков. То есть в описании мавзолея И. В. Аничков пишет так: «Мазарка грубой работы, с тяжелым куполом, низкая; около неё растет кудрявая саксаулина, вся обвешанная тряпками и лоскутками» (Аничков 1898: 54; Кастанье 1910: 218). И.В. Аничков писал о мавзолее с тяжелым куполом, однако, уже А.А. Диваев получил сообщение от Итаякова о его наличии, и написал это так: «могила Хорхут-ата (Коркыт ата) настолько длинна, что выступает за стену построенного над могилой, теперь разрушенного, купола (кумбеза)» (Диваев 1897: 194). Из всего этого можно сделать такой вывод, что речь идет по крайней мере о разных мавзолеях. Это в свою очередь открывает новую возможность для проведения исследований данного сооружения.

Касательно архитектуры его мавзолея А.Х. Маргулан утверждал, что влияние ислама полностью отсутствует в куполах построенных в период Коркыта, а их внешний вид в целом напоминал летнюю юрту. Казахи до сих пор называют их «дын» (уй тас). Видно, что все это комплексы известных военачальников эпохи огузов-кипчаков или башни красивых женщин (Маргулан 1985: 190). Сырдарьинские сооружения по времени близки с загадочной башней Ак-Сарай-Динг, которая располагается в северной части Туркмении и относится к XI-XII вв. (Хмельницкий 1996: 160). Генезис башенных сооружений огузов лежит в древнетюркской эпохе. Их прототипами были сооружения из камня типа «дын» и «дынгек». В новых условиях, в период господства огузов на Сырдарье поминальные башни типа «дын» и «дынгек» стали возводиться не из камня, а из сырца и облицовываться обожженным кирпичом (Кожа 2016: 98). А.Х. Маргулан относил подобные памятники к VIII-X вв. (Маргулан 1947: 63). В определении функции этих памятников необходимо учесть, что слово «дын» означало душу, т.е. сердцевину, стержень человека (Семби 2002: 92). Скорее всего, такие памятники, как «дын» или «дынгек», представляют собой храмы для духов предков. Весьма близко к «дын» и второе обозначение – «дынгек», которое означает столб, стержень (Кожа 2016: 93). Примечательно, что, согласно сообщениям китайских хроник, древние тюрки «по окончании похорон», «после похорон», или в «день похорон» воздвигали сооружение из камня – «столб», «знак», «мачту» (Войтов 1996: 112).

Третье противоречие видно в расхождении его первоначального описания с его последующим описанием. Также можно предположить, что последнее местонахождение его могилы было определено ошибочно. Поскольку в первоначальном его описании она имела характерную особенность, что была сооружена на земляной насыпи: «Святой (Коркыт ата) был необыкновенного роста человека: насыпь над его могилой имеет сажени 2 длины (4,32 м) внутри там и настолько же простирается вне, где лежат его ноги. Около гробницы святого находится до 50 старинных там и мул, сложенных весьма крепко; в окрестностях «Хор-хута» (Коркыта) весьма хорошая глина» (Макшеев 1856: 515; Макшеев 1896: 189). Подобное описание ранее упоминал В.В. Вельямин-Зернов: «Хорхут (Коркыт) этот был ростом в 2 сажени (4,32 м) (в полуразвалившемся памятнике его, над тем местом, где он положен, (был) сделан действительно глиняный гроб в 2 сажени (4,32 м), и так как весь гроб по величине своей не мог поместиться внутри памятника, то часть его оставлена наруже за стеной) ...» (Вельяминов-Зернов 1859: 283; Бартольд 1896: 273; Кастанье 1910: 218). В дополнение к этому подобное описание встречается у А.А. Диваева: «Могила невероятно длинна и состоит вся из земляной насыпи» (Диваев 1897: 194; Кастанье 1910: 216). Если обратиться к фольклору, то можем прочесть такое интересное сообщение: «Могила Коркута (Коркыта) стоит на одной возвышенности около берега Сырдарьи в 18 км от Кармакиши» (Маргулан 1985: 208; Коркыт туралы... 2012: 47).

При обращении к картографическим источникам также были подчеркнуты ряд удивительных фактов, которые в той или иной степени связаны с вышеперечисленными фактами. Первая из картографических источников представляет собой особый интерес – это карта

«Чертежная книга Сибири», которую некогда составили С. У. Ремезов и его сыновья. Поскольку именно в этой карте (рис. 3) можно увидеть Аральское море, реку Сырдарью и возвышенность на которой стоит «башенное сооружение».

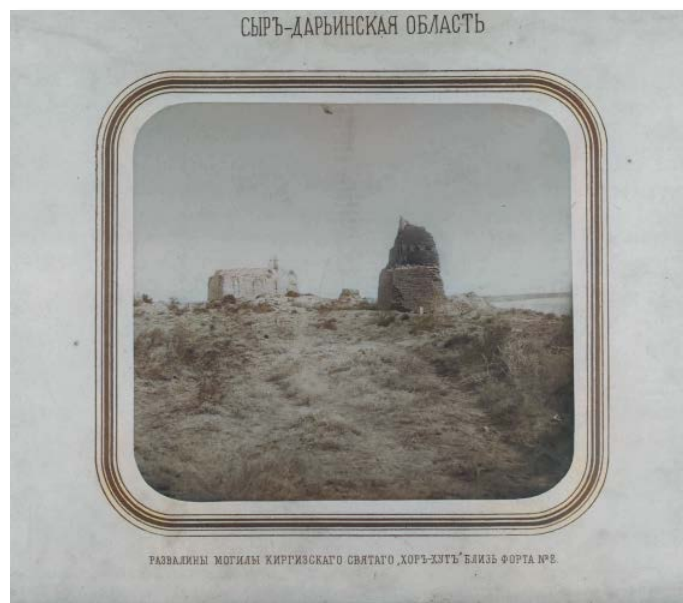

Рис. 2. Развалины могилы Киргизского святого «Хор-хут» (Коркыт) близ форта №2 (Сыр-Дарьинская область). Фото: Туркестанский альбом (часть археологическая), 1872 г. (Туркестанский альбом. 1872: 5).

Также следует упомянуть такой факт, что на данной карте указанное сооружение расположено на правом берегу реки Сырдарьи и оно обозначено как «Мечать Кургут Ата» (мечеть Коркыт ата). Вдобавок к этому, можно проследить некоторые сходства данного сооружения с его аналогами (Узунтам, Бегим-Ана). По мнению Э.М. Байтенова, точное назначение «башенных мавзолеев» еще не разгадано. Также само их название носит условный характер, поскольку в самых ранних из этих построек погребений не было обнаружено. Э.М. Байтенов судя по дошедшим до нас преданиям, считает их мемориальными сооружениями. Также по его мнению они все расположены по дуге, охватывающей значительную часть восточного побережья Аральского моря, что не исключало и сигнальное, сторожевое назначение. Он считает, что данные башни могли иметь сразу несколько функций (Байтенов 1986: 44). По мнению М.Б. Кожа башенное сооружение «Узынтам» располагается на насыпном холме, то есть является искусственным возвышением. Также он считал необходимым провести археологическое изучение на данном возвышении (Кожа 2016: 90). А.И. Макшеев о башне Бегим-Ана писал следующее: «...стоит на возвышенном месте, вероятно, прежде бывшем острове, ...» (Макшеев 1856: 68).

Вторая интересующая нас карта – это карта «*Nova descriptio geographica Tattariae Magnae tam orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus Territoriis una cum Delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa*» (Новое географическое описание Великой Татарии, как восточной, так и западной, точно воспроизводящее как отдельные части, так и всю территорию в целом, вместе со всей Российской империей и в особенности Сибирью). Её составители: Ф. И. Страленберг и Ю. А. Матерн. На данной карте (рис. 4) как и на предыдущей можно рассмотреть схожие объекты. То есть, это – Аральское море, реку Сырдарью и местоположение захоронения Коркыт ата, которое обозначено здесь «*Kurkutate*» (Коркыт ата). В дошедших до настоящего времени в двух картах можно отчетливо увидеть реку Сырдарью, а вдоль её правого берега можно заметить архитектурное сооружение. На первой карте она располагается на возвышенности (земляной насыпи) (рис. 3). На карте Страленберга и Матерна видно только архитектурное сооружение (рис. 4).

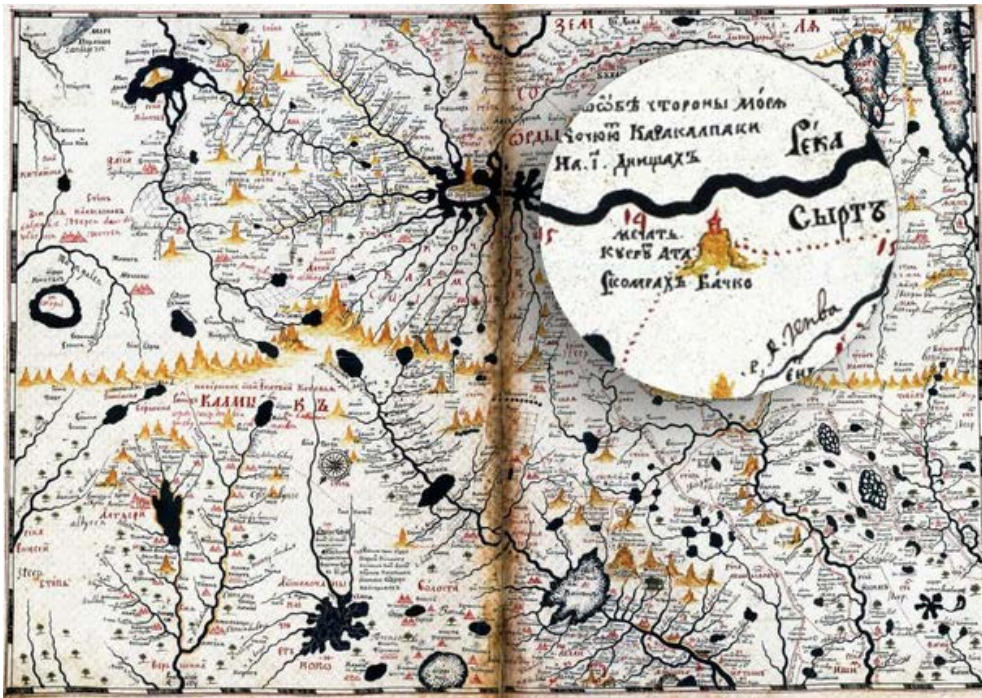

Рис. 3. Карта «Чертежная книга Сибири». Составители: Ремезов С. У. и его сыновья. Размер: 35,6 x 52 см. Тобольск, 1701 г. (Ремезов С. У. 1704: 86)

Рис. 4. Карта «Новое географическое описание Великой Таттарии, как восточной, так и западной, точно воспроизводящее как отдельные части, так и всю территорию в целом вместе со всей Российской империей и в особенности Сибирью». Составители: Ф. И. Страленберг (слева) и Ю. А. Матерн (справа). Масштаб 1:6 580 000. Размер: 72x104 см. Стокгольм, 1750 г. (Nova Descriptio Geographica Tattariae Magnae... 1750).

Теперь обратимся к карте, которая именуется как «Карта низовьев Сыр-Дарьи, от форта Перовский до Аральского моря», которую составил Н. А. Ивашинцов (рис. 5). На указанной карте снова можно увидеть данную местность, однако, уже без какого-либо архитектурного сооружения. Но вместо этого мы теперь видим объект, который представляет собой особый интерес.

И наконец обращая внимание на последнюю карту (рис. 6) по масштабу можно увидеть данную местность более детально и точно. В последней версии (рис. 7) карты можно увидеть тригопункт (пункт триангуляции) $\triangle$ с высотной отметкой 177 м, что подтверждает наличие большого холма, насыпи в этом районе. Поскольку тригопункт служит исходной точкой для других геодезических (топографических) определений на местности. Он располагается по возможности, на возвышенном месте, для обеспечения кругового обзора с пункта (для наблюдения новых пунктов в любых направлениях). Поэтому наиболее предпочтительными местами установки являются вершины холмов, сопок, гор, вплоть до самых высоких пиков. Поскольку одна из этих двух карт (рис. 6) была составлена раньше предыдущей, то в ней сохранилась помимо уже другого казанного тригопункта $\triangle$ с высотной отметкой 125 м, возвышенность под названием «г. Хорхут». Можно сделать такой вывод, что возвышенность может иметь искусственное происхождение, и сохранила за собой название данной личности поскольку именно там могло быть сделано его погребение. Если сравнить карту Генерального штаба ВС РК с картой низовьев Сыр-Дарьи (рис. 7), то можно заметить совпадение тригопункта с «г. Куркуть-Тау» (г. Коркыт тау), что в свою очередь является фактом его наличия на данной местности.

Выводы и результаты. Заключение

В итоге можно утверждать о том, что в действительности существует возвышенность, которая напрямую связана с именем Коркыт. Возможно, на ней когда-то располагалось архитектурное сооружение, которое может быть местом захоронения самого Коркыта. Данный аргумент можно обосновать в столь специфическом его названии. Вдобавок к этому все приведенные четыре карты имеют между собой общие обозначения это – река Сырдарья, возвышенность на правом берегу реки и название «Коркут». В итоге, я пришел к такому выводу, что настоящее место захоронения Коркыта ата могло сохраниться до наших дней. Мною было предложено то, что его местом захоронения является возвышенность «Коркыт тау». До сих пор считалось, что место его погребения было безвозвратно утеряно, то есть было смыто во время половодья Сырдарьи. Полагаю, что вышеперечисленные выводы послужат основой для проведения археологическо-этнографического исследования на данном объекте.

Рис. 7. «Карта Генерального штаба ВС РК. Кызылорда. Байконур (L-41-Г)». Масштаб 1:500 000. 2002 г. (слева). «Карта низовьев Сыр-Дарьи, от форта Перовский до Аральского моря». Составил: Н. А. Ивашищев. Масштаб 1:840 000 (20 верст в дюйме). – Санкт-Петербург: Тип. Имп. АН, 1854 г. (справа) (Карта Генерального штаба ВС РК... 2002; Морской сборник. 1855: 638).

Поиск возможного места погребения Коркыт ата включало несколько последовательных этапов работ. Первое – это сбор и анализ имеющихся картографических и библиографических материалов. Второе – это дешифровка картографических и библиографических материалов.

В настоящее время необходимо провести археологические исследования на возможном местоположении могилы легендарного Коркыт ата, которая имеет сакральное значение для всего тюркского мира.

В итоге была предложена предварительная версия нового местоположения могилы Коркыт ата, которая основывается на всестороннем изучении карт и письменных свидетельств. Систематический сбор источниковых материалов помог выявить и детально изучить некоторые факты в различных описаниях могилы и местоположении, которые объясняют причины в их расхождениях. В то же время, новые источники безоговорочно подтверждают существование возможного места захоронения, которое и актуализировали подробное его исследование, а также внесли диссонанс в свидетельства других очевидцев о местонахождении могилы. В результате чего было впервые определено новое возможное местонахождение могилы, расположенное вдоль правого берега реки Сырдарья.

Список литературы

Аничков И. В. О некоторых местностях Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении // ПТКЛА (1897–1898). Ташкент: Типолитограф. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1898. С. 51-55.

Байтенов Э.М. Загадки башни Узун-там и других памятников Приаралья // Памятники истории и культуры Казахстана. Алма-Ата: Казахстан, 1986. Вып. 2. С. 43-46.

Бартольд В. Коркуд // ЗВОИРАО. СПб.: Тип. ИАН, 1896. С. 272-273.

Берг Л. Аральское море. Опыт физико-географической монографии // ИТО ИРГО. – Т. 5. / Научные результаты Аральской экспедиции. Вып. 9. СПб.: Тип. М. М. Стасюловича, 1908. С. 1-110.

Вельяминов-Зернов В.В. Памятник с арабско-татарскою надписью в Башкирии // ТВОИАО. Часть 4. СПб.: Тип. ИАН, 1859. С. 257-285.

Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв. М.: ГМВ. 1996. 152 с.

Диваев А. А. Несколько слов о могиле святого Хорхут-ата // ЗВОИРАО. Т. 10. СПб.: Тип. ИАН, 1897. С. 193-194.

Диваев А. А. Еще о могиле святого Хорхут-ата // ЗВОИРАО. Т. 13. СПб.: Тип. ИАН, 1901. С. 39-40.

Ивашинцов Н. А. Карта низовьев Сыр-Дарьи, от форта Перовский до Аральского моря // Морской сборник. Т. 14 (№2 Февраль). СПб.: Тип. ИАН, 1855. 530 с. URL: <https://book-olds.ru/BookLibrary/00970-Morskoy-sbornik-i-almanah/1855.-Morskoy-Sbornik.-izdavaemyiy-Morskim-uchenyim-Komitetom.html> (дата обращения: 24.01.2024 г.).

Карта Генерального штаба ВС РК (L–41–Г). 2002. URL: http://www.etomesto.ru/map-kazakhstan_topo/ (дата обращения: 24.01.2024 г.).

Карта Генерального штаба ВС СССР (L–41–Г). 1985. URL: http://www.etomesto.ru/map-genshtab_1-41/ (дата обращения: 24.01.2024 г.).

Кастанье И. А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края // ТОУАК. Вып. 22. Оренбург: Типо-лит. т-ва «Каримов, Хусаинов и К^о», 1910. 332 с.

Кастанье И. А. Отчет И. А. Кастанье по поездке его по Сыр-Дарьинской и Тургайской обл. вдоль Ташкентской железной дороги за 1906 г. // ИОО ИРГО. Вып. 21. Оренбург: Тип. Г. М. Мильберг, 1909. С. 33-76.

Күй және күйшілер туралы аңыздар. Қоркыт (IX ғасыр) // Бабалар сөзі (100 томдық): күй аңыздар. 84 т. Астана: Фолиант, 2012. 140-154 б.

Кожа М.Б. Огузские поминальные храмы // Народы и религии Евразии. Барнаул: АлтГУ, 2016. Вып. 9. С. 85-101.

Қоркыт туралы аңыз (VI-XVI ғасырлар) // Бабалар сөзі (100 томдық): тарихи аңыздар. 85 т. Астана: Фолиант, 2012. С. 46-48.

Макшеев А. И. Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. Т. 23 (июль № 9). СПб.: Тип. ИАН, 1856. С. 448-528.

Макшеев А. И. Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю. СПб.: Изд. Военная тип., 1896. 257 с.

Маргулан А.Х. Архитектурные памятники в долине р. Кенгир // Вестник АН КазССР. Алма-Ата: АН КазССР, 1947. №11. С. 62–71.

- Марғұлан Ә. Х. Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. 368 б.
- Мейер Л. Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 10. СПб.: Тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. 382 с.
- Ремезов С. У. Чертежная книга Сибири (Карты). Тобольск. 1701. 99 с. URL: <https://archive.org/details/RemezovCHertezhnayaKnigaSibiri> (дата обращения: 24.01.2024 г.).
- Семби М.К. Тюркский меридиан (следы времен минувших). Алматы: КазНИИКИ, 2002. 128 с.
- Туркестанский альбом: часть археологическая // Сост.: Кун А. Л., Бродовский М. И., Терентьев М. А. Т. 1. СПб.: Тип. К. Замысловского, 1872. 83 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_110000/ (дата обращения: 24.01.2024 г.).
- Хмельницкий С.Г. Между Саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – начала XIII в. Берлин-Рига: «GamaJun», 1996. Ч. I. 336 с.
- Strahlenberg P. J. v., Matern J. A., Frisch P.J. Nova Descriptio Geographica Tattariae Magnae tam orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus territoriis una cum delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa (Карта). Stockholm, 1750. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5962769b/f1.item.r=Grande%20Russie.zoom#> (дата обращения: 24.01.2024 г.).

Қорқыт ата ескерткіші Ресей империясының картографиялық материалдарында

Шығыс Арал маңы Сырдарияның төменгі ағысында киелі мекендер саны көп, соның ішінде ортағасырлық оғыз-қыпшақ дәуірінен сыр шертетін екі тайпаға киелі тұлға болып есептелетін Қорқыт ата ескерткіші болып табылады.

Бүкіл түркі тілдес елдердің ұлы бабасы Қорқыт ата атақты жырау, қобызшы, келер күнді болжайтын көріпкел бақсы, артына өшпес мұра қалдырған тарихи тұлға. Бабамыздың туған жері Сырдың жағасындағы Жанкент қаласы, ал мәңгілік жай тапқан топырағы Қармақшы ауданы, Қорқыт бекеті болып табылады.

Қорқыт ата мемориалды кешені Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы Жосалы кентінің солтүстік-батысындағы 18 шақырым жердегі Қорқыт станциясына жақын табиғи төбе үстінде орналасқан. Кешенді салуға Елеу Көшербаев ерекше ықпал жасаған еді. Соның нәтижесінде кешен құрылысы 1980 жылы архитектор Б.Ә.Ибраев пен физик-акустик С.И.Исатаевтың жобасымен жасалынған болатын (Құрманқұлов, 2017:533-538).

Тәуелсіздік алған алғашқы уақыттан бастап тұңғыш президентіміз «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында көптеген ауқымды жұмыстар қолға алынды. Елімізде қаншама өнер жәдігерлері қалпына келтіріліп, түгелденді. Сыр бойындағы ескі шаһарларға археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштері есепке алынып, қайта жаңғырту жұмыстары жүргізілді.

Сондай қолға алынған кешенді шаралардың бірі – Қорқыт ата кешенін қайта жаңғырту жобасы болды. Ескерткіш жаңғыртудан өткелі мұнда тәу етіп келушілер қатары еселеп артты. Қайта жаңғыртудан соң ескерткіштің биіктігі 12 метрге, ал ескерткіш тұрған жердің өзі (тұғыры) 2,5 метрге биіктеді. Бұған қоса, амфитеатрды жағалай бауырлас түркі елдерінің туы немесе ұлттық символдары орналастырылды. Оған екі жылда бір мәрте өткізілетін «Қорқыт және ұлы дала сазы» өнер фестивалі кезінде тутұғыр орнатылды. Бұрынғы ескі темір бетон материалдарды мрамор мен ұлутас тастары ауыстырды. Ал, «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» автожолынан арғы бетіндегі «Қорқыт ата зиярат ету орталығынан» осы ескерткіш кешенге дейінгі, онан «Ақсақ қыз» кесенесіне дейінгі аралыққа жүргіншілер жолы салынып, жарықтандырылып, аумақ түгел абаттандырылған.

Кешен аумағында орнатылған қобыз ескерткіші төрт элементтен тұрады. Әрбір стела әр тарапқа қаратып тұрғызылған құлпытастарға ұқсайды. Жоғары жағы кеңейе келіп, шөміш пішінінде түйсетін стелалар қобыз бейнесін көрсетеді. Оның түйісер түбіндегі орталық тесігінде 40 металл түтік бар. Олар жел соққан кезде қобыз сарынымен үндес дыбыс шығарады. Аңыздарда айтылған тәрізді Қорқыт ата мазарында соққан желге үн қосатын қобыз қойылған.

Қорқыт ата тарихи тұлға, жырау, қобызшы. Ол ел бірлігін нығайтқан қайраткер, түркі дүниетанымының негізін қалаған ғұлама ойшыл ретінде белгілі. Зерттеулердің көпшілігі Қорқыт ата Сырдария бойында өмір сүрген оғыз-қыпшақ тайпалық бірлестігінде Х ғасырдың басында дүниеге келген деген тұжырым бар. Ә. Марғұланның еңбектерінде ол VII–VIII ғ.ғ. аралығында өмір сүрді делінсе, Ә. Қоңыратбаевтың зерттеулерінде Қорқыт ата XI ғ. басында дүниеден өткен деген пікір айтылады. Ғалым Ә. Қоңыратбаев одан әрі Қорқыт бейнесінің көп сипаттылығына орай деректерді екі арнаға жіктеген: бірі – тарихи жазба мәліметтер де, екіншісі ел аузындағы аңыз-әңгімелер жырларда кездеседі (Марғұлан, 1985).

Қорқыт атаның алғашқы мазары қазіргі Қармақшы ауданы, Қорқыт бекетінен 3 км жерде тұрғызылған. XIX ғ. соңында Ә.А. Диваевтің және И.А. Кастанье зерттеулеріне негіз болған. Бізге «Түркістан альбомы» жинағында жарияланған Ә.А. Диваевтің фотосуреттері арқылы жеткен. Ә.А. Диваевтің сипаттамасы бойынша, құрылысы шикі кесектерден қаланған. Жоспары дөңгелек пішінді 6-8 қырлы күмбезді болып келген құрылыс. Қабырғалары кереге өрнегімен нақышталған. Мазардың бұрынғы орнына қазіргі заманғы мемориалдық ескерткіш орнатылған (Туркестанский альбом 1872; Кастанье, 2007).

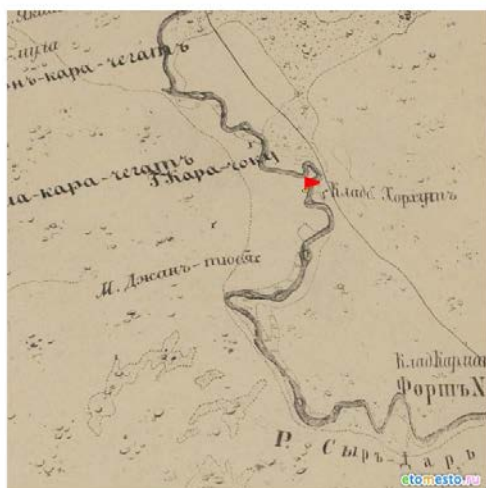
Ресей империясының картографиялық материалдарында Қорқыт ата ескерткіші туралы топонимикалық атау мен қорым жайлы Это место сайтынан алынған мәліметтерге қарағанда:

1. Орынбор өлкесінің 10 верст/дюймдік масштабтағы картасы (1 см – 4,2 км) 50x40 см форматтағы 80 парақтан тұрады. Жер бедерін 1860 – 1869 жылдары әскери топографтар корпусы зерттеген. Бұл картада көріп отырғандай «Кладбище Хорхуть» деп берілген (сур.1,1).

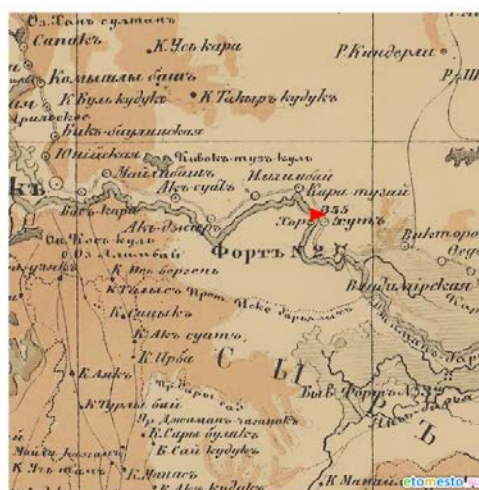
2. Закаспий аймағының, Хиуа және іргелес елдердің картасы. Капитан Люцилиннің әскери топографтар корпусының бас штабының азиялық бөлігінің ақпараты бойынша құрастырылған. Бір дюймге 100 верст масштабтаңыз. Парақ өлшемі 51x49 см. 1873 жыл. Бұл картографиялық мәліметте «Хорхуть» және Фортъ №2 қазіргі Жосалы кенті аумағымен бірнеше ұмыт қалған бекіністер ұсынылған (сур.1,2).

3. «Орынбор облысының жалпы картасы және Хиуа мен Бұхара иеліктерінің бөліктері». Орынбор әскери округінің Бас штабында ағымдағы масштабы 1:2100000 бөлігінде құрастырылған және Бас штабтың Әскери топографиялық басқармасында ойып жазылған. Картограф Камкин мен Кеппов. Бір дюймге 50 верст масштабтаңыз. Карта 1851 жылы жасалып, 1875 жылы түзетілген (сур.1,3).

4. Ресей империясының азиялық бөлігінің оңтүстік шекаралық белдеуінің картасы. Редакциялаған полковник (генерал-майор) Большев Андрей Александрович (1828-1904). Әскери суретші Картаев және т.б ойып салған. Әскери топографтар корпусының басылымы. Ауданның жағдайы 1888 ж. Масштаб 40 верст дюйммен, 1:1680000. Бұл картографиялық мәліметте Жетіасар мәдениетінің қалашықтары кейбір ұмыт қалған жер атаулары берілген (сур.1,4).

1

2

3

4

Сур.1 Қорқыт Ата қорымы картографиялық мәліметтерде құрастырған Бегалиев О. Это место старые карта Казахстана сайтынан алынды 2024 жыл

Аймақтағы тарихи археологиялық кешенді зерттеулер С.П. Толстов еңбектерінде 1948-1962 жж. «По следам древнехорезмийской цивилизации» және «Древний Хорезм», «По древним дельтам Окса и Яксарта» монографиялары жарияланды. Бірақ, бұл еңбектерде жалпы шолу мен алғашқы нәтижелер айтылады (Толстов, 1948; 1962).

Левина Л.М. 1972-1991 жылдары Жетіасар кешендерінде жүргізген зерттеу жұмыстарының қорытындылары тек 1992-1995 жылдары «Низовье Сырдарьи в древности» атты бес томдық жарияланды, 1996 жылы «Этнокультурная история Восточного Приаралья» деп аталатын соңғы монграфиясы жарық көрді (Левина 1996).

2006-2007 жылдар аралығы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шірікқабат археологиялық экспедициясының барлау отряды (жетекшісі Құрманқұлов Ж.К.) «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында «Қызылорда облысының ескерткіштер жинағында» мәліметтер берілген. Бұл жинақ 2007 жылы орыс тілінде 2011 жылы қазақ тілінде Қызылорда облысының ескерткіштер жинағына енгізілді (Құрманқұлов, 2017:533-538).

2017 жылы Қорқыт ата мемориалды кешені көрнекті ғалым Ж.Құрманқұловтың авторлығымен «Қазақстанның киелі орындарының географиясы» тізіміне енгізілді.

Қорқыт ата туралы және ескерткіші туралы «Сыр бойының сакральді ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар» атты жинақтарға енгізілген. Бұл жинақтарда Жетіасар және Жанкент қалаларының анықтамалары беріліп, бұл нысандарды республикалық және сыр өңірінің қасиетті орындар тізіміне енгізілген [Сыр бойының сакральді ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар.

Қазіргі таңда кешен түркі тілдес елдердің тағзым ететін қасиетті орыны және күрделі сәулеттік өнер туындысы ретінде ерекше маңызға ие. Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші және туристік нысан болып табылады.

Бүкіл түркі әлемінің абызы атанған Қорқыт атаның мемориалды кешені тек қазақстандықтардың ғана емес, шетел азаматтарының да қызығушылығын туғызған қасиетті орын. Қорқыт ата мемориалды музейі кешені экспозиция залында өлкенің тарихына қатысты залдар және Қорқыт ата мұрасын зерттеген ғалымдардың шығармалары қойылған.

Әдебиеттер тізімі

Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 513 с.

Құрманқұлов Ж. Қорқыт ата мемориалдық кешені // Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі / Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 1-шығарылым. Б. 533-538.

Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. М.: 1996. 396 с.

Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, 1985. 239 б.

Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар // жоба авторы: С. Қосан; жауапты редактор: А. Жұмабекқызы. Қызылорда: «Тұмар» баспасы, 2019. 432 б.: суреттер, аудиожазба. (Рухани жаңғыру).

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Изд-во Восточной литературы. 1962. 324 с., вкл.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва, 1962. 321 с.

Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.,Л.: АН СССР. 1948. 328 с.

Туркестанский альбом. Часть историческая. 1871–1872. Ташкент: Тип. Туркестанского губернатора, 1872. 70 с.

Вклад Мухамеджана Тынышпаева в строительство Турксиба

В этом году наша страна отмечает 125-летие со дня рождения Мухамеджана Тынышпаева – видного общественно-политического деятеля, первого инженера- железнодорожника, депутата II Государственной думы, строителя Турксиба, автора ряда исторических работ, члена правительства Алашорды, премьер-министра Туркестанской республики. Яркий след в отечественной истории оставил М.Тынышпаев. Его можно охарактеризовать как человека разносторонних интересов, энциклопедической грамотности, неисчерпаемой энергии и прекрасных человеческих качеств.

Мухамеджан Тынышпаев родился 12 мая 1879 г. в предгорьях Жиланды, Маканчи-Садыровского района, Лепсинского уезда, Семиреченской области. С самого детства он отличался усердием в учебе, благодаря чему добивался отличных результатов. Он окончил двухгодичный подготовительный класс и в дальнейшем благодаря своему отцу поехал учиться в город Верный, и смог поступить в мужскую гимназию. Обучение ему давалось легко и особенно отличные успехи он проявлял и в математике, и в истории, а также проявил талант к иностранным языкам. В 1899 г. Мухамеджан закончил Верненскую мужскую гимназию с золотой медалью.

В 1900 г. М.Тынышпаев, благодаря, своему трудолюбию поступил в Институт инженеров путей сообщения императора Александра I. Успешно закончив институт в 1906 г. он стал работать инженером на реконструкции Среднеазиатской железной дороги от Красноводска до Чарджоу, принял активное участие в возведении моста из металлоконструкций вместо старого деревянного через реку Амударью.

*КП 23467/1 – Фотопортрет Тынышпаева
Мухамеджана. 1900. Верный*

*КП 23467/2 – Фотопортрет Тынышпаева
Мухамеджана 1902.
Санкт-Петербург*

Наряду с профессиональной деятельностью М.Тынышпаев активно занимался и общественно-политической работой. Так, в 1907 г. он был избран депутатом II Государственной думы от Жестысуйской области. Следует отметить, что в этот период М.Тынышпаев принимал участие в открытии газеты «Казах» и публиковал свои статьи.

В связи с подъемом национально-освободительным движением 1916 г. в Казахстане против царского указа о мобилизации казахов на окопные работы начались карательные действия царского правительства. Эти события не могли оставить равнодушно М.Тынышпаева и написал открытое письмо генерал-губернатору Куропаткину о жестоком обращении карательных отрядов по отношению к коренному населению.

В 1917 году М. Тынышпаев был назначен членом Туркестанского комитета Временного правительства. Он неоднократно призывал правительство оказать помощь казахам возвращающихся из Китая, о грядущей засухе и др. В связи с несогласием ведения карательных

операций против местного населения, М.Тынышпаев вышел из состава Туркестанского комитета Временного правительства.

В конце ноября 1917 г. на съезде мусульманских войск и декхан было принято решение о создании Туркестанской (Кокандской) автономии, где М.Тынышпаев был избран премьер-министром. Но вскоре он отказался от этого поста, по всей видимости по каким-либо идейным расхождениям.

В конце декабря на II Всеказахском съезде Мухамеджан вошел в состав правительства Алашорды. Он принимал активное участие в создании ряда законодательных документов «О земстве», «Об образовании военного совета при Алаш-Орде», «Об организации советов Алаш-Орды в областях и уездах», «О свободе совести, слова, печати, собраний, союзов и о неприкосновенности личности», «О временном землепользовании на территории Алаш», «О железных дорогах местного значения», «Вопрос о государственных налогах» и др. Но в 1919 г. алашординцы приняли решение о переходе на сторону Советской власти.

В последующие годы М.Тынышпаев занимался непосредственно профессиональной деятельностью: строил автомобильные дороги, вел исследования по изучению местных условий для строительства железных дорог. Следует отметить, что в 1925 г. М.Тынышпаев работал начальником управления архитектуры в Кызыл-Орде, где были построены не только административные здания, но и жилые дома, а также канал Саркырама для обеспечения города питьевой водой.

М.Тынышпаев в 1920–1924 гг. занимался преподавательской деятельностью в Ташкентском институте Народного просвещения, где читал лекции по математике и физике. Результатом его преподавательской деятельности было издание учебника по математике.

Одним из направлений многогранной деятельности – научные исследования М.Тынышпаева. Им были созданы следующие научные труды: «Коксуйский могильник и городище Кайлак», «Историческая справка о родоплеменном составе населения Ташкентского уезда», «Қазаки в XVII-XVIII веках», «Победы и поражения казахов», «Ақтабан шұбырынды». Наиболее известной его работой является «История казахского народа», которая является результатом многолетнего исследования о казахских родах, их генеалогия.

В 30-е г. казахская интеллигенция подверглась политическим репрессиям. 22 апреля 1932 г. М.Тынышпаев также подвергся репрессии, ему в вину вменялось то, что он был премьер-министром в Туркестанской автономии. Он также не смог присутствовать на открытии Туркестано – Сибирской железной дороги. Его обвинили и сослали в Воронеж.

21 ноября 1937 г. в Ташкенте М.Тынышпаев был арестован, осужден как член Алашорды и приговорен к высшей мере наказания. Только 28 февраля 1958 г. был реабилитирован Верховным судом КазССР и в 1970 г. (Прокуратурой СССР и Военным прокурором Туркестанского Военного округа). (Алашское дело 1930-1932 гг., 2023: 105)

Одной из наиболее ярких страниц биографии Мухамеджана Тынышпаева является активное участие в строительстве Туркестано - Сибирской железной дороги. Будучи студентом Института инженеров путей сообщения императора Александра I он написал курсовой проект на тему «Строительство Туркестано-Сибирской железной дороги». Следует отметить, что в 1907 г. была создана специальная группа для исследования трассы, которая выехала в Сибирь и Казахстан. На южном направлении Турксиба, начиная от реки Арысь до Или исследования проводил инженер А.Голембиевский. (Осадчий, 2001:14) Именно в эту группы вошел молодой инженер М.Тынышпаев. Он прошел все перевалы от Пишпека до Верного и, впоследствии предложенный им вариант лёг в основу отчета исследователей Турксиба. В 1913 г. участвовал в экспедиции Панфиловича, в 1914 г. – Леониониса, 1926 г. – Сахарова. (Дәуірдің жарық жұлдызы, 2001: 156)

В 1914 г. М.Тынышпаев был назначен на должность начальника строительного участка Семиреченской дороги.

3 декабря 1926 г. Совет Труда и Оборона принял постановление о строительстве Туркестано-Сибирской железной магистрали. Для координации и контролю за строительством был создан Комитет содействия строительству Турксиба во главе с заместителем председателя СНК РСФСР Тураром Рыскуловым. (Осадчий, 2001:43). М.Тынышпаев вошел в состав Комитета наряду с другими специалистами.

КП 26629/2 – Фото. Начальник Южного участка Турксиба П.В Березин. (Справа) и начальник технико-производственного отдела Турксиба Мухамеджан Тынышпаев. 1928

КП 26629/8 – Фото. Инженеры на строительстве Турксиба. 1928-1929 гг.

По поводу южного участка Турксиба шла острая дискуссия о том, какой вариант являлся более выгодным. Было два варианта: Чокпарский и Курдайский.

Схема Туркестано-Сибирской железной дороги

М.Тынышпаев был начальником технико-производственного отдела. Он был уверенным сторонником Чокпарского варианта, и благодаря техническим расчетам смог убедить своих оппонентов и комиссию в правильности своего выбора. М.Тынышпаев доказал, что на Чокпарском перевале проживает больше людей, занимающихся земледелием; легче проложить железную дорогу и дешевле на 25 миллионов рублей; значительно короткие сроки сдачи в эксплуатацию. В круг должностных обязанностей М.Тынышпаева входила разработка технических вопросов и мероприятий по укладке путей, разработка и согласование проектов, смет, ведает вопросами строительства искусственных сооружений, поиском лучшей трассы.

Следует отметить, что М.Тынышпаев поддерживал молодых инженеров. Одной из таких инициатив молодых инженеров было решение выпрямить трассу на 8,5 км на подступах к Алматы. Тщательно изучив совместно с комиссией М.Тынышпаев признал выгодным этот вариант, который позволил сэкономить 8 миллионов рублей. (Осадчий, 2001:53)

На Турксибе был и северный участок пути, где так же проявилась принципиальная позиция М.Тынышпаева и он поддержал Балхашский вариант, так как он был сторонником сокращения транзитного пути. Данный вариант позволил бы сэкономить не менее миллиона рублей и сто тысяч рублей в год при эксплуатации дороги. В результате 18 мая 1928 г. Совет Труда и обороны (СТО) утвердил Балхашский вариант трассы.

Следующим важнейшим событием на южном участке трассы Турксиба было открытие железнодорожной станции Алматы-І. По инициативе М.Тынышпаева железнодорожный вокзал был построен в 8 км от города, при этом одним из важнейших условий был вопрос безопасности населения.

М.Тынышпаев уделял большое внимание вопросам обеспечения строительства Турксиба рабочей силой из местного населения, обучению национальных квалифицированных кадров.

КП 26629/9

Фото. На строительстве Турксиба. Инженер и рабочие у деревянной вышки. 1929.

КП 26629/16

Фото. На строительстве Турксиба. 1929.

Он также инициировал привлечение казахских студентов вузов, обучавшихся в Москве, Ленинграде, Ташкенте и других городах СССР в строительство Турксиба. Это позволяло студентам получить практический опыт и возможность заработать.

Следует отметить, что из числа первого поколения железнодорожников вышли такие знаменитые специалисты Д.Ж.Омаров, М.Т.Казыбеков, М.Каптагаев, Б.Аспаев и О.Байтулаков. Таким образом, М.Тынышпаев внес огромный вклад в формирование национальных кадров железнодорожного транспорта. (Дәуірдің жарық жұлдызы, 2001: 156)

Изучение архивных материалов показало, что вопросами строительства Турксиба интересовались не только специалисты, но и другие общественные деятели. Их волновали вопросы переселения из других республик на земли, где шло строительство железнодорожной магистрали. (Алашское дело 1930-1932 гг., 2023: 50, 78) Речь шла о беседе М.Тынышпаева с А.Букейхановым и С.Асфендияровым по вопросу Турксиба.

В данной статье использованы фотодокументы из фондов Центрального государственного музея РК, касающиеся Мухамеджана Тынышпаева. В частности, особый интерес представляют два его фотопортрета. Фотография КП 23467/1 отражают один из этапов биографии М.Тынышпаева, а именно период учебы в Верненской мужской гимназии. Форма гимназиста состояла из фуражки, гимнастерки и шинели. По внешнему виду форма гимназиста была похожа на военную форму. М.Тынышпаев изображен в однобортном мундире из темно-синего сукна с воротником стойка, воротник и обшлага из черного бархата, пуговицы металлические без гербов, накрахмаленный воротничок. На лицевой стороне фотографии имеется надпись «Лейбинъ и сыновья. Верный». На оборотной стороне имеется «Серебряной медали. Фирма существует съ

1865 г. В г.Верном». Фотоателье располагалось на углу проспекта Колпаковского и Штабной улицы. Далее следует надпись «1900». Необходимо обратить внимание на то, что фотоателье Лейбина в то время считалось одним из самых знаменитых.

Следующий фотопортрет КП 23467/2 М.Тынышпаева свидетельствует о периоде его учебы в Институте инженеров путей сообщения императора Александра I. Форма студента данного университета состояла из тужурки черного сукна австрийского образца с бархатным черным воротничком, на наплечниках имеется вензель императора Александра I, кант на воротнике, наплечниках, тужурке светло-зеленого цвета, на воротнике имеется знак – скрещенный топор с якорем.

На лицевой стороне фотопортрета, в нижней левой части имеется надпись «Нутrowo», справа в нижней части «S-Peterburg». Данные записи на фотопортрете означают название фотоателье, где был произведен снимок, а на оборотной стороне указан адрес – Литейный проспект, 41. Также имеется запись о том, что негатив данного фотопортрета сохраняется 10 лет. Изучив данный фотопортрет можно сделать следующий вывод, что он был зафиксирован в городе Санкт-Петербург в 1902 г., в фотоателье «Нутrowo», негатив должен был храниться 10 лет.

Вышеописанные фотопортреты Мухамеджана Тынышпаева были преданы в дар музею его сыном. Значение фотопортретов велика, так как они обладают репрезентативностью, то есть дают возможность воссоздать эпоху. Особую ценность представляют те фотографии на которых изображены логотипы фотоателье или подпись фотографа. Фотографии на которых зафиксированы известные личности придает им еще большую ценность. Такие фотографии по сравнению с обычными снимками имеют большую историческую и эстетическую ценность и представляются интересным объектом исследования. (Юань Хуэй, 2015: 23)

Личность Мухамеджана Тынышпаева, его деятельность в общественно-политической жизни страны, научная и профессиональная представляет большой интерес. Изучая биографию М.Тынышпаева приходишь к выводу о том, что любое дело за которое он брался всегда выполнял безупречно. Ему были присущи такие черты характера как трудолюбие, масштабность в решении каких-либо проблем, глубокое изучение вопроса, ответственность за порученное дело, мудрость, простота в общении, высокая культура.

Оценивая деятельность М.Тынышпаева необходимо отметить, что он внес огромный вклад в развитии народного хозяйства: строительство автомобильных и железнодорожных дорог, жилищное строительство в городах, приложил усилия в обучение и подготовку национальных кадров при строительстве Туркестано-Сибирской железной дороги.

Его талант проявился и области изучения истории своего народа. Труды М.Тынышпаева дали возможность казахам изучать свою историю по таким уникальным исследованиям как «История казахского народа», «Материалы к истории киргиз-казахского народа» и др. Во время репрессий были утеряны многие рукописи М.Тынышпаева. Одним из таких ценных исследований являлась «География Турксиба», где было дано географическое описание местности, климатические условия, геологическое и геоморфологическое описание. (Дәуірдің жарық жұлдызы, 2001:196)

Имя первого казахского инженера – Мухамеджана Тынышпаева увековечено в названиях улиц, музеев, школ и др., но самое главное, что наиболее ценно для нас – его духовное наследие, высокое чувство патриотизма и бескорыстное служение народу.

Список литературы

Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ жүргізілген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары/Алашское дело 1930-1932 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Алматы: ТОО Издательство LEM, 2023, 2 том. 828 с.

Дәуірдің жарық жұлдызы: халқымыздың көрнекті саяси қайраткері М.Тынышпаевқа арналады. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001, 194 б.

Осадчий Ф.Великий творец добра и света: страницы судьбыинженера М.Тынышпаева. Алматы: Арыс, 2001, 103 с.

Ю Чунь Ся. Какие старые фотографии имеют ценность? // Жизнь: 2011, №46. URL: http://paper.people.com.cn/mszk/html/2011-11/14/content_960162.htm?div=-1

Баламасы жоқ Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи ландшафттық музей-қорығының жай күйі

Мәдени мұраны сақтау мәселесі бүгінде өзекті болып отыр. Өткенсіз болашақ жоқ, бірақ, өкінішке орай, көп жағдайда Мәдени мұра объектілерін индустриалды немесе постиндустриалды қоғамда сақтау мүмкін емес.

Мұражайлар адамдар мен жалпы қоғам артқа қарап, өздерін танып, бір-бірін тани алатын уақытта пайда болды. Мұражайлар әрқашан мәдени мұраны сақтау ісінде адал көмекшілер болды. Бұл көптеген жылдар бойы адамзат тарихы сақталған орын.

Қоғам өткенге қызығушылық таныта бастады және көп ұзамай бұл мәселенің жаңа шешімі табылды. Осылайша мұражайдың ерекше түрі пайда болды, ашық аспан астындағы мұражай – «бейнелі» мұражай, ол өз халқының мәдениетіне жататындығын сезінуге және ең бастысы тарихи тәжірибені кейінгі ұрпаққа жеткізуге көмектесті (Ермолин, 2020: 58-63.)

Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи ландшафттық музей-қорығы - бұл Қазақстан Республикасының аумағында ғана емес, бүкіл посткеңестік кеңістіктегі бірегей мәдени және ғылыми мекеме. Музей-қорықта бірқатар тарихи ғимараттарды, мәдени нысандар мен мекемелерді біртұтас желіге біріктіреді деп айтуға болады. Оның басты миссиясы – Қазақстан Республикасы халқының дәстүрлі мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде Шығыс Қазақстан халқының дәстүрлі мәдениетін кешенді пәнаралық зерттеуін қарастыру.

Бұл мәдени мекемелердің барлығы қала тұрғындары мен қонақтарына жақсы таныс, олар бос уақыттарын осында демалып, ШҚО аумағында тұратын Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдениетімен танысуға қуанышты.

Қазіргі уақытта музей-қорық қорларында облыста тұратын 40 халықтың тұрмысы мен мәдениетін көрсететін 60 000-нан астам экспонаттардан тұратын бірегей коллекциялар бар. Бірегей музей-қорық қазақстандық та, халықаралық та түрлі мәдени іс-шаралар мен көрмелер өткізу орталығына айналды, бүгінгі таңда онда Корея, Қытай, Ресей, Оңтүстік Африка, Швейцария, Польша, Үндістан, Иран, Израиль, Өзбекстан, Әзірбайжан көрмелері өткізілді.

Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық табиғи-ландшафттық мұражай-қорығының өзіндік қызықты тарихы бар. Ол 1968 жылы шағын Бутаково ауылында сегіз жылдық мектепте мұражай ашылған кезде басталады. 1971 жылдың мамырына дейін мұражай мектеп мұражайы ретінде жұмыс істеді, оның экспозициясында өлкенің тарихы мен мәдениетін бейнелейтін ерекше заттар жиналды. 1971 жылы 7 мамырда мұражайға Бутаков халық мұражайы мәртебесі берілді. 1972 жылдың қаңтарынан бастап Бутаков мұражайы Лениногор мұражайының филиалына айналды.

Бутаков этнографиялық мұражайында жиналған материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерінің сирек кездесетіндігін ескере отырып, 1976 жылы 19 наурызда мұражай Бутаков этнографиялық ашық мұражайы болып қайта құрылды. Кейін мұражай мәртебесі көтеріліп, 1978 жылдың 1 шілдесінен бастап облыстық ашық аспан астындағы этнографиялық музейге айналды.

2005 жылы Шығыс Қазақстан облыстық этнографиялық мұражайы мұражай-қорық және көпсалалы мекеме мәртебесіне ие болды. Бұл шешім мұражайдың этнографиялық шеңберден шыққандығына, оның қызметінің бейіндік және тақырыптық ауқымының кеңеюіне байланысты қабылданады.

Мұражай-қорық 2010 жылдың 1 мамырында ашылды. Мақсаты: тарих және сәулет ескерткіштерін мәдени мұра нысандары ретінде сақтап қалу.

Солжағалық кешен алып жатқан аймақ 117 гектарды құрайды. Кешеннің аумағына мыналар кіреді: хайуанаттар бағы, ботаникалық саябақ, әскери кешен, этнографиялық кешен, отбасылық демалыс аймағы, «Жібек жолы» саябағы, шаруашылық аймақ және т.б. экспозициялық павильондар. Кешенге жылына 250 мыңнан астам адам арнайы келіп тамашалайды. Кешеннің мақтанышы – басты аймағы және келушілердің ерекше назарын аударып, әрдайым қызығушылықтарын арттыратын этноауыл туралы ерекше айта кету керек. Музей-қорықтың Солжағалық кешенінің этнографиялық аймағы – ашық аспан аясында қанат жайған сәулет және тұрмыс музейі. Оның алаңын 6,9 гектар құрайды (Рахатова, 2023: 103-119).

Мұнда Шығыс Қазақстанда тұратын халықтардың мәдениеті мен тұрмысын бейнелейтін 17 ұлттық қоныс тұрғызылған. XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басындағы халық сәулетшілігінің мұрағаттар материалдары мен ғылыми әдебиет негізінде жаңғыртылған: Дәулетті қазақ қонысы.

XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басы; Бай маралшының қонысы; XX ғасыр басы; Дәулетті қалалық орыс қонысы; XX ғасыр басы; Татар қонысы; XX ғасырдың 50-ші жылдары; Белорус қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы; Украин қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы; Поляк қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы; Шешен қонысы; XIV-XVII ғасырлар; Грузин қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы; Армян қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы; Әзірбайжан қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы; Еврей қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы; Неміс қонысы. XX ғасыр ортасы; Корей қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы; Ұйғыр қонысы; XX ғасырдың бірінші жартысы.

Сурет 1. Белорус қонысы

Сурет 2. Шешен қонысы

Сурет 3. Корей қонысы

Сондай-ақ, халық сәулетшілігінің жеке тұрған 3 нысаны: Дүкен. XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басы; Тошала. XIX ғасырдың екінші жартысы; Қоржын үйі. XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басы.

Шығыс Қазақстан облысында көп ұлттар, оның ішінде 105-тен астам аз санды өзге ұлт халықтары тұрады. 1992 жылы «Достық үйі – қоғамдық келісім орталығы» құрылды, оның ішіне 22 этномәдени бірлестік кіреді. Бүгінгі күнге дейін әр ұлт өзінің тілін сақтап, дәстүрін, дәлірек айтса мәдениетін дамытуда.

Бүгінде Шығыс Қазақстанда тұрып жатқан халықтардың дәстүрлі мәдениетін көрсететін Солжағалық этнографиялық кешен әлеуметті қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу, халықтар арасында достық пен келісімді нығайту, дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың және салт-саналардың

қайта жандануы және оларды зерттеу, этномәдени диалог дағдыларына тәрбиелеу проблемаларын да шешеді.

Солжағалық кешенді салу идеясы – облыс орталығында ғылыми-танымдық жоба құру, музей-қорықтың қолда бар экспозицияларын кеңейту, қала халқының бос уақыттары мен демалысын ұйымдастыру, туристердің қажеттерін қанағаттандыру, қаланың инвестициялық тартымдылығын арттыру, жаңа жұмыс орындарын құру болып табылады.

Этнографиялық кешен әзірше Қазақстандағы теңдесі жоқ жалғыз кешен болып табылады. Солжағалық кешен құрылысын тұрғызу үшін қарқынды жұмыстар атқарылды. Аз санды этникалық топтар этнографиясы ғылыми зерттеу бөлімі 1989 жылы құрылған. Осы уақытта он бір нысан безендірілді. Олар, XX ғасырдағы корей, еврей, татар, неміс, ұйғыр, белорус, поляк, украин, әзірбайжан қоныстары және XV-XVII ғасырлардағы шешен мұнарасы. Қазіргі күні кез-келген іс-шара, ұлттық және діни мерекелер этноауылда өткізіліп тұрады. Мысалы, татарлардың халықаралық Сабантойы, корейлердің «Ағаш отырғызу күні» мерекесі сондайақ Әзірбайжан қонысындағы үйлену тойы, яғни ұлтаралық келісім орталығы музей-қорықтың Солжағалық кешенінде дәстүрлі мерекелерін атап өтеді. Әрбір қоныс сыртқы көріністерімен, қоршауыменғана емес, ішкі интерьерімен де ерекшеленеді. Тұрғын үйлерді безендіруге қажетті жиһаздарды бүкіл жұрт болып, соның ішінде Достық үйі этномәдени бірлестіктерінің мүшелері де жинады. Әр халықтың жәдігерлері негізінен іссапарларда және экспедицияларда жиналды. Алғашқылардың бірі болып қорға тапсырған 1990 жылы Болатовтар тегінен отбасылық аса құрмет тұтатын заттардың топтамасы түсті. Топтама арасында әйелдердің кестеленген бас киімі, былғары етік, бір сөзбен айтқанда

Экспозициялары тарих, табиғат, және сәулет салаларын қамти бастады. Мұражайға хайуанаттар бағы мен екі саябақ берілді, онда ашық аспан астындағы мұражай экспозициясы ашылды, ал қалпына келтірілген саябақтардың аумағында сирек кездесетін және мәдени өсімдік түрлерін қамтитын табиғи-ландшафтық аймақтар құрылды. Қазіргі уақытта мұражай үлкен ғылыми және мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізеді, көрмелер ұйымдастырылады, әртүрлі мақсатты аудиторияға арналған экскурсиялық бағдарламалар жасалады.

Әдебиеттер тізімі

Билялова Г.Ә. XIX-XX ғасырлардағы алматылық қазақтар: тарихи талдау // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 103-113 б.

Ермолин Н.И. Этнографический музей под открытым небом // Инженерно-строительный вестник Прикаспия : научнотехнический журнал / Астраханский государственный архитектурно-строительный университет. Астрахань : ГАОУ АО ВО «АГАСУ», 2020. № 2 (32). С. 58-63.

<https://newtimes.kz/regiony/105955-mesto-vstrechi-izmenit-nelzia-chem-osobenna-etnoderevnia-ust-kamenogorska>

<https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/4708250-jetnograficheskaja-derevnja-vostochno.html>

<https://muh-omor.livejournal.com/707079.html>

Наследие Чокана Валиханова в истории Казахстана (на основе фондовых материалов ЦГМ РК)

Жизнь и деятельность Чокана Валиханова приходится на период сравнительно небольшой, но исторически значимый. Чокан Валиханов – один из виднейших личностей середины XIX века, чья профессиональная деятельность прошла довольно быстро, но в то же время плодотворно. Об этом свидетельствует его бесценное наследие, собранное в пятитомное собрание сочинений.

Деятельность талантливого Чокана Валиханова многогранна, он стремительно расширил свои горизонты познания в разных сферах жизни – ученый, просветитель, историк, этнограф, фольклорист, путешественник, географ и офицер разведчик Генерального штаба Российской императорской армии. Творческое наследие величайшего казахского просветителя огромно. Произведения Чокана Валиханова составили целую эпоху в разных сферах науки и культуры.

Чокан Валиханов внес значительный вклад в науку, особенно в области этнографии и истории Казахстана. Валиханов совершил ряд экспедиций и исследований, собирая обширную информацию о культуре, обычаях, традициях и образе жизни казахского народа. Его записи и отчеты стали ценным источником для этнографов и антропологов, изучающих казахскую культуру и историю. Его работы стали основой для изучения и понимания культурного наследия казахского народа. Работы Валиханова помогли стимулировать интерес к этнографическим исследованиям в Казахстане и за его пределами. Он привлек внимание к важности изучения и сохранения культурного многообразия народов Центральной Азии (Валиханов, 1984: 417).

Свою научную работу он начал, еще, будучи воспитанником Омского кадетского корпуса. Его увлекли работы русского востоковеда И.Н. Березина, с которым он состоял в переписке и выполнял ряд поручений в области казахского языка. Ч.Ч. Валиханов знал несколько восточных и европейских языков, что дало ему возможность изучить древние источники в подлиннике. Ему были доступны почти все европейские и восточные источники по географии и истории народов Центральной Азии. Он также был знаком с нарративными источниками, написанными на персидском, арабском и тюркском языках.

Учеба в кадетском корпусе заложила в нем здоровый интерес к наукам, путешествиям, изучению истории народов Евразии. Знакомство Чокана Чингисовича Валиханова с великим русским писателем Федором Михайловичем Достоевским произошло в 1854 году в Омске в доме Ивановых. О.И. Иванова, дочь декабриста Анненкова, познакомила Валиханова с Ф.М. Достоевским и поэтом С.Ф. Дуровым, гостившими в доме Ивановых после освобождения из омского острога.

Редкий снимок Ч.Ч. Валиханова и Ф.М. Достоевского до сих пор идут споры о том, где сделана единственная совместная фотография Ф. Достоевского и Ч. Валиханова: в Омске, где Ф. Достоевский и Ч.Ч. Валиханов встречались в 1859 году или же в Семипалатинске, где жил писатель. Есть мнение, что известная фотография Валиханова и Достоевского, на которой они изображены рядом, сделана именно в омские дни 1859 года.

Оба изображены в рост, сидящими на стульях. Достоевский в темном мундире офицера Сибирского 7-го линейного батальона. Правая рука перекинута через спинку стула. В руке держит папиросу. Локтем левой руки к телу прижата фуражка. Левая нога закинута на правую. Редкие, но длинные волосы приглажены на обе стороны. Корпус немного повернут вправо к Валиханову. Валиханов одет в легкую шинель. На коленях – фуражка прижатая левой рукой. У Чокана голова обрита – таким он вернулся из Кашгара, куда ездил с караваном под видом купца Алимбая. В руке у Валиханова кинжал, подаренный другом Фёдором Достоевским. В письме к Врангелю от 31 октября 1859 года Достоевский пишет: «Уезжая, подарил кинжалик Валиханову... Валиханов премилый и презамечательный человек». За подарок Достоевского Валиханов по истинно казахскому обычаю не остался в долгу (Достоевский, 2011: 25-26). В эту омскую встречу он преподнес своему другу палисандровый ящик, которым Достоевский очень дорожил, храня в нем рукописи, письма и мелкие вещи, дорогие для него.

КППМ 3227. Фото. Чокан Валиханов и Ф.М. Достоевский.

Приобретено в 1982 г. копии с негатива из фондов Центрального госархива кинофотодокументов и звукозаписи КазССР по заказу Центрального госмузея. г. Алматы.

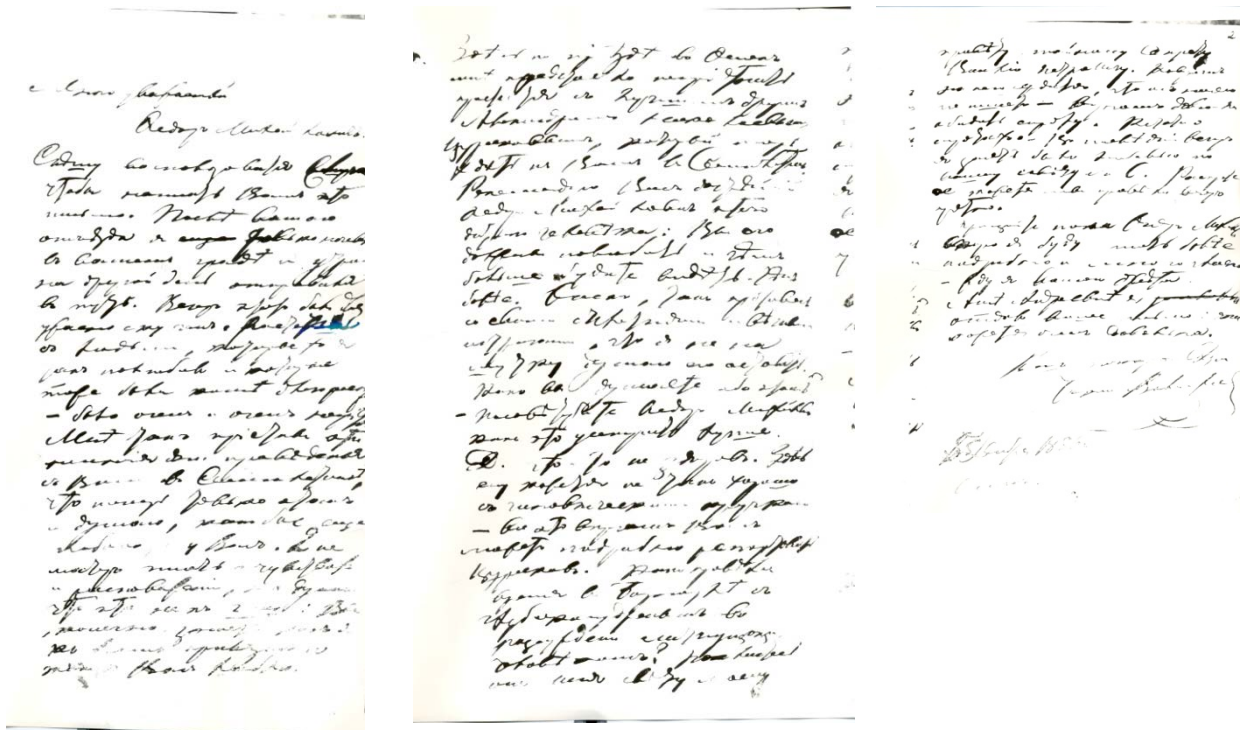
Знакомство Валиханова и Достоевского произошло после выхода Федора Михайловича из тюрьмы ранней весной 1854 года. Как и многие ранние знакомства оно было формальным и поверхностным иным быть и не могло быть у людей не только различного возраста, но и различных судеб и общественного положения. Достоевскому было 33-й год, Валиханову – 19 лет. Первый пережил ужас ожидания казни, более 4 лет каторжного труда и тюремных казарм. Второй, еще юноша, только недавно окончил кадетский корпус. В ноябре 1856 года они были уже близкими друзьями, несмотря на значительную разницу в возрасте. Проводили вместе вечера в квартире общего друга Василия Демчинского. 14 декабря после 3-х недельной разлуки Достоевский посылает Валиханову письмо, в котором содержится известное признание: «Вы пишете мне, что меня любите. А я вам объявляю без церемонии, что я в Вас влюбился. Я никогда и ни к кому, даже не исключая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к Вам, и бог знает как это сделалось. Тут бы можно много сказать в объяснение, но чего Вас хвалить! А верно без доказательств верьте моей искренности, дорогой мой Валихан, да если б на эту тему написать 10 книг, то ничего не напишешь: чувства и влечение дело не объяснимое».

Также Достоевский вновь встречается с Валихановым в Омске 6-9 июля 1859 года, когда он второй раз был в нашем городе на пути из Семипалатинска в Тверь. Это произошло, когда Федору Михайловичу было разрешено покинуть Сибирь. Проездом на трое суток он останавливается в Омске. Об этом свидетельствует письмо Достоевского из Твери к Артемию Ивановичу Гейбовичу, бывшему ротному командиру, написанное позднее, уже в октябре: «В Омске я пробыл трое или четверо суток был у старых знакомых Валиханов объявил мне, что его требуют в Петербург и что через месяц он туда едет». Можно лишь догадываться какова была встреча двух глубокоуважаемых соотечественников. И эта дружба с Чоканом Валихановым оставила глубокий след в духовном мире писателя. Эта дружба не просто поддерживала Достоевского в трудное время, не только помогала в активизации творческой деятельности. Знакомство с прекрасным, духовным и нравственным обликом молодого казаха, за короткое время ставшего ученым с

европейским именем, помогло Достоевскому утвердиться в убеждении о равенстве наций и рас, убеждении, которое позже уже ничто не могло поколебать. Ф. Достоевский, вспоминая о своем друге-казахе, писал в «Дневнике писателя»: «Мы первые объявили миру, что не через подавление личности иноплеменных нам в национальностей хотим мы достигнуть собственного преуспевания, а напротив, видим его лишь в свободнейшем». О постепенном укреплении дружбы свидетельствуют письменные обращения Валиханова.

Переписка Ч. Валиханова и Ф. Достоевского как свидетельство их дружбы дошедшие до настоящего времени четыре письма Чокана Валиханова и одно письмо Ф. М. Достоевского свидетельствуют, что переписка их продолжалась в течение шести лет, с декабря 1856 г. по октябрь 1862 г. Исследователи уверены, что определенная часть эпистолярных документов Валиханова и Достоевского безвозвратно утрачена, или еще не найдена в архивах. Об этом можно судить из письма Чокана Валиханова к Достоевскому от 15 октября 1862 года, где он пишет: «Любезный друг, Федор Михайлович! Письмо твое с известием, что скоро едешь за границу, я давно уже получил и с того времени собираюсь писать и, как видишь, наконец-таки пишу». Так, Валиханов в первом письме Достоевскому из Омска после их встречи в Семипалатинске писал: «Расстаться с людьми, которых я так полюбил и которые тоже были ко мне благорасположены, было очень и очень тяжело. Мне так приятны эти немногие дни, проведенные с Вами в Семипалатинске». Такая привязанность Валиханова и Достоевского объяснима, видимо близким духовным расположением двух выдающихся личностей XIX столетия. Трудно найти другого товарища и друга, который так уважал Чокана Валиханова, хотя в его друзьях было немало талантливых и известных в российском обществе людей. Ф. М. Достоевский по его собственному признанию всей душой полюбил молодого человека и желал ему всего наилучшего (Достоевский, 1928: 200-201).

В переписках между Ч. Валихановым и Ф. Достоевским не было никаких служебных секретов и поэтому Чокан делился со своими мыслями, так от 5 декабря 1856 года он сообщает: «Омск так противен со своими сплетнями и вечными интригами, что я не на шутку думаю его оставить. Как вы думаете об этом? Посоветуйте, Федор Михайлович, как это устроить лучше». (Краткое содержание письма)

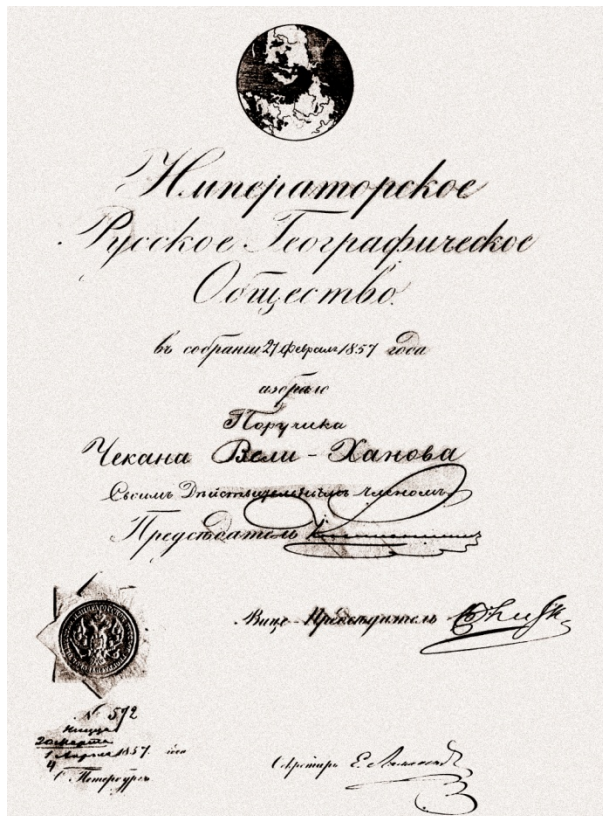
КППМ 2331-1/3. Фотокопия. Письмо Ч.Ч. Валиханова Ф.М. Достоевскому от 5.XII.1856 г. На 3-х листах. Приобретен в 1978 г. г. Москва, Гос. библиотека им. В.И. Ленина.

В ответном письме от 14 декабря 1856 г. из Семипалатинска Ф.М. Достоевского на письмо Ч. Ч. Валиханова от 5 декабря 1856 г. Достоевский сообщает Валиханову о своих дружеских

чувствах к нему и, главное, просит не оставлять занятий исследовательской работой, уверяя, что труды на этом поприще принесут Чокану успех.

«Вы пишете, что вам в Омске скучно – еще бы! Вы спрашиваете совета: как поступить Вам с вашей службой и вообще с обстоятельствами. По-моему вот что: не бросайте заниматься. У вас есть много материалов. Напишите статью о степи. Ее напечатают. Всего лучше, если б вам удалось написать нечто вроде своих Записок о степном быте, Вашем возрасте там и т.д. Эта была бы новость, которая заинтересовала бы всех. Так было бы ново, а Вы конечно, знали бы что писать (например, вроде Джона Теннера в переводе Пушкина, если помните). На Вас обратили бы внимание и в Омске, и в Петербурге. Материалами, которые у Вас есть, Вы бы заинтересовали собою Географическое общество. Одним словом и в Омске на Вас смотрели бы иначе. Тогда бы Вы могли заинтересовать даже родных. Вашей возможностью новой дороги для Вас. Если хотите будущее лето пробывать в степи, то ждать еще можно долго. Но с 1-го сентября будущего года Вы бы могли выпроситься в годовой отпуск в Россию. Год такие соображения (мало ли что можно изобразить и представить!) родным своим, что они, пожалуй, выпустили бы вас из-за границ, т.е. год на ваше путешествие по Европе. Лет через 7, 8 Вы бы могли так устроить судьбу свою, что были бы необыкновенно полезны своей родине. Например, не великая ли цель, не святое ли дело, быть чуть ли не первым из своих, который бы растолковал в России, что такое Степь, ее значение и Ваш народ относительно России, и в то же время, служить своей родине просвещенным ходатайством за нее у Русских» (Валиханов, 1985: 176-179).

Ф.М. Достоевский, сразу оценивший, какую огромную пользу своему народу может принести Ч. Валиханов при его одаренности, образованности и высоких душевных качествах, усиленно рекомендовал ему ехать в Петербург, писать о казахах, познакомить передовых русских людей с их жизнью и бытом, служить своей родине «просвещенным ходатайством за свой народ» [Достоевский, 2011: 80]. Семенов-Тянь-Шанский также настойчиво советовал Валиханову ехать в Петербург, прослушать университетский курс по востоковедению, чтобы еще больше обогатить свои знания. По рекомендации Семенова-Тянь-Шанского Валиханов, уже завоевавший известность своими путешествиями, в феврале 1857 г., в возрасте 20 лет, был принят в члены Русского географического общества.

КП 7170/54. Диплом об избрании Ч. Валиханова действительным членом Русского географического общества (Акт 165, 1985).

Получив повышение по службе Чокан Валиханов, стал адъютантом генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х. Гасфорда.

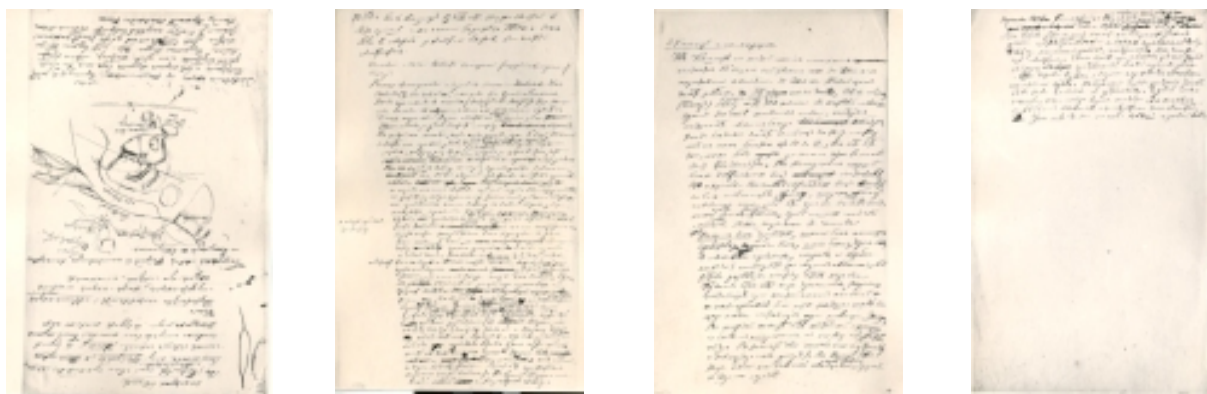
Во время экспедиционной поездки по Семипалатинской области в качестве офицера по особым поручениям генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х. Гасфорта, совершенной летом 1855 года, Ч. Валиханов знакомится с историческими и географическими сведениями по истории этого края Казахстана. Большую значимость для накопления научной информации о казахской культуре и казахском народе стало участие Ч. Валиханова в экспедиции М.М. Хоментовского 1855 года. Маршрут экспедиции проходил через Омск, Семипалатинск, Аягуз и Капал, до Семиречья.

Во время этой поездки Ч. Валиханов собрал большое количество фольклорных, этнографических и исторических материалов из жизни казахского и киргизского народов. Здесь ученый встречается с П.П. Семеновым, с которым познакомился и подружился еще в Омске. По нескольким маршрутам они совершают совместные поездки.

В 1856 г. крупной военно-научной экспедиции под руководством полковника М.М. Хоментовского в бассейн Иссык-Куля и кочевья тьяншанских киргизов, а также на границу с Китаем – в Кульджу.

Цель экспедиции – топографическая съемка бассейна озера Иссык-Куль, знакомство с киргизским народом «Мы, – написал Ч. Валиханов, – имели честь участвовать в этой экспедиции и, находясь два месяца среди дикокаменных киргиз, успели собрать разные положительные сведения, преимущественно изучая их предания и язык» (Томилова, 2010: 65).

В 1858-1859 гг. Чокан Валиханов совершил свою знаменитую поездку в Восточный Туркестан или Кашгар (совр. Синцзян-Уйгурский автономный район КНР), принесшую ему славу отважного путешественника и талантливого исследователя.

*КП 7170-49а,б,в,г. Фотокопия. Рукопись Ч.Валиханова
О Кашгаре и его округе. На 4-х листах. (Акт 152, 1957)*

Во время своих поездок он ведет дневник, в котором впервые проявляются особенности его манеры ведения путевых заметок. Его записи дополняют зарисовки, топографически точные карты и схемы перевалов, торговых путей, рек с притоками и т.д.

По материалам, собранным во время всех этих путешествий, им был написан целый ряд крупных научных работ по истории, этнографии и географии Казахстана и сопредельных регионов Центральной Азии. Многие исследователи считают, что работы Чокана Валиханова по этногенезу опередили свое время. Ему удалось первым записать и перевести на русский язык часть героического киргизского эпоса «Манас» – Смерть Кукотай- хана и его поминки. Также им была записана народная эпическая поэма «Козы Корпеш и Баян-сулу».

В 1860 году благодаря Г.Н. Потанину с Ч.Ч. Валихановым знакомится Н.М. Ядринцев, публицист, путешественник, исследователь Сибири, перу которого принадлежат такие книги, как «Воспоминание о Чокане Валиханове», «Ч. Валиханов и культурные взаимосвязи народов». Также для современных исследователей большой научный интерес представляют письма Н.И. Веселовского к Г.Н. Потанину, в которых звучит просьба прислать биографию Ч.Ч. Валиханова и список его научных работ (Валиханов 1984: 423).

По материалам, собранным во время всех этих путешествий, им был написан целый ряд крупных научных работ по истории, этнографии и географии Казахстана и сопредельных регионов Центральной Азии. Главным научным результатом его путешествий явился капитальный труд «О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии)». Эта работа Ч. Валиханова является ценным историко-экономическим исследованием, дающим полные, всесторонние сведения о географии, истории, народонаселении, правительственной системе, промышленности и торговле Восточного Туркестана. Кашгарская экспедиция создала Ч. Валиханову большую научную славу.

Исследованию истории и культуры народов Средней Азии, Казахстана, Киргизии и Западного Китая Ч.Ч. Валихановым посвящены такие работы, как «Очерки Джунгарии» (1861), «Киргизы» (1858), «Записки о судебной реформе у киргиз Сибирского ведомства» (1904), «Западный край Китайской империи и г. Кульджа» (1858), «Выписка из отчета о путешествии в Кашгар поручика Валиханова» и т.д. Для краеведческих исследований особую ценность представляли карты и схемы Средней и Центральной Азии, Тянь-Шанских хребтов и перевалов, караванного пути Кашгар-Ташкент, планы Джаркента и других городов.

В фондах Центрального государственного музея хранятся материалы Ч. Валиханова. Мемориальный комплекс Чокана Валиханова состоит из 145 единиц хранения, собранные в разное время. В личный комплекс Ч. Валиханова входят различные письма на русском, арабском, китайском языках, дипломы, грамоты, указы об избрании действительным членом Императорского Русского географического общества, награждении орденом и присуждении офицерских званий, статьи из научного наследия, карандашные наброски лиц и ландшафтов, сделанные во время экспедиций, фотоматериалы.

Также личные вещи в виде десертных ложек (КП 9674) и вилок (КП 9673), «тұмар» (амулет) из серебра (КП 9412) – во время экспедиции Ч. Валиханов прикреплял «тұмар» к полевой сумке для берега, фарфоровая китайская ваза, с росписью (КП 9367) привезенная Ч. Валихановым из Кашгарии, бинокль (), электрического фонаря, походной фляги, мужского головного убора с меховой опушкой (борик), приклада ружья с выгравированной надписью «Его превосходительству Чокану Валиханову» 1859 г.» непосредственно принадлежавшие Ч.Ч. Валиханову.

После смерти Ч. Валиханова мать подарила головной убор его сестре – Бадыгул Валихановой. «**Бөрік**» полусферической формы с меховой опушкой, верх из бархата коричневого цвета, основа из верблюжьего меха, подклад из меха выдры, околыш оторочен также мехом выдры. Музеем приобретен в 1958 г. у Валиханова Идриса [1, с.38]. Со слов родственников – Идриса Валиханова, Арыш Шакичева и Рафии Кучиковой мужской головной убор – бөрік – принадлежал Чокану Валиханову.

КП 9427 Бөрік Ч.Валиханова

Также имеется приклад охотничьего ружья Чокана Валиханова. В акте приемки указано, что на левой стороне ствольной коробки имеется дарственная надпись: «Его превосходительству Чокану Валиханову 1859 г.».

Список литературы

Акт приемки-сдачи №152 от 7 декабря 1957 г. // Книга поступления экспонатов №8 основного фонда.

Акт приемки-сдачи №165 от 12 марта 1958 г. // Книга поступления экспонатов №8 основного фонда.

Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 5. Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985, 2-е изд. доп. и переработанное, стр. 176-179

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. 2-е изд., доп. и перераб. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984-1985. Т. 1. С. 417-421.

Достоевский и Омск: диалог через века. Омск, 2011. 304 с.

Достоевский Ф. М. Письма. Т. 1. 1928. Письмо к Ч.Ч. Валиханову из Семипалатинска от 14 декабря 1856 г. с. 200-201.

Жизнь и наследие Ч. Ч. Валиханова : сборник научных статей, посвященных 175-летию со дня рождения Ч. Ч. Валиханова / [под. общ. ред. Н. А. Томилова]. Омск, 2010. 65 с.

**Типология традиционных поясов казахов.
Некоторые аспекты видоизменения технологии
изготовления и ношения**

Казахский традиционный костюм можно назвать ценным памятником национальной бытовой и художественной культуры. Он ярко характеризует национальные особенности казахского народа, его культурные традиции, эстетические вкусы. В материале, покрое, технике изготовления костюма отразились условия жизни народа, особенности процесса его исторического формирования, многовековой опыт трудовой деятельности.

В свою очередь, как верно отметила в своем труде известный археолог Усманова Э.Р., костюм является знаком и территории и этноса. Из этого следует вывод, что традиционный костюм – показывает не только принадлежность его владельца к определенному этносу, но и показывает место человека в социальной иерархии внутри общества.

Одежда является знаковой системой и, по сути, многофункциональна. Она позволяет различать людей по половому признаку, возрасту, социальному статусу, национальной и территориальной, религиозной принадлежности. Символическое значение одежды определяется установками, принятыми в обществе, и не только социального и мировоззренческого характера (Усманова, 2010:76).

Таким образом, мы можем выделить следующие аспекты особенностей традиционной одежды казахов в общем и ношения поясов, в частности.

Объектом исследования являются особенности декоративно-прикладного искусства, характер его становления, а также трансформации в историческом процессе системы ценностей и художественного творчества народа. Предметом исследования является типология традиционных поясов казахов, их видоизменения и технологии изготовления и ношения.

В статье мы рассматриваем классификацию казахского декора в поясах; историческое развитие форм казахского декора с древности до позднего средневековья; процессы трансформации и инновации декоративно-прикладного искусства казахов в XIX–XX вв.

Одним из важнейших компонентов культуры кочевников Центральной Азии является пояс (белдік), обладающий прагматической функцией, но также имеет и символическое значение. Благодаря этим свойствам в поясной фурнитуре и конструкции четко отражаются те культурно-исторические процессы, которые происходили в обществе кочевников, что является своего рода очень ярким хронологическим индикатором культурного развития.

С начала I тыс. до н. э. по XX век мы можем документально проследить развитие традиционного пояса, который являлся неотъемлемой частью одежды у кочевых народов. На протяжении этого времени происходят изменения как в технологии изготовлении его основы – кожаной или текстильной, так и в системах крепления – пряжках, украшения – бляхах, подвесках.

Наборные пояса народов Средней Азии и Казахстана также делятся на два типа, которые здесь имеют более выраженные функциональные различия. Так, у киргизов и казахов узкие пояса являлись элементом повседневного костюма, широкие – праздничного. У киргизов широкие наборные пояса входили также в девичий праздничный костюм. Поэтому на узких поясах крепились ножны, огнива, пороховницы, на широких поясах в подавляющем большинстве поясные принадлежности отсутствовали. Кроме того, у киргизов и казахов на широких праздничных поясах кожаная основа обтягивалась бархатом или парчой, что говорит о полной утрате поясом функции важнейшего элемента воинского вооружения.

Как можно предположить на данном этапе исследования, два типа наборных поясов, существовавших в культуре народов Сибири, Средней Азии и Казахстана в XIX – начале XX вв., восходят к разным историческим эпохам и разным культурам. Широкие наборные пояса появляются в культурах ранних кочевников Центральной и Средней Азии в I тыс. до н.э. Такие пояса хорошо известны по материалам Пазырыкских, курганов Алтая, кургана Иссык близ Алматы.

В скифо-сакский период каждая накладная пластина представляет собой замкнутую, завершённую композицию, общий орнаментальный характер декора строится в основном на ритмичном повторении одного и того же сюжета, как, например, на поясе из кургана Иссык. В древнетюркское время пластины, украшающие пояса и другие предметы снаряжения всадника и коня, составляют единую, пронизанную общим движением растительного или криволинейного орнамента декоративную композицию. Появляются пластины в форме пальметки, трилистника, распускающегося бутона, сердцевидной или полукруглой формы и более сложного контура, подчиненного рисунку узора, хотя сохраняются и прямоугольные пластины. В одном изделии используются пластины разных форм, ритмичное чередование которых также несет в себе орнаментальное начало. При этом пластины не заполняют целиком поверхность предмета, как это было в предшествовавший период, а оставляют видимой его кожаную основу, что заставляет активно звучать фон. Рождается новое понимание декоративности предмета, которое основывается на сочетании двух материалов: темной, матовой кожаной основы и яркого, блестящего металла декора. Возникает иной принцип организации пластического решения предмета, когда в орнаментальной композиции участвует не только узор, введенный в пластину, но и ее контур, органически с ним связанный. Более того, можно полагать, что изначально именно форма пластин была ведущим декоративно-орнаментальным началом. Это предположение основывается на том факте, что среди пластин, украшающих пояса и сбрую VI–VII вв., встречается значительное число неорнаментированных, и только с VIII в. пластины, пространство которых заполнено орнаментальным узором, занимают доминирующее положение. В XIX – начале XX вв. этот принцип был ведущим в наборных поясах большинства народов Евразии, однако он не смог полностью вытеснить предшествовавший ему архаичский принцип композиционного построения металлического декора, а вместе с ним и широкие пояса, которые сохранялись во многих культурах параллельно с узкими. Таким образом, широкий пояс наиболее архаичен, он появляется в I тыс. до н.э. и существует в культуре ранних кочевников, скорее всего, как боевой и парадный. В эпоху расцвета тюркской культуры основное положение занимает узкий наборный пояс, но, видимо, в отдельных очагах продолжает бытовать и широкий, который позднее, уже в этнографической реальности, в некоторых культурах скотоводческих народов занимает прочное место в качестве парадного, в том числе и женского/девичьего.

Из-за того, что на пояс выпадала большая нагрузка, пояс считался важным атрибутом верхового наездника. Серебряный пояс и пояс «Кемер» носили юноши и девушки, охотничий пояс «Кісе» был характерен для мужчин преклонного возраста и батыров. Украшенный золотом, серебром и металлическими пластинами пояс «Кісе» использовался с древних времен. Пояс «Кісе» застегивается посредством латунной дуги или петли. Этот пояс предназначался для охотников и скотоводов, путников и батыров (Шаханова, 1998: 51).

Благодаря художественному исполнению наборных металлических блях, пояса входят в разряд произведений ювелирного искусства. Судя по археологическим материалам, наборные кожаные пояса с подвесками имели распространение в сакский период и были характерны вообще для всех кочевых народов Евразии, начиная с раннего и заканчивая поздним средневековьем. Иметь эффектный наборный пояс было делом чести каждого мужчины, что связывалось не только с соображениями практического и эстетического порядка, но и семантического. Мужской пояс фигурирует в ряде обычаев и обрядов в качестве сакрального предмета, обладающего магической силой. Роль пояса в качестве яркого показателя социально-имущественного статуса человека отражена в народной поговорке: «Хорошего человека видно по поясу, а плохого по облику». Дорогие пояса передавались по наследству, их сейчас хранят в отдельных семьях как реликвию (Тохтабаева, 2005: 85). Наборные пояса издавна служили «социальным маркером» (в некоторой степени подобным дорогим швейцарским часам сегодня): «Количество бляшек на поясе зависело от общественного положения воина: чем знатнее он был, тем больше имел бляшек на поясе. Также стоит отметить, что пояса сделанные в конце XIX – начале XX в., отличаются обилием украшений в виде бляшек, аппликаций и т. д.».

Мужские пояса делятся на три типа: повседневные, боевые, парадные. Белдік – будничный пояс, представляющий собой обычный узкий ремень без декоративных блях, за исключением посеребренной пряжки. Иногда такие пояса снабжались по нижнему краю кольцами, к которым подвязывались необходимые в пути вещи, в таком случае пояса назывались сакиналы белдік. Боевые пояса с подвесками – кылыш белдік, кісе белдік – состояли из ремня с подвесными кожаными чехлами для сабли, кинжала или лука со стрелами и других предметов. Изделие украшали тисненными узорами, оправляли медью, серебром. Пояс типа кісе белдік представляет

собой узкий ремень с кожаными подвесками, предназначенными для разных целей. В число этих подвесок входили ножны – қын, сумка – қалта или кісе (для огнива, кремня и фитиля), пороховница – оқшантай, құты, чехол – қорамсақ (для стрел), ножны для острого маленького ножа – қандауыр. Поверхность пояса и подвесок декорируется тиснеными узорами, объемными серебряными бляхами в сочетании с масштабными костяными или серебряными пластинами, размещенными на сумке и подвесках. Парадные пояса были двух типов: изделия, составленные с помощью шарниров из серебряных блях и пояса в виде широкого кожаного или бархатного ремня, обильно декорированного серебряными бляхами (Захарова, Ходжаева, 1964: 68).

Итак, когда-то для определения социального положения владельца пояса имели значение не только количество бляшек, но и их форма, сочетание бляшек различных типов и их орнаментация. Крупнейший специалист по истории одежды народов Средней Азии Сухарева О.А. пишет: «Опоясывание верхней одежды символизировало готовность к служению, к действию. Готовность к профессиональному труду означало опоясывание ученика ремесленника во время ритуала посвящения его в мастера. В средневековых миниатюрах опоясанными изображаются воины и служители. Халаты правителей и духовных лиц свободно распущены. Не подпоясан Тимур, выезжающий на войну, в то время как сопровождающие его лучники и идущий впереди музыкант опоясаны кушаками». Далее автор утверждает: «...символическое опоясывание, примеры которого приведены выше, явление вторичное, первоначально оно имело практическое значение, распущенные полы одежды мешали свободе движения». Однако, очевидно, что это вторичное значение возникло очень давно. Этнографы считают, что этому предшествовало опоясывание как один из символов перехода из одного возрастного класса в другой. Сазонова М.В. сообщает (речь идет об узбеках Хорезма), что пояс повязывался мальчику-подростку в 12-15 лет, причем этот пояс дарил отец «на всю жизнь». С этого времени считалось, что он становится джигитом, то есть это означало один из моментов, отличавших переход в следующую половозрастную группу. После этого подросток в большой неразделенной семье имел право есть вместе с мужчинами и спать со стариками в мужской части дома. Раньше при этом устраивали той, резали барана и приглашали членов общины. Сухарева О.А. также сообщает, что богатое украшение пояса делали в Бухаре мальчикам к празднику обрезания (Сухарева, 1979: 195).

Также известно, что пояс для мужчин являлся оберегом и олицетворением жизненной силы. Существовал казахский обычай – вывешивать на шесте мужской пояс в случае смерти его хозяина. До настоящего времени в быту казахов прослеживается культ вещей умерших близких, особенно деда. Чаще всего такими вещами были мужской пояс и оружие, которые берегут и верят в их благопожелательную и охранную силу (Лобачева, 2001: 2017).

С поясом кісе связан еще один, давно забытый, старинный обычай, когда его снимали с пояса и вешали на шею. Это происходило в двух случаях: в тяжелые минуты, минуты отчаяния, обращаясь с мольбой о помощи к всевышнему и в момент оповещения о смерти близких родственников (естірту).

Таким образом, в связи с вышесказанным рассмотрим наиболее распространенные мужские пояса такие как: охотничий пояс «кісе белдік» и «кемер белдік» из коллекции Национального музея Республики Казахстан.

*Рис. 1. ҚРҰМ нқ 7115
Национальный Музей Республики Казахстан
Пояс охотничий «кісе белдік».*

Пояс охотничий «кісе белдік». Семиречье. начало XX в. Кожа, металл белого цвета, вяление, ковка. Размер: 157х3 см.

Пояс состоит из одного кармана, двух сумочек для дроби. На лицевой поверхности пояса имеются 17 бляшек различной формы и гравировки, девять из которых ромбовидной формы, пять круглой формы. Один конец пояса имеет крючок, на другом конце имеются четыре отверстия, через которые продевается крючок, для прочности края отверстий окаймлены металлом в виде кольца. Сумка имеет пятиугольную форму, длиной 20 см, шириной 13,5 см. На поясе расположены две сумочки для дроби грушевидной формы. В казахских поясах конца XIX века сумочки для дроби потеряли свое первоначальное назначение и превратились в подвески.

*Рис. 2. ҚРҰМ нқ 2815
Национальный Музей Республики Казахстан
Пояс кожаный «кемер белдік».*

Пояс кожаный «кемер белдік». Национальный Музей Республики Казахстан. Пояс кожаный. Казахстан. начало XX в. Кожа, металл белого цвета, штамп, чеканка, гравировка, позолота. Размер: 88,5x8 см.

Пояс состоит из метрового кожаного ремня, застежки и декоративных подвесок, декорирован 17 накладными бляшками, симметрично чередующихся между собой. 9 бляшек в виде прямоугольных пластин, 8 в виде цветочных розеток. Застежка пояса украшена по углам круглыми розетками, выполненные в растительном стиле в технике штампа и имеют вставки из стеклосплава красного цвета. Застежка состоит из двух частей прямоугольной формы и соединяется шарнирным способом.

Таким образом, отмечается семантическое значение как отдельных материалов изготовления, так и самостоятельных изделий. Рассмотрены основные техники, материал и орнаментация казахских традиционных поясов. Исполненные с любовью, старанием и тщательностью, эти пояса говорят нам о высоком мастерстве народных умельцев. В их изделиях, воплощенные в графике линий, пластике форм, элементы природы сочетаются с культурой и бытом казахского народа.

Список литературы

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. Алма-Ата: «Наука», 1964. 178 с.

Лобачева Н.П. Особенности костюма народов Среднеазиатско-Казахстанского региона. // Среднеазиатский этнографический сборник. Выпуск IV. М.: «Наука», 2001. 245 с.

Сухарева О. А. Опыт анализа покроев традиционной туникообразной среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции. // Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. М.: «Наука», 1979. 239 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры Великой степи. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 240 с.

Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана. Караганда – Лисаковск, 2010. 176 с.

Шаханова Н. Ж. Мир традиционной культуры казахов. Алматы: Казахстан, 1998. 174 с.

Жартас өнерін құжаттандыру және музейлендіру

*Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса,
оның артына өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады.*
Міржақып Дулатұлы

Бүгінгі ғаламдану кезеңінде ұлттық құндылықтарды сақтау мен өзінің бет-бейнесін, ізгі дәстүрлерін насихаттау жолындағы мақсатымыз – ұлттық санамызды бір жүйеге келтіру деп түсінсек болар.

Ұлттық тәрбие, жеке тұлғаның ұлттық сана сезімі мен мінез-құлқының қалыптасуына, ана тілін, ата тарихын, төл мәдениетін меңгеріп және ұлттық салт-дәстүрлерді бойына сіңіру негізінде қалыптасады деп қарастырғанымыз да жөн болар.

Қарапайым тілмен айтқанда белгілі бір ұлтқа, ұлт азаматына тән дүние, адами қадір-қасиетті, яғни халық ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық құндылығын танып білуі басты талап болып танылары сөзсіз деп білемін.

Мәдени ландшафттар менеджменті Қазақстан үшін музей қызметінің салыстырмалы түрде жаңа түрі болып табылады. Мәдени жоспарлау және экскурсиялық маршруттардағы абаттандыруды жұмыстарын дамыту контекстінде түпнұсқалық жердің немесе мәдени ландшафттың мәдени сәйкестігімен тікелей байланысты. Музей – қорықтардың қызметі көп қырлы. Кез-келген музей – қорық, әсіресе дүниежүзілік мұра объектісінің алдында тұрған басты мәселелердің бірі-ол қазіргі қоғамға қатысты орындауы керек міндеттердің кешенділігі: мұра объектілерінің тұтастығы мен тазалығын сақтау, сонымен қатар көпшілікке қол жетімділікті қамтамасыз ету, жұртшылық осы объектілердің шынайы құндылығын түсініп, кең ауқымды іс-шаралар арқылы білім алмасу (1).

Кез – келген археологиялық ландшафты сақтау, мониторинг жүргізу, күтіп ұстау және насихаттау бойынша барлық қажетті іс – шараларды зерттеу, шешімдер қабылдау, жұмысты орындау үшін кешенді және жан – жақты құжаттау арқылы жоғары сапалы «Базалық құжаттаманы» құру қажет.

Жартастағы өнер ескерткіштерін сақтау және насихаттау менеджменті жоғары сапалы және жан – жақты құжаттаманы қажет етеді. Ескерткіштердің қалыпты жағдайын бақылау және сақтау мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін мониторинг негізінде есеп беру негізгі құжат болып табылады. Бұл құжаттама алдағы уақытта атқарылатын көптеген жобалар үшін де ерекше маңызы бар. Жартас өнері – мәдени мұраның ең осал нысаны санатына жатады деуге толық негіз бар. Тек жартас өнері ғана емес, басқа да археологиялық ескерткіштер мен табиғи нысандар да ерекше назар мен қамқорлықты және базалық құжаттаманы қажет етеді.

Базалық құжаттаманың құрамына мыналар кіреді:

- Археологиялық карталар;
- Петроглифтері бар жартас беттері және басқа да археологиялық нысандардың топографиялық жоспарлары;
- Петроглифтері бар топтардың индекстелген фото және графикалық панорамалары;
- Индекстелген фотосуреттер және петроглифтері бар беттердің графикалық кескіндері;
- Петроглифтері бар жартас беттердің қалыпты жағдайының стандартталған сипаттамасы;
- Археологиялық, геологиялық, ботаникалық, зоологиялық, туристік және басқа объектілердің стандартталған сипаттамалары.

Қазіргі таңда нысан бойынша құжаттаманы дайындау, сақтау, насихаттау және т.б. іс – шараларды іске асыру үшін арнайы сол нысанға арналған Менеджмент-жоспар жасалынады. Жартас өнерін құжаттандыру үшін құжаттама төрт деңгейден тұратын құрылымға ие болуы тиіс деп есептеймін.

1. Кешен (геоархеологиялық контекстегі петроглифтердің орналасуы). Бұл деңгейдегі деректер аэро-фотосуреттерден, әртүрлі масштабтағы топографиялық және арнайы карталардан, әртүрлі мақсаттағы жоспарлардан тұрады.

2. Жергілікті аумақ (топ). Бұл деңгейдегі деректер графикалық реконструкциялардан және фотофиксациядан тұрады (беттерді экспозициялау және индекстеу панорамалары, зақымданулар мен қауіп төнген жерлерді бекіту, консервациялық жұмыстарды құжаттау).

3. Жартас беті (жазықтық, фрагмент, тас). Бұл деңгейдегі деректер индекстелген фотосуреттер мен петроглифтері бар жазықтықтардың графикалық кескіндерінен тұрады.

4. Жартас бетіндегі сурет (бейне). Ақпарат стандартты түрде берілген және микалентті көшірме немесе контур сызбасы негізінде жасалған фотосуреттер мен сызбалармен толықтырылған. Қолданбаларда кескіндердің стиліне, иконографиясына, хронологиясына және танысуына қатысты корреляциялық кестелер мен схемалар бар.

Тұтастай алғанда, бұл құрылым осы төрт деңгейге қатысты барлық құжаттамалық деректерді (археологиялық, геологиялық, геоморфологиялық, ландшафттық және т.б.), олармен байланысты барлық мәселелер мен практикалық шаралар (жоспарлау, сақтау, бақылау және т. б.) бойынша қамтиды. Деректерді корреляциялау, зерттеу жұмыстары және практикалық қолдану үшін пайдаланудың қарапайымдылығы мен ыңғайлылығын қамтамасыз ету үшін барлық қол жетімді ақпарат «Базалық құжаттамаға» жүктелуі керек.

Қайсібір халықтың немесе ұлттар мен ұлыстардың жаратылыстан алатын өз тарихы мен орны бар екені даусыз. Қазақ халқының тарихында айрықша атауға тұратын қасиетті жердің бірі – «Таңбалы» мемлекеттік тарихи – мәдени және табиғи музей – қорығы. Жартас өнерін музейлендіру бағытында «Таңбалы» тек Қазақстан бойынша емес Орта Азия елдерінің арасында алғашқы музей – қорық деп айтуға толық негіз бар. 1957 жылы ашылып, тарих сахнасына енгелі 70 жылға жуық уақытта «Таңбалыны» зерттеу, құжаттандыру, қайта қалпына келтіру сынды жұмыстар өзінің оң нәтижесін беріп келеді.

ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізілген тұтас археологиялық (тарихи-мәдени) кешенді «Таңбалы» музей – қорығы жүзеге асырады. Музей – қорық материалдық және рухани құндылықтардың мәдени және табиғи мұраларының біртұтас аумақтық кешендерінің сақталуын, қалпына келтірілуін, зерттелуін және көпшілікке ұсынылуын қамтамасыз етуде.

Музей – қорықтың қызметі көп қырлы. Бүгінгі таңда кез-келген музей – қорықтың, Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізілген нысанды басқару алдында тұрған басты мәселелердің бірі – ол қазіргі қоғамға қатысты керек міндеттердің кешенділігін орындай білу. Ең бастысы: ескерткіштердің тұтастығы мен тазалығын сақтау, сондай-ақ көпшілікке қол жетімділікті қамтамасыз ету, жұртшылыққа осы нысандардың шынайы құндылығын түсіндіру.

Музей – қорық өз қызметін халықаралық ұйымдардың, ең алдымен ЮНЕСКО, ИКОМОС және басқалардың ұсыныстарына сәйкес жүргізеді. Осыған байланысты мұндай ұйымдармен ынтымақтастық тек осы функциялармен ғана шектелмейді. «Таңбалы» музей – қорығы ескерткіштерді сақтау бойынша республикалық және халықаралық семинарларға қатысып қана қоймай, сонымен қатар ұйымдастырушы бола алады. Бұл саланы дамыту ЮНЕСКО, сондай-ақ МФГС (ТМД елдерінің гуманитарлық ынтымақтастығының мемлекетаралық қоры) сияқты ұйымдардың тұрақты алаңдаушылығы болып табылады. Қорық-мұражай екі аймақтық семинардың ұйымдастырушысы болды.

2003 жылдың қыркүйегінде «Таңбалыда» өткізілген «Орталық Азияның жартас өнерінің ескерткіштері: қоғамдық қатысу, менеджмент, құжаттама және консервация» атты аймақтық оқу семинары осындай тәжірибе жинақтауға көмектесті. Оның материалдары ғылыми кеңістікте кеңінен қолданылып, жарияланды (1).

2010 жылы ЮНЕСКО қамқорлығымен CARAD (Central Asian Rock Art documentation) жартас өнері ескерткіштерін құжаттандыру бойынша халықаралық семинар өткізілді, онда Орталық Азия елдерінен, сондай-ақ Сібірден (РФ) жартас өнерінің зерттеушілері қатысты (2).

2011 жылы ТМД елдерінің тарихи-мәдени мұрасы бойынша халықаралық семинар-тренинг табысты өткізілді. МФГС қолдауымен өткен семинар материалдары жарияланып қана қоймай, «Таңбалы» кешенінің ортаңғы аумағындағы «Сұңқарсай петроглифтері» атты жаңа туристік бағытының ашылуы болды. Ортаңғы аумақтағы бұл шатқалдың әртүрлі уақыттағы петроглифтері таныстырылып, семинарға жиналған осы саладағы халықаралық сарапшыларды көмегімен петроглифтердің құжаттамасы дайындалды (3).

Соңғы жылдары ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің қолдауымен, «Қазқайтажаңғырту» мекемесі арқылы «Таңбалыдағы» туристік маршруттарының инфрақұрылымын жетілдіруге айтарлықтай күш салуда. Музей – қорықтың менеджмент жоспарына сәйкес орталық шатқалдың негізгі маршрутындағы инфрақұрылымды жақсартудың бірқатар мәселелерін шешті, сондай-ақ VI топтың петроглифтері бойынша жаңа маршруттың:

демалыс орындары, мәтіндік және графикалық ақпараты бар ақпараттық тақталар, абаттандырылған соқпақтар мен шолу алаңдары, көрсеткіштер және т. б. инфрақұрылымы жабдықталды. «Танбалыдағы» жартас суреттері бар көптеген маңызды жартас беттері «Остров Крым» ғылыми – зерттеу зертханасы арқылы уақыт өте келе табиғи және адам қолынан жойылуға ұшыраған петроглифтерді сақтау бойынша жыл сайын іс-шараларды өткізіп келеді (4).

2023 жылы ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған Ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыруға арналған конкурсы негізінде ұтып алынған «Ұлы даланың мұрасы және қазақтардың мәдени коды: өркениеттік мән-мәтін» атты ғылыми жоба іске асырылды. Жобаның негізгі бағыты петроглифтердің қорғалуына бағытталды. Аталған жоба бойынша төмендегідей жұмыстар атқарылды. Ғылыми жоба аясында Ұлы Дала аумағындағы петроглифтік орталықтардың тізімі анықталды (5).

• Петроглифтерді сканерлеу бойынша Алматы облысындағы Басбатыр, Аққайнар, Ақтерек, Қарақыр, Дегерес (Абшар) осы 5 нысанға экспедиция ұйымдастырылды. Нәтижесінде жартас суреттерінің 3D көшірмесі алынып фотосуреттер жинақталды.

• «Ұлы даланың бейнелеу және музыкалық өнері: Ежелгі заманнан қазіргі заманға дейін» ғылыми мақалалар жарияланды;

• «Uly Dala orkeniety» атты веб-сайт құрылды;

Петроглифтерді зерттеу, сақтау мақсатында «Таңбалы» музей – қорығы республикалық маңызды іс-шараларға қатысып келеді. 2023 жылы қараша айының 2-5 аралығында Жетісу облысындағы мәдени мұра құндылықтарын сақтау, тарихи экскурсия мен мәдени-білім беру іс-шараларын біріктіру мақсатымен ежелгі Ешкіөлмес петроглифтеріне жоспарланған экспедициясына «Таңбалы» тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығының директордың ғылым жөніндегі орынбасары Р.Шарипов және ғылыми-зерттеу бөлімінің басшы К.Нурмақсутов қатысты.

Іс-шараның мақсаты – «Ешкіөлмес» археологиялық кешенін облыс және республика деңгейіне көтеру, сондай-ақ ежелгі петроглифтердің тарихын, құпиясын, мәдени құндылығын

«Көксу» мемлекеттік тарихи-мәдени табиғи музей-қорығы құрылуы арқылы жүзеге асыру болып табылады.

Қазақ халқының осындай дәріптеуге, қастерлеуге, дамытуға тұрарлық ұлттық рухани және материалдық құндылықтары туралы құнды тарихи жәдігерлерімізді халық игілігіне жаратып, келешек ұрпақ үшін неге сақтамасқа?

Әдебиеттер тізімі

1. «Памятники наскального искусства Центральной Азии» жинақ, Алматы, 2004, 8-бет.
2. Отчет «Танбалы», 2010, 28-бет.
3. Сборник материалов Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ, 2011, 56, 72-бет.
4. Отчет о научно-реставрационных работах. Объект: Петроглифы археологического ландшафта Танбалы, 2023.
5. Отчёт о научно-исследовательской работе № BR 10164111 культурное наследие великой степи и культурный код казахов: цивилизационный контекст.
6. «Менеджмент-план 2004-2009 гг», Алматы, 2004, 36-бет.

Шығыс Қазақстан облысындағы Тархан геологиялық кесіндісінде табиғи-ландшафтық қорық мұражайын ұйымдастыру мәселесі

Шығыс Қазақстанда таңғажайып табиғат ескерткіштерінің сақталған жерлердің бірі. Атап айтсақ Қиын-керіш шатқалы, Шекелмес сазды және құмды таулары, Зайсан көлі. Бұл Зайсан көлі - планетадағы ең көне көлдер-бұл біздің әрқайсымыздың өткенге саяхат жасауға, табиғатты сол күйінде көруге ерекше мүмкіндігіміз бар ерекше орындар миллиондаған жылдар бұрын болған. Бұл табиғи ескерткіштер туралы көптеген аңыздар бар, олар біздің облыс тұрғындары мен қонақтарының қиялын ғасырлар бойғы құпиялары мен жұмбақтарымен таң қалдырады.

Сол Ежелгі ескерткіштердің бірі-Тарханка геологиялық кескіні, ол ежелгі Тарханка ауылының шетінде, Глубокое ауданы, Долгой жергілікті тауының жартасты жартасында орналасқан. Мұнда жердің тас шежіресінде алыс, өткен дәуірлердегі жануарлар мен өсімдіктер тіршілігінің іздері сақталған.

Тархан геологиялық кесіндісінің әртүрлі қабаттарында ежелгі теңіз жануарларының көптеген қалдықтары бар-гастроподтар, олардың колониялары мүк жамылғысына, брахиоподтардың қосжарнақтыларына, жойылып кеткен артропод трилобиттеріне, теңіз лалагүлдеріне, маржандарға ұқсайтыны үшін аталған. Мұнда ежелгі өсімдіктердің - ағаш жылқылары мен папоротниктердің іздері де кездеседі. Тархан геологиялық қимасының ұзындығы 2700 метр. Бұл жерде 18 миллион жыл ішінде органикалық әлемнің дамуы байқалады және жоғарғы девон мен төменгі көміртегі қабаттары арасындағы шекара (360-330 миллион жыл бұрын) нақты анықталған. Бүгінгі таңда тархан геологиялық бөлімі бүкіл әлем ғалымдары девон мен карбон кезеңдері арасындағы тау жыныстарының геологиялық жасын анықтайтын эталон ретінде танылды. Бұл әлемдегі ең ерекше орын.

Тархан геологиялық кесініне әлемде Бельгияның Арденна тауларындағы геологиялық кескін ғана геологиялық құрылымы бойынша ұқсас екен, бірақ құрамындағы фаунасы бойынша Тархан геологиялық кескіні одан бірнеше есе асып түседі, ал осы кесіндегі организмдердің девон мен карбон арасындағы тау жыныстарының геологиялық жасының шекарасын анықтауға үлгі болып табылады.

Тархан геологиялық кескіні Глубоковский ауданындағы Тарханка ауылынан батысқа қарай Үлбі өзенінің аңғарында 27 км жоғары ағыста орналасқан.

Тархан геологиялық кескіні Үлбі өзені аңғарының оң жағындағы мүсіндік террасадағы тау жыныстарының табиғи шығуын білдіреді (Михайлова, 2016 36-38).

Тархан геологиялық кесіндісіне қысқаша анықтама бере кетсек: Миллиондаған жыл бұрын Үлбі өзені болмаған. Бұл аумақта Тетис мұхитының бір бөлігі саналған Алтай теңізінің шығанағы орналасқан. Нақтырақ айтсақ, қазіргі біздің өңір Алтай теңізінің түбі болған. Мұнда омыртқасыз жануарлар саналатын – майлышөп (мшанка) пен брахиоподтар өмір сүрген. Сондай-ақ жылдар бойы қатпарлана шөккен тау жыныстарының арасынан ежелгі дәуірдің бауыраяқтылар мен басаяқты моллюскілерінің, шаян тәріздес трилобиттің, теңіз лалагүлінің, маржандарының тас болып кеткен таңбаларын ұшыратуға болады.

Үлбі өзенінің көркем аңғары оның ежелгі тұрғындарының –жоңғарлардың да назарын аударған, сол кезеңнен тархан (князь, көсем) атауы да сақталды, тіпті Иван Грозный кезінде де ірі жер иелері тархандар деп атаған.

Үлбі өзені аңғарындағы қазбаларға бай шөгінділер бұрыннан белгілі. 1751 жылы Анна Иоановнаның тапсырмасы бойынша Үлбі бекінісіне (Тархан форпосты) Гмелин барады. 1845 жылы Тархан геологиялық кескінін алғашқы қысқаша сипаттамасын П.А. Чихачев берді. Ғалымдар Поленов Б.К., Соколов К.А. 1883 жылы Тархан форпостына барып, кескінді сипаттап, фосилдердің шағын коллекциясын жинайды. Олардың кішігірім дауларын анықтайды Г.Г. Петц 1897 жылы және алғаш рет тас көмірдің жасын көрсетеді. 1924 жылдан бастап В.П. Нехорошев Тархан кескінінің толық сипаттамасын жүзеге асырады және майлышөпті зерттеудің микроскопиялық әдісін әзірлейді (Михайлова, 2015).

1955 жылы Н.Л. Бубличенко мен Л.Г. Никитина кескінді қайта сипаттайды, шөгінділерді зерттеу үшін микроскопияны қолданады, брахиоподтардың үлкен коллекциясын жинайды және

оларды зерттеумен айналысады. Сонымен бірге, жалпы Алтайда ауқымды геологиялық түсірілім жүргізіледі және Н.Л. Бубличенко фоссилияның әртүрлі топтары бойынша зерттеу үшін палеонтологтарды шақырады. Олар Алтай тау жыныстарының жасын палеонтологиялық негіздеу бойынша өте үлкен жұмыс жасады. Содан бері мұндай ауқымды зерттеулер жүргізілмеді.

Девон және тас көмір кезеңінің шекараларын ұзақ уақыт бойы нақты анықтау мүмкіндік болмады. 1935 жылы Гаарлемдегі Екінші Халықаралық геологиялық конгресте ол аммониттер арқылы анықталды. Содан кейін 1958 және 1986 жылдары этрен аймағының жағдайы өзгерді. Осы шекараның аммонит, брахиопод, конодонт шкалалары жасалды. Алайда, девон мен көміртегі шекарасының позициясы әлі анықталған жоқ. Сондықтан, 1975 жылы құрылған девон-карбон шекарасы бойынша халықаралық комиссиясы бұл шекара палеонтологиялық тұрғыдан сенімді болатын парастатотипті табуға шешім қабылдады.

Әлемнің басқа аймақтарының бір жастағы шөгінділері-Англиядағы Пилтон қабаттары, Германиядағы Сауэрланд, Америкадағы - Киндерхукиан, Қытайдағы Лисинчуан және 1860 жылы алғаш рет «Этрен аймағы» бөлінген Франциядағы Дюпарк – мұндай таксономиялық әртүрлілікке ие емес немесе қуаты аз, шөгінділердегі үзілістер, тектоникалық үзілістері бар (Бубличенко, Наука; 1971).

Тархан кескінінің бірегейлігін ескере отырып, 1988 жылы осы аймақта экскурсиямен Халықаралық симпозиум өткізілді. Симпозиумның барлық қатысушылары оның ерекше палеонтологиялық сипатын, шекараны негіздеудің нақтылығын, үзілістердің болмауын, орналасқан жерінің ыңғайлылығын атап өтті (Михайлова Алма-Ата, 1990)

Тархан геологиялық қимасын зерттеу тарихы оның бірегейлігін, үлкен ғылыми және мәдени маңыздылығын дәлелдейді. Оның қазіргі жағдайын зерттеу әсіресе өзекті болып отыр, өйткені оның бүкіл тарихында бұл объектінің бірегейлігі оның және Шығыс Қазақстан аймағының тағдырында оң рөл атқармады, өйткені табиғат ескерткішінің қазіргі жағдайына қарай қорғау режимі сақталмады.

Шығыс Қазақстан облысының бірегей ғылыми туризмінің орталығына айналуы мүмкін, бұл өңірде ғылыми туристік кластерді дамытудың нақты басымдығы бар екенін білдіреді.

Алайда, тархан тілігіне антропогендік әсер оның толығымен жойылуына әкелді. Біздің ойымызша, бұл әсерлердің теріс салдарын болдырмау үшін кесуге Республикалық маңызы бар табиғат ескерткішінің мәртебесін беру және кесуді қорғау мәселесін шешу қажет.

Әдебиеттер тізімі

Бубличенко Н.Л. Брахиоподы нижнего карбона Рудного Алтая (Тарханская свита) / Н.Л. Бубличенко. Алма-Ата : Наука, 1971.

Михайлова Н.И. Палеогеография Восточного Казахстана: избранные лекции. Усть-Каменогорск. 2015 г.

Михайлова Н.И., Бейсембаева Р.С. /Палеонтологический памятник природы как объект научного туризма Восточно-Казахстанской области . Science and world. 2016. № 12 (40). Vol. II.

Михайлова, Н.И. К вопросу об охране местонахождений ископаемых организмов / Н.И. Михайлова. – Эколого-географические исследования Казахстана», (Межвузовский сборник научных трудов). Алма-Ата, 1990.

Облыстық «Дидар» газеті <https://didar-gazeti.kz/ardennen-altaya-deyng-atyrapta-kezdespeytn-bylys>

Пәнаралық байланыстың музей кеңістігіндегі білім беру мүмкіндіктері

Музей – білім беру ортасы, оның негізгі құрамы – музей экспонаттары, мақсаты мен көркемөнер көрмесі. Музей педагогикалық процесте пәнаралық байланыс орнатуда экспозицияның принциптері мен әдістері маңызды. Педагогика, оның теориялары мен құндылықтары ешқашан окшауланған кеңістікте дамымаған, өйткені мәдениеттің барлық жүйелері – білім беру, жалпы ашық және динамикалық жүйені құрайды, онда жеке элементтердің дамуы басқа білім көздерінің және сайып келгенде бүкіл жүйенің өзгеруіне әкеледі. Қазіргі уақытта педагогикада болып жатқан жаңа құбылыстарда білім берудің гуманистік, демократиялық және мәдени құндылықтарын синтездеу үрдісі байқалады. Көпмәдениеттілік, мәдени құндылықтардың алуан түрлілігі біртіндеп басымдыққа ие болады. Отандық және әлемдік мәдениеттің құндылықтарын сақтау мен насихаттау, тарихи мұраны қалыптастыруды және мәдени-тарихи дамудың сабақтастығын қамтамасыз етуді алдын – ала анықтайтын фактілердің кең жүйесінде музейлер ерекше орын алады. Музей – ғасырдан ғасырға қоғамның рухани өмірінде, ағартуда, тәрбиелеуде және адамгершілік – эстетикалық тәрбиелеуде, ақпараттық және коммуникативтік процестерде үлкен рөл атқарады. Отандық музейлер өздерінің орасан зор мәдени әлеуетке ие екендіктерін, қоғамның рухани дамуының түбегейлі міндеттерін шеше алатындықтарын музей кеңістігінде атқарылып жатқан жұмыстар барысында дәлелдеді (Алешина, 1999, 18 – 27).

Педагогика, психология, өнертану және музейтану қиылысында қалыптасатын ғылыми білімнің саласы ретінде музейдің пәнаралық мәселелерін зерттеумен А. В. Бакушинский, А. Г. Бойко, Е. Г. Ванслова, М. А. Волчкова, Д. Камерон, Н. А. Кульчинская, А. Лихтварк, Н. Г. Макарова, Н. Д. Рева, Б. А. Столяров, Н. Ф. Федоров, М. Ю. Юхневич сияқты ғалымдар айналысты. Білім беру саласы мәдени тәжірибе алмасу институты ретінде зерттеу нысандарын, даму критерийлерін анықтау проблемаларына әрқашан басымдық аударған. Білім беру институттары арқылы мәдени тәжірибе алмасу қалыптасқан тетігі өзара байланысты екі мәдени қабатты – қазіргі өмірде адамға қажетті білім, білік, дағды синтезін қамтитын өзекті мәдениет қабатын және әлемді танудың және шығармашылық қайта құрудың тарихи тәжірибесін білдіретін мәдени мұра қабатын игеруді көздейді. Мәдени мұраның мазмұны адамдардың рухани және материалдық іс – әрекетінің өнімдері. Мәдени мұрамен таныстыру генетикалық есте сақтауды дамытады, таным логикасын қалыптастырады және қоршаған әлемді өзгертеді. Осыған байланысты мәдени мұраны сақтау көздеріне, яғни музейлерге жүгіну қисынды. Бүгін музейдің рөлі, олардың дамуы мен басқаруы айтарлықтай өзгерді. Музей әлемі тұрақты түрде қоғамға ашық және келушілерге бағытталған түрде дамуда. Музей институттарының трансформациясы музеологияның қарқынды дамуын музейдің нақты білімі мен этимологиясын, сондай-ақ музей қызметінің іргелі негіздерін түсінуге ұмтылатын ғылыми пән ретінде анықтайды. Музеологияның тәуелсіз пәнге айналуы ХХ ғасырда басталды. Чех музеологы З. Странскийдің тұжырымдамасы музеологиялық түсініктердің қалыптасуына күшті әсер етті. Оның анықтамасына сәйкес, музеология – бұл өзін – өзі дамытатын, тәуелсіз ғылыми пән, объективті түрде әр түрлі музей формаларында көрінеді (Волькович, 1999, 20-23).

Музей табиғаты бойынша әлеуметтік ғылым, пәнаралық өзара әрекеттесу қандай болуы мүмкін және болуы керек? Білім саласын әлемнің саяси картасы ретінде елестетсек, гуманитарлық білім осы картада орналасқан ел ретінде ғылым бейнелерімен байланысты. Осылайша, мемлекеттердің яғни пәндердің ортақ шекаралары, даулы немесе бірлесіп пайдаланылатын аумақтары, импорты мен экспорты болуы немесе болмауы мүмкін – басқаша айтқанда, олардың өзара іс – қимылы бірыңғай «жазықтықта» жүзеге асырылады. Бұл «жазықтықтағы өзара әрекеттесу» пәнаралық түсінік – ғылымның пәндік потенциалын екінші пән қажеттіліктері үшін пайдалану, мысалы, ХІХ ғасырдағы Қазақстанның саяси тарихын пайдалану. Тарихи музеологияның бөлігі ретінде Қазақстан музей ісінің тарихы үшін немесе музеологиялық теория мен тәжірибеде музей тілі туралы түсінік қалыптастыру үшін лингвистикалық терминологияны қолдану. Сонымен, көмекші және шекаралық пәндердің – музей психологиясының, педагогикасының, әлеуметтануының болуы мүлдем даулы емес, тіпті тәртіптік тәуелсіз бейнесін

тереңдетеді. Басқаша айтқанда, «шекаралар» болуы керек, бірақ олар жауынгерлік тербелістерді де, толық қозғалыссыздықты да сезінуі мүмкін. Нәтижесінде, Л. М. Мосолованың пікірі бойынша, «пәнаралық ғылымдар қатарына айналды және зерттелетін құбылыс туралы тұтас түсінік ешқашан қалыптаспады, яғни әр бір пән бірін бірі толықтырып отырады». Кез – келген құбылысты, соның ішінде музей құбылысын пәнаралық зерттеуге үміткер көптеген еңбектерде бұл мақсатқа қол жеткізілмеді, өйткені әр ғылымның тілдері біріктірілмеген, белгілі бір лексиканың белгілі бір «аудармасы» арқылы жалпыны түсінуге мүмкіндік беретін бірыңғай тезаурус дамымаған. Бұл салада бұрын – сонды болмаған серпіліс ХХІ ғасырдың басында жасалды, нәтиже музеологиялық терминологияның тұжырымдамалық байлығын ашатын және музеологияның теориялық негіздерін байытатын жаңа мәдени мағыналардың палитрасын көрсететін терминологиялық сөздіктердің пайда болуы болды (Мосолова, 2006,1-2).

Пәнаралық өзара әрекеттесудің бейнесі түбегейлі күрделі, ең алдымен, ол мүлдем басқа топографияға ие яғни пәнаралық байланыстарға ие. Бұл пәндік аймақтар арасындағы нақты немесе кейбір жерлерде даулы шекаралары бар гуманитарлық білімнің жазықтық картасы емес, көп қырлы – гуманитарлық және әлеуметтік пәндердің бірыңғай дисциплинасы. Бұл – мәдениет, тарих, тіл, әлеуметтік қатынастар, психикалық – жеке әңгіме тақырыбы болуы мүмкін. Маңыздысы – мәселеге қандай қырынан қарау керектігін шеше отырып, зерттеуші белгілі бір гуманитарлық пәннің немесе әдіснамалық көзқарастың артықшылықтарын таңдайды. Осыған байланысты тәртіптік өзара әрекеттесудің белгілі бір тізбектер немесе иерархия құру арқылы бір – бірімен өзара әрекеттесудің қажеті жоқ деп болжайды. Мысалы, музеолог, мәдениеттанушы, тарихшы үшін шекарадан алыс пәндік және әдістемелік бағыттарды таңдауға мүмкіндік бар, онда оған тек музеолог, тек мәдениеттанушы, тек тарихшы болуға рұқсат етіледі. Осылайша, пәнаралық қатынасқа деген көзқарас оның тәуелсіз гуманитарлық пәндердің өзара әрекеттесуі немесе континуумда әртүрлі тәртіптік көзқарастарды инструменталдау ретінде түсінуінен туындауы мүмкін. Музей мен пәнаралық байланыс туралы пікірталастар көп. Әдістемелік плюрализм тарих, филология, өнертану, әлеуметтану және т. б. әдістерінің жиынтығы ретінде анықталды. Өзінің өмір сүру құқығын бекіту үшін музеология пәнаралық деп жарияланған теориялық синтезге ұмтылды. Танымға тәртіптік көзқарас ғылым мен мәдениетті едәуір ұтымды және бұл білімді жинақтау және жүйелеу үшін қажет болды. Алайда, кез-келген ғылыми пәнге пәнаралық көзқарас, бір қарағанда, тәртіпті толықтыруға арналған. Музей дамуы басқаша болжауға мүмкіндік береді: тәртіптілік пәнге пәнаралық көзқарасты толықтыруы керек, бұл әр факт, оқиғаның немесе шындық құбылысының полиаспективтілігінің «иллюстрациясы» болып табылады. Музейдің әлеуметтік–гуманитарлық негізі тарих, мәдениеттану, өнертану, әдебиеттану және лингвистика сияқты ғылымдардың әдіснамалық принциптерінен тұрады (Калугина, 2002, 18-24).

Мәдениет кодтары мен тілдерін, оның ішінде музей экспозициясының пәндік тілін зерттеу саласындағы заманауи гуманитарлық ғылымның жетістіктері ғылыми тұрғыдан өзекті және перспективалы ғана емес, сонымен қатар музей ісінің тәжірибелері де сұранысқа ие. Музей әдебиеттану, өнертану, деректану, герменевтика, лингвистикамен және басқа да арнайы пәндермен қатар мәтіндік, оның ішінде көркем шығармаларды түсінумен, оны оқу әдістерін іздеумен және оның көп мағынасын түсіндірумен, реципиенттің мәтінді қабылдауын зерттеумен айналысады. Бұл мәтін туралы жүйелі, оның семантикалық және семиотикалық қасиеттері мен ерекшеліктері туралы ғылыми түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Пәнаралық өзара әрекеттесу, әсіресе, адамда да, оның қызметінің нәтижелерінде де материалдық және рухани, әлеуметтік және психологиялық, мәдени және табиғи қатынастардың күрделі байланыстарын білдіретін музей объектісінің қасиеттерін зерттеуге қатысты. Музеологияның ғылым ретінде дамуы музей туралы мәселені мәдениет феномені ретінде қарастыру қажеттілігін алдын –ала анықтайды, онда ұсынылған ақпараттың сапасы, оның объективтілігі және соңғы ғылыми көзқарастарға сәйкестігі анықталады. Осыған байланысты музей деректануын, экспонаттарын зерттеуге мүмкіндік беретін нақты әлемді зерттеу әдісі ретінде қарастыруға болады. Заттай, археологиялық, этнографиялық, жазбаша, бейнелеу – графикалық, фото – кино, құжаттық, ауызша дереккөздер табиғаттың, қоғамның және адамның дамуын, қызметі мен өзара іс – қимылын, олардың себептері мен мақсаттарын, психологиялық мотивациялары мен мүмкіндіктерін көрсететін тарихи шындықтың құбылыстарын, оқиғалары мен фактілерін көрсетеді. Осы тәсілге сәйкес әлеуметтанулық зерттеу әдістемесі музей тақырыбын өз заманының мәдени құбылысы ретінде ұсынатын әдістер жүйесіне айналады. Дәстүр бойынша ол белгілі бір фактінің, оқиғаның немесе идеяның дәлелі ретінде қолданылған (Desvallees, 2012, 5 –8, аударма Урядникова).

Бүгінгі таңда белгілі бір дәуірдің ерекшеліктерін барынша толық ескере отырып, құбылыстарды сипаттау үшін дереккөздердің бүкіл кешенін салыстыру қажет, музеологиялық зерттеулерге жүйелі, жан-жақты, пәнаралық көзқарас қажет. Музей пәні, ең алдымен, мәдениеттің өнімі ретінде, яғни адамның саналы және мақсатты іс – әрекетінің нәтижесі ретінде зерттеледі. Сонымен қатар, ол әртүрлі гуманитарлық ғылымдардың объектісі ретінде қарастырылады. Сондықтан оны зерттеу үшін, әлеуметтану, әлеуметтік психология, биографика, герменевтика және т.б. пәндер байланысын қолдану өте негізді. Музей әлемінің шекараларын кеңейту және оған мәдени мұра объектілерінің кең ауқымын қосу тұрғысынан мәдени көзқарас ерекше маңызға ие. Бұл пәндердің табиғи ортада және белгілі бір уақыттағы қоғамда белсенді жұмыс істеу кезеңінде атқарған рөлін зерттеуге ерекше назар аударылады. Музей тақырыбының семантикасын және ол бейнелейтін тарихи процестер мен құбылыстарды анықтауға байланысты. Осылайша, музеология тұрғысынан пәнаралық байланыс әлемді түсінудің жаңа тәсілдері материалдық мұраны жан – жақты зерттеуге және музей экспонаттарында кодталған ақпаратты олардың өмір сүру дәуірінің әлеуметтік – мәдени контекстін оқып, олардың мәні мен мақсатын белгілеу үшін тарихи және мәдени түсіндіру мақсатында алуға мүмкіндік береді. Сонымен, музеологияның пәнаралық өзара әрекеттесу кеңістігіндегі орны бірқатар факторлар мен жағдайларға байланысты. Біріншіден, музей профильдері білімнің барлық дерлік салаларымен байланысты: геология, минералогия, биология, палеонтология, зоология, тарих, антропология, этнология, өнертану, әдебиеттану және т. б. екіншіден, музейде әртүрлі тәжірибелік іс–шаралар жүзеге асырылады коммуникациялық, педагогикалық, көркемдік, оның ішінде дизайн, консервация және қалпына келтіру, ақпараттық – компьютерлік, басқару, маркетинг және т. б. зерттеудің әртүрлі түрлеріне және ғылыми негіздемеге мұқтаж. Сонымен, тарих, өнер тарихы, әдебиет тарихы, жаратылыстану ғылымдары, ең алдымен, музей коллекцияларының немесе музификацияланатын мәдени және табиғи мұра объектілерінің мазмұнын зерттеуге бағытталған. Физика, химия, биология және басқа ғылымдар оларды зерттеу, сақтау және қалпына келтіру технологияларын жетілдіруге қатысады (Мастеница, 2011, 6–9).

Музеологиялық зерттеулер музейлердің әлеуметтік – мәдени миссиясы, институционалдық модельдерді талдау, музей этикасы саласындағы ғылыми ойларды ынталандыруға бағытталған. Жаһандану қарқыны сөзсіз ғылымдағы интеграциялық процестердің өсуіне әкеледі, бірақ ондағы ғалымдардың жеке көзқарастарымен, әртүрлі ғылыми мектептердің дәстүрлерімен байланысты саралаудың болуы мен дамуын жоққа шығармайды. Құрылымдық өзгерістердің сыртқы модификацияларының әртүрлілігі музеологияның проблемалық саласында байқалатын әдіснамалық сипаттағы трансформацияның жалпы, терең процестеріне негізделген. Әлеуметтік және гуманитарлық білімнің синтезі және музеологиялық қоғамдастықтың гетерогенділігі музеологияның қазіргі даму кезеңінің шешуші проблемасы болып көрінеді. Бүгінгі күні ол музей саласы туралы теория мен сыни ойдың барлық жетістіктері мен күш – жігерін қамтитын кең өріс деп түсіндіріледі. Осы саланың жалпы сипаттамасы адам мен шындық арасындағы нақты қатынас ретінде анықталуы мүмкін, олар нақты және тікелей сенсорлық байланыс арқылы түсінуге болатын нәрсені құжаттау арқылы көрінеді (Зверева, 2001, 7–15). Қазіргі таңда, музеология өзінің мәртебесін нығайтудың және әлеуметтік – гуманитарлық білім кеңістігінде өз орнын табудың жаңа кезеңінен өтіп жатыр деп айтуға жеткілікті негіз бар. Осыған байланысты гуманитарлық зерттеулердің субъективтілігіне ерекше назар аудару қажет. Оны тек проблема ретінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік – гуманитарлық білімдегі жағдайды жаратылыстану және нақты ғылымдардағы жағдайдан түбегейлі ажырататын ресурс ретінде қарастырған жөн. Музей, кез келген гуманитария сияқты, өз субъективтілігіне және оның мәселелеріне жауапкершілікпен қарауды, еріксіздікті мойындауды және зерттеушілердің әртүрлі көзқарастары мен мүдделері арасындағы диалогтың қажеттілігін көрсетеді. Бұл жалпы гуманитарлық және әлеуметтік білімдегі, әсіресе музеологиядағы гуманитарлық дискурстың біріктіруші негізі болуы мүмкін (Перлов, 2012, 167–179). Музей функциялары өзіндік рефлексиялық ойлау дағдыларын дамытуға, сондай-ақ белгілі бір пәндік материал, түсіндірме схемалар мен болжамды модельдер жасауға бағытталуы керек. Пәнаралық байланыс шеңберіне музейдің білім беру процесінде мәдени құндылықтардың қайнар көзі, жалпы мәдени құзыреттілікті дамыту құралы ретінде пайдалану мүмкіндігі кірді. Музей педагогикалық жүйе ретінде, білім беру мен тәрбиелеу процесінде, балалар мен жасөспірімдердің, халықтың әр түрлі санатында жалпы мәдени ортада маңызды. Мәдени кеңістікті игеру тәжірибесімен, оқу деңгейімен, тәрбиелеу және дамумен шартталған, танымдық, дүниетанымдық, өмірлік, кәсіби сипаттағы мәселелерді шешуде бағалау критерийлері ретінде мәдени байланысты қолдануға бағытталған білім алушының жеке басының интегративті

қабілеті ретінде анықталады (Сергеева, 2001, 14-16). Ортаның қабылдауының, есте сақтауының, ойының, тілінің, қиялының қалыптасуы мен дамуы процесі құндылық – бағдарлық және коммуникативті, белсенді құрамы мәдени пәнаралық бірлігін, тұтастығын құрайды. Пәндердің бағыты, сипаттамалары, олардың белгілері мен көрсеткіштері осы көп қырлы құбылысты түсінуге және жалпы мәдени құзыреттілікті дамытудың педагогикалық табысты жолдарын жобалауға ықпал етеді. Мәдени құндылықтарды сақтау және тарату көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар жалпы пәнаралық байланысты дамыту құралы ретінде музейдің мәні мен мақсаты мәдени құзыреттілігін дамыту үшін музей мен пәнаралық байланыстың білім беру әлеуеті жоғары екендігі белгілі. Сонымен қатар, дамыған мәдени кеңістік музей мен пәнаралық байланыс элементтерін білім беру процесіне қосу арқылы кеңейіп, мәдени, танымдық, дүниетанымдық, өмірлік және кәсіби мәселелерді шешуде бағалау критерийлері ретінде қолдануға ықпал ететіндігі анық (Шляхтина, 2005, 23 – 34).

Әдебиеттер тізімі

Алешина Т.А. Музей как феномен культуры: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ростов н/Д, 1999. С. 18-27.

Волькович А. Ю. Музейная экспозиция как семиотическая система: автореф. дис. канд. культурологии. СПб., 1999. С. 20-23.

Зверева Г.И. Роль познавательных поворотов второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры // Выбор метода и изучение культуры в России 1990-х годов. М., 2001. С. 7-15.

Калугина Т. П. Музей как феномен культуры: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. СПб., 2002. С. 18-24.

Ключевые понятия музеологии // сост. Andre Desvallees, Francois Mairesse / пер. на рус. яз. А.В. Урядниковой. М., 2012. С. 5-8 .

Мастеница Е.Н. Интерпретация культурного наследия в музее: гуманитарный дискурс // Вестн. Санкт-Петерб. гос. ун-та культ. и иск. 2011. № 3. С. 6-9.

Мосолова Л.М. Культурология в системе современного образования: философско-онтологические основания [электронный ресурс]. – URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index-160001.html>. С. 1-2 .

Перлов А.М. Культурология и междисциплинарность в базовых представлениях профессиональных сообществ // Ex Cathedra: современные методы изучения культуры: сб. ст. / сост.: О.В. Гавришина, Ю.Г. Лидерман, М.С. Неклюдов, А.А. Олейников. М., 2012. С. 167-179.

Плохотнюк В.С. Семиотические проблемы исторического знания и музейной коммуникации: автореф. дис. канд. филос. наук. Ростов н/Д, 2000. С. 231.

Сергеева Г.П. Семантическая структура музейной экспозиции: цикл и цикличность: автореф. дис. ... канд. культурологии. СПб., 2001. С. 14-16 .

Шляхтина Л.М., Мастеница Е.Н. Музеология и ее методы в системе социально-гуманитарных наук // Факты и версии: Историко-культурологический альманах. Исследования и материалы. 2005. С. 23-34.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: жетістіктері мен даму бағыттары

Төл тарихы мен мәдениетін танып, оны мақтан ететін халықтың болашағы зор. Сондай-ақ, өткенін бағамдап, болашағына оң көзқарас танытып бағдарлай қарау – еліміздің әр азаматының міндеті. Қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға мирасқа қалған елі мен жерін, тілі мен ділін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін көзіміздің қарашығындай сақтап қана қоймай, қаймағын бұзбай бүгінгі төл перзенттерімізге табыстағанда ғана еліміз өркениетті елдердің қатарына қосылары сөзсіз. Бұл орайда, *Н.Ә.Назарбаев*: «Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана танылады» [1] – деп атап көрсетті. Елімізде 2004 жылы қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламаның мақсаты – мемлекетіміздің тарихи-мәдени мұрасын зерттеу, халқымыздың салт-дәстүрлерін қалпына келтіру, сақтау, жаңғырту және Қазақстанның мәдени мұрасын шет елдерде кеңінен насихаттау. Бағдарламаның 2004-2006 жылдарға белгіленген алғашқы кезеңі тарихи мұраны іздестіру, анықтау мен жинастыруға бағытталып, оған республикалық бюджеттен 2 млрд. 700 млн. теңге бөлінді. Бағдарлама аясында тарихи-мәдени маңызы бар 35 сәулет ескерткіші күрделі жөндеуден өткізіліп, қайта қалпына келтірілді. Соның ішінде: 30 археологиялық, 17 қолданбалы ғылыми-зерттеу жобалары іске асырылып, Батыс Еуропа елдері мен АҚШ, Жапония, Түркия, Мысыр, Қытай, Ресей және Армения елдерінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты 5 мыңдай құнды дерек табылып, олардың көшірмелері елімізге жеткізілді. 2007 жылдан бастап қалпына келтіріле бастаған республикада тарихи-мәдени маңызды ескерткіштің 9-ында жүргізілген жұмыстар аяқталып, сондай-ақ, Абылай хан ордасындағы 32 көне қалашық пен қоныс-қорғандарда археологиялық зерттеулер жүргізілді. Республикада қабылданған бағдарлама елде рухани және білім салалары мен мәдени мұрасын тиімді пайдалану мен сақтауды қамтамасыз етуде зор маңызға ие болғаны айғақ. Сондай-ақ, ұлттық және әлемдік әдебиет пен мәдениетті зерттеу жұмыстары бойынша шыққан еңбектердің саны 218 томға жетіп, 2007 жылы 74 кітап жарыққа шықты. [2].

Халқымыздың мәдени мұрасының ішінде тарихи мәнге ие басқа да қолжазба ескерткіштердің көшірмелерін тауып, ғылыми айналымға енгізу жұмыстарын жалғастыру ғалымдарға зор міндет жүктейді. Қазіргі кезде Моңғолия және басқа да шет елдердегі ежелгі түркі руникалық ескерткіштерін анықтап, оның көшірмелерін жасау жұмыстары жалғасуда. Болашақта «Қазақстан археологиясы», «Қазақстан петроглифтері» жинақтарының шығарылуы жоспарланған. Бағдарламаның келесі кезеңінде жиналған құндылықтарды сараптап-зерделеу жұмыстары жасалып, республикалық бюджеттен 4 млрд-қа жуық қаражат бөлінген болатын. Сондай-ақ, құжаттық мұраның бірегей үлгілерін сақтауда ортағасырлық ғұлама-ойшылдар: Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, М.Қашғари, С.Бақырғани, М.Дулати, Қ.Жалайри, З.Бабырлардың тарихи-әдеби мұрасын зерделеуді жалғастыру қажеттілігі ескерілді, олар: атап айтсақ, «Кодекс Куманикус», «Қорқыт Ата» кітабының (Дрезден мен Ватикан қалаларында сақтаулы), «Оғыз-наме» (Парижде сақтаулы), «Бабыр-наме», «Махаббат-наме» (Лондонда сақтаулы), Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік» (Каирде сақтаулы). 2008 жылғы 13 маусымда «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру жөніндегі Қоғамдық кеңестің алқалы отырысында Президент Н.Ә.Назарбаев: «Екінші кезеңде «Мәдени мұра» бағдарламасының халықаралық мәртебесін арттыруға біз мейлінше көңіл бөлуіміз керек», – дей келе, ЮНЕСКО ұйымының бірқатар жәдігерлерді қалпына келтіруге демеу көрсетуге дайын екендігіне назар аударды. Ерте замандардан ұлан-байтақ қазақ жері Еуразия кеңістігінің мәдени мәйегі, рухани түп-қазығы болып келді. Көне көшпенділер құрған дала өркениеті адамзат тарихында терең із қалдырды. ...Ұлы дала өркениеті әлі де тыңғылықты зерттеулерді күтіп отыр. Ендеше Қазақстанды ұлы дала өркениетінің қара шаңырағы ретінде халықаралық деңгейде танытып, қалыптастыруымыз қажет», – деп атап өтті [3]. Сонымен қатар бағдарлама аясында ҚР Ұлттық кітапханасының мамандары 2005-2007 жылдары Батыс Еуропа кітапханалары мен мұрағаттарында құнды жазба деректерді табу және оның көшірмелерін алуда

ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізді. Деректерді іздестіру мына бағыттарда жүргізілді: қазақ кітаптары, қолжазбалар, Орталық Азия және Қазақстан жөніндегі аса ірі библиографиялық көрсеткіштер мен каталогтар; тарихи еңбектердің түпнұсқасы, мұрағат құжаттары; Қазақстанның шет елдердегі қазіргі тарихнамасы, ғылыми конференциялардың материалдары, XIX және XX ғасырдың басында ғылыми журналдарда жарияланған мақалалар; саяхатшылардың жазбалары, карталар, гравюралар, көне жәдігерлерді жинақтау. ҚР Ұлттық кітапханасының қорына енгізілген кітаптар «Мәдени мұра стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 16 ақпандағы №158 Қаулысына және ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағаттар комитетінің 2010 жылғы 23 шілдедегі № 94 бұйрығына сәйкес келеді. Н.Ә.Назарбаев сөзімен айтсақ: «Егер мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты дейтін болсақ, өркениетті ұлт, ең алдымен, өзінің тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлесімен мақтана алады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқа ұлтқа таныла алады». Бағдарлама халықтың ғасырлар бойы жинаған бай мәдени мұрасын заманауи ұлттық мәдениетін, фольклорын, салт-дәстүрлерін, ұлттық тарихы үшін зор маңызы бар тарихи-мәдени, сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру, ұлттық әдебиеттің толық қорын жинақтай отырып, зерттеу жүйесін құруды көздейді [4].

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы білім беруді дамыту саласындағы негізгі құжат әрі стратегиялық ұлттық жоба болып табылады. Бағдарламаны әзірлеу мәдени құндылықтарымызды тиімді пайдалану және сақтау жөніндегі жұмыстарды жоспарлы қаржыландыру жолында барынша белсенді түрде кірісу қажеттілігіне негізделген. Еліміздің кітапханаларында аталған бағдарламаны жүзеге асыруда мәдени іс-шаралар атқару арқылы «Мәдени мұра» қорын қалыптастыру; мәдени-әдеби мұраларды сақтау; сирек кездесетін және құнды әдебиеттерді қайта шығару; заманауи ұлттық мәдениет, фольклор мен салт-дәстүрлерді дамыту; тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштері туралы әдебиеттерді халыққа тарату; қазақ халқының ежелгі заманнан қазіргі кезге дейінгі философиялық мұрасын оқып-үйрену; жастарды мәдени құндылықтарды танып-білуге және оны дамытуға баулу жұмыстары да аса қарқындылықпен жүргізілуде. Бағдарламаны жүзеге асыру барысында 2004 жылдан бері 78 тарихи-мәдени ескерткішті қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді және олардың 28-і (35%) – 2008-2011 жылдары қайта қалпына келтірілді. Ғылымды мыңдаған артефактілермен байытқан, шыққан ата-тегіміз жөнінде толық мағлұмат беретін 26 ғылыми-қолданбалы, 40 археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Шығыс Қазақстан облысындағы қорғандарында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде табылған алтын бұйымдар «скиф-сібір аң стиліне» жататындығы бүкіл әлемге әйгілі болды. Тәуелсіз Қазақстан тарихында алғаш рет 11277 нысан тарих пен мәдениет ескерткіштерінің еліміздегі ескерткіштердің ішінде жергілікті маңызға ие тізіміне енгізілді. Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония, Мысыр, Өзбекстан, Армения, сонымен қатар АҚШ пен Батыс Еуропада жүргізілген ғылыми-зерттеу экспедицияларының нәтижесінде мемлекетіміздің тарихына, өнеріне қатысты бес мыңнан астам мұрағат құжаттары, қолжазбалар мен баспа басылымдары табылды [5].

ЮНЕСКО-ның штаб-пәтерінде 2006 жылдың сәуірінде Париж қаласында «Мәдени мұра» бағдарламасының тұсаукесері өтті. Оның жұмысы жөнінде Н.Ә.Назарбаев: «Бағдарлама тек тарихи-мәдени мұраларды қайта қалпына келтірумен ғана шектелмейді. Бұл біздің ұлтымыздың маңызды рухани негіздерінің бірі болып табылатын ұлттың тарихи санасының шегін кеңейту мен оның алатын рөлін күшейту туралы болып отыр», [6] – деген болатын. ҚР мәдениет министрлігі мәліметтеріне сүйенсек, бағдарламаны жүзеге асыру барысында 35 тарихи және мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп, 30 көне қала, қорым, қоныс пен қорғандарға маусымдық археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Бағдарлама аясында 2004-2011 жылдары елімізде 93 тарихи және мәдени нысандардың 73-і жөндеуден өтті. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы көп жылдық жұмысы нәтижесінде ұлттық тарихи мұраны шетелде насихаттауға және қазақ тарихына қатысты деректерді жинауда қыруар жұмыстар атқарылды. Қытай, Иран, араб мемлекеттеріндегі ағылшын, неміс, француз, итальян тілінде сақталған қазақ деректеріне қатысты мұрағаттардың бес мыңнан астамы елімізге жеткізіліп, ұлттық мұрағат қоры толықтырылды.

Қазіргі кезде тарихи және этнографиялық мемлекеттік мұражайлардың, еліміздің мемориалды ескерткіштерінің желісі құрылып, тарих, археология, сәулет және мүсін өнері саласындағы жылжымайтын ескерткіштерінің саны 25 мыңнан асты. Нәтижесінде, 11 мың кітапхана, 147 мұражай, 8 тарихи-мәдени қорық-мұражай, 215 мұрағат қалпына келтірілді.

Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің ескерткіші - Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі 2003 жылғы маусымда ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мәдени мұра тізіміне енгізіліп қалпына келтірілді. Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы», «Мәдениет туралы», «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заңдары қабылданып, күшіне енді. Соңғы жылдары Астана қаласының мәдени инфрақұрылымын жақсарту жөнінде шаралар қолданылып, музыкалық комедия театры, мұражай, кітапхана және концерт залын қамтитын Президенттік мәдениет орталығы ашылды. Ұлттық кітапхана, киноконцерт залы мен цирк ғимараты іске қосылды.

Аталған бағдарлама бойынша саяхаттық кластерді дамыту мақсатында бірқатар шаралар да жүзеге асырылуда. Бұл бағытта туристік бағыттарды әзірлеуге археолог мамандар да қатыстырылды. Тарихи-мәдени мұраны насихаттау барысында шетелде және өз елімізде Ұлттық кітапхана мен академиялық институттар қызметкерлері, жоғарғы оқу орындары оқытушылары қатысқан 200-ге жуық іс-шара ұйымдастырылды. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ тілінде гуманитарлық білім беру қоры құрылып, 537 кітап 1500000-нан астам дана көлемінде шығарылды. Тарих археология, этнография ғылымдарына қажетті жаңа энциклопедиялық сөздіктер жарық көрді. Орта ғасырлар әуендерін, күйлерін кеңінен зерттеу жұмыстары жүргізіліп, «Мәңгілік сарын: қазақтың 1000 күй, 1000 әні» атты қазақтың дәстүрлі әндері антологиясы баспадан шықты. Бұл ұлт мәдениеті тарихын жинау, даярлау, өңдеу жолындағы зор табыс болып табылады. Сонымен қатар Дамаскідегі Әз-Захир Бейбарыс Сұлтан кесенесін, Каирдегі Бейбарыс Сұлтан мешітін қалпына келтіру, Дамаскідегі әл-Фараби тарихи-мәдени орталығы мен кесенесін салу жұмыстары сәтті аяқталды. Бағдарлама аясында «Қазақфильм» киностудиясында ұлттық мәдениетіміздің ерекшелігін сипаттайтын еліміздің маңызды тарихи орындары мен аса көрнекті тұлғаларына арналған 20 деректі фильм түсірді. Олардың қатарында: «Мәдени мұра», «Қорқыт. Күй тарихы», «Номадтардың музыкалық мұрасы», «Ежелгі Түркістан сәулет ескерткіштері», «Жүсіп Ата кесенесі», «Тамғалы петроглифтері» т.б. деректі фильмдер бар.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қазақ халқының ұлттық рухани байлығын бүкіл әлемге паш етті. 2014 жылы жарыққа шыққан 100 томдық «Бабалар сөзі» энциклопедиялық жинағының, сондай-ақ, құрамына Еуропа, Америка, Азия мемлекеттерінің әдеби шығармашылығы енген «Әлемдік әдебиет кітапханасы», «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ халқының ежелгі заманнан қазіргі кезге дейінгі философиялық мұрасы», «Әлемдік мәдениеттанушылық ойлар», «Экономикалық классика», «Әлемдік философиялық мұра» серияларының болашақ ұрпаққа берері мол. Қазақ халқының философиялық мол мұрасын көрсететін шығармалар мысалдарын біріктіруді алға тартқан «Қазақ халқының ежелгі заманнан қазіргі кезге дейінгі философиялық мұрасы» жинағы болды. Бұл - Ұлы дала ойшылдарының философиялық ой-тұжырымдары әлемдік рухани мәдениеттің алтын қазынасы әрі еліміздегі ғалым, жазушы, аудармашы, мұрағат қызметкерлері, кітапханашылардың нәтижелі еңбегінің жемісі.

Бұл орайда: «Мен бұл бағдарлама өте татымды нәтиже берді деп санаймын. Өткен үш жылда еліміздің мәдени мұрасын зерделеудің, маңызды тарихи-мәдени, сәулетті ескерткіштерді қайта жаңғыртудың тұтастай жүйесін құруға қатысты үлкен жұмыс атқарылды» [7], – деп атап өтті «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру мәселесі жөніндегі қоғамдық кеңес мүшелерімен өткен кездесуде сөз сөйлеген ел Президенті. Сонымен қатар 2013 жылғы 5 маусымда ҚР Мемлекеттік хатшысы қызметін атқарған М.Тәжин Отан тарихына қатысты өткен алқалы жиында: «Бағдарлама аясында 2004-2011 жылдар аралығында 26 арнаулы зерттеу жүргізілген. Бағдарлама жүзеге асырылған 2004-2011 жылдар аралығында Қазақстанның тарихы, археологиясы мен этнографиясы бойынша 26 арнаулы зерттеу жүргізілді. Дегенмен, бұл – тарихи жады мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы ауқымды жұмыстың бастамасы. Қазір, мемлекетіміздің қалыптасқан белесінде біз өз тарихымызды осы заманғы ғылымның биігінен пайымдауға және ұлттық тарихтың бөлінбейтін бейнесін қалыптастыруға тиіспіз» - деп атап өтті. [8] ТМД елдерінде ғана емес, жалпы дүниежүзілік қауымдастық шеңберінде де жоғары бағаға ие болған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының пайдасы мен болашаққа берері мол екені күмәнсіз. Бұл бастама қазақтың рухани ғылыми мұрасына жаңғыруына өз септігін тигізетін шара және оның келешекте өзінің лайықты жалғасын табатынына сеніміміз мол. Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» - деген пікіріне сүйене отырып, бұл жоба елімізде 2004 жылы қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының заңды жалғасы екендігіне көз жеткізе аламыз. Рухани жаңғыру» ұзақ мерзімді жоба болғандықтан оған артылған жауапкершілік те зор. Бағдарлама аясында (ғылыми конференциялар, қоғамдық жұмыстар, экспедициялар, мәдени және

спорттық шаралар) өткізілуде. Бұл жөнінде 2012 жылы қабылданған «Қазақстан-2050» Стратегиясында еліміздің латын әрпіне 2025 жылы: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес», - деген болатын [9]. Сондай-ақ, 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдар мен қоғам өкілдері кеңесіп, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдауы қажеттілігіне баса назар аударады.

Сонымен қатар 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындау жұмыстары жүргізілуі тиіс. Қазіргі кезде аталған комиссия тарапынан латын әліпбиінің бірнеше нұсқасы жасалып, ғалымдардың талқылауына берілген және жуық арада жаңа әліпбидің негізгі нұсқасы қоғам назарына ұсынылатыны мәлім. «Рухани жаңғыру» идеясы халқымыздың мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін жаңаша бағытта жаңғыртуға бағытталған. Жоба жоспарына қарағанда 2018 жылдан латын әрпіне көшу кезең-кезеңімен жүзеге асырылып, құжатнама мен ресми жазбалар 2025 жылы латын әрпінде жазылатыны, ал жаңа әліпбиге толық ауысқанға дейінгі аралықта кирилл әліпбиі қолданыстан шықпайтыны белгілі. «Рухани жаңғыру» басым бағыттарының бірі – «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясын» әзірлеу, яғни рухани құндылықтарды жаңғырту арқылы еліміздің туризм кластерін дамыту. Бұл жоба аясында ҚР Мәдениет және спорт министрлігі тарихи-мәдени мұралар ескерткіштерін жүйелеу жұмысын жүргізді. ҚР Ұлттық музейі жанынан ғалым мен қоғам қайраткерлерінен тұратын «Қасиетті Қазақстан» орталығы құрылды. Жоба аясында еліміздің өлкетанушылары «Туған жер» бірлестігін құрып киелі орындарда далалық зерттеу жұмыстарын жүргізуге белсене қатысып, ғалымдарға көмек беріп жатқанын айта кеткен жөн. Ұлттық Комиссияның ұйғарымы бойынша өз кезегінде, далалық зерттеу жұмыстары негізінен 6 бағытта: Солтүстік Қазақстан (Қостанай, Петропавл, Көкшетау); Оңтүстік Қазақстан (Қызылорда, Шымкент, Тараз); Қарағанды облысы (Қарағанды, Жезқазған); Шығыс Қазақстан (Павлодар, Семей, Өскемен); Батыс Қазақстан (Маңғыстау, Атырау, Орал, Ақтөбе); Алматы облысы (Алматы, Талдықорған) жүргізілетіні белгілі болды. Жобаға байланысты археолог, этнограф, мәдениеттанушы, өлкетанушы ғалымдардан құрылған этномәдени-ғылыми экспедициялар 600 нысанда 22 ғылыми-реставрациялық зерттеу жұмыстарын бастады. Жоба аясында қазақ тіліне 100 оқулықты қазақ тіліне аудару жоспарланып, оған Жоғары оқу орындары мен Ғылыми Зерттеу Институты ғалымдары мен танымал саясаттанушылардан құралған арнайы жұмыс тобы құрылып, жоспарға сәйкес, оқулықтарды іріктеуге арналған концепция мен әдістемелік жинақ әзірленді. Жұмыс тобы 17 оқулықтың аударма ісіне толық кірісті. «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» - қазақ халқы мәдениетінің ғасырлар бойы жинаған мол мұрасын қайта жаңғыртуға бағытталғандығы айғақ. Бұл жобаға сәйкес әдебиет саласында - 216, театр, кино және хореография бойынша - 48, бейнелеу өнерінен - 182, музыка саласында - 200-ден астам шығарма енгізілген үздік туындылар тізімі жасалды [10].

Еліміздің орасан зор жер аумағы мен рухани бай тарихы болғанымен тарихымызда оның біртұтас желісі жасалмағаны анық. Алайда, көне қалаларды қалпына келтіру, ескерткіштер мен ғимараттарды күрделі жөндеуден өткізу жұмыстары жүргізіліп тұрады. Ендігі мақсат - Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи мавзолейі мен Ұлытаудағы жәдігерлерді, Тараз жерінде орналасқан ежелгі ескерткіштерді, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудағы қасиетті орындарды өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыру болып табылады. Дегенмен, қазақ халқының ұлттық бірегейлігінің негізін құрайтын мәдени қазынаны бүкіл әлемге танытудың бір қыры болатыны мәлім. Мемлекеттік деңгейде қабылданған «Рухани жаңғыру» идеясы халық санасын жаңғыртып, өркениетті қоғам құруды көздеген ұзақ мерзімді жоба болып табылады. Бұл жобаны жүзеге асыруда жастарға үлкен жауапкершілік артылып отырғанын айтқан жөн. Еліміз жаһан жүзіндегі өзге ұлттардан ерекшелену жағдайында «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениеті» атты жобаны бастап, заманауи мәдениеттің қазақстандық үлгісін жасауға кірісіп кетті. Еліміздің «Мәдени мұра» және «Рухани жаңғыру» бағдарламаларының сабақтас екендігін түйсіне отырып, осы мақсаттарға жету жолында әрі оны орындауда бүгінгі және келешек ұрпаққа зор жауапкершілік пен міндеттер артып болашақта мәдениетті дәріптеудің басты құралына айналатынына сеніміміз мол.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы Егемен Қазақстан 12 сәуір, 2017.
2. 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қаңтардағы №1277 Жарлығымен бекітілген «Мәдени мұра» ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы //Егемен Қазақстан. - 2008. - 5 қараша.
3. «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру жөніндегі қоғамдық кеңестің кеңейтілген қорытынды отырысының материалдары. 12 желтоқсан, 2011.
4. «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Астана, 2008.
5. Мәдениет туралы Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы №207 Заңы. //Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2006 ж., № 24, 147-құжат.
6. Қалымбайұлы Е. Қазақстан – ұлы дала өркениетінің қара шаңырағы // Айқын. – 14-маусым, 2008. – 1-2-б.
7. Назарбаев Н.Ә. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру жөніндегі қоғамдық кеңестің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Қазақстан музейлері. – 2007.- №2.
8. ҚР Мемлекеттік хатшысы М.Тәжиннің Отан тарихына қатысты өткен алқалы жиында сөйлеген сөзі. Астана. 5 маусым, 2013.
9. Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2-шілдедегі №1488-ХІІ Заңы.
10. Закиева Ж. Культурное наследие Казахстана и стран Центральной Азии в свете выполнения Конвенции о Всемирном наследии //Вестник КазНУ. Сер. Политология. - №1. - 2006. -С.123-126.
11. Нысанбаев А.Н. Глобализация и проблемы межкультурного диалога в двух томах. - Алматы: Компьютерно издательский центр Института философии и политологии МОН РК, -2004.- Т. 1,- 276 с.

Трофейлік маузер (G98) винтовкасы (ҚР MOM қоры негізінде)

Осы тақырыпты зерттеу кезінде кеңестік және ресейлік, шетелдік ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Әдебиеттердің көп бөлігін ресейлік авторлардың еңбектерді қарастырылып, пайдаланылды. Мақалада мәселелік және талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар мақалада ҚР MOM қорындағы трофейлік Маузер винтовкасына қатысты деректер пайдаланылды.

Маузер мылтығы Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында неміс әскерлері арасындағы кең таралды. Бұл мылтық неміс халқының мақтанышына айналды десекте болады. Бүгінгі таңда ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің қорында осы қарудың бір данасы сақталуда. Қорда сақталған 1898 жылғы үлгідегі Маузер мылтығы, мылтық ұңғымасында 2948 Simgong, SUNG 1925 xxx98 деген жазуы бар. Маузер мылтығын Орталық музей қорына 1942 жылы Алматы қаласының киностудиялар бірлестігі тапсырған. Қазіргі уақыты Маузер мылтығына КП 4568 нөмірі беріліп музейдің құнды жәдігерлерінің қатарында сақталуда (1 сурет).

Маузер G-98 (Mauser98) оқ сауытты винтовкасын 1898 жылы ағайынды неміс конструкторлары Вильгельм және Пауел Маузерлер ойлап шығарды. Маузер-98 Екінші Дүниежүзілік соғыстың аяғына дейін көптеген елдердің әскерінің қаруы құрамында болып, дәл тиетін сенімді қару деген атқа ие болды. Ұрыс кезіндегі дәлдігі мен күштілігі және сенімділігі сынды ерекшеліктерінің арқасында осы винтовка аңшылық және спорттық қаруларды құрастырып шығаруда әлі күнге дейін кеңінен қолданылып келеді. 1898 жылы Германия Маузер компаниясының алдыңғы үлгілерінің негізінде құрастырып шығарған Gewehr 98 (1898 жылғы үлгі G-98 немесе Gew.98 деген атпен белгілі) жаңа винтовкасын өз әскерінің қаруы құрамына қабылдайды. Азғана өзгертулер енгізілген Маузердің жаңа винтовкасының сәтті құрастырылып шыққандығы соншалық ол Екінші Дүниежүзілік соғыстың соңына дейін неміс әскерінің қаруы құрамында тұрды. Сонымен қатар Маузер винтовкасы Екінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында вермахтан басқа Бельгия, Испания, Польша, Түркия, Чехословакия, Швеция және Югославия сияқты елдердің әскерінің қаруы құрамына да енгізілді. 1939-1945 жылдар аралығында Германия осы жүйедегі винтовкалар мен карабиндердің 10327000 данасын өндіріске шығарды.

«Ағайынды Маузер» компаниясы жасаған мылтық XX ғасырдың ең сәтті атыс қаруының бірі болды. «Mauser Gewehr'98» 1898 жылдан 1945 жылға дейін Германия армиясының негізгі қаруы болды. Компания үлкен өнім шығарды бұл мылтықтардың саны, оларды басқа елдерге де жеткізеді. 1914 жылы «маузер» мылтықтары Бельгия, Германия, Испания, Сербия, Түркия және Швеция әскерлерімен қызмет етті. Мақтанышпен «Маузерді» Оңтүстік Американың барлық елдері-Аргентина, Боливия, Колумбия, Перу, Чили, Эквадор-олардың мылтықтарын да қабылдады деп атауға болады. 1935 жылы Германия армиясы мақұлдаған 98-к деп аталатын мылтық моделін Вьетнам соғысы кезінде кездестіруге болады. Оны 90-шы жылдардағы Югославия соғысы кезінде Хорватия мен серб милициясы қолданды.

Пол мен Вильгельм Маузерлер Оберндорфтағы «Корольдік Вюртемберг қару-жарақ фабрикасында» жұмыс істеген қару ұстасының ұлдары болды. Ағайындылар да сол фабрикада жұмыс істеді- олар өздерінің қару-жарақ бизнесін бастағанға дейін. Олардың алғашқы дамуы Францияда басталды. Онда 1860 жылдары олар бір реттік мылтық жасап, оны франко-пруссия соғысы басталғанға дейін Француз армиясына сатуға тырысты. Бұл соғыс ағайындыларға сәттілік әкелді деп айтуға болады. Пруссия армиясы Ескірген Дрейзе мылтығын ауыстыру үшін сынақтар жүргізді, ал Маузер мылтығы байқауда жеңіске жетті. Ол 1871 жылы қызметке қабылданды. Қол бекітпесі сәттіліктің кепілі болды. Пруссия Корольдігі ағайындыларға Спандаудағы Арсеналда мылтық жасағаны үшін ақша төлегеннен кейін, олар олар өз фабрикасын сала алды. 1873 жылы ашылған ол бірнеше аптадан кейін өртеніп кетті. Бақытына орай, ағайындылар үшін Вюртембергтен 100000 мылтыққа қосымша тапсырыс берді, сонымен қатар оларға Оберндорфтағы Корольдік Вюртемберг қару-жарақ фабрикасын сатып алуға мүмкіндік берді.

1884 жылы Уильям 50 жасында қайтыс болды. Осы уақытқа дейін ағайындылар алғашқы магазинді мылтығын жасауды аяқтады. Алайда, Пол шетелдік әскерлерге мылтық жасап, түтінсіз мылтық пен шеті жоқ гильзасы бар оқ-дәрілер жасап, өзі жұмысын жалғастырды. Дәл осы

патронды әлемдік державалар мақұлдайды. Бұл "Маузер" патронының дөңгелек шыңы бар оқтың салмағы белгілі 7,9 немесе 8 мм , ол 227 м құрайды, ал нақты диаметрі 8,07 мм. Оқтың ұшу бастапқы жылдамдығы - 640 м/с.

Неміс әскери күштері М-1888 мылтығына бейімделуге шешім қабылдаған Манлихердің оқтау жүйесіне наразы болған Пол Маузер негізгі құрылымды жетілдіруге шешім қабылдады. 1889 жылы жылы Бельгия армиясы бір бөліктен тұратын, оның алдында құлақшалары бар мылтықты қабылдады. М-1893 испан армиясы үшін Маузер ішкі магазинін жасады. Бес жылдан кейін Маузер барлық жаңалықтарды «Gewehr98» («1898 Гол мылтығы») жинады. Неміс армиясы мақұлдаған бұл Маузердің нақты жетістігі болды. Әрі қарайғы модификациялар салыстырмалы түрде аз өзгерістермен ерекшеленді. 1905 жылы патронды 8,2 мм 150 крандық ұшы конусты оқты патронға ауыстырылды. Бұл оқтың бастапқы жылдамдығы жоғары болды. Ескі М-1888 мылтықтарының кейбірі Германия армиясының жаңа стандартты патронына айналды. Бірақ қазіргі коллекционерлер бұл патронды оларда пайдаланбауға кеңес береді. Ату кезінде камерада тым көп қысым пайда болады.

«Gewehr' 98» берік және сенімді мылтық ретінде беделге ие болды, әсіресе бірінші дүниежүзілік соғыс жағдайында. Оған деген құрмет соншалық, 1918 жылы Бельгия мен Чехословакия өз әскерлеріне осы марканың жаңа мылтықтарына тапсырыс берді. Лиенфилд мылтығымен салыстырғанда маузердің екі кемшілігі болды. Магазиннің сыйымдылығы тек 5 оқ болды, ал ли-энфилдтің сыйымдылығы 10 оқ болды. Ал "маузер" бекітпесінің бұралуы ұзағырақ уақыт алды. Бірақ басқа үлгілермен салыстырғанда ол жақсырақ болды. Сондықтан 30-шы жылдары фашистер билікке келген кезде "маузер" қызметінде қалды. 1935 жылы Германия армиясы стандартты «Gewehr'98-к»мылтығы ретінде алды. Айтпақшы, ол атау неміс дәлдігі туралы мифті жоққа шығарады. Мәселе мынада:«к»-«курз» қысқа) сөзінің аббревиатурасы және мылтық" карабинер 98-К («карабин-98-К») деп аталды. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде «Gewehr'98» негізіндегі карабин болды, бірақ «Karabiner 98» одан ұзағырақ болды. Бұл күлкілі атаулар 1940 жылы немістер басып алынған Чехословакияда М-1933 карабин өндірісін орналастырған кезде толықтырылды. Брно қаласында жасалған қару-жарақ, парашют пен парашютке арналған жеңіл, қысқартылған мылтық болды. Ол «Gewehr 33/40» (мылтық-33/40) деп аталды. Яғни, немістер мылтықты ресми түрде карабин деп атады.

Немістер Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңіл автоматты қаруды бірінші болып қолданды. Сондықтан екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында қол мылтықтарын қабылдау туралы шешім өте таңқаларлық көрінеді. Америкалықтар өзін-өздігінен оқталатын «Гаранд» М-1 мылтығымен қаруланған. Қызыл Армия көп ұзамай вермахтпен кездесуге мәжбүр болғандықтан автоматты және өздігінен оқталатын мылтықтарды сынап көрді. Яғни, неміс шешімін жауынгердің жеке атыс күші сәттіліктің кепілі болатынын көрсеткен жауынгерлік тәжірибені нақты зерттеуден қашу деп атауға болады. Бірақ Гитлердің автоматты мылтықтарға деген сүйіспеншілігінің болмауы бұл қарудың алғашқы неміс үлгілері ресми түрде Ресейдегі пулемет тапаншалары сияқты сыналғанын білдірді.

1 сурет. 1898 жылғы үлгідегі Маузер мылтығы КП 4568.

Пол Маузер өзінің мылтығын ойлап тапқаннан бері дұрыс бағытта ойлады. Ол 1898 жылдан бастап және қайтыс болғанға дейін автоматты мылтықтың дизайнын жасады. Ол 1914 жылы жаңа үлгідегі қаруды далалық сынау кезінде суықтан қайтыс болды. Маузердің дамуының бірі-ұшқыштарды қаруландыруға арналған 7,92 мм өздігінен зарядталатын карабиндерге де қолданылды, бірақ шектеулі мөлшерде шығарылды. Маузер жасаған бекітпе механизмі Ли конструкциясының бекітпесіне қарағанда әлдеқайда күшті патронды пайдалануға мүмкіндік береді. Маузердің бекітпесі қазіргі уақытта көптеген спорттық қару-жарақ пен мергендік

мылтықтарда қолданылады. Сонымен қатар, әрбір дерлік армия бұл мылтықты XX ғасырда қолданды (Криш. 1998,96-98).

Германияда 1888 жылғы мылтықтың орнына қызметке Маузер фирмасының 1898 жылғы мылтығы алдыңғы калибрмен бірдей үлгі: 7,92 мм патронды, бірақ дизайны бойынша жаңа мылтық алдыңғы үлгідегі мылтыққа қарағанда әлдеқайда жетілдірілген түрі. Мылтық дүмінің ұзындығы 745 мм. 2000 м-ге дейінгі қашықтыққа дәлдейді, ауқымы өте ұзақ, құрастырылуы өндірісте өте дәл орындауды қажет етеді, сондықтан өндірісте өте қымбат. Көру ұзындығындағы сызықтар 642 мм. мылтықтың ұзындығы 1250 мм. мылтықтың салмағы 4100 г. алдыңғы бетіндегі патронда шегі жоқ. Доғал оқтың салмағы 14,7 г, түтінсіз оқтың заряды 2,65 г, патронның салмағы 27,9 г, оқтың көлденең жүктемесі 30 г / см², оқтың бастапқы жылдамдығы -640 м/с. 1906 жылдан бастап оқтың салмағы 10 г, заряды 3,2 г, патроны 23,75 г, оқтың көлденең жүктемесі 20,4 г / см² болатын үшкір патрон қабылданды. Оқтың бастапқы жылдамдығы 900 м/с, 25 метрде-860 м /с. мылтықтың баллистикалық қасиеттері өте жақсы (Маркевич. 2005, 324-325).

Кейінірек мылтықтың дизайны 1898 жылға дейін бірнеше кішігірім жаңартулардан өтті Маузер оның ең жетілдірілген және әйгілі моделін жасады. Сол жылы ол «жаяу әскер мылтығы 98» немесе G98 деп аталатын неміс армиясына қабылданды. Барлық ізбасарлары сияқты, мылтықтың жаңа моделі Германия үшін стандартты 7,92 мм патронды қолдануға арналған, бірақ бекітпенің жеңілдетілген дизайнымен, қорғаныс корпусы мен жандыру механизмінің жоқтығымен және магазин қорабын толтырудың өзгертілген әдісімен ерекшеленді. Дизайн бойынша G98 құлыптау кезінде айналмалы жылжымалы болтты магазин мылтықтарына жатады. Дүм каналды құлыптау қақпа сабағының симметриялы орналасқан жауынгерлік проекцияларымен жүзеге асырылады. Осы дизайндағы винтовкаға орнатылған соққы механизмі соққы типі болып табылады және тек бір рет атуға мүмкіндік береді.

G98 жаяу әскер мылтығы 1935 жылы 1898 жылғы Маузер жүйесінің мылтығы негізінде «K98k» деп аталатын аңызға айналған карабин жасалды. Алдағы соғыс жағдайында жаяу әскер қаруының ақтамдылығы оның ату дәлдігінен маңыздырақ деп санағаннан кейін, фирмадағы әзірлеушілер оқпанның ұзындығын қысқартуға шешім қабылдады. Сонымен қатар, жеткізушінің дизайны өзгертілді, нәтижесінде журналдан соңғы патронды қолданғаннан кейін болт жабылмайды және бұл магазинді толтыру қажеттілігі туралы сигнал болып есептеледі.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде K98 карабиндерімен тек атқыштар бөлімшелері ғана емес, сонымен қатар Вермахттың тау-кен және парашют бөлімдері де қаруланған. Маузер жүйесінің карабинінен ату (мылтық сияқты) бекітілген шанышқысыз жүргізілді. Ол үшін әртүрлі мақсаттағы оқтары бар 7,92 мм картридждер қолданылды, олардың негізгілері жеңіл және ауыр оқтармен жабдықталған (Жук. 1992, 580-581).

Қорытындылай келе, Маузердің трофейлік мылтығы тарихи жәдігер және әскери жаулап алулардың символы екенін атап өткім келеді. Оның мағынасы қару ретінде қолданудан асып түседі және қақтығыстардың, кәсіптің және қарсылықтың күрделі тарихын көрсетеді. Оның поля алаңынан мұражай экспозициясына дейінгі жолы туралы ойлағанда, ол соғыстың адам шығыны мен оның салдарының мәңгілік мұрасын еске салады. Маузер трофей мылтығы мұражайда көрсетіле ме, әлде тарихи контексте қарастырыла ма, Бұл бізді соғыстың көп қырлы табиғаты және оның қоғамға да, жеке адамдарға да ұзақ мерзімді әсері туралы ойлауға мәжбүр етеді.

Әдебиеттер тізімі

- Крис Бишоп. Стрелковое оружие. Copyright©1998 Aerospace Publishing Ltd., London, 187 с.
Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие / Под общей редакцией Н. Л. Волковского. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2005. 496 с.
Жук А.Б. Стрелковое оружие. Революеры, пистолеты, винтовки, пистолеты-пулемёты, автоматы. М: Военное издательство, 1992 г. 707 с.

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

Подушкин А.Н., Касимов Б.Б., Ташбаев Ж.К., Шартаков К.О. Археологическая картография Бугуньского водохранилища (по результатам поисковых исследований в площади зеркала и прилегающей зоне).....	3
Тишкин А.А. Рентгенофлюоресцентный анализ удил аржано-майэмирского времени, обнаруженных на Алтае и в южной части Обь-Иртышского междуречья.....	9
Петров П.Н. Тайны денежного обращения Левобережья среднего течения Сырдарьи.....	14
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Жармұхаметов Д.А., Маратқызы А. Шыңғыстаудағы қола дәуірінің Қырықкүңгір ескерткіштеріндегі күрделі құрылысты жерлеу орындары.....	19
Gani Omarov, Bauyrzhan Besetayev, Symbat Sagyndykova. Some results of archaeological research work carried out in Ayagoz district.....	28
Dosbol Baigunakov. 2023 field study in the Sharyn region.....	33

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Федорченко А.Ю., Белоусова Н.Е. Полые изделия из трубчатой кости в верхнем палеолите Сибири: проблемы изучения и интерпретации.....	38
Селютина А.И. Начальный этап верхнего палеолита на территории Казахстана.....	39
Arman Bissembayev, Ravil Miras. Early Bronze of Western Kazakhstan: some results and prospects of research.....	43
Жармұхаметов Д.А., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Шыңғыстаудағы қола дәуірінің Орда ескерткішінде жүргізілген археологиялық зерттеулер жайында.....	50
Маратқызы А., Умитқалиев У.У. Қырықкүңгір кешеніндегі қола дәуірі ескерткіштерінің архитектурасы.....	63
Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Жұманазаров Н.Ш. Орталық Қазақстан: Ақбастау, Қызылту қорымдарындағы ерте темір дәуірі нысандары.....	67
Бейсенов А.З. Орталық Қазақстан: Кеңестас өлкесіндегі екі тас тізбекті оба мен бір ескі құлпытас деректері.....	76
Махортых С.В., Котова Н.С. Бронзовые подвески в виде фигурки лошади из Тлийского могильника.....	82
Кариев Е.М., Глеугабулов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Егинбай А.Е., Омаров А.Г., Мухаметзянов А.Р., Рысбергенов М.А., Абу А. Результаты комплексных междисциплинарных научных изысканий на памятниках Шубарат и Молалы в 2023 году.....	90
Зуев В.Ю. Два кинжала V в. до н.э. из урало-казахстанских степей с зооморфно декорированными навершиями.....	119
Тұяқбаев М.К., Өсеров Т.О. «Мергентөбе» обалар қорымында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары.....	131
Сихымбаева К.Б. Қазақ халқының одонтологиялық типінің қалыптасуы.....	136
Тишкин А.А. (мл.). О необходимости формирования базы данных о щитах из пазырыкских курганов.....	141
Жарылқасын А.О., Аделчанов Қ.С. Жетісу және Шығыс Қазақстан аумағындағы сак патша қорғандарының архитектуралық ерекшеліктері.....	145
Торежанова Н.Ж. Богиня из Бадама (по материалам археологического фонда ЦГМ РК)....	149
Бояринцева К.Е. Подвески из раннесредневековых памятников юга Западной Сибири.....	152
Мякишева О.А. Коллекция железных артефактов из городища Талгар в фонде археологии Центрального государственного музея РК.....	156
Жумай Г. Талғар қалажұртының зергерлік бұйымдары: И.И. Копылов материалдары негізінде.....	165
Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Көделі-1 төрткүлі (2021 ж. далалық зерттеулердің нәтижесі бойынша).....	169
Искандерова А.Д. Символика орнаментов на керамике средневекового Хорезма и их семантика в Каракалпакской орнаментике.....	181
Ямаева Е.Е. Майманы /найманы Горного Алтая: тамговые знаки и некоторые вопросы	

происхождения.....	192
Шагирбаев М.С., Агадилова Е.А., Таңғытова Д.Қ. 2022-2023 жылдары жүргізілген археозоологиялық зерттеулерге шолу.....	198
Казизова А.С. Применение тахеометра TS 03/07 в археологических исследованиях.....	207
Шерғазынұлы М., Қосылбаев Б.Т. Аягөз ауданының археологиялық ескерткіштерінің зерттелуі (тарихнамалық талдау).....	210
Тілеуқабыл Ж.Ж., Альсейтова С.Ж. Жанкент қалашығы: Қорқыт Ата университеті ғалымдары зерттеулерінде.....	214
Дейбук Л.В. Изучение неолитических памятников Павлодарского Прииртышья (историографический аспект).....	218

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Ескекбаев Д. Қазақ даласының солтүстік өңірлерінің отарлануы және әкімшілік-территориялық бөліністері.....	224
Огурцова О.С. Традиционные семейные ценности коренных малочисленных народов Южной Сибири тувинцев-тоджинцев и шорцев (детские обереги, игрушки, инициации)	229
Рублевская В.А., Каженова Г.Т. Символика птиц в традиционных ювелирных украшениях казахских женщин.....	235
Сыдығалиев С.М. Проблемы миграции в Казахстане: этнологический анализ.....	238
Кәрім О.С. Қазақтың қуыршақ театры – Ортеке.....	244
Муканова Г.К., Муканов О.Н. Право на этничность и Алаш интеллигенция. Взгляды Алихана Букейханова, Смагула Садвокасова и др.....	248
Сабырғалиева Н.Б. Дала руханияттарының халық арасындағы бейнесі.....	254
Аманжолова Ж.Е. Қазақ даласындағы қажылықтың зерттелуі.....	260
Джарылғасынова Н.Ж. Міржақып Дулатұлының ұлы мұрасын зерттеу тарихы.....	265
Кабиева А.А. Досжан Хазірет Қашақұлының қажылық сапарлары.....	269

МУЗЕЙ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Дандығараева Б. Музей жүйесін жаңаша жандандыру.....	273
Атабаева Г.М. Тарихи-мәдени ескерткіштерді насихаттаудағы музейдің рөлі мен қызметі.	275
Шарипов Р.Қ. Тасқа жазылған тарихи ескерткіштерді қорғау мен сақтаудың маңыздылығы.....	279
Мусаханова М.З., Мусаханова Ж.М. Методы изучения, сохранения и музеефикации историко-культурного наследия (из опыта преподавания).....	282
Труевцева О.Н. Цифровые технологии изучения, сохранения и популяризации исторического наследия: опыт музеев Сибири.....	286
Балмағамбет С.С. К вопросу о местонахождении мавзолея Коркыт ата.....	292
Бегалиев О.Ж., Бермаханова А.Б. Қорқыт ата ескерткіші Ресей империясының картографиялық материалдарында.....	301
Жапакова Г.С., Асылбекова Н.О. Вклад Мухамеджана Тынышпаева в строительство Турксиба.....	304
Қабдрахманова Н.Қ., Зарылханова Б.М. Баламасы жоқ Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи ландшафттық музей-қорығының жай күйі.....	309
Кистаубаева А.К. Наследие Чокана Валиханова в истории Казахстана (на основе фондовых материалов ЦГМ РК).....	312
Нургожина Б.Е. Типология традиционных поясов казахов. Некоторые аспекты видоизменения технологии изготовления и ношения.....	320
Нұрмақсұтов Қ.М. Жартас өнерін құжаттандыру және музейлендіру.....	324
Қабдрахманова Н.Қ., Бақберген А.М. Шығыс Қазақстан облысындағы Тархан геологиялық кесіндісінде табиғи-ландшафттық қорық мұражайын ұйымдастыру мәселесі.....	328
Тауасарова Д.Р. Пәнаралық байланыстың музей кеңістігіндегі білім беру мүмкіндіктері..	331
Джолдыбаева У.М., Жоланова А.Т. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: жетістіктері мен даму бағыттары.....	335
Аятов Қ.Қ. Трофейлік маузер (G98) винтовкасы (ҚР МОМ қоры негізінде).....	340

Ғылыми басылым

«XVI Оразбаев оқулары»
халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
материалдары

26–27 сәуір, 2024 жыл

Жауапты редактор Б.К. Қалшабаева
Құрастырушылар Б.Б. Бесетаев, А.С. Есенаманова

ИБ №15320

Басуға 22.04.2024 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 28,7 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №862
Таралымы 30 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.